

गृहस्थरत्नाकरः ।

GRHASTHA-RATNĀKARA

A TREATISE ON SMṚTI

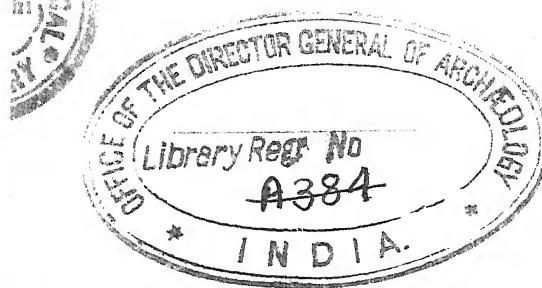
BY

CANDEŚVARA THAKKURA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KAMALAKRŚNA
SMṚTITĪRTHA.

1456

3a 38

Thakura

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

CALCUTTA.

1928.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Aco. No. 14453

Date. 11.5.1961

Call No. S. 35/ Thapkarn.

PREFACE.

THE present work, *Gṛhastha-ratnākara*, is the third of Chāndēśvara Thakkura's Code of Smṛti-ratnākaras. The first two, viz., *Vivāda-ratnākara* (1887) and *Kṛtya-ratnākara* (1925) have been published in the Bibliotheca Indica series. The present treatise was written by the author after his *Vivāda-ratnākara*, as the latter is referred to in the former.¹

The history of the author has been dealt with by the present editor in his preface to *Kṛtya-ratnākara*. The salient facts are reproduced below.

The author was a Maithili Brahmin and flourished in the first half of the fourteenth century when the Karnāṭa dynasty was reigning supreme in Mithilā. Devāditya and Bireśvara, his father and grandfather, were successive ministers of peace and war to the kings of that dynasty. Cāndesvara succeeded to the hereditary post and was minister to the King Hara-singha Deva. It was at the instance of his royal patron that he undertook to write seven treatises on Smṛti and one on Polity, the name of each work ending with the suffix "Ratnākara" (sea).

From the author's introductory verses to *Kṛtya-ratnākara* we find that he made a gift of many villages to Brahmins, got a huge tank excavated in Abhirāmapura and was the first Indian Brahmin to touch and worship the celebrated deity "Paśupati-nātha" of Nepal. The concluding verse of *Vivāda-ratnākara* enlightens us about the author's age. It purports that Cāndesvara "performed the rite of तुलापुरुषदान² on the banks of the Bāgmatī in the waxing half of the month of Śrāvana in the year 1236 of the Śaka era" (i.e. July, 1315 A.D.).

¹ Vide p. 531, *Gṛhastha*, पुराण विवादरत्नाकरे विष्टनम् ।

² Making gifts of jewels and precious metals, equal in weight to one's

The jurists of Bengal have often differed from those of Mithilā, regarding the interpretation of religious texts. But Cāndēśvara has been highly appreciated by Raghunandana and other Bengal jurists. Raghunandana has quoted a text of the Gṛhaṣṭha-ratnākara in his Udvāhatattva,¹ and quotations from other treatises of the series also occur in Raghunandana's Smṛti collections.

Not that Cāndēśvara was simply a jurist, he was a poet and politician as well. His Rāja-nīti-ratnākara (B.O.R.S., 1924) contains all the fundamental principles of Hindu Polity. The twenty-six introductory verses to Kṛtya-ratnākara again contain much genuine poetry.

The present treatise is concerned, as the name indicates, with the enumeration and description of the threefold duties of a Hindu householder (Gṛhaṣṭha), viz. (1) Civil, (2) Religious and (3) Sanitary. The members of the twice-born classes become "Gṛhaṣṭhas" on the completion of their Vedic studies. The intending "Gṛhaṣṭha" has to secure the permission of the Vedic preceptor and then seek the hand of an accomplished girl of his caste, with the sanction of his parents.

"Marriage" is dealt with in the "civil" portion of the book. Here the author describes the eight kinds of marriage with their relative merits and also the topics of अधिवेदन and परिवेदन. "Supersession" (अधिवेदन) is 'marrying' a second wife in the lifetime of the first one. No other compiler of Smṛti has dealt with this topic. Cāndēśvara's treatment of the subject shows that it was ordinarily punished in ancient society. परिवेदन is the "marriage of a younger brother whose elders are unmarried." It was absolutely forbidden in ancient society. The following duties are exhaustively treated in the "religious" portion of the book, viz., prayers, ceremonial ablutions, propitiation of the gods and manes, and hospitality.

The "sanitary" regulations relate to purification of the body, bathing, eating and so on. Cāndēśvara is of opinion that

flesh-eating is not a sin, if rendered absolutely necessary for the sustenance of human life; and that a person, suffering from a disease, curable by meat-diet only, incurs no sin whatsoever by partaking of meat.¹

Candeśvara has divided the day-time into four parts and prescribed the duties for each, to be discharged by the twice-born classes. The first quarter of the day is to be spent in cleansing the body and worshipping the gods; the second quarter in reciting the Vedas; the third in earning money; and the fourth is to be utilised for recreation of one's mind and body. The author has referred to sixty-eight topics in his introduction but has finished the book with sixty-five only, and कृष्णपक्षरण, रचोद्भावाचारवर्णन and भारतश्वरण are not treated separately.

The treatment of the present work is methodical and gives evidence of the profundity of the author's scholarship.

The author has not left untouched a single source of the Vedas and Samhitās, the entire texts of some of the latter being now lost. Unlike other compilers of Smṛti, he has mingled his comments with the original quotations, without placing them separately, which circumstance has added considerably to the difficulty of the editors.

The present edition is the outcome of the comparison of three manuscripts, marked क, ख and ग, respectively, secured from the District Judge of Darbhanga, the library of the Asiatic Society of Bengal, and Babu Brajanandana Sinha of Sakri (Darbhanga). The Society's manuscript is incomplete and I consulted another for the pages which are wanting in it. This manuscript has also been marked by me as ख.

To bring out this edition, I consulted the original Samhitās, the Purāṇas, the Grhya-sūtras, the Epics and the complete works of Raghunandana and Hemādri.

My heartfelt thanks are due to the Council of the Asiatic Society for permitting me to edit this rare work and freely use their library. To Mr. Johan van Manen, the General Secretary,

I wish to pay special tribute for the encouragement and advice freely bestowed.

In conclusion, I beg to acknowledge my indebtedness to the following three gentlemen, who very kindly lent the manuscripts to me :—

Babu Ashutosh Chatterji, Babu Brajanandana Sinha and Babu Bireswara Chakravarty.

MM. KAMALAKRŚNA SMRTITIRTHA.

BHATPARA,

April, 1928.

भूमिका ।

गृहस्थरनाकरोऽयं सृष्टिनिवन्धकारस्य मैथिलसंख्यावतच्छरणेश्वरस्य
क्रतिस्तत्त्वातरनाकराख्यसृष्टिनिवन्धस्य चतुर्थो भागः । ग्रन्थकार एवा-
स्मिन् ग्रन्थे प्रतिग्रहविधितरङ्गे दानरनाकरस्य, कुशीदतरङ्गे विवादरना-
करस्य, यजनयाजनतरङ्गे छात्यरनाकरस्य च नामानि ससुज्जिख्यामुच्य
चतुर्थीतां प्रकटयामास । यद्यप्यस्य सम्बन्धकृ परिच्छयो मत्सम्पादित-छात्यरना-
करभूमिकायां विवृत एवास्ते तथाप्येतत्यग्रन्थाध्येत्यां तत्परिच्छयजिज्ञासा-
सम्बूद्ध्याभिवाच्छया किञ्चित् प्रकटौक्रियते ।

असौ सर्वप्रास्त्रदधौ चण्डेश्वरो मगधनरपतेर्हरिसिंहदेवस्य
सान्धिविग्रहिक आसौत् । अस्मिंस्व राजनि सान्धिविग्रहिकता असुच्य
पिण्डपैतामहक्रमागता । यतोऽस्य पिता वौरेश्वरस्तित्यिता च देवादियो-
ऽस्यैव राज्ञः सान्धिविग्रहिकधुरमूढवान् ।

एतस्य नेपालप्रदेशावस्थानावसरे तुलापुरुषमहादानक्रतिपरि-
चायकेन स्वक्रत-विवादरनाकरोपसंहारलिखितप्रलोकेनैवं ज्ञायते यथाऽयं
चयोदश-शत-शकाब्दीय इति । यथा—

रसगुणभुजचन्द्रैः सम्मिते प्राकवर्षे
सहसि धवलपद्मे वाग्मतौसिम्बुतौरे ।
अदित तुलितमुच्चैशत्ना खर्णशाशिं
निधिरखिलगुणानामुक्तरः सोमनाथः ॥

अस्य नेपालावस्थाने एतदपि प्रमाणम् ।

रुद्रौय चतुर्विंशत्यधिकत्रयोदशशततमे संवत्सरे दिल्लीश्वरस्य
गौयासुद्विनतोग्लकवाहादूरस्य सैन्यैः संघर्षमवाप्य पराजितो मिथिला-
पतिर्हरिसिंहदेवो नेपालमाश्रितवान् तत्र खौयसान्धिविग्रहिकस्य

नेपाले भगवतः पशुपतिनाथस्य पूजायां नेपालहरनेतरकातमङ्गस्पृष्ट्यर्थं तदुपज्ञमेवाभूत् । अभिरामपुरे चासौ चण्डेश्वरो विश्वालं सरो निर्माया-क्षयां कीर्त्तिमवाप । अन्यचासौ ब्रह्मचारिणो द्विजगणान् घडङ्गवेदान-ध्याय्य ख्वित्तिथयेन गृहस्थानक्षत । एवमन्यानि बहव्येव सत्कर्मागणस्य खोलोरेवाभिज्ञायन्ते ।

सुतरामसौ निबन्धकर्त्ता वङ्गीयनिबन्धकारेभ्यो रघुनन्दनभट्टा-चार्येभ्यो द्विश्वतवर्षपूर्वकालैनः प्रामाणिकञ्चायमिति । बहवस्तपरवर्त्ति-निबन्धकर्त्तारः ख खग्नेष्वेन चण्डेश्वरं प्रमाणितवन्तः । विशेषतो रघुनन्दन-भट्टाचार्याः खनिबन्धे अनेकेषु स्थानेषु गृहस्थानकरादिमतं प्रमाणारुपेण प्रदर्शयामासु; विशेषरूपेणोदाहतत्त्वे ।

यस्योऽयं सारथानपि सुबोध्यो वर्णाश्रमिणामतिप्रयोजनीयस्त्वा मैथिलैश्विदानीमयेन बङ्गमन्यमानैतत्प्रदर्शितसरणिरनुस्थिते ।

अस्य च रचनाकौशलं हेमाद्रि-पारिजात-कल्पतरुव्यपि प्रायपूर्वो दुर्लभमिति मन्यामहे । नासौ कूटतार्किक इव पाण्डित्याभिमानेन प्राप्त्यार्थं विकृतमकरोत् परन्तु वर्णाश्रमाचारे परस्पर-विलङ्घानां संहिता-कारवचसां तत्तदिशोधमपनौय चात्मनो धर्मविश्वासे प्रगाढ़मनुरागं प्रदर्शयामास ।

अस्य च ग्रन्थस्योपचीयभूतानां धर्मसूत्रसंहितादौनां चिच्चनुराणि पुस्तकानि वैदिकाचारिणामदृश्यदोषादलभ्यान्वेव जातानि परन्तु तानि चाहर्तुं क्रतायासवित्तिथयेनापि मया तेषामेकस्य दयोर्वा कानिचित्पञ्च-रथेव काश्मीराजकौय कुइन्स्कलेजान्तःप्रातिपुस्तकागारे परिदृश्यानि ।

चण्डेश्वरस्त्रैतस्मिन् यस्मै अधिवेदन-वाच्यावाच्य-व्याज्याव्याज्य-तरङ्गाण्यवतार्थं अनेकप्राचीननव्यनिबन्धेभ्य उत्कर्षं प्रकटयामास ।

एतत्प्रदर्शितयागव्यापाराणां साम्रातमनुपयोगितया लक्षितानामपि प्रमाणप्रिपाटीविरोधसमाधानकौशलं सर्वेषामेव विस्मयाय प्रभवति ।

अस्य च सम्पादनाय चत्वार्थादपूर्णपुस्तकान्यधिगतान्यासन् एकं राजेन्द्रलालमित्रमहोदयानां नोटिशनिर्दिष्टं दारवङ्गवास्तव्यानां बाबु गुणेश्वरसिंहमहोदयानां पुस्तकागारात् तदानीन्दनानां दारवङ्गजेलाजजपदाधिरूपानां श्रीमतां आशुतोषचट्टोपाध्यायानां साहाय्येनाधिगतं तमेवादपूर्णं छात्रा मुद्रणोपयोगाय प्रतिलिपिः छाता । तदेव ख-चिह्नितम् ।

द्वितीयं एसियाटीक्सोसाइटीपुस्तकागारात् प्राप्तं तच पञ्चमहायज्ञपर्यन्तमासौत् । तमेव ख-चिह्नितं छतवानस्मि ।

त्र्यैयं ग-चिह्नितं दारवङ्गराघवपुरवास्तव्यात् दारवङ्गप्रतिसंपिण्ड-ज्ञातेर्भूखामिनो बाबुसाहेवोपाधिमतः श्रीमतो ब्रजनन्दनसिंहमहोदयादधिगतं स च विद्यानुशागी-धार्मिकवरो ब्रजनन्दनो मर्दयं प्रभूतमानायासानङ्गीकृत्य मिथिलावर्त्तिसुदूरपश्चीयामादाहृत्य मह्यमदात् तस्य चैवमहेतुकं विद्यानुशागं विद्वनुशागच्च स्मारं स्मारं विस्मितो भगवत्स-विधे तस्य दीर्घमायुरभिकामये ।

अथापरमेकमर्द्धखण्डितं स्थाने स्थाने विलुप्तप्रायं काशीवासिसुहृद-श्रीवैरेश्वरचक्रवर्त्तिनः सकाशादधिगतं तच भोज्याभोज्यतरङ्गादारभ्यखोपयोगाय अवहृतमिति तदपि ख-चिह्नितमेव रक्षितम् ।

चतुर्थं पुस्तकेषु राघवपुश्चागतस्यैव सम्बन्ध शुद्धत्वं तदनु सोसाइटी-पुस्तकस्य ।

ग्रन्थेऽस्मिन् बङ्गमुखानेषु “मूले” इति यः पाठान्तरः प्रदत्तः स च तत्त्वमार्गभूत-मन्वादि-मूलपुस्तकौय इत्यवधारणौयम् ।

अस्य च सम्पादनसौकर्याय यानि च गृह्यसूत्रोपनिषत्युराण-संहितादौनि प्रयोजनौयान्यासन् तानि सर्वाख्येव प्रायश एसियाटीक्सोसाइटी-पुस्तकागारादधिगतानि कानिचिच्च गवर्णमेंट-संस्कृतकलेज-पुस्तकागारे परिदृष्टानि कानिचिच्च इन्द्रनन्दनभट्टाचार्यपादीयग्रन्थादौनि

निबन्धकाताऽनेन यशोपक्रमणिकायामवृष्टिरुद्धारा लिख्यन्ते इति
प्रतिज्ञातं किन्तु संगृहीतेषु चित्वावदपूर्णपुस्तकेषु षट्वर्षितरुद्धारात् परं
समाप्तमिति लिखनं दृश्यते परन्तु राघवपुरीय गच्छितपुस्तकोपसंहरै
लेखकेन एवं लिखितं यथा-इतःपरं चट्ठापाकरण-रक्षोद्धाराचारवर्णन-
भारतादिअवणरूपतरुद्धारात्मकं पञ्चं वा पचाणि आदपूर्णपुस्तके अभावात्
न लिखितम् ।

एतावता एवमपि सम्भावना नाशुचिता यथा निबन्धकारः
प्रतिज्ञायापि चट्ठापाकरण-रक्षोद्धाराचारवर्णन-भारतअवणरूपतरुद्धारात्
मौदास्थात् न लिखितमयवा लिखितमपि चिरादिनवृष्टिमिति ।

अस्य च सम्पादनकर्मणि मया यथोचितः अमो यत्क्ष विहृतः
किन्तु तादृशं अमयत्वयोरनुरूपं फलमासं न वेति सन्दिक्ष्यते इतःपरम्
विद्वांसः पाठकाः प्रमाणम् ।

यस्याच्चादेशेनैतत्सम्पादनकर्मण्यधिकारो लब्धत्वामेव प्रथमं सोसां
इटौसमां प्रति सबज्जमानं क्वतज्जतां प्रदर्श्य परिशेषे एतत्सम्पादकानां
श्रीमतां भ्यानम्यानेन साहेवमहोदयानां प्रति धन्यवादं ज्ञापयामि । अस्यै
च मनोषौ एतद्वृह्वकर्मसम्पादकतायामभिरुतं संप्रेक्ष्य परामर्शदान-
प्रयोजनीयपुस्तकप्रदानादेशदानेन च मां सर्वथा उपकृतमकरोत् ।
विश्वपतेच्छरणारविन्दयोः समर्पितमस्तु एतत्सम्पादनकर्म ॥ इति श्रां ।

महामहोपाध्याय—

श्रीकमलकृष्णस्मृतितौर्थः ।

एप्रैल, १९२८ ।

भट्टपत्ती ।

२४ परगणा ।

गृहस्थरत्नाकर-विषयसूची ।

पृष्ठाङ्काः प्रदत्ताः ।

	पृ:		पृ:
अभिहोत्राधानादि	६५	गार्हस्थम्	८
अतिथिपूजा	२६०	जपविधिः	२४१
अधिवेदनम्	८४	तर्पणविधिः	२५९
अनवलोकनौयानि	५६०	तर्पणोत्तरकर्म	२६६
अनाक्रमणौयानविष्टेयानि	५५६	त्वाज्यात्याज्ये	५६०
अन्यापद्वृत्तयः	४४६	दन्तधावनम्	१७२
अभ्युग्णि	३५२	दात्रनिरूपणम्	४०
आचमनविधिः	१५०	दारानुक्रमणम्	३४
आचमननिमित्तानि	१६१	दुग्धानि	३६७
आचमनापवादः	१६७	दैवलक्षणम्	६८
आपद्वृत्तिः	४२३	द्विराचमननिमित्तानि	१६६
आभ्यन्तरशौचम्	५२३	द्रव्यानां धर्माधर्मख्यानि	४७१
आवस्थाधानम्	६२	नियमः	५२५
आर्षलक्षणम्	७०	निवासः	५३०
आसुरलक्षणम्	७२	पञ्चिणः	३७१
आहिकम्	१३४	पञ्चमहायज्ञाः	२७२
कन्यावस्थयःक्रमः	३६	परदारादिवर्जनं	५८६
कन्यास्थयंवरः	४१	परिवेदननिषेधः	८७
कुलानाशनानि	५२६	पर्वत्याम्	४०६
कुशोदम्	४४४	पशुहिंसाविधिनिषेधौ	३६१
कृषिः	४२६	पश्चादयः	३७४
क्रियालानम्	२०६	पाशुपाल्यम्	४४३
क्रोधादीनां परिवर्जनम्	४६५	पैशाचम्	७८
क्षत्रियवैश्यधर्मवृत्तयः	४६६	प्रतिग्रहविधिः	४५५
गमनप्रवेशनविधिः	५४७	प्राजापवलक्षणम्	७१
गान्धर्वलक्षणम्	७५	प्रातःखानादि	१७६

	पृ:		पृ:
ब्रह्मचर्यम् ...	५२४	वरनिरुपणम् ...	२६
ब्राह्मणधर्मकर्मवृत्तयः	४१४	विवाहभेदाः ...	५६
ब्राह्मणस्यापद्वृतौ वाणिज्यम्	४३३	विवाहगुणागुणौ	८१
ब्राह्मलक्षणम् ...	८५५	विवाहाविवाहकन्यानिरुपणम्	८
भोजनविधिः ...	३०६	वाचावाचे ...	५३५
भोजनोत्तरकर्म	३६६	शूद्रकर्मधर्मवृत्तयः	४७५
भोज्याभोज्यानि	३३४	शूद्राप्रदेयानि ...	५८३
मत्थ्याः ...	३७८	शौचम्	२४३, ५२२
मद्यापेयत्वम् ...	३६३	सङ्करवर्जनं	५८७
सूचपुरीषोत्सर्गः	१३६	सन्धोपासनम् ...	८२३
मांसभक्षणवर्जनयोर्विधिः	३८०	समन्व्यः	५४
यजनयाजने ...	१११	स्तेयापवादः ...	५१६
यमाः ...	५०६	खातकत्रतानि ...	४८२
इत्यस्ताधर्मः ...	४०६	खानविधिः ...	१६३
राक्षसलक्षणम्	७७		

गृहस्थरत्नाकारः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

उच्चित्वा दिशैमवरं वरतरं वासो वसानश्चिरं
 हित्वा भैच्छमनातुरो रतिकरस्थानं समालभितः ।
 त्यक्ता भस्म कृताङ्गरागसुरभिः श्रीखण्डसारद्रवै-
 दैवः पातु हिमाद्रिजापरिणयं कृत्वा गृहस्थः शिवः ॥ १ ॥
 अथाप्य श्रुतिमङ्गषङ्कसहितां यो ब्रह्मचर्याश्रयोः
 गार्हस्थे समयोजयत् द्विजगणान् वित्तैः कृतार्थैक्तान् ।
 स श्रौमान् महितः समस्तसचिवश्रेणौषु चण्डेश्वरो
 भौमांभाशरणं^१ गृहस्थविषयं प्रस्तौति रत्नाकरम् ॥ २ ॥
^२ गार्हस्थ्याख्यतरङ्गोऽन्नं प्रथमं परिकीर्तिः ।
 विवाहाविवाहकन्याया निरूपणमतःपरम् ॥ ३ ॥

१ (ख) उच्चित्वादिमम् ।

२ (ख) पुस्तके—हित्वावासससं पुनः पिटवने कैलासहर्मग्राश्रयः ।

३ (ख) —चर्याश्रये ।

४ (ग) श्रवलम् ।

५ (ख) पुस्तके अधिकः पुलोकः—

ब्रह्माण्डे ब्रह्मकल्पो वसनमणिगण्यालङ्घुतं गोसहस्रं

सत्त्वामा कामधेनुं चिभुवनतिलकाङ्गावनौ कल्पवक्ष्मौ । ?

हेमाकल्पं गजानां श्रतमदिति भव्याङ्गतकुम्भं सयतं

सत्त्वद्विः ? सप्तसिन्धोः कनकमयतुलापुरुषं पौरुषेण ॥

निरूपणं वरस्याथ दारानुकमणन्तः ।
 कन्यायाश्च वरस्याथ वयःक्रमनिरूपणम् ॥ ४ ॥
 दातुर्निरूपणञ्चाथ ततः कन्याखयंवरः ।
 स्त्रीपुंशयोश्च सम्बन्धो भेदः परिणयस्य च ॥ ५ ॥
 गुणागुणौ विशाहस्य प्रोच्यते चाधिवेदनम् ।
 परिवेदनक्रियायाश्च निषेधस्तदनन्तरम् ॥ ६ ॥
 आवस्थस्य चाधानमद्विहोचञ्च कौर्त्यते ।
 यजनं याजनञ्चास्मिन्नाक्षिकञ्च ततःपरम् ॥ ७ ॥
 ततो मूच्छताग्नौचमाचमनमतःपरम् ।
 आचमने निमित्तञ्च निमित्तञ्च द्विराचमे ॥ ८ ॥
 १ अपवादञ्चाचमने ततः स्याद्वलधावनम् ।
 प्रातःस्नानादिकञ्चाथ क्रियास्तानविधिस्तः ॥ ९ ॥
 तस्माक्षयपविधिः प्रोक्तसून्ध्योपासनतर्पणे ।
 तर्पणोत्तरकर्माद्य कथ्यतेऽस्मिन् घथायथम् ॥ १० ॥
 ततः पञ्च महायज्ञास्ततस्मातिथिपूजनम् ।
 भोजनस्य विधिस्याथ भोज्याभोज्यविधिस्तः ॥ ११ ॥
 अभक्ष्यविधिरेतस्मिन् मांसभक्षणवर्जनम् ।
 पशुहिंसाविधिवागस्तरङ्गे [अस्मिन् प्रकौर्त्तिः] ॥ १२ ॥
 मद्यापेयत्वमुक्तञ्च] भोजनोत्तरकर्म च ।
 ततो रजस्तत्त्वाधर्मः पर्वक्षयभनन्तरम् ॥ १३ ॥

१ (ख) अपवादोऽथाचमने ।

२ [] (ख) पुस्तके चिह्नितांश्चो नास्ति ।

विप्रकर्मा-धर्म-दृत्तिरापहृत्तिरनन्तरम् ।
 क्षषिरापदि वाणिज्यं पाशुपाल्यमतःपरम् ॥ १४ ॥
 कुमीदं ब्राह्मणस्यास्त्रिचन्द्र्यापहृत्यस्तः ।
 प्रतिग्रहः चच्चवैश्यधर्मकर्मप्रवृत्तयः ॥ १५ ॥
 द्रव्यधर्माधर्मतत्वं शूद्रधर्मप्रवृत्तयः ।
 स्वातकप्रतमेतस्मिन् संयमो नियमस्तः ॥ १६ ॥
 स्त्रेयापवाहशौचज्ञ ब्रह्मचर्यमतःपरम् ।
 नियमः कुलनाशोऽथ निवासस्तदनन्तरम् ॥ १७ ॥
 वाच्यावाच्ये ततः पश्चादतो गमप्रवेशनैः ।
 अनाकर्म्यानधिष्ठेयमविलोक्यमतःपरम् ॥ १८ ॥
 ततः शूद्राप्रदेयानि परदारादिवर्जनम् ।
 वर्जनं सङ्करस्याथ त्याज्यात्याज्ये ततःपरम् ॥ १९ ॥
 कृष्णापाकरणज्ञाथ रक्षोप्नाचारवर्णनम् ।
 अवणे भारतादीनां विधानज्ञ प्रकौर्त्तिः ॥ २० ॥
 गृहस्थरत्नाकरेऽस्मिन् श्रौचण्डेश्वरमन्तिणा ।
 मिथिलापृथिवौनाथ-सन्धिविघ्नकारिणा ।
 अष्टष्ठिरमौ स्मृष्टास्त्ररङ्गास्त्रित्तरङ्गदाः ॥ २१ ॥

अथ गार्हस्थ्यम् ।

तत्र ब्रह्मचारिधर्ममभिधाय समर्त्तः—

एष धर्मः समाख्यातः प्रथमाश्रमिणि द्विजे ।

अतःपरं समावृत्तः कुर्याद्वारपरिद्यन्ते ॥

समावृत्तो गुरुकुलादेत्य कृतस्वानादि(ख्य)संस्कारः ।

मतुः—

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविस्तुतं ब्रह्मचर्यो गृहस्याश्रममाविशेषत् ॥

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वेति विकल्पः पुरुषशक्तिमपेत्य
यथाक्रमं शास्त्राभिहिताध्ययनपौर्वपर्यानुसारेण, अविस्तुतब्रह्म-
चर्यः शास्त्रोदिताङ्गब्रह्मचर्य अधीत्येत्यन्वयः ।

अतएव यमः—

वेदं वेदौ च वेदान् वा ततोऽधीत्य यथाविधि ।

३ अविशीर्णब्रह्मचर्यो दारान् कुर्वीत धर्मतः ॥

एवज्ञ विशीर्णब्रह्मचर्यस्याकृतप्राच्यशिक्षास्य उत्तरस्थित्यन् आश्रमे
अनधिकार इति द्योतितं भवति विशेषणोपादानात् ।

तथा—

गुरुणामनुमत्या च समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत द्विजो भार्यां सर्वां लक्षणान्विताम् ॥

लक्षणान्वितां शुभसूचकशारीरचिक्षयुक्ताम् ।

१ (ख) अविशीर्ण— ।

२ (क) अवशीर्ण ।

३ (ख) विशेषणोपादानबलात् ।

थमः—

गुरुं वा समनुज्ञाय प्रदाय गुरुदच्छिणाम् ।

सदृशानाहरेहारान् मातापितृमते स्थितः ॥

वा शब्दो नैषिकापेच्चया तेन गुर्वनुज्ञया गुरुदच्छिणां इच्चा
सदृशान् दारानाहरेत् नैषिकब्रह्मचारौ वा स्यादित्यन्वयः । नैषिक-
ब्रह्मचारौ धावच्छौवब्रह्मचारौ । समनुज्ञायेति समनुज्ञापेत्यर्थः ।

नारदः—

ब्राह्मणच्चचियविश्वां शूद्राणाच्च परिगच्छे ।

सजातिः श्रेयसौ भार्या सजातिश्च पतिः स्थियाः ॥

सजातिब्रह्मणलादिना समानजातिः श्रेयसौ श्रेष्ठा ।

वसिष्ठः—

गृहस्थो विनौतकोधर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः स्वात्वा ३समानार्षयौ-
मस्यूष्टमैथुनामधरवयस्काम् सदृशौ भार्यां विवदेत ।

गृहस्थ इति भाविनि भूतोपचारस्तद्वर्षप्राप्यर्थः ॥ तेनाज्ञत-
दारोऽपि गार्हस्थ्यमंकल्पवानाश्रमान्तरनिवृत्तो गृहस्थधर्षेष्वधि-
क्रियत इति । [भर्तृयज्ञ इति लक्ष्मौधरः]१ ।

हृहस्थतिः—

समानासुद्देत् पत्रौं कुलशौलवयोगुणैः ।

तथा सह चरेद्वर्षं श्रौतस्मार्तं च शक्तिः२ ॥

समानामनुरूपां अनुरूपत्वच्च—

१ [] चिद्वितांशः (क) (ग) पुस्तके नात्ति ।

२ (क) पुस्तके सम्मतः ।

वर्षेरेकगुणां भार्यामुद्देत् चिगुणः मुमान् ।

इत्यादिनोत्तमः ।

मनुः— तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।

स्वविनं तत्त्वं आसीनमर्हते प्रथमं गवा ॥

तं ब्रह्मचारिणं प्रतीतं प्रतिनिवृत्तं ब्रह्मचर्याश्रमात् प्रतिनिदित्य गार्हस्याश्रमप्रवेशोन्मुखं स्वधर्मेण इच्छादानादिना ब्रह्मदायहरं ब्रह्मैव वेद एव दायो धनं ब्रह्मदायः, तेन पितुस्सकाशात् गृहीत-वेदभिवर्धः । पितुस्सकाशादिति प्रायोवादः । अर्चचिला पूजयेत् पित्रादिरिति ग्रेषः । गवा मधुपक्षेण ।

हारीतः—

गुरुणाऽनुज्ञातोऽलङ्कारादौन् गृहीयात् नित्यसुन्तरकालं यथाहै चैतान् विभूयात् । आमन्त्रं गृहानेत्य विधिवत् दारानागृह्याग्नैनाधाय उच्छशिलाभ्यामयाचितोपपन्नं साधुभ्यो याचनात् सद्यो वा अयाचनात् देवपितृमनुष्यार्थं वृत्त्यादानं कुब्जैत नात्मार्थं ।

अलङ्कारादौन् स्वगृह्यकथितकुण्डलादौन् आदिशब्देन गृह्योक्तदण्डादिग्रहणं । नित्यसुन्तरकालं समावर्त्तनोन्तरकालं यथाहै यथाप्रयोजनं समावर्त्तनकाले तु नित्यसेव धारणम् ।

यमः—

एकं द्वौ चैन् वा वेदानधौत्य गुरुं परितोष्यानुज्ञातो मुञ्जाद्यपनयनं कृत्वा सर्वाणां परिणीथावस्थाधानं कृत्वाऽतिथौन् पूजयेत् ।

ब्राह्मादिना विवाहेन सर्वर्णां परिणीयावसथ्याधानं कृतेत्यर्थः ।
दारपरिग्रहकालानन्तरमेवावसथ्याभिधानात् । ब्राह्मादिना विवा-
हेन कृतुकालाभिगामी पुत्रानुत्पाद्यावसथ्याधानं कृतेत्यन्वयः ।
दारपरिग्रहकालानन्तरमावसथ्याभिधानात् ।

काश्यपः—

दाराधीनाः क्रियाः सर्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
दारान् सर्वान् प्रयत्नेन विशुद्धानुद्धेत्ततः ॥
देवतानां नमस्कारः पितृणाञ्चोदकक्रियाः ।
दारतः संप्रवर्त्तन्ते दाराः स्वर्गस्य संक्रमः ॥
इत्येतत् कश्यपस्तं ब्राह्मणस्यानुग्रासनम् ॥
विशुद्धान् कुलतः स्वरूपतश्च उद्देत् परिग्रहेत्^१ ।

॥ इति महामहेन्द्र-महाराजाधिराज-श्रीहरसिंहदेव-
महासान्धिविग्रहिक-वोरेश्वरात्मज-सप्रक्रिय-महासान्धिविग्रहिक-
श्रीचण्डेश्वरविरचिते गृहस्थरनाकरे गार्हस्थ्यतरङ्गः ॥

अथ विवाह्याविवाह्यकन्यानिरूपणम् ।

तत्र मनु-शातातपौ—

अमपिण्डा तु या मातुरसगोचा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातौनां दारकर्मणि मैथुने ॥

मातुरसपिण्डा मातुलद्विवादिभ्यो अन्या, अमपिण्डेति
समान एकः पिण्डो देहोऽयस्याः सा सपिण्डा न तथा अम-
पिण्डा, सपिण्डता च एकदेहावदवाच्येन भवति ।

तथाहि—

पुच्छं पिण्डशरौरावद्यवाच्येन पित्रा मह । एवं पितामहा-
दिभिरपि पिण्डदारेण शरौरावद्यवाच्यतः । एवं मातृशरौरा-
वद्यवाच्येन मात्रा तथा मातामहादिभिरपि मातृदारेण ।

तथा मातृखस्तु-मातुलादिभिरप्येकशरौरावद्यवाच्यात् तथा
पिण्डस्त्रादिभिरपि । तथा पत्ना सह पत्न्या एकशरौरारभक्तया ।
एवं भावभार्याणामपि एकशरौरारभक्तैः खखपतिभिः महैक-
शरौरारभक्तेन ।

एवं यत्र यत्र सपिण्डशब्दस्त्र भास्त्रात् परम्परया एकशरौरा-
वद्यवाच्येन ज्ञेय इति मिताच्चराकारः ।

दारकर्मणि दारवजनके विवाहे मैथुने मिथुनमाध्यधर्मपुच्छो-
त्यन्यादौ । मैथुने मिथुनशब्दवाच्यस्त्रीपुंसमाध्ये खाश्रमादिकर्मणि
न केवलं स्त्रीमाध्यपाकादिकर्मणि अपि द्रुभयसाधेऽपौति कन्यतरः ।

गोतमः—

असमानप्रवरैर्विवाह ऊर्ज्जं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः बौजिन(भ्य)श्च
मातृबन्धुभ्यः पञ्चमाच्च । समानप्रवरत्वच्च प्रवरस्य संख्या-
संज्ञयोस्तुत्यते ।

थथा— वात्यसावर्णयोरौर्बादीनां पञ्चतया संज्ञया चौर्बा-
दिकरूपया ।

पितृबन्धवाः—

पितुः पितुः खसुः पुत्राः पितुर्मातुः खसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबन्धवाः ॥

इति वाक्योक्ताः ।

बौजिनश्चेत्यचापि ऊर्ज्जं सप्तमादिति योज्यम् । बौजी च
परच्चेचे योऽपत्यमुत्यादयति ॥

मातृर्मातुः खसुः पुत्रा मातुर्पितुः खसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबन्धवाः ॥ इति वाक्योक्ताः ।
एषां यः पञ्चमस्तु ऊर्ज्जं विवाहः ।

यदाह याज्ञवल्क्यः—

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोचजाम् ।

पञ्चमात् सप्तमादूर्ज्जं मातृतः पितृतः क्रमात् ॥

पञ्चमात् सप्तमादिति यथासंख्यमन्वयः । भ्रातृमतीमिति पुच्छि-
काशङ्कानिवृत्तये, आर्षं नाम प्रवर्मित्यन्वयः, गोचं काश्यपादि,
आर्षगोचे समाने यस्याः सा समानार्षगोचजा न तथाऽसमानार्ष-
गोचजा ।

पैठोनसिः—

असमानार्थ्यौं कन्यां वरयेत् पञ्च माहतः सप्त पितृतः
परिहरेत् । त्रौन् माहतः पञ्च पितृत इति वा ।

समानजातीयाविवाहे पञ्च माहतः सप्त पितृतः । असमान-
जातीयाविवाहे त्रौणित्यादिव्यवस्थाविकल्पः ।

सुमन्तुः—

पितृखस्त्रसुतां मातुलसुतां समानार्थ्यौं विवाह्य चान्द्रायण-
ञ्चरेत् परित्यज्य चैनां विभृथात् ।

अयञ्च माहसगोचानिषेधो माहसम्बन्धितेन जन्मपरम्परानाम्बः
प्रत्यभिज्ञायां सत्याम् ।

अतएव व्यासः—

सगोचां मातुरयेके नेच्छन्युदाहकर्मणि ।

जन्मनाम्बोरविज्ञाने उदहेताविशङ्गितः ॥

इदञ्च व्यासाभिधानं हलायुधेन पुच्छिकापुत्रविषयमिति
यज्ञिखितं तच्चिन्त्य लक्ष्मीधराद्यस्त्रसात् ।

पैठोनसिः—

कुलोत्पन्नां युक्ताचारां वरयेत् । पितृमाहस्त्रस्तुहितरो
मातुलसुताश्च धर्मतस्ता भगिन्यो वर्जयेत् ॥

असमानार्थ्यौमित्यादि पैठोनसिवाक्येनैव पितृमाहस्त्र-
दुहित्रादौ निषेधे सिद्धे पुनर्निषेधो दोषातिशयबोधनार्थः ।

दोषातिदोषे मनुः—

पैठस्त्रस्यौं भगिनौं स्त्रीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुरापस्य गत्वा चान्द्राच्छरेत् ॥

एतास्तिस्तु भार्यार्थं नोपयच्छेत् बुद्धिमान् ।

ज्ञातिवेनानुपेयाह्वाः १पतति ह्युपयन्नधः ॥ इति

आपस्य सहोदरस्य दुहितरमिति शेषः । मातुलस्तानिषेधः
स्मृत्यन्तरेऽपि ।

सुमन्तुः—पितृमातृसम्बन्धा आपस्मादविवाहाः कन्या भवन्ति
आपञ्चमादन्येषां । सर्वाः पितृपत्न्यो मातरस्तद्वातरो मातुलाः तहु-
हितरस्य भगिन्यक्तदपत्यानि भागिनेयानि । अन्यथा सङ्करकारिण्यः ।
१तस्याध्यापयितुरेतदेव । आपञ्चमादिति मातृसपिण्डाविषयम् ।

मातुः सपिण्डा चत्रेन वर्जनौया द्विजातिभिः ।

इति व्यासवचनात् ।

तद्वातरः सोदराः तचैव भ्रातृशब्दस्य शक्तेः । एवञ्च पूर्वमातृ-
स्तेति विशेषणमनुवादः । एवमेव हलायुधादयः ।

अन्यथा एषामनन्तराभिहितानां कन्याः परिणीताः सङ्कर-
कारिण्यः सङ्करार्थत्वादधर्षकारिण्यो भवन्ति ।

तस्याध्यापयितुस्तद्विवाहजनकमन्त्राध्यापयितुः । एतदेव सङ्कर-
कारिण्यमेव इत्यर्थः ।

उद्देष्ट पितृमातृस्तु सप्तमौ पञ्चमौ तथा ।

इति मार्कण्डेयपुराणात् ।

पञ्चमौ मातृपत्राच्च पितृपत्राच्च सप्तमौम् ।

१ (क) पुस्तके पतवि परिणयन्नधः ।

२ (ख) पुस्तके तथाऽध्यापयितुः ।

गृहस्थ उद्देष्ट कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥

इति विष्णुपुराणाच्च ।

अत्र विरोधो भासते—

तत्र च उद्दाहृपदार्थस्य धनार्ज्जनस्येव रागपरिप्राप्ततया न
विधेयलमिति व्यवच्छेदं एव वाक्यार्थः स च न श्रुत इति विज्ञ-
मिता प्रतिपत्तिः । निषेधवाक्येषु च तावद्वावच्छेदस्य स्पष्टत्वात्
अविज्ञमिता सा ।

अतएव तद्वलेन मार्कण्डेय-विष्णुपुराणवाक्ययोर्विरुद्धाभासयो-
रन्यथावर्णनं । तत्र च यदि पदार्थः सहसंसर्गो वाक्यार्थ इति
नियमस्तदा पञ्चमौमन्त्रमौपदार्थां यथायथं षष्ठौ अष्टमौ च
सामीप्यलक्षणया विवक्षिता तथाऽप्यपदार्थाऽन्यामबद्धोः वाक्यार्थः,
तदा तादृश एव निषेधोऽत्र वाक्यार्थ इत्युभयथापि न विरोधः ।
अविगौत-सकलशिष्टसम्बद्धायोऽप्येवम् ।

मनुः—

अव्यङ्गाङ्गौ सौम्यनान्नौ हंसवारणगामिनौम् ।

तनुलोमकेशदशनां मृद्गङ्गौमुद्देष्ट स्त्रियम् ॥

सौम्यनान्नौमनुदेगत्रनकनान्नौ । यथा धौरा वामा इत्यादि ।

तच्चिति— तनवः सूक्ष्माः केशदशना यस्याः सा तथा ।

श्रातातपः—

हंसखनां भेघवर्णां मधुपिङ्गलखोचनाम् ।

ईदृशौ वरद्यन् कन्यां गृहस्थः सुखमेधते ॥

मेघश्यामां त्रिग्धश्यामरूपां मधुपिङ्गलोचनां मधुवदीषत्-
पिङ्गले लोचने यस्याः तथा सुखमेधते सुखं यथा स्यादेवं बर्द्धते ।

आश्वलाद्यनः—

बुद्धिसम्बन्धलक्षणाऽनुपलक्षेत ।

लक्षणानिति शुभसूचकाङ्गानि ॥

तानि भविष्यपुराणे व्यक्तानि— तथा—

प्रतिष्ठिततलासम्यक् रक्ताभ्योजसमविषः ।

ईदृशा चरणा धन्या थोषितां भोगवर्द्धनाः ॥

प्रतिष्ठिततलाः भूभागलग्रसमस्तचरणायभागाः ।

करालैरतिर्तिमांसै रुद्धैरथ शिराततैः ।

दासौलं दुर्भगलञ्च प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥

करालैरतिभयङ्ग्रैः ।

अनुल्लः संहता वृत्ताः क्वच्चः सूक्ष्मा नखास्तथा ।

कुर्वन्ननन्मैश्वर्यं राजभोगञ्च थोषिताम् ॥

संहता अविरलाः ।

ह्रस्वासु जीवितं ह्रस्वं विरला विच्छानये ।

दारिद्र्यं मूलभुग्रासु प्रेष्यलं पृथुलासु च ॥

ह्रस्वासुकूटैदेहासु जीवितमनुरूपह्रस्वलग्नालिलं । मूलभुग्रासु

प्रथमपर्ववकासु पृथुलासु देहाननुरूपस्यौत्यासु ।

परस्परमारुद्धैस्तनुभिर्वृत्तपर्वमिः ।

१ (ख) बुद्धिलक्षणसम्पन्नाम् ।

२ (क) कुर्वते सर्वमैश्वर्यम् ।

बह्नपि पतौन् हत्वा दासीभवति वै दिजाः ॥
 अङ्गुष्ठोन्नतपञ्चाणः तुङ्गायाः कोमलान्विताः ।
 रत्नकाञ्चनलाभाय विपरौता विपत्तये ॥
 सुभगलं नखैः स्त्रिघैरातामैश्च धनावृता ।
 पुचाः स्युरुच्नतैरेभिः सुसद्ग्नेरपि राजता ॥
 पाण्डुरैः स्फुटितैरुच्नैर्नीलैर्धूमैस्तथा खरैः ।
 निःखता भवति स्तौणां पीतैश्चाभच्छ्यभवणम् ॥
 सूक्ष्मायाः स्त्रिघृत्ताश्च समारूढ़शिखास्तथा ।
 यदि सुर्नुर्पुरं (?) दधुर्बन्धवादैः समाप्नुयः ॥

अङ्गिराः—

अशिराः शरकाण्डाभाः सुवृत्ताऽन्पतनुरुहाः ।
 जडाः कुर्वन्ति सौभाग्यं यानच्च गजवाजिभिः ॥
 'कुप्ते लोमजडास्तौ भ्रमते 'बद्धपिण्डिका ।
 काकजडां पतिं हन्ति वाचाला कपिला च या ॥
 जानुभिष्वैव मार्जार-सिंहजान्वनुकारिभिः ।
 श्रियमाप्य सुभाग्यच्च प्राप्नुवन्ति सुतांस्तथा ॥
 घटाभैरध्वगा नार्यो निर्मांसैः कुलटाः स्त्रियः ।
 शिरालैरपि सिंहास्या विशिष्टैर्धनैवज्जिता ॥
 अत्यन्तकुञ्चितैः रुचैः स्फुटिताग्रैर्गुडप्रभैः ।
 अनेकशस्तथा रामैः केशैश्चापि तथाविधैः ॥

१ (ख) स्त्रियते ।

२ मूले उद्धतपिण्डिका ।

३ (क) बल— ।

अत्यन्तपिङ्गला नारौ विषकन्येति^१ विश्रुता ।
 सप्ताहाभ्यन्तरे स्त्रीयं पतिं हन्याच्च संशयः ॥
 हस्तिहस्तनिभैर्दृत्तैरलोमैः^२ करभोपमैः ।
 प्राप्नुवन्दुरुभिः शश्त् द्विघैः सुखमनङ्गजम् ॥
 दौर्भाग्यं बद्धमांसाभिर्बन्धनं लोमशालिभिः^३ ।
 *मव्यावृत्तं समं चाक्ष सूक्ष्मरोमततं पृथु ॥
 जघनं शस्यते स्त्रीणां रतौ सौख्यकरं स्त्रियाः ।
 ऊङ्गे रोमतले अस्याः समं सुशिष्टसंस्थितम् ॥
 अपि नौचकुलोत्पन्ना राजपत्रौ भवत्यसौ ।
 अशत्यपत्सदृशः कूर्मपृष्ठाकृतिस्तथा ।
 *शशिविम्बनिभश्वापि तथा च शकटाकृतिः ॥
 भगः प्रुभकरः स्त्रीणां रतिप्रौतिविवर्द्धनः ॥
 तिलपुष्पसदृक् यस्तु अस्याश्वरुरसन्निभिः ।
 दावयेतौ पररतौ कुर्वीत च दरिद्रताम् ॥
 उदूखलनिभिः शोकं मरणं विवृताननः ।
 निरुपैरतिनिर्मासैर्गजाश्वसमरोमभिः ॥

२ (ख) तुत्त्वेति निच्छितं ।

२ (क) जाया (ग) पापा वा । ३ (ख) रम्मामैः ।

४ (ख) रोमशोरुभिः । ५ सूलपुस्तके सन्ध्यावर्णं ।

६ मूले अधिकं पद्यम्—

अरोमकं भगं यस्याः समं सुशिष्टसंस्थितं ।

अपि नौचकुलोत्पन्ना राजपत्रौ भवत्यपि ॥

दौःशौल्यं दुर्भगलञ्च दारिद्रञ्चाधिगच्छति ।
 कपित्यफलसङ्काशः पौनो वस्त्रिविवर्जितः ॥
 स्फीतः^१ प्रशस्तो नारौणां निन्दितोऽव्यन्था विदः ।
 पथोधरभरान्नमः प्रवरचिवलौ गुरुः ॥
 मध्यः शुभावहः स्त्रौणां रोमराजीविभूषितः ।
 पणवाभैर्दद्वज्ञाभैस्तथा मध्ये यवोदरैः ॥
 प्राप्नुवन्ति भयायासं दौःशौल्यमपि चेदृशैः ।
 अवक्रमुख्याणां पृष्ठमरोमं सुसमाहितम् ॥
 नानापुष्ट्याद्यपर्यङ्कं रतिसौख्यकरं परं ।
 कुञ्जमद्रोणिकं पृष्ठं रोमशं यदि योषितः ॥
 स्त्रान्तेऽपि सुखं तस्य नास्ति हन्त्यात् पतिष्ठ या ।
 विपुलैः सुकुमारैश्च कुचिभिश्च वज्ञप्रजाः ॥
 अस्त्रकुकचा च या नारौ राजानं सा प्रसूयते ।
 उच्चतैर्वलिभिर्वन्ध्याः सुवृत्तैः^२ कुलटाः स्त्रियः ॥
 जारकर्मरता सा स्यात् न प्रभुं स्त्रं समाप्नुयात् ।
 उच्चतावनतैः चुद्रा विषमैर्विषमाश्या ॥
^३सा सुरैश्वर्यसम्पन्ना वनिता इदयैः समैः ।
 सुवृत्तसुच्चतं पौनमधरोच्चतमायतम् ॥
 स्तनयुग्मिदं शस्त्रमतोऽन्यदसुखावहम् ।
 उच्चतिः प्रथमे गर्भे द्वयोरेकस्य भूयसौ ॥

१ (ग) स्फिचः ।

३ (ख) सावर्णैः ।

२ (क) (ग) पुस्तकद्वये सुवक्रां ।

४ मूले आयुरैश्वर्य— ।

वासे तु जायते कन्या दक्षिणे जायते सुतः ।
 एवम्बिधाः स्तोकाः प्रसङ्गेन स्तिथिताः ।
 दीर्घं तु चिवुके यस्याः सा स्त्री धूर्ता रतिप्रिया ॥
 प्रविष्टे तु पुनर्यस्या देष्टि सा पुरुषं सदा ।
 स्तनै सूर्यफणाकारः श्वजिङ्गाकृतिभक्तथा ॥
 हारिद्र्यमधिगच्छन्ति स्तिथः पुरुषचेष्टिताः ।
 आरकूटघटेसुख्ये भर्वन्ति हि तथा दिजाः ॥
 आरकूटघटेसुख्यैः पित्तलघटमदृशैः ।
 सुभमं मांसलञ्चाथ शिरारोमविवर्जितम् ।
 वक्षो यस्या भवेन्नार्या भोगान् भुक्ते यथेष्ठितान् ॥
 हिंसा भवति वक्षेण दौःशौल्यं रोमग्नेन तु ।
 चिरांसेन तु वैधव्यं विक्षौर्णे कलहप्रिया ॥
 चतस्रो रक्तगम्भीरा रेखाः फ़िग्धाः करे स्तिथाः ।
 यदि स्युः सुखमाप्नोति विच्छिन्नाभिरनीगता ॥
 रेखा कनिष्ठिकामूलात् यस्याः प्राप्ता प्रदेशिनीम् ।
 ग्रातमायुर्भवेत्तस्या ऊनाथा मूलताक्रमात् ॥
 संवृत्ताः समपर्वाणस्तौकृष्णाग्राः कोमलतचः ।
 समा ह्यहुक्तयो यस्याः मा नारो भोगवर्द्धिनी ॥
 वन्धुजीवाहस्तुङ्गेर्नद्वैश्वर्यमाप्नुयात् ।
 नखेवभुविवणभिः श्वेतपौत्रैरनीग्रता ॥
 रक्तेष्टुभिरैश्वर्यं विचित्राहुलिभिर्दिजाः ।

स्युट्टेरविरलै रुचैः क्लोशं पाणिभिराप्नुयुः ॥
 समरेखा यदा यासामहृष्टाङ्गुलिपर्वसु ।
 तासां हि विपुलं सौख्यं धनं धार्यं तथाऽच्यम् ॥
 मणिवन्धोऽव्यवच्छिक्षो रेखाचयविभूषितः ।
 दधाति न चिरादेव मणिकाञ्चनमण्डनम् ॥
 ३श्रीवत्साम्बुजशङ्खनङ्ग-गजवाजिनिवेश्वरैः ।
 चक्रस्तिकवज्ञामिपूर्णकुम्भनिभाङ्गैः ॥
 प्रामादच्छन्मुकुटैर्हारकेयूरमण्डलैः ।
 शङ्खतोरणनिर्यूहैर्हस्तन्यस्तेनृपस्तियः ॥
 यस्याः पाणितले रेखा ४यूपकुम्भाश्च कुण्डिकाः ।
 दृश्यन्ते चरणे यस्या यज्ञपत्रौ भवत्यसौ ॥
 वौथापणतुलामानैस्तथा सुद्रादिभिः स्त्रियः ।
 भवन्ति वणिजां पत्न्यो रत्नकाञ्चनगालिनाम् ॥
 दाच-योक्त्र-युगावन्ध-फालोदूखललाङ्गलैः ।
 भवन्ति धनधार्याद्याः क्षेत्रीवलजनाङ्गनाः ॥
 कोमलं मांसलञ्चैव पौनं रोमविवर्जितम् ।
 गोपुराङ्गति नारीणां भुजयोर्युगलं शुभम् ॥
 निगूढग्रन्थयो यस्या दशना ५लोमवर्जिताः ।
 बाह्वो लक्षिता यस्याः प्रशस्तावृत्तकोमलाः ॥
 दशना दर्शनौया यस्यास्तस्याः शुभमित्यनुषङ्गः ।

१ मूले श्रीवत्सध्वजपद्माक्ष । २ (ग) रक्ता यूपाच्च कुण्डिकाः ।
 ३ (ग) कूर्परा ।

तनुभारनतस्मैव नातिस्थूलो न रोमशः ।
 स स्खन्येलु सदा स्तौरीणां सौभाग्यारोग्यबद्धनः ॥
 स्थूले स्खन्ये वहेङ्गारं रोमशे व्याधिता भवेत् ।
 वक्रे स्खन्ये भवेदन्यथा कुलटा चोक्षतानते ॥
 स्पष्टं रेखाचर्यं यस्या यीवायां चतुरज्ञलम् ।
 मणिकाञ्चनसुक्राण्डं स दधाति विभूषणम् ॥
 अधना स्त्रौ कृशग्रौवा दीर्घग्रौवा च वन्धकौ ।
 कृशग्रौवा स्थिरापत्या स्थूलग्रौवा च दुःखिता ॥
 अनुच्छता समांसा च समा यस्याः कृकाटिका ।
 सुटीर्घमायुक्तस्यास्तु चिरं भर्ता च जीवति ॥
 निर्मांसा बड्डमांसा च शिराला रोमशा तथा ।
 कुटिला विकटा चैव विस्तीर्णा च न ग्रस्यते ॥
 न स्थूलो न कृशोऽत्यर्थं न रक्तो न च रोमशः ।
 हनुरेवनिधिः श्रेयान् ततोऽन्यो न प्रशस्यते ॥
 चतुरस्त्रसुखौ धूर्ता मण्डलास्या शठा भवेत् ।
 अप्रजा बाजिवक्त्रा स्त्रौ महावक्त्रा च दुर्भेगा ॥
 श्व-वराह-दृकोलूक-मर्कटास्याश्च याः स्त्रियः ।
 क्रास्त्राः पापकर्माणः प्रजावन्धुविवर्जिताः ॥
 मालतौवकुलाभोजनौलोत्पलसुगन्धिः यत् ।
 वदनं सुच्यते नैतत् पानतामूलभोजनैः ॥
 तामाभः किञ्चिदानन्धः स्त्रौस्यहास्यविवर्जितः ।
 अधरो यदि तङ्गश्च नारौणां भोगदः सदा ॥

खूले कलहशीला स्थात् विवर्णं चातिदुःखिता ।
 उत्तरोषेन तौक्षणेन वनिताऽत्तनकोपना ॥
 जिङ्गा तनुतराइवका तामा दीर्घा च इस्ते ।
 खूला दीर्घा विवर्णान्ता वका भिन्ना च निन्दिता ॥
 शङ्खकुन्देन्दुश्वरलैः१ हिम्बैसुड्डेरम्भर्मभिः ।
 मिष्टान्नपानमाप्नोति दक्षेरभिरनिष्टुरेः२ ॥
 सूक्ष्मैरतिक्षैश्वेव सुटितैर्दिर्हैसुथा ।
 रुचैश्च दुःखिता नित्यं विकटैर्भास्त्रिनौ३भद्रेत् ॥
 सुमृष्टदर्पणाभ्योजपूर्णविष्टेन्दुसुप्रभम् ।
 वदनं वरनारीणाभभौषफलदं प्रुभम् ॥
 खूला कृशा नातिवका नातिदीर्घा समुद्धता ।
 इदृशी नासिका थस्याः सा धन्या तु शुभकरी ॥
 उक्षता मृदुरोमाणो रेखाः प्रुद्धा न सङ्गताः ।
 उक्कार्द्धतुल्याः सूक्ष्माश्च योषितान्तु सुखावहाः ॥
 धनुस्तुल्याभिः सौभाग्यं दन्ध्या स्थादीर्घरोक्तभिः ।
 पिङ्गला सङ्गता प्रस्त्रा दारिङ्गाय न रुग्याः ॥
 नीकोत्पलदलप्रख्यैरातादेशारुपस्त्वभिः ।
 वनिता नयैरेभिर्भर्गसौभाग्यभागिनौ ॥
 खञ्जनाच्छी मृगाच्छी च वराहाच्छी वराङ्गना ।
 अत्र तत्र समुत्पन्ना महान्तं भोगमन्तुते ॥

१ मूले धवलैः ।

२ (क) अनुग्रहैः ।

३ (ग) विमतिर्भवेत् ।

सुगम्भौरेरमंज्ञिष्ठेवज्जरेखाविभूषितैः ।
 राजपत्यो भवन्तौ ह नयै मधुपिङ्गलैः ॥
 वायमाङ्गतिनेचाणि दीर्घपाङ्गानि योषिताम् ।
 अनाविज्ञानि चारुणि भर्वन्त हि विभूतये ॥
 गम्भौरेः पिङ्गलैश्वैव दुःखिताः स्युश्चिरायुषः ।
 वयोमधे त्वजेत् प्राणान् उच्चताच्चौ च याङ्गना ॥
 रुद्राच्चौ विषमाच्चौ च धूस्राच्चौ श्वेतलोचना ।
 वज्जनौया मदा नारौ श्वेतेच्च चैव दूरतः ॥
 उद्ग्राज्ञकैरवेश्विनैर्यनैरङ्गनास्त्रिह ।
 मद्यमासप्रिया नियं चपलाश्वैव सर्वतः ॥
 मकराङ्गतयः कर्णा लसत् केशाप्यसंस्थिताः ।
 वहन्ति त्रिकर्णत् कान्ति हेमवर्णविभूषणम् ॥
 खरोऽन्न-नकुलोलूक-कपोतश्चवणाः स्त्रियः ।
 प्राप्तुचन्ति महादुःखं प्रायशः प्रव्रजन्ति वे ॥
 देष्टदापाण्डुगण्डा याः सुवृत्ताः पार्वणलिपिः ।
 प्रशस्ता निन्दितास्त्रिया रोमकूपविभूषिताः ॥
 एतत् स्त्रौमाचाभिप्रायम् ।
 अर्द्धनुपतिमाभोगमरोमं सुममाहितम् ।
 भोगमौख्यकरं शेषं ललाटं वरयोषिताम् ॥
 द्विगुणं परिणाहेन ललाटं विहितच्च यत् ।
 गिरः प्रशस्तं नारौणामधन्या हस्तिमस्तकाः ॥

सूक्ष्माः कृष्णा मृदुस्त्रिग्धाः कुचिताद्याः शिरोरुहाः ।

भवन्ति श्रेष्ठे स्त्रीणामन्ये स्युः क्लेशशोकदाः ॥

हंसकोकिलवीणालि शिखिवेणुखराः स्त्रियः ।

प्राप्तवन्ति बह्न् भोगान् भृत्यानाज्ञापयन्ति च ॥

भिन्नकांस्यखरा नारौ खरकाकखरा च या ।

रोगव्याधिभयं शोकं दारिद्र्यज्ञाधिगच्छति ॥

हंस-गोदृष्ट-चक्राङ्क मत्तमातङ्गगमिनौ ।

खकुलं द्योतये नारौ महिषौ पार्थिवस्य च ॥

श्वशृगगतिर्या स्यात् या च वायमगमिनौ ।

दासी मृगगतिर्नारी दुर्भगा स्याच्च वन्धकौ ॥

फणि(लौ)नौ-रोचना हेम-सुङ्कुमलिष एव च ।

वर्णाः प्रुभङ्कराः स्त्रौणां यश्च दूर्बाङ्कुरोपमः ॥

वर्ण इति व्यत्ययेनान्वयः ।

मृदूनि मृदुरोमाणि नात्यन्तस्तेदजानि च ।

सुरभौलि च गाचाणि यासां ताः पूजिताः स्त्रियः ॥

आश्वलायनः—

दुर्विज्ञेयानि यदि स्त्रीणानि अष्टौ पिण्डान् कृत्वा चृतमग्नौ
प्रथमं यज्ञमृते सत्यं प्रतिष्ठितं यदियं कुमार्यभिजाता तदिद-
मिह प्रतिपद्यतां, यत् सत्यं तत् दृश्यतामिति पिण्डानभिमन्त्र
कुमारौ ब्रूयात् एषासेकं गृहाणेति ।

चेत्ताच्चेदुभयतः ग्रस्याद् गृह्णौ यादर्घवतौ अस्याः प्रजा भविष्यतौ-
ति विद्यात्, गोष्टात् पशुमतौ, वेदिषु रौषात् ब्रह्मवर्चस्त्रिनौ,

अविनाशिनो ह्रदात् सर्वसमूर्णा देवनात् कितवौ चतुष्पथात्
विप्रब्राजिनौ जारिणादनपत्या गम्भानात् पतिष्ठौ ।

अष्टौ पिण्डान् वक्ष्यमाणचेचादिमृत्तिकाभिः । गोष्ठं गवां
स्थितिदेशः । वेदिपुरीषं वेदिमृत्तिका देवनं द्यूतस्थानं विप्र-
ब्राजिनो पतिं व्यक्ता प्रचक्षनश्चैला । जारीणमूषरं, पशुमती-
त्यादौ सर्वत्र विद्यादिति सम्बन्धः ।

मनुः—

महान्यपि सम्भूतानि गोजाविधवधान्यतः ।

खौसम्बन्धे दृश्यतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

हौनक्रियं निष्पुरुषं निष्कृन्दो रोमशार्णसम् ।

क्षयामयाव्यपस्मारिश्चिकुष्ठिकुलानि च ॥

महान्ति वज्जसम्बन्धिनौ सम्भूतानि सम्बन्धानि वक्ष्यमाण-
गवादिभिः खौसम्बन्धे विवाहे कर्त्तव्य इति विशेषः । हौनक्रियं
विहितगर्भधानादिकियाशून्यं निष्पुरुषं कन्योत्पत्तिभूयिष्ठं
निष्कृन्दः खाध्यायहौनः, रोमशं अत्यन्तरोमयुक्तं अर्णसं अर्णो
क्षपव्याधियुक्तं, क्षयि क्षयनामकव्याधियुक्तं, आमयावि भक्तामयाति-
रिक्तं वंशसञ्चारिरोगयुतम् ।

खौतादपि न सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात् ।

इति याज्ञवल्यवचनात् ।

अपस्मारि अपस्मारात्मकव्याधियुक्तं, श्वित्रि श्वेतकुष्ठयुक्तं, कुष्ठं
शौदुम्बरादिकुष्ठयुक्तम् ।

हारौतः— श्वित्रि कुष्ठयुक्ति अक्षयामयाव्यपनार्णयमब्रह्मसमा-

नार्षेयच्चेत्येतान्यपतितानि न ज्ञायन्ते तां पुच्चिकाश्चाङ्गया न
विवाहयेत् ।

पुच्चिकाधर्मश्चायं अत्युच्छेण कन्यापिता पुच्चवान् जनकः ।

तथाचोक्तं मनुना—

अपुच्छोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुच्चिकाम् ।

यदपत्यं भवेत्तस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥ इति ।

गोतमः—अभिसम्बन्धिमाचात् पुच्चिकेत्येकेषां तत् संग्रहात्
नोपयच्छेताभ्रादकाम् ।

अभिसम्बन्धिमाचात् अस्मादनुमतमेतदपत्यमित्यभिप्राप्तात् ।
माचपदेन अग्निं प्रजापतिं च इत्यादिगोतमोक्तेः पुच्चिका-
विधिवच्छेदः ।

काव्यायनः—

लोकापवादयुक्ता या सा तु दुष्टा प्रकौर्त्तिता ।

अन्यत्रासक्रचित्ता या या स्यात् संस्युष्टमैषुना ॥

संस्युष्टमैषुना स्फौतयोनिः ।

नारदः—

दौर्घकुसितरोगान्ती व्यङ्गा संस्युष्टमैषुना ।

दुष्टाऽन्यगतभावा च कस्यदोषा प्रकौर्त्तिता ॥

दीर्घश्चिरकालव्यापौ कुसितरोगोऽपस्तारादिः ।

विष्णुपुराणे—

तानि कुलानि वर्जनौयानि भवन्ति कुलानुरूपाः प्रजाः
सम्भवन्ति पित्रादितोऽष्टौ अयज्ञियलादनार्षेयं अदैवत्वाद-

ब्रह्माचर्यमौथमिति । तस्मात् सप्त पितृतः संवैक्ष्य पञ्च मातृतो
नश्चिकां श्रेष्ठां भ्रातृस्तौ भर्त्यां विन्देत् ।

कुलानुष्ठपाः प्रजा भवन्तीति हेतुना पित्रादितोऽष्टकुलानि
वर्जनौयानि अर्यज्ञियत्वादनार्थे वर्जनौयं अनास्तिं अस्मर्यमाण-
गोऽप्रवरतं तादृशस्य दज्ञानाधिकारात् अदैत्यादब्रह्मवर्द्धसौयं
अब्रह्मा अविद्यमानवेदाध्यतं अच हेतुरदैत्यात् दैववर्षणां
प्रायशो वेदाधीनत्वात् ।

नश्चिका दशवार्षिकी “दशवर्षा तु नश्चिका” इति भविष्य-
पुराणात् ।

पुनर्हारौतः—

तस्मात् कुलनक्षत्रविज्ञानोपरक्षां वरयेत् ।

पञ्चमौ मातृवन्धुभ्यः सप्तमौ पितृवन्धुभ्यः ॥

अङ्गे सप्त पितृवन्धुभ्यः पञ्च मातृवन्धुभ्य इति पूर्वलिखितगौत-
मादि-वाक्यदर्शनादत्रापि क्रियाकाङ्क्षा ल्यजेदित्यन्यः ।

यमः—

चतुर्दशकुलानौमान्यविवाहानि निर्दिष्टेत् ।

अनार्थयौ ब्राह्मणानामृतिजात्त्वं विवर्जयेत् ॥

अत्युच्चमतिह्रस्त्रातिवर्णं वक्षयेत् ।

हौनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयादिकुलानि च ॥

यित्रिकुष्ठिकुलादीनां कुर्यात् परिवर्जनम् ।

सदा कामकुलं वज्ज्यें लोमशानात्त्वं यत्कुलम् ॥

अपस्तारिकुलद्वै पाषण्डानां कुलं भवेत् ।

स्वलिजोऽत्र निन्द्यथाजकाः । कामकुलं कामप्रधानकुलं
धर्षमनपेत्य कामप्रयुक्तप्रद्वित्तिप्रधानमिति यावत् । अतिवर्णमति-
कृष्णमतिगौरम् ।

मनुः—

नोद्देत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गौ न रोगिणौ म् ।

नालोमिकां नातिलोक्यौ न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥

नर्चवृच्छनदीनाम्भौ नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।

नाहिपचिप्रेष्टनाम्भौ नातिभीषणनामिकाम् ॥

यस्या न भवेद्वाता न विज्ञेयस्थथा पिता ।

नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्षशङ्कया ॥

न स्वचनाम्भौ रेवत्यादिनाम्भौ न वृचनामिकां जयन्तौ
पाटलामालतीत्यादिनाम्भौ न नदीनाम्भौ यमुनादिनाम्भौ नान्त्य-
नामिकां श्वरीत्यादिनामिकां पर्वतनामिकां विन्द्यादि-
नामिकां पच्छिनाम्भौ कोकिलादिनाम्भौ अहिनाम्भौ शङ्खिनौ-
त्यादिनाम्भौ प्रैष्यनाम्भौ गोपालिकेत्यादिनाम्भौ भौषणनाम्भौ
भौमा कराला इत्यादिनाम्भौमिति यावत् ।

यस्यास्ते— यस्याः पिता न ज्ञायते विशेषेण पुत्रिकाधि-
कारित्वे ।

विष्णुपुराणे—

नातिकेशामकेशां वा नातिकृष्णां न पिङ्गलाम् ।

१विमङ्गतां विकलाङ्गौमधिकाङ्गौ च नोद्देत् ॥

नादिशुद्धां सरोगां वा कुलटाज्ञातिरोगिणीम् ।

न दुष्टां च दुष्टभावां व्यक्षिनौ पित्रमात्रतः ॥

न शश्रुव्यञ्जनवतौ न चैव पुरुषाङ्गतिम् ।

न घर्षरखरां बालां तथा काकखरां न च ॥

नातिश्वेतेचणान्तद्रक्षाचौ नोदहेत् स्त्रियम् ।

यस्ताज्ञ रोमशे जडे गुल्फौ यस्यास्थोन्नतौ ॥

गण्डयोः कूपकं यस्या हमक्षाश्वैव जायते ।

नोदहेत्ताइश्वैर्णौ कन्यां प्राज्ञः कार्यविच्छणः ॥

नातिरुचक्षविं पाण्डुकरजामरणेचणाम् ।

आपौत्रहस्तपादाज्ञ न कन्यामुदहेद्वधः ॥

न वामनां नातिदीर्घां नोदहेत् संहतभ्रुवाम् ।

न चातिश्विद्रदश्नानां न करालमुखौ तथा ॥

अतिकेशां दीर्घकेशौ विसङ्गतां विकलाङ्गौ खभावतो
विकलाङ्गौ, व्यक्षिनौ पित्रमात्रतः-यस्याः पितरौ खभावतो व्यज्ञौ
तां व्यक्षिनौ। शश्रुव्यञ्जनवतौ शश्रुस्थाने दीर्घरोमव्यञ्जनवतौ
कुलटां कुचादियुक्ताम्। चामामतिक्षणाम् ।

नोदहेदित्यनुवृत्तौ ब्रह्मपुराणम्—

अखोमःमतिलोमाज्ञ वाचालां केकरेचणाम् ।

हस्तायुधेन—

हीनाङ्गीमतिरिक्ताङ्गौ कपिलां रोगिणौ तथा ।

अलोमामतिलोमाच्च वर्जयेत् केरेचणाम् ॥

इति लिखितं केरेचणां वक्त्रेचणाम् ।

काश्यपः—

सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनौयाः कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्यर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या ।

दत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत् ॥

कृतकौतुकमङ्गला बद्धकङ्गणा उदकस्यर्शिता उदकपूर्वे दत्ता ।

स्मृतिः— वाग्दत्ता १मनोदत्ता अग्निपरिगता सप्तमपद-
मानौता भुक्ता गृहौतगर्भा प्रसूता च सप्तधा पुनर्भूत्सां गृहौत्वा
चथाकारी न प्रजां धर्मस् ।

आप्नोतौति शेषः प्रजां धर्मं धर्मग्रन्तीमाश्चाग्निहोत्रादि ।

अत्र च प्रकरणे ये विधयो दृष्टास्ते गुणानुषङ्गिणो न भवन्ति
थथा अष्टपिंडा तु या मातुरित्यादयः । तेषामतिक्रमे भार्यावि-
सेव न भवति । एत्रं ये च निषेधास्तेन तथा तेषामयतिक्रमे
तथाविसेव ।

यथा—नोद्देहेत् संहतभुवामिच्यादि भार्यादिग्बद्य सूपादि-
शब्दवत् संस्कारमादायेव प्रवृत्तेः । येषान्तु विधौनां दृष्टगुणानु-
षङ्गेण प्रवृत्तिस्तदतिक्रमे न भार्यालाभावः किन्तु सगुणो न
भवति ।

राजपत्यो भवन्तीह नयनैर्भुपिङ्गलैः । इति ।

एवं निषेधोऽपि यत्र दृष्टदोषानुषङ्गः तदतिकमेऽपि न
भार्यात्वाभावः किन्तु दृष्टमनिष्टान्तरमेव । यथा अत्यन्तपिङ्गला
नारौत्यादौ ।

केवलं नियमातिकमे यथा श्रुतप्रायश्चिन्तं, चक्रवृच्छनदौनाम्ब्या-
दिषु दृष्टगुणदोषानुविधायि विर्धनिषेधप्रकरणमध्यपातात् । मनुना
सपिण्डादिनिषेधस्य पृथक्करणाददृष्ट एव दोषः कल्प्यः परित्वागम्भ
यथा सगोचायाः स्फुर्यते ।

सगोचाकेदमत्या उपयच्छेत् माहवदेनां विभूयात् । इति
वौधायनवचनात् न तथा चक्रवृच्छनादैः परित्वागम्भवणात् ।
एवं वरेऽपि परिवेच्छनपुंमकादावथक्तेव प्रकारो नेयः ॥

इति गृहस्थरकारे विवाहादिवाह्यकन्यानिरूपण-तरङ्गः ॥

अथ वरनिरूपणम् ।

तत्र मनुः—

उद्घाष्टाय भिरूपाय वराय मदृशाय च ।

अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥

उद्घाष्टाय कुलशीलादिभिः । अप्राप्तामपि शास्त्रोक्तविवाह-
योग्यवयोन्मूलामपि ।

नारदः—

उक्ताः पतिः कूरो दुर्भगस्यत्राभ्यवः ।

कन्यादोषौ तु यौ पूर्वादिमौ दोषगुणौ वरे ॥

दुर्भगः स्त्रौणामत्यन्तं देष्यः । त्यक्तवान्ध्ववः त्यागानर्हवान्ध्वव-
त्यागौ । कन्यादोषौ—

दीर्घकुत्सितरोगार्ज्ञा व्यज्ञा संस्यृष्टमैथुना । दुष्टान्यभावा
चेत्यादि वाक्येन उक्तौ दोषौ विवक्षितौ । पृष्ठौं प्रथमौ ।

तेन दीर्घकुत्सितरोगार्ज्ञलं व्यज्ञलं चेत्यादौ दोषौ विवक्षितौ
दोषगुणो दोषरूपो धर्म इत्यर्थः ।

कात्यायनः—

निष्क्रान्तः स्वेन विद्विष्टस्था त्यक्तः स्ववन्धुभिः ।

अन्यजातिः चयौ दासो लिङ्गस्थोदरौ यदि ॥

उन्मत्तः पतितः क्रूरस्था तुच्यः सगोचतः ।

चचुःश्रोत्रविहीनस्य तथाऽपश्चारदूषितः ॥

वरदोषाः सृष्टा ह्वेते कन्यादोषाः प्रकौर्त्तिताः ।

प्राकृ पश्चाद्वा समुत्पन्ना दानन्तत्र विवर्जयेत् ॥

निष्क्रान्तः स्वभावादेशान्तरपर्यटनकारौ । दामस्तु नित्यं
परतन्त्रः, लिङ्गस्थोदरौ यदि उदरभरणाथे यदि आश्रम-
लिङ्गधारौति कल्पतत्त्वः ।

अन्ये तु—लिङ्गस्थो यत्याश्रमलिङ्गधारौ । तथा—उदरौ यदि
उदरभरणाथे यावत्तावद्वापारकारौति दयमपि विवक्षितमित्याङ्गः ।

एते च दोषाः प्राग्विवाहोपक्रमात् पश्चाद्वाग्दानादनन्तरं यदि
ज्ञातास्तदा कन्यादानं दोषावहं निवर्त्तेत इति प्रागित्यादेरन्यः ।

मनुः—

क्राममामरणात्तिष्ठेद्देहे कन्यत्तुमत्यपि ।

न चैवैनां प्रथच्छेत् गुणहीनाय कर्हिचित् ॥
ज्ञानमाने गुणवति गुणहीनाय न देवेति तात्पर्यं न तु
रजस्त्वला धारणीयेति ।

यमः—

दद्याङ्गुणवते कन्यां नग्निकामेव शक्तिः ।

नलेव गुणहीनाय नोपरन्ध्याद्रजस्त्वलाम् ॥

शक्तिः सामर्थ्यं सति नग्निकां दशवर्षाम् ।

आश्वस्त्रायनः—

कुलमये परौचेत मादतः पिण्डत्वेति यथोक्तं परस्तात्
शुद्धिमते कन्यां प्रथच्छेत ।

आतातपः—

वरो वरयितव्योऽर्थैँ कुलशौलसमचितः ।

रूपवान् परिष्ठितः प्राज्ञः सुरादोषविवर्जितः ॥

कन्यागुणानुक्ता आज्ञत्रष्टव्यः—

एतैर्वरगुणैर्युक्तः सर्वणः श्रोत्रियो वरः ।

यत्रात् परौचितः पुंस्ते युवा धौमान् जनप्रियः ॥

एतैररोगित्वादिभिः । युवा न वृद्धः ।

नारदः—

परौक्तः पुरुषः पुंस्ते निजैरेवाङ्गलचणैः ।

पुमांश्चेदविकल्पेन स कन्यां ज्ञानमर्हति ॥

सुबद्धुजन्मजात्यस्थिः सुवन्धांश्चिरोऽधरः ।

स्त्रूलघाटस्त्रूलगविलग्नगतिस्त्ररः ॥

रेतोऽस्य ज्ञनते चास्यु सूचञ्च फेनिलं भवेत् ।
पुमान् स्याक्षणेरेभिर्विपरीतैस्तु पण्डकः ॥

तथा—

चतुर्दशिधिः शास्त्रे प(ष)ण्डो दृष्टो मनौषिभिः ।
चिकित्सशाचिकित्सश्च तथा तेषां विधिः क्रमात् ॥
निसुगंणण्डो वज्ञास्य पञ्चपण्डन्तधेव च ।
अभिग्रापाहुरो रोषादेवक्रोधात्तधेव च ॥
ईर्ष्यापण्डश्च सेव्यश्च वातरेता सुखेभगः ।
आचित्प्रमोघवौद्यौ च शालौनोऽन्यापतिक्षुथा ॥
तचाद्यावप्रतीकारौ पञ्चाख्यं मासमाचरेत् ।
अनुक्रमात्तथस्य कालः सम्बुद्धः सृष्टः ॥
ईर्ष्यापण्डाद्यो चेऽन्ये चत्वारः समुद्राह्वनाः ।
त्वक्तथास्ते पतितवत् चतयोन्याऽपि च म्लिया ॥
आचित्प्रमोघवौर्याभ्यां कृतेऽपि पतिकर्मणि ।
पतिरन्यः सृतो नार्या वसराद्दृं प्रतीचते ॥
शालौनस्यापि धृष्टस्त्रौसंयोगात् पतति ध्वजः ।
तं हौनवेगं भर्तारं स्त्रौ नर्बार्थैरुपाचरेत् ॥
अन्यस्यां थो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्त्रियोषिति ।
लभेत साऽन्यं भर्तारमेतत्कार्यं प्रजापतेः ॥
अपत्याये म्लियः स्त्रौष्टाः स्त्रौ चेचं बौजिनो नराः ।
चेचं बौजवते देयं नावीजी चेचमर्हति ॥
सुवद्वं सुशिष्टं जन्मः यौवा स्त्रियोः सन्धिः, घाटा यौवायाः

पश्चाद्वागः । निसर्गात् पण्डो खिङ्गादिशून्य एवोत्पन्नः । वज्रुः
गलिताण्डादिकः, पञ्चपण्डः-यस्य पच्चान्तरिता रतिशक्तिः, गुरो-
रभिश्चापात् देवकोधात् देवसापराधजनितात् क्रोधात् । भार्या-
पण्डः खस्त्रौविषयेव्यादिना चिरं सम्मितरेताः । सेवः कामिन्या
सेव्यमानो रतिशून्यः, वातरेता यस्य रतान्ते लिङ्गे वातनिःसरण-
मात्रम् । सुखेभगः-यो सुख एव भगकार्यं करोति । आच्चिन्त-
रेता विसर्गसमये प्रत्यकृप्रवृत्तश्चौलरेताः । मोघवीर्यः गर्भाधाना-
समर्थरेताः । शालौनः-धृष्टस्त्रौसचिधानप्रयुक्ताप्राशस्त्वेन सदा
खिङ्गपातवान्, अन्यापतिः-यस्य खभार्यातो अन्यस्थानेव योषिति
पुंस्त्र, पच्चात्यं पञ्चपण्डत्वेन शङ्कितं मासमाचरेत् मासं यावत्
प्रतीक्षेत । एभ्यः पूर्वज्ञातदोषेभ्यः कन्या न देया । यदि
त्वज्ञानादेया तदा चिकित्ये चिकित्सां यावज्ज्ञातां प्रतीक्षेत ।
अचिकित्ये तु दत्तामपि अन्यस्ते दद्यादिति तात्पर्यम् ।

इति सप्रक्रिय-सान्धिवियहिक-श्रीचण्डेश्वरविरचिते गृहस्थरत्नाकरे
वरनिश्चपण-तरङ्गः ॥

अथ दारानुकमण्णम् ।

तत्र मनुः—

सवर्णांश्चै द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्य प्रदृच्छानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्त्रा च विशः स्त्रिताः ।

ते च स्त्रा चैव राज्ञः स्त्रुतांश्च स्त्रा चाग्रजन्मनः ॥

अस्यार्थः—

सवर्णकन्यालाभे सैव प्रशस्ता, तदलाभे विवाहेऽसुना क्रमेण
चत्रविट्शूद्रकन्या विवाह्याः । तत्रापि पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरा
विवाह्याः । निर्विवाहेच्चस्तु यद्याश्रमेऽसमर्थः स्त्रातकब्रतैरेव वर्तते ।

तथाच पैठीनसिः—

अल्लाभे कन्यकाद्यांश्च स्त्रातकब्रतमाचरेत् ।

अपि चत्रियायां पुत्रसुत्पादयेत् वैश्यायां वा शूद्रायां वा ।

इत्यन्ये इत्यर्थः ।

यमः—

भार्याः स्त्रजात्यां सर्वेषां धर्मः प्रथमकन्त्यितः ।

अनुपूर्वेण भार्याः स्त्रुतस्त्रो ब्राह्मणस्य तु ॥

चत्रियस्यानुपूर्वेण गम्यास्त्रिस्त्रोऽवराः स्त्रियः ।

वैश्यस्यावरधर्मे हे भार्ये इत्यब्रवीन्मुनिः ॥

शूद्रः स्त्रजातीर्विन्देत तास्त्रपत्यं समं भवेत् ।

समत्वमिह पुत्रोत्पत्तिफलभूतपैचचृष्णाप्यकरणमाचेण ।

अत्र स्वजात्यनन्तरं नारदः—

ब्राह्मणस्तानुलोम्येन तिस्रोऽन्याः स्त्रिय एव तु ।

शूद्राधाः प्रातिलोम्येन तथान्ये पतयस्त्रियः ॥

द्वे भार्ये चचियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकौर्त्तिता ।

वैश्यादा इौ पतौ ज्ञेयावेकोऽन्यः चचियापतिः ॥

एकोऽन्यः अन्यजातीयः चचियापतिर्ब्राह्मण इत्यर्थः ।

वस्त्रिष्ठः—

तिस्रो ब्राह्मणस्य भार्या वर्णानुपूर्वेण

द्वे राजन्यस्य एकैका वैश्य-शूद्राधोः ।

शूद्रामध्येके मन्त्रवर्ज्जं तद्दत् ॥

तथा— न कुर्याद्यतो हि ध्रुवः कुलापकर्षः प्रेत्य चाखर्गः ।

याज्ञवल्क्यः—

कुलं न शेष्विजातौनां शूद्रभार्योपसङ्गतम् ।

न तन्मम मतं यस्मान्तत्र नो जायते सुतः ॥

विष्णुः—

द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत् क्वचित् ।

रत्यर्थसेव चात्म्य रागार्थस्य प्रकौर्त्तिता ॥

रत्यर्थसेवेत्येवकारेण पूर्वखण्डेन निषिद्धाऽपि धर्मार्थतातिशय-

द्योतनाय पुनर्निषिद्धते ।

१ (ख) प्रस्तके पाठः—

यदुच्यते द्विजातौनां शूद्रभार्योपसंग्रहः ।

न तन्मम मतं यस्मान्त तत्र जायते स्वयं ॥

मनुः—

न ब्राह्मणच्चिदयोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
 कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥
 वृत्तान्तशब्द उपाख्यानपरः शूद्रा भार्योपदिश्यते आहादि-
 कार्यार्थमित्यभिप्रेतम् ।

मनु-विष्णु—

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्दिन्तो दिजातयः ।
 कुलान्येव नयन्त्याशु सल्लानानि च शूद्रताम् ॥

मनुः—

शूद्रावेदौ पतत्यचेत्यतनयस्य च ।
 शौनकस्य सुतोत्पत्या तदपत्यतया भृगोः ॥
 शूद्रां शथनमारोप्य ब्राह्मणो धात्यधोगतिम् ।
 जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हौयते ॥
 शूद्रावेदौ शूद्राविवाहकारौ इत्यचेर्मतम् । उत्यतनयस्य
 गोतमस्य च । शौनकस्य मते सुतोत्पत्या अपत्यजननात्
 पततीत्यर्थः ।

इत्यच्च निन्दा परिणयक्रमलक्षणेन तदिवाहात् । शूद्रापरिणयस्य
 विहितत्वात् रत्यर्थमसौ न तु धर्मार्थमिति स्थितिः ।

अत्रैव शृङ्खः—

आपद्यपि न कर्त्तव्या शूद्रा भार्या दिजन्मना ।
 तस्यां तस्य प्रसूतस्य निष्टुतिर्नेपपद्यते ॥
 प्रसूतस्य जनितापत्यस्य ।

तपस्वौ धर्मशौलस्तु धर्मकर्मभृतां वरः ।
 श्रुवं शुद्धिलमाप्नोति शुद्धश्राद्धे चयोदशे ॥
 सपिण्डीकरणे नार्हे न च शुद्धस्तथा श्रुवम् ।
 तस्मात् सर्वप्रथमेन शुद्धां भार्या विवर्जयेत् ॥

यमः—

ब्राह्मणो वृषलौ गत्वा सत्यं भवति सूतकी ।
 अथास्या गर्भमाधत्ते ब्राह्मणादेव हीयते ॥
 न ब्रह्महा ब्रह्महा वै ब्रह्महा वृषलौपतिः ।
 यस्तच जायते गर्भः स तेन ब्राह्मणो हतः ॥

उश्ननाः—

निष्कृतिः स्यात् सुरापस्य इत्वा वा ब्रह्मवादिनम् ।
 वृषल्यभिप्रथातस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥

मनुयमहारीताः—

वृषलौफेनपौतस्य निःश्वासोपहृतस्य च ।
 तस्याच्चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥
 फेनपौतः पौतसुखलालः ।

उश्ननाः—

यतति वृषलौपतिरित्याच्चते न पततौत्येते । ब्राह्मणस्य
 कर्त्यविहितास्तत्त्वशानुपूर्वेण भार्या भवतीत्याह वसिष्ठः ।
 यतति न पततौति संशयः । वृषल्या पततौति हारीतः ।
 जननात् पततौति शौनकः । तदपत्यैः पततौति गोतमः ।

हारीतः—

अथावर्णेषु प्रजाय न पतति पततीति संशयः, न च चिद-
विशेषोर्यज्ञसंयोगाद्बृषत्यां यः प्रजायते स पतति निमित्ते सति
श्यनादधक्षरां सर्वर्णं क्षये वा सर्वाण्णिव जनयन्न दूष्यति ।

अथमिह प्रकरणार्थः ।

द्विजातीनां सजातिकन्याया अलाभे विजातीया उत्तरो-
त्तरा यथाक्रमं विवाह्या एतत्त्वनेन पातियादिनिन्दानुवादो
बोद्धव्यः ।

तदक्तं ब्रह्मपुराणे—

च च विट्शूद्रकन्यास्ता न विवाह्या द्विजातिभिः ।

विवाह्य ब्राह्मणौ पश्चाद्विवाह्या क्वचिदेव तु ॥

क्वचिदेव तु कस्मिंश्चित् परिणये निमित्ते दारमरणादौ
शूद्राख्यं विशेषो यदौतरासु प्रजाया असम्भवः तदा अपत्यार्थं
विवाह्येति । सहधर्मचारिणीति तत्तदापि सा न भवति धर्मार्थं
न भवेदिति विष्णुक्तेः ॥

यस्तु शूद्राविवाहनिषेधः स इतरा-साभे परिणये पुन्न-
पौत्रोत्पत्तौ निन्दाश्रुतिः सापौत्रविषया निन्दाविशेषश्रुतिदेविष-
भूयस्त्वबोधनार्था ।

इति गृहस्थरत्नाकरे दारानुक्रमतरङ्गः ॥

अथ कन्यावरवयःक्रमः ।

तत्र विष्णुपुराणे—

वर्षेरेकगुणं भार्यामुद्देत् चिगुणः स्वयम् ।

मनुः—

चिंशदर्षी वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवर्षीकौम् ।

त्वष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मं सौदति सल्वरः ॥

महाभारते—

चिंशदर्षः षोडशवर्षां भार्यां विन्देत नश्चिकाम् ।

एकविंशतिवर्षी वा सप्तवर्षमिवाप्नुयात् ॥

अत्र द्वादशवर्षकन्या चिंशदर्षेण विवाहिता प्रशस्ता भवति
तथा चिंशदर्षेण षोडशवर्षा विवाहिता प्रशस्ता भवतीति मनु-
विष्णुभ्यां बोधनात् एतदत्यवर्षवयस्का कन्या तत्त्विगुणवयस्केन
विष्णुपुराणानुसारेण विवाहिता प्रशस्ततरा यत्त्वीयसौ तु पुं-
माचेण विवाहिता पत्नी भवति धर्ममूलनु न भवति । तदाहु-
धर्मं सौदति सल्वरः, विवाहं कुर्यादिति वाक्यार्थः ।

इति गृहस्थरत्नाकरे कन्यावरवयःक्रमो नाम तरङ्गः ॥

अथ दातृनिरूपणम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
 कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥
 परः पर इति दर्शनात् पूर्वनाशे इति द्रष्टव्यम् । प्रकृतिस्थ
 उत्तादादिदोषशूल्यः ।

विष्णुः—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता चेति
 कन्याप्रदाः पूर्वभावे प्रकृतिस्थः परः परः ।
 अच याज्ञवल्क्यानुसारात् व्यवहारानुसारात् मातुरभावे
 मातामहाधिकार इति ज्ञेयम् ।

हत्यायुधे नारदवाक्यम्—

पिता दद्यात् खयं कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।
 मातामहो मातुलश्च सकुल्यो वान्धवस्थाः ॥
 माता लभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
 अचापि पूर्वोक्तयुक्तेः सर्वेषाभितिपदेन पितृभावसकुल्या एव
 विवक्षिता इति मन्त्रव्यम् ।

अचैव कात्यायनः—

खयमेवौरसौ दद्यात् पिताभावे खवान्धवाः ।
 मातामहस्तोऽन्यां तु माता या धर्मजां सूता ॥
 अच पितुरभावे विशिष्य यथायथमधिकारितया याज्ञवल्क्या-

दिभिः कथिताः पितामहादयः । ततोऽन्यामौरमौ धर्मजा-
नियोगोत्यादिताम् ।

तथा— दौर्घ्रप्रवासयुक्तेषु पोगण्डेषु च वन्धुषु ।

भाता तु समये द्यादौरसौमपि कन्यकाम् ॥

पोगण्डः कन्यादानानुकूलव्यापारासमर्थः । समये कन्या-
दानोचिते ।

इति गृहस्थरनाकरे दावनिष्ठपणतरङ्गः ॥

अथ कन्यास्वयम्बरः ।

तत्र वारदः—

यदा तु कस्त्रियै खात् कन्या राजानमाश्रयेत् ।

अनुज्ञया वरं तस्य परीक्ष्य वरयेत् स्वयम् ॥

सवर्णमनुरूपस्य कुलशौलिवयः अतौः ।

सह धर्मं चरेत्तेन पुत्रांश्चोत्यादयेत्ततः ॥

तेन वरेण सहेत्यर्थः । ततो वरात् ।

वाच्चवलक्षः—

गम्यज्ञावेद्य पुरुषं कन्या कुर्यात् स्वयम्बरम् ।

गम्यं गमनार्हनारदोक्तसवर्णलादिधर्मवल्लम् ।

मतुः—

चौणि वर्षाण्युपासीत कुमार्यृतुमतौ सतौ ।

जर्जन्तु कालादेतसात् विन्देत सदृशं पतिम् ॥

अदौयमाना भर्त्तारमधिगच्छेत् स्वयन्तु या ।

नैनः किञ्चिद्वाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति ॥

अलङ्कारं नाददीत पितृदत्तं स्वयंवरा ।

माटकं भावदत्तं वा स्तेना स्वाद्यदि तं हरेत् ॥

पित्रे न दद्यात् शुल्कन्तु कन्यामृतुमतौ हरन् ।

स हि स्वाम्यादतिकासेत् चट्टनां प्रतिरोधनात् ॥

एनः पापमस्तौत्वनिवन्धनं न साऽवाप्नोतौत्यर्थः । अलङ्कार-
निषेधात् वाससां निषेधः ।

बौधायनः—

त्रौणि वर्षाण्युतुमतौ काङ्गेत पितृशासनम् ।

ततश्चतुर्थं वर्षं तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि अथेत् ।

विष्णुः—

चतुर्चयमपाख्यैव कन्या कुर्यात् स्वयं वरम् ।

चतुर्चये यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा ॥

पितृवेशनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा कन्या वृषलौ ज्ञेया हरेत्तां तु वृहस्पतिः ॥

त्रौन् कुमार्युतुमतौ स्वयं युज्येतानिन्दितेन उत्सृज्य पित्यान-
लङ्कारान् । प्रदानं प्राप्तोरयच्छन् दोषी, प्राकृवाससः प्रतिपत्ते-
रित्येके । मनुना वर्षचयप्रतीच्छणमुक्तं विष्णुना च तावदर्षप्रतीच्छण-
सुक्रमत्र विरोधे मनुवचनं पित्रादीनां धनवतामपि केनचिह्नेतुना

दानं विष्णुवचनं यथोक्तवरसम्बन्धौ पिचादीनामुपेचादिनेति
परिहर्त्तव्या ।

अत्रैव वसिष्ठः—

पितुः प्रमादात्तु यदीह कन्या

वयः प्रमाणं समतीत्य हीयते ।

सा हन्ति दातारसुदौहमाला

कालातिरिक्ता गुरुदच्छिणेव ॥

कालातिरिक्ता दानोचितसमयमतिक्रान्ता यथा गुरोर्दच्छिणा
दौधमाना विद्यायाहकं दातारं हन्ति पापवन्तं करोति तथेत्यर्थः ।

यमः—

कन्या द्वादशवर्षीणि याऽप्रहत्ता गृहे वसेत् ।

ब्रह्महत्या पितुस्त्वा सा कन्या वरयेत् स्वयम् ॥

एवं चोपनता पक्षी नावमान्या कदाचन ।

न च तां बन्धकौ विद्यान्तात् स्वायम्भुवोऽप्रवीत् ॥

नारदः—

कन्यानन्तुमपेचेत बान्धवेभ्यो निवेदयेत् ।

न चेद्दद्युस्तु तां भर्तु ते स्युभूणहभिः समाः ॥

भूणो गर्भः ।

पुनर्वसिष्ठः—

प्रयच्छेज्ञिकां कन्यां चतुकालभियाँ पिता ।

चतुमत्यां हि तिष्ठन्यां दोषः पितरमृच्छति ॥

यावत्तु कन्यामृतवः स्फुशन्ति

तुल्यैः सकामामभियाच्यमानाम् ।

भूषणानि तावन्ति हतानि ताभ्यां

मातापिहभासिति धर्षवादः ॥

तिष्ठन्यामविवाहमानायां चच्छति गच्छति प्राप्नोति तुल्यैः

कुलादिना ।

बौधायनः—

दद्याहुणवते कन्यां नद्विकां धर्षचारिणीम् ।

अपि वा गुणहौनाय नोपरन्याद्रजत्वलाम् ॥

गुणोऽच कुलीनत्वपवत्त्वादिः ।

तथा—

चौणि वर्धाण्यतुमतौं कन्यां यो न प्रयच्छति ।

स तुल्यं ब्रह्महत्यादा दोषमच्छत्यसंशयम् ॥

न याचते तावदेव याचते चेत् पृथक् पृथक् ।

एकैकस्तिज्ञतौ दोषं पातकं मनुरब्रवैत् ॥

यदि न याचते तदैव वर्षन्येण भूषणहत्याजन्यपापतुल्य-
पापवत्ता । अथ योग्याय याचमानाय न ददाति तदा प्रतिकृतु
भूषणहत्याजन्यपापस्तु गपापवत्ता । पातकशब्दश्वाच प्रस्तुतपापपरः ।

अचि-काश्यपौ—

पितृगेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंख्यता ।

भूषणहत्या पितुल्लसाः सा कन्या वृषत्ती सृता ॥

यस्तु तां वर्येत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अश्रद्धेयमपाङ्गेयं तं विद्यात् वृषखीपतिम् ॥

पूर्वं न च यं साऽधिगच्छति इत्यनेन कन्ययाऽधिगच्छमाने
वरे दोषाभाव उक्तः, अधुना वरदोष उच्चते इत्यविरोधः ।
यद्वा तत्र लघुनिवन्धनपापाभाव उक्तः इह चाश्रद्धेयलादिप्रथोजक-
दूषणभित्यविरोधः ।

पैठीनस्मि:-

यावन्नोऽङ्गिद्यतः स्तनौ तावदेव देया अथ कृतुमतौ भवति
तदा दाता प्रतियहौता च नरकमास्त्रोति ।

पिता पितामहश्चेति विडायां जायते क्षमिः ।
तस्मात् नश्चिका दातव्या ।

अङ्गिराः-

अनवाप्तरजा गौरौ गुप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यञ्जनकुचा ग्यामा कुचहौना तु नश्चिका ॥

व्यञ्जनं कुचादन्यद्रोमादिः । अविद्यमानौ व्यञ्जनकुचौ यस्याः
सा तथा ।

व्यञ्जनेषु पजातेषु सोमो भुङ्गे तु कन्यकाम् ।

पयोधरे तु गन्धर्वा १अश्चिर्मुङ्गे रजस्त्वाम् ॥

पयोधरे उपजाते इत्यन्ययः ।

तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजस्त्वापयोधराम् ।

नोपभुक्तां तु सोमाद्यैर्दद्याहुहितरं पिता ॥

सम्बन्धः—

रोमकाले तु सम्माने सोमो भुज्जीत कन्यकाम् ।

चृतुकाले तु गन्धवर्वा बक्षिसु चृतुदर्शने ॥

तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां यावच्चर्तुमती भवेत् ।

विवाहस्त्रष्टवर्षार्थाः कन्यायाश्शस्यते बुधैः ॥

कल्पः—

सप्तवर्षा भवेन्नौरौ दशवर्षा तु कन्यका ।

सम्मान द्वादशे वर्षे कुमारौत्यभिधीयते ॥

भुज्जीत व्यञ्जनं सोमो गन्धवर्वसु पयोधरौ ।

कुन्तलस्यागमे वायू रजस्यग्निः प्रकौर्तितः ॥

तस्माद्व्यञ्जनोपेतामरजस्कपयोधराम् ।

नोपभुक्तान्तु सोमाद्यैर्दद्याहुहितरं पिता ॥

अन्तिः—

व्यञ्जने तु कुलं हन्यात् पितॄन् हन्यात् पयोधरे ।

हन्यादिष्टच्च पूर्त्तच्च प्राप्ने रजसि कन्यका ॥

भविष्यपुराणे—

अप्राप्नरजसा गौरौ प्राप्ने रजसि रोहिणी ।

अव्यञ्जनकुचा कन्या कुचहीना तु नग्निका ॥

सप्तवर्षा भवेन्नौरौ दशवर्षा तु नग्निका ।

द्वादशे तु भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्त्वा ॥

अत्र सप्तर्षीव गौरी स्वादित्यस्य अनवास्त्रजा गौरीत्यज्ञिरो-
वाक्यस्यापि सामान्यवाक्यतया एतदिशेषपरलम् । एवच्च विवाहे
अष्टवर्षाद्याः—शक्ते बुधैरिति सम्बर्त्तवाक्यस्याप्येकमूललात्
गर्भाष्टममादायाचैव तात्पर्यम् ।

यत्तु कन्यावरवयःक्रमनिरूपणे चिंशदर्षणं षोडशवर्षी
विवाहिता प्रशस्ता भवतौत्युक्तं तदुद्धाहकगुणप्रयुक्तप्रकर्षाभिप्रायम् ।

तदुद्धाह्यागतो व्यञ्जनाद्युद्धवप्रयुक्तलक्ष्यापि दोष एव, नग्निका
तु परिधानानभिज्ञा दशवर्षी विवाहिता प्रशस्ता कुचहीना च
विवाहे दोषाभावप्रतिपादनार्थं परिभाषिता ।

यत्तु—कन्यावरवयःक्रमनिरूपणे महाभारते—

चिंशदर्षः षोडशवर्षां भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।

इत्युक्तं—

तत्र दशवर्षी तु नग्निका इति भविष्यपुराणविरोधात्
षोडशवर्षां चिंशदर्षः परिणयेत् नग्निकां वा इति बोद्धव्यं
व्यञ्जनादिषु दोषदर्शनात् ।

अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात् खयं पिता ।

महदेनः सृशेदेनमन्यथैकविधिः सताम् ॥

अप्रवृत्ते रजसि कन्या दातव्या अन्यथा रजसि प्रवृत्ते दाना-
देनं दातारं महदेनः पापं सृशेत् इत्येषः सतां विधिः ।

मनु-नारद-कात्यायन-द्वृहस्पतयः—

सङ्कर्दंशो निपतति सङ्कर्त् कन्या प्रदीयते ।

सङ्कराह ददानीति चौखेतानि सङ्कर्त् सङ्कर्त् ॥

इदं वाक्यं दाय-कन्यादान-ददानौतिवचनानां सर्वेषाभिः
मपि सङ्कृतकर्त्तव्यताबोधकमिह तु खण्डमादायास्य प्राकरणीय-
त्वमिति परमार्थः ।

लक्ष्मौधरस्तु— हृष्टान्ते दाय-ददानौतिवचने कन्यादानन्तु
दार्ढान्तिकमित्याह ।

नारदः—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चखेष विधिः सृतः ।

गुणपेचन्तु वै दानमासुरादिषु च चिषु ॥

ब्राह्मादिविवाहपञ्चकेऽयं सङ्कृत् कन्यादानविधिः । आसुर-
राजस-पैश्चाचेषु-चिषु विवाहितायां नायं विधिः किन्तु वरस्या-
धिकगुणवत्ते पुनरपि विवाहः । तथा—

कन्यायां प्राप्तशुल्कायां श्रेयांश्चेदर आब्रजेत्^१ ।

धर्मार्थकामसंयुक्तं वाक्यं तत्त्वानृतं भवेत् ॥

धर्मार्थकामसंयुक्तं वाक्यं इयं कन्या मया तुभ्यं दातव्येति
प्रतिश्रवः ।

तथा—

दत्तां कन्यां हरन् दण्डो व्ययं दत्ता तु सोदयम् ।

श्रेयान् वक्ष्यमाणवरदोषरहितः ।

याज्ञवल्क्यः—

सङ्कृत् प्रदीप्यते कन्या हरस्तां चौरदण्डभाक् ।

दत्तामपि हरेत् पूर्वं श्रेयांश्चेदर आब्रजेत् ॥

१ (क) पुस्तके आश्रयेत् ।

मनुः— न दत्ता कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।

दत्ता पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषाऽनृतम् ॥

एवच्च न परे चकुर्नापरे जातु साधवः ।

यद्दन्यस्याभ्यनुज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥

पुरुषानृतं पुरुषविषये अनृतवचने यत् पापम् ।

शतमन्नानृते इति सहस्रं पुरुषानृते । इत्यचोक्तम् ।

अभ्यनुज्ञाय दातुं प्रतिज्ञाय एवं पूर्ववचने दत्तामिति दातुं
प्रतिज्ञातामित्यर्थः । मनुवचनेऽपि दत्तेति तथैव ।

कथ्यपः—

पिता वा यदि वा माता भ्राता वा यदि वेतरः ।

कन्यानृतकरा सूढा यां गतिं यान्ति तां शृणु ॥

अनिवर्त्ती यथा श्वेनो गच्छत्येव यथानिलः ।

एवं नरकमायान्ति कन्यानृतकरा नराः ॥

इतर उक्तेभ्योऽन्यः कन्यादाता । कन्यानृतकराः कन्यादान-
प्रतिज्ञायामसत्यत्वप्रयोजकाः ।

कात्यायनः—

अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूढायां च यत्र वै ।

वरागमस्य सर्वेषां लभेतादिवरस्य ताम् ॥

पश्चाद्वरेण यद्दत्तं तस्याः प्रतिलभेत्तु सः ।

तथा गच्छेदनूढाया धनं दत्तं वरो हरेत् ॥

सुहृद्दास्य धनयहणपूर्वकं दातुं प्रतिज्ञातायामनूढायां यत्र

द्वयोर्बहुनाम्न विवाहायागमस्त्रं प्रथमवरस्तां कन्यां लभेत् ।

अन्यतरसु खयं दत्तं धनं लभते इत्यर्थः ।

नारदः—

प्रतिगृह्ण च यः कन्यां वरो देशान्तरं ब्रजेत् ।

चीनृदून् समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम् ॥

प्रतिगृह्ण विवाहयितुं खीक्षते ।

कात्यायनः—

प्रदाय शुक्रं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रौधनन्तथा ।

धार्यमावर्षसेकन्तु देयाऽन्यस्मै विधानतः ॥

अथ प्रवृत्तिरागच्छेत् प्रतीचेत समाचरथम् ।

अत ऊर्ज्जं प्रदातव्या कन्याऽन्यस्मै यथेच्छतः ॥

स्त्रौधनं मुद्रिकादि, प्रवृत्तिरागमप्रयोजिका वार्ता, एतच्च
चतुर्व्याध्यन्तरे समाचर्याभ्यन्तरे वा व्यञ्जनादिशङ्काविरहे
सतीति नेत्रम् ।

तथा—

पूर्वं दत्ता तु या कन्या अन्येनोद्धा यदा भवेत् ।

संख्तापि प्रदेशा स्थात् यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता ॥

अन्यदत्ता तु या कन्या वरेणोद्धा यदा भवेत् ।

कालेन विधिना तान्तु संख्तां लभते भृगुः ॥

लभते भृगुरिति पदयोर्मध्ये इत्याहेति शेषः ।

अयमर्थः—

यदा कन्या एकस्मै विधिना दत्ता अन्येनातिक्रम्य विवाहिता
स्थात् तदा पूर्वं यस्मै दत्ता तस्माभे तस्यैव पुनः परिणेतव्येति ।

यमः—

वाचा दक्षा तु या कन्या अदि तस्या वरो मृतः ।

न च मन्त्रोपपन्ना या कन्यका पितुरेव सा ॥

मन्त्रोपपन्ना पाणियहणमन्त्रजन्यसंखारवतौ ।

वसिष्ठः—

अद्विवाचा च दक्षायां मिथेऽतोऽर्द्धं वरो अदि ।

न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारौ पितुरेव सा ॥

कन्यायाः सकृदानं यन्मन्त्रादिभिरुक्तं तत् पाणियहान्तसंखार-
वत् कन्याविषयम् ।

मनुः—

कन्यायां दक्षशुक्लायां मिथते अदि शुक्लदः ।

देवराच्य प्रदातया अदि कन्याऽनुमन्यते ॥

नियोगविधनन्तरं मनुः—

कन्याया मिथते यस्या वाचा सत्ये छते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

यथा विधभिगम्यैनां शुक्रवस्त्रां शुचित्रताम् ।

मिथो भजेताप्रसवात् सकृत् सकृदृतावृत्तौ ॥

यथा विधि यथा गृह्णाश्वस्त्रं शुचित्रतां रागादिनियमवतौम् ।

अथ नारदः—

प्रतिगृह्य च यः कन्यामदुष्टासु सूजेन्नरः ।

१विनेयः सोऽप्यकामोऽपि कन्यां तामेव चोद्दहेत् ॥

प्रतिगृहा हस्तोदकौशलं अदुष्टां विवाहविरोधिदोषशून्याम् ।
विवाहयितुमकामोऽपि इच्छाशून्योऽपि प्रबोध्य तासेव कन्धां
विवाहयितय इत्यर्थः ।

कन्धादोषेऽफलं दानं दातुष्प्रसवतिर्दमः ।

शुल्कप्रदानस्य तु तथा कन्धायाश्च निवर्त्तनम् ॥

निवर्त्तनं परावृत्तिः ।

गृहयित्वात्मनो दोषान् ददतो दिगुणोऽत्ययः ।

वरस्य दत्तनाशश्च भवेत् स्त्रौ च निवर्त्तते ॥

आत्मदोषान् गृहयित्वा गोपायित्वा दत्ता अदत्तादिगुणो-
ऽत्ययो दण्डः ।

तथा— स्वदोषं गृहयित्वा वरस्यापि दिगुणो दण्डः, दत्त-
शुल्कस्य नाशः । वरस्य स्त्रौ च निवर्त्तते तदीया न भवतीत्यर्थः ।

हलायुधेन तु ददत इति स्थाने विन्देत पठित्वा वरमात्रस्यैव
दण्ड इत्युत्पादितम् ।

कात्यायनः—

वरदोषमनाख्याय पाणिं गृह्णाति यो नरः ।

याचनां वा प्रकुर्वीत तदण्डं प्राप्नुयान्नरः ॥

कन्धादोषेऽप्ययं धन्वो दाता दण्डो वरस्यथा ।

दद्याङ्गृहीतं दाता च न त्वेवाभिप्रजातयोः ॥

कन्धादोषानाख्याने कन्धादाता दण्डः, वरदोषानाख्याने

१ (ख) अचैकं वचनं न दृश्यमपि याख्या दृश्यते मूलग्रन्थेऽपि
अधिकप्राप्तम् ।

वरो दण्डः, न विवाभिरजातयोरिति प्रसवे जाते नैवं दण्डसु
षखवतिर्दिग्युण एव अथमर्थः ।

कुसिता विधिवालादिप्रथोजकदोषवतौ अन्यजातिर्वरापेचया
कर्मपिहता बलवत् पापदृष्टा गौत्मोपहता अप्रियवादिलादि-
दौःशौल्यवतौ व्याधुपहता कुष्ठाद्युपहता ।

नारद-कात्यायनौ—

नादुष्टां दूषयेत् कन्यां नादुष्टं दूषयेद्दरम् ।
दोषे सति न दोषः स्वादन्योन्यं व्यजतस्तथोः ॥
दोषे कुष्ठाद्यात्मकदोषे दोषः पापम् ।

मनुः—

विधिवत् प्रतिगृह्णापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम् ।
विप्रदुष्टां व्याधियुक्तां छन्नना प्रतिपादिताम् ॥
विधिवदुत्सर्गादिपूर्वकं विगर्हितां दुर्लक्षणवतौ विप्रदुष्टां
अन्यगतभावामिति, डाकिन्यादिप्रवादवतौमिति कस्ति । छन्नना
अन्यकन्योपदर्शनपूर्वककन्यादानादिप्रकारेण ।

तथा मनुः—

पाणिगृहणिका मन्त्राः कन्याखेत्रं प्रतिष्ठिताः ।
नाकन्यासु क्वचिच्चाणां लुप्तमन्त्रक्रिया हि ताः ॥
सोन्मत्ता चा प्रतिष्ठाख्यान्या च चा स्तृष्टमैथुना ।
पूर्वदोषाननाख्याय प्रदाता दण्डमर्हति ॥

प्रतिष्ठिता विनियुक्ताः संस्कारार्थं, अत्र कन्यासु दोषवतीषु
दोषोपदर्शने छते यदि वरः प्रतिगृह्णाति तदा दाता न दण्डः ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे कन्याखयम्बरतरङ्गः ॥

अथ सम्बन्धः ।

तत्र नारदः—

खौपुंसयोश्च सम्बन्धात् वरणं प्रामिधौयते ।

वरणाद्वाहणं पाणेः सम्बन्धो हि दिलच्छणः ॥

सम्बन्धात् पाणिग्रहणात्मकात् प्राक् वरणं विधौयते । अतो
वरणात् वरणोत्तरं पाणिग्रहणं कार्यं भवत्यतएव सम्बन्धो
दिलच्छणो वरणरूपः पाणिग्रहणरूपश्च ।

वरणच्च—सुहदा समवेतान् मन्त्रवतो वरान् प्रहिणुयात्
इत्यापस्तम्बगृह्णोत्तम् ।

तथा तत्रैव—

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात् ।

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलच्छणम् ॥

तयोस्तु सम्बन्धयोः वरणमनियतं भार्यालिङ्गनते दोषदर्शनात् ।
क्षीवादिषु वरणे कन्याप्रत्यावृत्तिहेतोः शास्त्रे दर्शनात् । पाणि-
ग्रहणिका मन्त्रा विवाहप्रयोगाङ्गभूताः । गृहामि ते सौभग्यताय
हस्तमित्यादयः ।

मनुः—

मङ्गलार्थं स्वस्थ्यनं चजस्तासां प्रजापतेः ।
प्रयुज्यते विवाहे तु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥
स्वस्थ्यनमवैधव्यार्थं स्वस्ति भवन्तो ब्रूयादित्यादि ।
दशस्यां पुत्रमाधेहि पतिभेकादशं कुरु इत्यादि च प्रजा-
पतेर्थज्ञः प्रजापतिदेवताकं कर्म । मङ्गलं यदशुभलचण्डोषनिवार-
णार्थं त्रियते । प्रदानं स्वाम्यकारणमिति प्रदानेनैव कन्यायां
वरस्य स्वाम्यं जायते कन्यादातुः स्वाम्यं निवर्त्तते ।

अत्र मनु-काव्याधानौ—

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलचणम् ।
तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्विस्त्सप्तमे पदे ॥
निष्ठा समाप्तिः । भार्यालनिष्पत्तिरूपा सप्तमे पदे प्राप्तवत्यां
कन्यायामिति बोद्धूच्यं इदमपि व्यक्तिं सञ्ज्यते । तथा चानन्तरमेव
पूर्वोक्तसुक्रम् ।

अत्र अमः—

नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरिष्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात् पतिलं सप्तमे पदे ॥

उदकेन उदकपूर्वदानेन वाचा वाग्दानेन ।

हारौतः—

आमनाभिवादनोत्यानार्थातिथ्यानि धर्मसाधनानि साधूना-
मेतेषां प्रदाने कन्याया अतिक्रमो न विद्यते ।
अन्यद्याथातथ्यात् अन्यत्र क्लीव पतित प्रोषित कुञ्जित प्रमीतेषु

आमौमांसन्ते, नोदकेन न वाचा चेति प्रजापतिः । स्त्रावा चेति प्रतिगृहौयात् तस्य दद्यादित्येके मन्त्रन्ते । तत्र— अकृत्स्विधानात् संख्यायोगात् । पाणिग्रहणमन्त्रैरपरे । तदप्याद्यानामधोवर्णेषु क्षत्रियादिषु श्रावणिदशान्तग्रहणसिद्धं तत्रापि न पाणिग्रहणे जायात् । क्षत्रियं हि जायापतिलं सप्तमे पदे ।

आसनेत्यादि—अथमर्थः ।

कन्यावरणार्थमागतानां साधूनामभिवादनोत्यानार्थातिआचरणैः कन्याया अतिक्रमोऽन्यस्मिन् दानाहृता न भवति अन्यद्याथातथात् ।

याथातथादन्यत्र वरगोचरकन्यादानसत्यवचनादन्यत्र, अन्यत्र क्लौवादिति यदि सत्यविषयाः क्लौवाद्यो भवन्ति तदामौमांसन्ते क्षतेऽपि तत्याग एव कर्त्तव्यः । नोदकेन नोदकपूर्वत्यागेन । न वाचा न वागदानेन कन्याया अतिक्रम इति प्रजापतेर्मतम् ।

मतान्तरमाह स्त्रावा चेति—

स्त्रावा चेत् प्रतिगृहौत्सुपस्थितो भवति तस्यैव दद्यात् । तत् स्वयं दूषयति अकृत्स्विधानात् अत्र उत्तुः संख्यायोगात् विलक्षणनारद्वचनोक्तद्विलसंख्यायोगात् । सम्युर्णता तच्चेहोभयत्रापि द्वयं नास्ति पाणिग्रहणेन विवाहसम्युर्त्तिर्भवतौति ।

अपरः आङ्ग— पाणिग्रहणमन्त्रैरिति-पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणमिति मनुवाक्ये नियतसमयदर्शनात् पाणिग्रहणमन्त्रानन्तरं विवाहसम्युर्त्तिरित्यर्थः । अस्य विशेषविषयत्वमाह तदप्याद्यानामिति आद्यानां ब्राह्मणानाम् ।

अधोवर्णेषु च चिद्यादिषु चिषु घथामंखं श्रवयष्टिदशान्तग्रह-
णानां पाणिग्रहणस्थले विहितलात् शरादिग्रहणेनैव तेषां सिद्धं
पाणिग्रहणं । कथं तर्हि जायापतिलभिति खमतमाह कृत्वेति ।

अस्येदं तात्पर्य— दिजातीनां ब्राह्मणादिच्याणां सप्तमपद-
पर्यन्तनयनं मन्त्रवत् पाण्यादिग्रहणं समूर्णं विवाहकर्म । शूद्रस्य
तु तत्दशायग्रहणमन्त्रकम् ।

मनुः— पाणिग्रहणसंखारः सवर्णसूपदिश्यते ।

असवर्णस्विदं ज्ञेयो विधिरदाहकर्मणि ॥

श्रः च चिद्या याद्वः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वसनस्य दशा याद्वा शूद्रघोत्तुष्टवेदने ॥

यमः— पाणिग्रहणसंखारः सवर्णसूपदिश्यते ।

विवर्णसु घथा दृष्ट तथा वस्त्राम्बनुग्रहम् ॥

वैश्या प्रतोदं गृह्णाति गृह्णाति च चिद्या शरम् ।

दशां गृह्णाति शूद्रा च करादै वरवर्णिनी ॥

पैठीनस्मिः—

साङृष्टं ब्राह्मण्याः पाणिं गृह्णीयात् च चिद्यायाः शरं
वैश्यायाः प्रतोदं शूद्रायां वस्त्रदशाभिति ।

अग्निपरिक्रमो ब्राह्मणसोक्तो राजन्यवैश्योराचार्यपरिक्रम
इति ।

परिक्रमः प्रदच्छिणीकरणम् ।

मनुः— अङ्गिरेव दिजायाणां कन्यादानं प्रग्रस्यते ।

दत्तरेतरवर्णनाभितरेतरकाम्यया ॥

इतरेतरकाम्यया कन्यावरथोः परस्परानुरागेण । एवच्च
अद्विरेवेवेकारेण ब्राह्मणानां कन्याया वरस्य परस्परानुरागो
नावश्यं दृश्यते^१ । अद्विरेवेति वचनं ब्राह्मणे प्राशस्यतात्पर्यक-
मिति । शुद्धेणापि कन्यादाने कर्त्तव्ये जलस्य विनियोग एवेति
ज्ञेयम् । तथैव सम्भद्रायः ।

गृहापरिशिष्टम्—

कन्यां वरयमाणानासेष धर्मो विधौयते ।

प्रत्यज्ञुखा वरयन्ति प्रतिगृहन्ति प्राङ्गुखाः ॥

उभयस्यापि पक्षस्य हतौयपुरुषादारभ्य पैतापुत्रौमनुक्रमात्
कीर्त्येत् । अस्यैव विवरणं कन्यां ददातौति बोद्धव्यम् । तेन
कन्यादाचैव कुलद्वयोचारणं पुरुषवचयपर्यन्तं कर्त्तव्यमिति लक्ष्यते ।
लक्ष्मौधरस्तु—

माहपक्षस्य पितृपक्षस्य च अनुक्रमात् हतौयपुरुषादारभ्य पैता-
पुत्रौमनुक्रमेण कीर्त्येत् । अस्यैव विवरणं कन्यां ददातौति—न
केवलम् यः कन्याप्रार्थयिता स तृभयपक्षस्य पुत्रौमनुक्रमात् किन्तु
योऽपि कन्यां ददाति कन्यादाता सोऽपि उभयपक्षस्य पैतापुत्रौ-
मनुक्रमात्, इत्याह ॥

तच्चिन्त्यम् ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे (॑४ पञ्चव) सम्बन्धतरङ्गः ॥

१ (ख) मृग्यते ।

२ (ख) पुरुक्ते () चिह्नितांशोऽधिकः ।

अथ विवाहभेदाः ।

तत्र मतुः—

चतुर्णामपि वर्णनां प्रत्येकञ्च हिताहितान् ।

अष्टाविमान् समाचेन स्त्रीविवाहान् निरोधत ॥

स्त्रीपदं स्त्रीलेन प्रसक्ता संखार्थ्यत्वनिवारणार्थं, संखार्थ्यत्वार्थ-
भिति कल्पतहकारः ।

नारदः—

अष्टौ विवाहा वर्णनां संखारार्थं प्रकौर्तिताः ।

ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथैव च ॥

आर्षस्तथैव दैवञ्च गान्धर्वस्त्रासुरस्तथा ।

राज्ञमोऽनन्तरस्तस्मात् पैशाचस्त्राष्मोऽधमः ॥

एषान्तु धर्म्याश्वलारो ब्राह्माद्याः समुदाहताः ।

साधारणः स्याङ्गान्धर्वस्तयोऽधर्म्यास्तथापरे ॥

साधारणो न धर्मो नाधर्म इत्यर्थः ।

नारदकसेण विवाहानन्तरं गोतमः—

चलारो धर्म्यः प्रथमाः षड्भित्येके ।

हारीतः—

अथाष्टौ विवाहास्त्रम्भवन्ति ब्राह्मो दैवो गान्धर्व आसुरो
राज्ञसः पैशाचो मानुषः चाच्छेति । तेषां पूर्वं सप्तोभयतस्तेषां
विन्देतालाभे मानुषम् ।

तेषां पूर्वं इति तेषां विवाहानां मध्ये पूर्वं आद्यास्तयो

विवाहा उभयतो मात्रपितृवंशजान् सप्त सप्त तारयन्ति इति
शेषः । तेषां विवाहानामल्लाभे मानुषं विन्देत लभेत ।

अत्र नारदोक्तार्षप्राजापत्यपदयोर्मानुष-काचशब्देनोपादान-
मित्यविरोधः ॥

अत्र मन्वनुसारात् यथासम्भवं ग्रस्तलमल्लाभे चचियादौनां
मानुषो विवाहः ।

पुनर्हीरौतः—

एते षासेकतसेनोदां धर्मपत्रौ प्राङ्गः ।

अत्र यद्यपेकतमेनेति सर्वं प्रत्यविशिष्टं तथापि यो यस्य
विवाह उक्तस्तेन तस्य धर्मपत्रौ भवतौति वाक्यार्थो नेयः ।

वसिष्ठः—

षष्ठिवाहा ब्राह्मो दैवस्थार्षो गान्धर्वः चाचो मानुषश्चेति ।
दूयं गणना नेतरव्यवच्छेदाय । यदा पैशाचासुरविवाहादुत्-
क्षष्टविभागोऽयं षट्प्रतिपादकपदेन एव केनचिक्षेण्या
साचादहुक्तयोरपि प्रतिपादनमिति वा एवमन्येऽपि विभागा
मन्वाद्युक्ताष्टधानुरोधेन नेयाः ।

ब्राह्मदैवार्षगन्धर्वसुरराचसानुक्रा—

आपस्तम्भः—

तेषां चय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ।

मनुर्यमस्य—

ब्राह्मो दैवस्थाय ॑चार्षः प्राजाप्रत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वो राचस्त्वैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

यो यस्य धर्मो वर्णस्य गुणदोषौ तु यस्य द्यौ ।

तद्दः सब्वे प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥

षड्डान्पूर्व्यां विप्रस्य चक्रस्य चतुरो ऽवरान् ।

विट्शूद्योश्च तानेव विद्याहूर्क्षांश्च राचसान् ॥

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।

राचसं चक्रियस्यैकं मानुषं वैश्यशूद्रयोः ॥

पञ्चानान्तु चयो धर्मर्था द्वावधर्मर्थौ सृताविह ।

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥

पृथक् पृथक् वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वदेशितौ ।

गान्धर्वो राचस्त्वैव धर्मर्थौ चक्रस्य तौ सृतौ ।

प्रसवे अपयोत्पन्नौ, अगुणान् दोषान्, आनुपुर्व्यां अथोक्त-
क्रमेण, अवरान् अधस्तनान्, आसुर-राचस-गान्धर्व-पैशाचान्
अदृष्टजनकान् । “पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन” इति
ब्राह्मणे निषेधो बोद्धव्यः, अन्यत्र तदिधानात् । पृथक् पृथक् एकै-
कशः, मिश्र उभयलक्षणसङ्कौर्णी यथा कल्यावरयोः परस्परानुरागे
सत्येव कल्याया अदौयमानाया इटिति हरणेन विवाहे
गान्धर्वराचसौ ।

पैठीनसि:—

ब्राह्मप्राजापत्यार्षदेवाः ब्राह्मणस्य, गान्धर्वं आसुरो राज-

न्यस्य, राचसो वैश्यस्य, पैशाचः शूद्रस्य, सर्वेषामार्षं प्रभाणं आर्षं
वेदवाक्यम् ।

अतएव—राचसं क्षचिद्यत्यैकमित्यादिना मनुवाक्षे विशेष-
विधेन विशेषनिषेधे तात्पर्यमित्यनेन पैठीनसिना न विरोधः ।
आपत्कालमादाय वा पैठीनसिवाक्यं नेदम् ।

नारदकसेण विवाहाभिधानानन्तरं देवतः—

एते विवाहाश्चत्त्वारो धर्म्यस्त्वयप्रदानिकाः ।

अशुल्का ब्राह्मणार्हश्च तारयन्ति इयोः कुलम् ॥

ब्राह्मादिचतुष्टयानन्तरं पुनर्देवतः—

एतान् सशुल्कान् सामान्यान् विवाहांश्चतुरो विदुः ।

केवलं क्षचिद्यत्यैव वीर्यवत्त्वाद्वा राचसः ॥

तथैव बौधायनः—

एवं चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्वः पूर्वः श्रेयान्
इतरेषासुन्तरोन्तरः पापीयान् । तत्रापि षष्ठसप्तमौ क्षचधर्मां-
नुगतौ तत्पूर्वकत्वात् क्षचस्य पञ्चमाष्टमौ वैश्यशूद्रयोः । अयन्त्रित
कलत्रा हि वैश्यशूद्रा भवन्ति कर्णणशुश्रूषाधिकात्वात् गान्धर्व-
मण्डेके प्रश्नसन्ति सर्वेषां खेहानुगतत्वात् । यथायुक्तो विवाहः
तथायुक्ताः प्रजा भवन्तौति विज्ञायते ॥

चत्वारः पूर्वे आद्याः ब्राह्मणस्य प्रशस्ता इति शेषः । तेष्वपि
आद्येष्वपि पूर्वः पूर्वः श्रेयान् प्रशस्त इतरेषां गान्धर्वादैना-
सुन्तरोन्तरः, यथोन्तरः पापीयान् मन्दतरः । षष्ठसप्तमौ आसुर-

रात्रमौ चतुर्धर्षत्वानुगतौ चित्यधर्मानुभारिणौ अत्र हेतुः
तत् पूर्वकलात् चित्यस्य धनदान-वलसप्तिपुरः सरलात् चतुर्त्वस्य ।
पञ्चमाष्टमौ गान्धर्वपैशाचौ वैश्यशृङ्खयोः अत्र हेतुः— अवन्निति-
कलच्चा हि वैश्यशृङ्खा भवन्ति । गान्धर्वपैशाचविवाहयोरनिय-
मितस्त्रीका हि ते कर्षणशुश्रूषाधिकृतलात् यथासंख्यं वैश्यशृङ्खयोः
कर्षणशुश्रूषापरलात् खेहानुगतलात् खेहपरतन्त्रलात् सर्वेषां
वर्णनां यथायुक्तो येन गुणेन दोषेण वा युक्तो विवाहः तथा
प्रयुक्तास्तेन गुणेन दोषेण वा युक्ताः प्रजा भवन्तीत्यर्थः ।

अत्र मतुः—

अनिन्दितैः स्त्रौविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत् ॥

अत्रेयं व्यवस्था—

नारदोक्त प्राजापत्यार्षदैवब्राह्मादिविवाहा ब्राह्मणस्य प्रशस्ताः,
गान्धर्वस्तु तत्र धर्माविरोधी आसुरस्तु यद्यपि तस्य मतु-
नोक्तः तथापि गान्धर्वादपकृष्टशायनापदि करणीयः ।

पैशाचश्चासुरस्यैव न कदाचन इति ब्राह्मणमधिकात्य भनु-
नाभिधानात् रात्रसपैशाचौ तु विप्रस्थातौव निषिद्धौ षडानु-
पूर्व्या विप्रस्थेति भनुयमयोरभिधानात् ।

यत्तु—बौधायनेर्नार्षस्य दैवात् श्रेष्ठसुक्तं तद्वर्षसहचरित-
त्वेन न तु प्रजायान्तरं भनुनारदाभ्यां श्रेष्ठतोक्तं हारौतोक्तं
सर्वान् प्रति गान्धर्वं श्रेयस्तुं गान्धर्वमभिप्रेत्य स्थयं कन्यां वर-
येत् गान्धर्वं इति गन्धर्वाभिधानात् ।

यन्तु पैठीनसि-यम-हारीत-महाभारतेषु—
 राचसासुरचाचपैशाचशब्दवैरलादाहृतकन्याहरणात् विवाहः
 प्रशस्त इत्युक्तं तत् चच्चियाभिप्रायम् ।
 ब्राह्मा-दैवतौ तु ब्राह्मणस्य नेतरेषाम् ।

महाभारते—

ब्राह्मणानां सतासेष सदा धर्मो युधिष्ठिर ! ।
 इत्यभिधानात् ।
 दैवस्य चक्षिक्सम्ब्रदानकलाभिधानात् चच्चियादौनां चक्षि-
 ग्मागाभावात् ।

पैशाचस्तु वैश्यशृद्धयोः ।

यन्तु वैश्यस्य राचसः श्रेष्ठ इति पैठीनसिवचनं तत् शुल्क-
 क्रीतकन्याविवाहाभिप्रायं शुल्केन पदं ददतो राचस इति
 पैठीनसिनैवोक्तः ।

आर्षप्राजापत्यगम्बवर्णणान्तु सर्ववर्णसाधारण्यसम्भवात् निन्दा-
 विरहाच । मङ्गरजानान्तु ब्राह्मदैवव्यतिरिक्ता जनकवर्णसम्बन्धिन
 इतरे विवाहा इति ।

अथ ब्राह्मलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

आङ्गाद्य चार्चयिता च अतश्शीलवते स्वयम् ।

आङ्ग दानं कन्यादा ब्राह्मो धर्मः प्रकौर्तितः ॥

आङ्गाद्य वस्त्रयुगं परिधाप्य अर्चयिता अर्चनां छत्वा ।

देवलः—

ततो विनौतां कल्याणौ कुलरूपवयोऽन्विताम् ।

अलङ्कृत्यार्हते दद्यादिवाहो ब्राह्म उच्यते ॥

कल्याणौ पूर्वोक्तदोषशूल्याम् । अर्हते पूर्वोक्तगुणयुक्ताथ ।

व्यासः—

आङ्गाद्यालङ्कृतां हत्वा चिः परिकम्य पावकम् ।

नामगोचे समुद्दिश्य दद्याद्ब्राह्मो विधिस्वयम् ॥

अत्र च चिः पावकपरिक्रमणं, नामगोचोच्चारणयोः पाठकमो
नाद्रियते ।

सम्बन्धः—

अलङ्कृत्य ललङ्कारैर्वराय सदृशाय वै ।

ब्राह्मेण तु विवाहेन दद्यात् कन्यां सुपूजिताम् ॥

सुपूजितां वस्त्रपुष्ट्यचन्दनादिना ।

यमः—

अद्भिर्या दीयते कन्या ब्रह्मदेयेति तां विदुः ।

ब्रह्मदेयेति संज्ञा तत्र विवाहे जातस्य आद्यपद्मिन्पावनलव्यव-

हारात् ।

हारीतः—

अनिन्दन्नन्यैरवितर्क्षयन् विधिवदस्तुयुगं दत्ता सह धर्मज्ञर्थता-
मिति ब्राह्मः ।

अनिन्दन् अदूषयन्नन्यैरवितर्क्षयन् इतरैः सह दूषणमशङ्क-
मानः । विधिवत् मधुपर्कादिपुरःसरं सह धर्मज्ञर्थतामित्युक्ता
थत्र विवाहे कन्यां दद्यात् स ब्राह्म इत्यर्थः ।

आपत्तमः—

ब्राह्मे विवाहे बन्धुशौखशुतारोग्याणि बुध्वा प्रजां सहलकर्मभ्यः
प्रतिपादयेहुक्तिविषयेनालङ्घत्य ।

प्रजां कन्यां । सहलकर्मभ्य इति चेषु कर्मखाधानादिषु
पक्षौसहभावः श्रुतः तदर्थतया प्रतिपादयेत् दद्यात् ।

बौधायनः—

श्रुतशौले विज्ञाय ब्रह्मचारिणे अर्थिने दीयत इति स ब्राह्मः ।
ब्रह्मचारिणे असंजातस्त्रौसङ्गमाय इति लक्ष्मीधरः ।
समावर्त्तनानन्तरमेव दातव्येति हस्तायुधः । ब्रह्मचारिणे
वेदवते इति भावः ।

जातपरिणीतस्त्रौसङ्गमस्य द्वितीयविवाहे विवाहाष्टकवहि-
र्भावापत्तेः । अर्थिने विवाहमौहते ।

शङ्खलिखितौ—

तत्र सर्वाणः सर्वणाय विदितो विदिताय यो नग्निकां दद्यात् ।

स ब्राह्मः ।

विदितः कुञ्जादिभिः ।

पैठीनसिः—

तस्माच्चिकां सहिरणां दद्यादयं स ब्राह्मो विवाह इति ।

अष्टवरमधिकत्य ब्रह्मपुराणे—

तादृशाध तदा कन्यां दद्यन्ते अद्यान्विताः ।

अलङ्कृत्य अथाशक्त्या पूजयिला धनेन वा ॥

१ अलङ्कृत्य पूजयिला धनेन गोभृहिरण्यदानादिना । अथाशक्त्या
उभयचापि योज्यम् ।

ब्राह्मविवाहमधिकत्य सम्बर्त्तः—

स कन्याधाः प्रदानेन श्रेयो विन्दति पुष्कलम् ।

सद्गुरित्युच्यते साधुः कौर्त्तिमाप्नोति पुष्कलाम् ॥

पुष्कलां प्रशस्तां साधुरित्युच्यते इत्यन्यः ।

तथा—

ज्योतिष्ठोमचिराचाणां ग्रतं ग्रतगुणौकृतम् ।

प्राप्नोति पुरुषौ दत्ता होममन्त्रैसु संख्ताम् ॥

पुरुषौ कन्या । अत्र दत्ता होममन्त्रैः संख्तामिति
ग्रावद्क्रमो न याह्नो दानानन्तरं गृहे ह्यत्र होमविधानात् ।

कश्यपः—

अनडुहां सहस्राणि दशानां धूर्यवाहिनाम् ।

सुपाचे विधिवत् दानं कन्यादानञ्च तत्समम् ॥

धूर्यो वृषभः, वृषभदशसहस्रदानजन्यपुण्यसमपुण्यं सुपाचे
विधिवत् कन्यादानेन जन्यत इत्यर्थः ।

१ (ख) पुस्तके वरमपि इत्यधिकः पाठः ।

यस्तु सत्येन धर्मीण पिता स्वर्गयते सुताम् ।

स प्रेत्य लभते स्थानं यथा दक्षः प्रजापतिः ॥

धर्मस्य सत्यता शुल्कादिराहित्यं, स्वर्गयते ददाति ।

आदित्यपुराणे—

श्रुत्वा कन्याप्रदानन् पितरः सपितामहाः ।

विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्माखोकं ब्रजन्ति ते ॥

देवताः—

तिस्त्रः कन्या यथान्यायं पात्राचित्वा निवेद्य च ।

न पिता नरकं याति नारौ वा स्त्रौप्रसूतिनौ ॥

स्त्रौप्रसूतिनौ कन्याप्रसूतिनौ ।

मृतिः—

नाग्निहोत्रादिभिस्तत्यात् ब्रह्मतो ब्राह्मणस्य वा ।

यत् कन्यां विधिवत् दक्षा फलं प्राप्नोति मानवः ॥

ब्राह्मानुवर्त्तौ सर्वतः—

ताँ दक्षा च पिता कन्यां भूषणाच्छादनासनैः ।

पूजयन् स्वर्गमाप्नोति नित्यमुत्सववृद्धिषु ॥

इति ब्राह्मलक्षणम् ।

अथ हैवलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

यज्ञे तु वितते सम्यक् चृत्विजे कर्म कुर्वते ।

अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥

सम्यक् यथावत् प्रभादादिशून्यमिति यावत् । कर्म कुर्वते चृत्विजे ।

देवलः— अन्तर्दौ समानौय कन्यां कनकमणिताम् ।

चृत्विजे च ददात्येष विवाहो दैवसंज्ञकः ॥

थमः— स चृत्विजमलङ्कृत्य विवाहो दैव उच्यते ।

हारीतः—

वेद्यन्ते गोमिथुनं दत्ता स दैवः ।

कन्यादानार्थे दक्षिणाखानौयमानासु वेद्यन्ते वेद्या एकदेशे गोमिथुनमत्र खौयमेव दात्रा वराय दातव्यं न तु वरादैवोपादेयं तथावे मत्यार्घतापत्तेः ।

बौधायनः—

कन्यादानार्थे दक्षिणाखानौयमानासु अन्तर्देहि चृत्विजे स दैवः । चृत्विकर्मकौशलं जनितपरितोषरूपोपाधियुक्तलाङ्गादभेदोऽप्यत एव सुव्यक्तः ।

आदित्यपुराणे—

दैवेन तु विवाहेन अस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

कृत्वा द्वारन्तु विपुलं भानुसोपानमुत्तमम् ॥

आदित्यलोकादूर्जन्तु गमनं प्रतिपद्यते ॥

अथार्षलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

एकं गोमिथुनं दे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षेऽयं धर्म उच्यते ॥
धर्मत इत्यनेन दक्षिणालेनादाय इत्युच्यते ।

कल्पतरुकारस्तु—

धर्मत १इत्यानृशंखार्थं न तु शुल्कवृद्धा, गोमिथुनग्रहणञ्च
कन्यादातुः स्खयमधिकदानासमर्थस्य कन्योपकाराधिकमिच्छतो
बेदितव्यमित्याह । एकं दे वेति शक्त्याऽशक्त्या वरापेत्यथा विकल्पः ।

देवतः—

प्रदानं यत्तु कन्यादायः सह गोमिथुनेन च
शक्त्याय वाऽसगोत्राय तमार्षमृषयो विदुः ॥

सह गोमिथुनेन वरादुपात्तेन, शक्त्याय चयोक्तवरत्वोपयुक्त-
गुणवते ।

शङ्ख-लिखितौ—

गोमिथुनेन वस्त्रयुग्लेनार्षः सर्वेऽलङ्घाराः स्त्रौधनञ्च देय-
मिति । अलङ्घाराः स्त्रौधनञ्च इति समभिव्याहारादलङ्घारा-
दधिकमपि किञ्चिद्देयं दयमपि चेदं यथा शक्त्या ।

बौधायनः—

१पूर्वे लाजाङ्गतौ ङ्गत्वा गोभ्यां स आर्षः । पूर्वे चतुर्सृणां
लाजाङ्गतीनां मध्ये आद्ये दे गोभ्यां मिथुनेन सह देयेत्यनुषङ्गः ।

हत्यायुधेन तु पूर्वं लाजाङ्गतिमिति लिखिला हलेति प्रथमा-
ङ्गतिं हलेति आख्यातम् ।

अथ प्राजापत्यलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

१ सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाव्य च ।

कन्याप्रदानमध्यर्थे प्राजापत्यो विधिः सृतः ॥

कन्याप्रदानसमये सहायोन्यायभिचारेण धर्मेण धर्मं चरता-
मिति वाक्यसुचार्यं कन्यावरावध्यर्थे कन्याप्रदानं क्रियते तेन
विवाहः प्राजापत्य इत्यर्थः ।

देवता:-

सर्वधर्मक्रियाहेतोर्दीनं समयैवव्यनात् ।

अजड़ूत्यैव कन्याथा विवाहः स प्रजापतेः ॥

समयव्यनमिह सहोभौ चरतां धर्ममिति मनूकं संकेतकरम् ।

गोतमः—

संयोगमन्त्रः प्राजापत्ये सह धर्मचर्यताम् । इति ।

विष्णुः—

प्रार्थितप्रदानं प्राजापत्यः ।

प्रार्थिताथ प्रदानं, प्रार्थितश्च सहोभौ चरतां धर्ममिति ।

१ (क) सहितौ ।

२ (क) (ख) पुस्तके धर्मेण पदं नास्ति । ३ (क) पुस्तके सम्बन्ध— ।

अथासुरलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायाश्वैव शक्तिः ।

कन्याप्रदानं खाच्छन्दादासुरो धर्मं उच्यते ॥

ज्ञातिभ्यः कन्यायाश्च धनं दत्त्वा धनयहणलुभ्यादातुः खाच्छन्दा-
द्वाय । अत् कन्याया आप्रदानं यहणं क्रियते । तेन विवाह
आसुरो भवतीर्यर्थः ।

देवलः— शुल्कं प्रदाय कन्यायाः प्रत्यादानं विधानतः ।

विजहेतुर्विवाहोऽयमासुरः षष्ठ उच्यते ॥

प्रत्यादानमिह यहणमेव विजं हेतुर्यस्य स विजहेतुः ।

पैठीनमिः—

शुल्केन परिणौत्वा ददतो राच्चसः ।

परिणौत्वा विक्रौय राच्चसशब्दः ॥

हारौतः—

दम्भकश्यभ्यां परैस्तर्किताय दौयते प्रतिप्रद्य वा स आसुरः ।

परैरन्येदम्भकश्यभ्यां दास्तिकतया क्वाश्चिकतया च तर्किताय
प्रतिप्रद्य ज्ञाताय यहानं अयमासुरो विवाहः ।

पुनर्हारौतः—

शुल्के शुद्धे व्येण मानुषः । मानुषशब्द आसुरपरः ।

वसिष्ठः—

पठिवा धनक्रौती स मानुषस्त्वादुहितमते शतमधिरथ-
मितिह क्रये विज्ञायते ।

पठिला पठनातुकूलव्यापारं क्वावा स्थितस्य यत्र विवाह्या
कन्या धनक्रौतौ भवति स विवाहो मातुषः । आसुर इत्यर्थः ।

अधिरथं रथाधिकं शतमिति गोशतं इतिहशब्देन क्रय-
बोधिका श्रुतिद्योत्यते सा च या पत्न्यः क्रौता सत्यन्यथा अन्यै-
अरतौत्याह चातुर्मासे । चित्यधिकारक्रयदर्शनार्थं श्रुत्युपन्यासः ।

कश्यपः—

क्रौता इव्येण या नारौ न सा पत्नी विधौत्यते ।
न सा हैवे न वा चैत्रे दासौ तां कश्यपोऽब्रवीत् ॥

आपस्तम्बः—

दानविक्रयधर्मस्य अपत्यस्य न विद्यते ।

मनुः—

न कन्याद्याः पिता विद्वान् गृह्णौद्याच्छुल्कमण्डपि ।

गृह्णन् शुल्कस्व लोभेन स्वाक्षरोऽपत्यविक्रयौ ॥

आददौत न शुद्धोऽपि शुल्कं दुहितरं ददत् ।

शुल्कं गृह्णन् च कुरुते चक्रं दुहितविक्रयम् ॥

नानुशुश्रुम जालेतत् पूर्वेष्वपि च जन्मसु ।

शुल्कमंज्ञेन मूल्येन पापं दुहितविक्रयम् ॥

आर्षं गोमिषुनं शुल्कं केचिदाङ्गर्घैव तत् ।

खल्पोऽप्ययं महान् वापि तावानेव स विक्रयः ॥

स्त्रौधनानि तु ये मोहादुपजौवन्ति वान्यवाः ।

नारौथानानि वस्त्रं वा ते पापा चान्यधोगतिम् ॥

आषासुरयोर्विवाहयोर्धनयहणमुक्तं न च तद्विना तदसम्भवः ।

कश्चपादिभिर्युत्तमा तत्र निवृत्ता छतेति विरोधः । इयं व्यवस्था यत् कन्यार्थं मूलज्यहणेन विक्रये दोष दूति । स्त्रीधनानीति प्रसङ्गादद्वोक्तं उपजीवन्ति उपभूत्ते एतेन कन्याया अर्हणार्थदत्तधनोपयोगान् कुर्वाणानाम् निषेध इत्युक्तम् । तस्माद्गृहीतमपि स्वयं नोपयोज्यम् ।

कश्चपः—

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमोहिताः ।

खात्मविक्रयिणः पापा महाकिल्बिषकारकाः ॥

पतन्ति निरये धोरे प्रनिति चासप्तम् कुलम् ।

गमनागमने चैव सर्वे शुल्को विधीयते ॥

गमनागमने बहुशन्देशादिकमादाय कन्याप्रार्थनार्थं कन्या-
पितृवेश्मनि यातायाते ।

मतुः—

थासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हणन्तु कुमारीणामानृशंस्यञ्च केवलम् ॥

आनृशंस्यमनुकम्यादानं विक्रयधर्क्षापत्यस्य न विद्यते इत्य-
भिहितं तत् कथमार्थं विवाहे कन्यापित्रे गोमिधुनदानादिक-
माशङ्काह ।

आपस्तमः—

विवाहे दुहितमते दानं काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्माद्गृहिण-
मते अधिरथं शतं देयं तस्मिन् मिधुनाया कुर्यादिति । तस्मा-
क्रयशब्दः संस्तुतिमाचं धर्माद्विं समन्वयः ।

विवाहे यत् कन्यापित्रे दानं तत् काम्यं न मूल्यार्पणं कर्मणा

चाच चृषिसम्बन्धस्तप्तिविषयो यथायुक्तो विवाहस्थायुक्ताः प्रजा
भवन्तीत्यभिधानात् तन्मिथुनायालज्जुर्यादिति तद्दत्तं रथादिकं
श्रतं ।

मिथुनं कुर्यात् पतिपत्रीभावं जनयेत् मिथुनशब्दात् मिथुनात्-
परस्य विभक्तेच्छान्दसत्वादायादेशः ।

यस्त्रूषिविवाहोदाना सृत्यन्तरे क्रयशब्दः स न सुख्यार्थः
अत्र हेतुर्धर्माद्विं सम्बन्धः धर्मार्थोऽयं विवाहो न शुल्कप्रदाने
इति ।

अथ गान्धर्वलक्षणम् ।

तत्र मतुः—

इच्छयाइन्योन्यसंयोगः कन्यायाम् वरस्य च ।

गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥

इच्छयाइन्योन्यसंयोगः कन्यावरयोः समयपूर्वक उपगमो
गान्धर्वविवाहः । मैथुनस्य कर्त्ता मैथुनं तस्मै हितम् ।

अचैवाशुलायनः—

मिथः समयं छलोपगच्छेत् स गान्धर्वः ।

देवताः—

विविक्ते स्थमन्योन्यं स्त्रीपुंसयोर्यः समागमः ।

ग्रीतिहेतुः स गान्धर्वो विवाहः पञ्चमो भतः ॥

गौतमः—

अलङ्घत्येच्छया स्थं संयोगो गान्धव्वः ।

अलङ्घत्य अलङ्घारं क्लावा या दृच्छन्ती तथा सह संयोगो
वरस्य गान्धव्वी विवाह इत्यर्थः ।

विष्णुः—

द्वयोः सकामयोर्मात्रपितृदानरहितो योगो गान्धव्वः ।

अत्र कन्यावरयोर्मात्रपितृदानरहित इति स्थंवरगान्धव्वी-
भिप्रायः ।

अत्रैव हारीतः—

स्थं कन्या वरयते स गान्धव्वः ।

वसिष्ठः—

सकामां कामयमानः मदृशौ यो निरन्ध्यात् स गान्धव्वः ।

अत्र कन्यावरयोः परस्यररागप्रयुक्त-समयबन्धकत उपगमो
गान्धव्वविवाह इति तात्पर्यम् ॥

अथ राक्षसः ।

तत्र मनुः—

हत्वा किला च भिला च क्रोशन्तौ रुदतौ गृहात् ।

प्रसह्य कन्यां हरतो राचसो विधिरुच्यते ।

हत्वा किला भिला कन्यासम्बन्धिनमिति शेषः ।

वैदादन्विहितापरो हत्वेति गृह्णः, ता उषिवेति लक्ष्मीधरः ॥

क्रोशन्तौ भयात् खजनमाङ्गयन्तौ प्रसह्यहरणे तात्पर्यम् ।

देवताः—

विक्रमेण प्रसह्य स्थात् कुमारीहरणं पुनः ।

वीर्यहेतुर्विवाहः सः राचसः सप्तमो भतः ॥

प्रसह्य अभिभूय ।

आश्वलायनः—

हत्वा किला च शौर्षाणि रुदन्तौ रुदझो हरेत् ।

स राचसः । रुदझोऽन्याबन्धुभ्यः ।

हारौतः—

राजाश्रयेण वधदण्डाभिघातभयविशेषाद्राचसः ।

राजानमालस्य वधादिभयमुत्पाद्य कन्याहरणं राचसः ।

वसिष्ठः—

यस्मिन् वलेन प्रमथ्य हरेत् स चाचः । प्रमथ्य कन्यासम्बन्धिनम् ।

चाचशब्दोऽत्र राचसपरः प्रकरणात् ।

अथ पैशाचः ।

तत्र मनुः—

सुप्तां मन्त्रां प्रमन्त्रां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः ॥

रह एकान्ते उपगच्छति आखिङ्गनादिकं करोति न तु संभुक्ते एव । चतयोनिलेनाये पाणिधहणसंखाराभावापन्तेः ।

मन्त्रां मद्यादिना प्रमन्त्रां धातुचोभादिना अवधानशून्याम् ।

देवतः—

सुप्तात् मन्त्राच्च कन्यायां रोहणं व्यसनादपि ।

प्रमादहेतुः पैशाचो विवाहोऽष्टम उच्यते ॥

सुप्तात् स्खापात् (?) मन्त्रान्मद्यपानादिजनितमदात् व्यसनाद्राजाद्युपद्रवात् कन्यावन्धनाम् ।

याज्ञवल्क्यः—

पैशाचः कन्यकाक्षलात् ।

क्षलात् प्रतारणात् ।

हारीतः—

स्खौपानमद्यभोगसंप्रयोगात् पैशाचः ।

कन्यापित्रादीनां स्त्रिया अपि मद्यभोगगौतनृत्यादौ संप्रयोगादासङ्गात् ।

वसिष्ठ-बौद्धायनौ—

बलाच्चेत् प्रहता कन्या मन्त्रैर्यदि न संख्ता ।

अन्यस्तै विधिवदेया अथा कन्या तथैव सा ॥

यथा कन्या तथा वलात् प्रहृता न भवति सा तथा ।
एतच्च मन्त्रसंख्यारात् प्राकृ कन्याहरणम् ।

आहरकवरादधिकगुणवतोऽन्यस्य वरस्य लाभे ।

अमः—

वरस्येत् कुलशौलाभ्यां न प्रसज्जेत् कथञ्चन ।

न मन्त्राः कारणन्तरं न च कन्यानृतं भवेत् ॥

समाच्चिद्यानृतां॑ कन्यां वलादच्चतयोनिकाम् ।

पुनर्गुणवते दद्यादिति श्रातातपोऽत्रवौत् ॥

कन्यानृतं कन्यादानान्यथाकरणं पापं प्रसक्तं समाच्चिद्य

आच्छिद्य ।

श्रातातपः—

हौनस्य कुलशौलाभ्यां हरन् कन्यां न दोषभाक् ।

न मन्त्राः कारणन्तरं न च कन्यानृतं भवेत् ॥

समाच्चिद्य वलात् कन्यां पापादच्चतयोनिकाम् ।

कुलशौलवते दद्यादिति श्रातातपोऽत्रवौत् ॥

विवाहिता तु या कन्या संप्राप्ता न च मैथुनम् ।

भन्तरं पुनरभेति यथा कन्या तथैव सा ॥

पापात् पापवतः पुंसः ।

कात्यायनः—

स वा यद्यन्यजातीयः पतिः कूर एव वा ।

विकर्षस्यः सदोषो वा दासो दौघीमयोऽपि वा ॥

ज्ञौवो वा चदि वा भर्ता विस्तृष्टः पुंखकारणः ।

अडाऽपि देया अन्यसै मप्रावरणभूषणा ॥

गान्धर्वादिविवाह—चतुष्टयानन्तरं देवलः ।

देवलः—

प्राप्तेषु द्वं विवाहेषु विधिर्वाहिकः सृतः ।

कर्त्तव्यश्च चिर्मिर्णैः ममयेनाग्निसाच्चिकः ॥

वैवाहिको विवाहाङ्गभूतो लाजहोमादिः ।

परिशिष्टः—

ब्राह्मोच्चार्घ्ये दैवेषु प्राजापत्येषु याज्ञिकैः ।

पूर्वं होमविधिः प्रोक्तः पश्चात् परिणयः सृतः ॥

गान्धर्वासुरपैश्चाचविवाहो राचसञ्च यः ।

पूर्वं परिणयस्तेषां पश्चाद्गोमो विधौयते ॥

याज्ञवलव्यः—

विवाहे वितते तन्वे होमकाल उपस्थिते ।

कन्याया चतुरागच्छेत् कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥

खापयिता तु तां कन्यामर्चयिता यथाविधि ।

ज्ञता हव्यञ्च लाजञ्च ततस्तन्त्रं प्रकौर्त्तयेत् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे परिणयभेदतरङ्गः ॥

अथ विवाहगुणागुणौ ॥

तत्र मनुः—

ये च स्तैषां विवाहानां मनुना कीर्तिं गुणाः ।

सर्वं इत्युत तद्विप्राः सम्यक् कीर्तयतो मम ॥

दश पूर्वापरान् वंशानात्मानञ्जैकविश्वकम् ।

ब्राह्मीपुत्रः सुकृतश्चन्मोचयेदेनसः पितृन् ॥

दैवोद्भजासुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्षोद्भजासुतस्त्रीं स्त्रीन् षट् षट् कार्योद्भजासुतः ॥

दशपूर्वान् दशापरान् आत्मानञ्जैकविश्वकमित्युक्तेः, ब्राह्मी
ब्राह्मविवाहोद्भाऽपि लक्ष्यन्ते तेन दशपूर्वापरानिति पितृनित्यच्युतः ।

दैवोद्भाऽपि दैवेन विधिना उडात तस्यां जाता दैवोद्भजा तस्याः
सुतो दैवोद्भजासुतः, ज्ञापोःसंज्ञाकन्दभोर्वैज्ञमिति हस्तिं दैवोद्भा-
सुतदति क्वचित् पाठः ।

प्राजापत्यविवाहसुक्ता याज्ञवल्यः—

स कायः पावयेत्तच्चः षट् षट्वंश्यान् सहात्मना ।

कायः प्राजापत्यः कश्चन्दस्य प्रजायतिवचनस्य कस्येदित्यायादेशः,
गणप्रत्ययाभ्यामिदं रूपम् ।

गोतमः—

पुनन्ति साधवः पुचास्त्विपुरुषाणार्षोदश दैवादश दशैव
प्राजापत्यात् ।

आश्वलायनः—

दादशावरान् दादशपरान् पुनात्युभयतः ।

दशावरान् दशपरान् पुनात्युभयतः ॥

अष्टावरानष्टपरान् पुनात्युभयतः ।

सप्तावरान् सप्तपरान् पुनात्युभयतः ।

अवरान् अधस्थान् खवंशान् ॥

एतदाक्यचतुष्यं ब्राह्मादैवार्षप्राजापत्येषु यथासङ्गं सम्बधते ।

तथैवाभिधानात् ।

शङ्खलिखितौ—

सप्ताद्यन्तयोरात्मानञ्च प्राजापत्यः । पञ्चार्षी नव दैवो नोत्तरेषु
क्रियाप्राधान्यम् ।

पुनातौत्यनुवृत्तौ विष्णुः—

प्राजापत्यपुच्छतुरः ।

ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयानन्तरम्—

देवतः—

चतुर्वेतेषु दत्तायामुत्पन्नस्तनयः स्त्रियाम् ।

दातुः प्रतियहीतुञ्च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

अत्र प्राजापत्याश्वतुर इत्येके अत्रैव षड्डित्येके । तत्रैव सप्ताद्य-
न्ययोरित्यपरे । तत्रैव दश दशेत्यन्ये । इत्येकत्र प्राजापत्ये विरोधा-
पत्तौ दोषशून्य-गुणि-गुणवत्तर-गुणवत्तमपुच्छेदेनाविरोध इति
नेतव्यम् । एवमन्यत्राद्येवं विरोधे तादृशमेव समाधानमिति नेयम् ।

प्रवृत्त्यर्थं सुतिमात्रमिदं कृतमिति हलायुधः ।

अथ यमः—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्वेवानुपूर्वशः ॥

ब्रह्मवर्चस्तिनः पुचा जायन्ते शिष्टसम्भातः ।

रूपवन्तो गुणोपेता धनवन्तो यशस्तिनः ॥

पर्वतीस्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ।

इतरेष्ववशिष्टेषु नृशंसाऽनृतवादिनः ॥

जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥

विवाहानुवृत्तौ चाश्वलायनः—

अत ऊर्ध्वमन्तारलवणाश्विनौ ब्रह्मचारिणावनलङ्घव्याणावधः-
ग्राचिनौ स्थातां चिराचं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ।

ब्रह्मपुराणे—

क्षते विवाहे वर्षन्तु वस्त्रयं ब्रह्मचारिणा ।

यद्यष्टवर्षा कन्या स्थान्तथा तच्चिगुणः पुमान् ॥

तच्चिगुणः अष्टवर्षचिगुणश्चतुर्विशतिवार्षिक इति यावत् ।

अथवा द्वादशाहानि चिंशद्वर्षण सर्वदा ।

यदि द्वादशवर्षा स्थान् कन्या रूपगुणान्विता ॥

द्वाचिंशद्वर्षपूर्णे तु यदि षोडशवार्षिकौ ।

लक्ष्मा तदा च षड्वाचं वस्त्रयं संयतेन तु ॥

विंशत्यव्दा यदा कन्या वस्त्रयं तत्र वै व्यहस् ।

अत ऊर्ध्वमहोरात्रं वस्त्रयमिति सम्भातम् ॥

इति गृहस्थरत्नाकरे गुणागुणतरङ्गः ॥

अथाधिवेदनम् ।

तत्र मनुः—

मद्यपाऽसत्यवृत्ता च प्रतिकूला च आ भवेत् ।

व्याधिता चाधिवेत्तया हिंसाऽर्थम्बी च सर्वदा ॥

मद्यपाऽच चैवर्णिकस्त्रौ, असत्यवृत्ता असाधुचरिता, प्रतिकूला
भर्तुरनिष्टकारिणौ, व्याधिता पत्रौकर्त्तव्यव्यापारप्रतिवन्धकव्याधि-
मतौ, हिंसा पुच्छासादिताड़नकर्तौ । अर्थम्बी अर्थनाशानु-
कूलव्यापारवतौ । सर्वदेति पदस्यासत्यवृत्तेयादिभिरन्वयः ।

अधिवेदनं भार्यायाः सपत्रौमत्प्रतिपादनम्^१ ।

आज्ञवल्क्यः—

सुरापौ व्याधिता धूर्ता वन्ध्या चैवाप्रियंवदा^२ ।

खौप्रसूश्वाधिवेत्तया पुरुषदेषिणौ तथा ॥

अधिवेद्याः^३ तु भर्त्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ।

धूर्ता पतिपुच्चप्रतारिणौ । अप्रियंवदा निषुरभाषिणौ ।

खौप्रसूः खौमाचजननौ । पुरुषदेषिणौ पतिदेषिणौ ।

^४शङ्खलिखितौ—

बन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्याद्वे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे खौजननौ सद्यस्त्वप्रियवादिनौ ॥

१ (ख) — सम्पादनम् ।

२ (ख) वन्ध्यार्थम्बीप्रियम्बदा ।

३ मूले अधिविज्ञा तु ।

४ (ख) पुरुषके मनुः— ।

हारौतः—

अप्रजा नवमे वर्षे दशमे च मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रौजननौ सद्यख्लैग्रिधवादिनौ ॥

अधिवेदेत्यधाहार्थम् ।

देवलः—

आकाङ्क्षेताष्टवर्षाणि भर्त्ताऽतिप्रसवस्त्रियाः ।

दश विन्ध्याच्च वन्ध्याच्च द्वादश स्त्रौप्रसूतिनौम् ॥

ततो विन्देत विधिना पुचार्थी धर्मतः स्त्रियम् ।

पुचलाभात्यरं जोके नास्यतिप्रसवा हि ताः ॥

एकामुदाह्य कामार्थमन्यां लक्ष्यु च इच्छति ।

समर्थः तोषयित्वा तु पूर्वोढामपरां वचेत् ॥

एका शूद्रस्य वैश्यस्य द्वे तिस्रः चत्रियस्य च ।

चतुर्थो ब्राह्मणस्य स्तुर्भार्या राज्ञो अथेच्छतः ॥

अतिप्रसवा प्रस्वोऽत्र पुष्पं रजोरूपं तत् स्त्रयोर्ग्रन्थाकाले
अतिक्रान्तं अस्याः अतिप्रसवा विन्ध्यां किंद्रादिमतौम् । अतिप्रसवा
हि ता दृत्यत्र प्रसवः पुचः, ताः पूर्वोक्तस्त्रियः, समर्थः सम्यगर्थः
अर्थस्य सम्यक्त्वं भार्यातोषप्रयोजकलमेव, मन्वाद्युक्ताष्टवर्षादि-
विकल्पो वयःशक्तपेच्यथा द्रष्टव्यः ।

येष्वधिवेदनहेतुषु न समयः श्रूयते तेषु यावता समयेन
तद्वोषनिर्णयो जायते तावदेव समयः प्रतीक्ष्यः । यथा दीर्घरोगे-
स्थिरिविन्देत । पूर्वविवाहादुपरिस्तमन्तरविवाहं कुर्यादित्यर्थः ।

मनुः—

या रोगिणी स्वान्तु हिता सम्बन्धा चैव सन्ततम् ।
साऽनुज्ञाप्याधिवेत्त्वा नावमन्येत् कर्हिचित् ॥

याज्ञवलक्ष्मयः—

अधिविज्ञस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न इत्तं स्त्रौधनं यस्यै इत्ते लङ्घं प्रकौर्त्तिम् ॥

आधिवेदनिकं अधिवेदनप्रयोजनमत्त्वाकारादि समं यावत्परि-
ष्ट्रौयमानस्त्रियै दीयते तावत् यदि लघिविज्ञायै इत्तं तदा यावत्
परिष्ट्रौयमानायै इत्तं तावतोऽङ्गे दद्यादिति इत्ते लङ्घमित्यस्यार्थः ।

मनुः—

अधिविज्ञा च या नारी निर्गच्छेदुषिता गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धृत्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥

नारदः—

अनुकूलामवाग्दृष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।

त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राजा दण्डेन भृयसा ॥

इति गृहस्थरनाकरे अधिवेदनतरङ्गः ॥

अथ परिवेदन निषेधः ।

तत्र मतुः—

दाराग्निहोचसंयोगं कुरुते योऽग्ने स्थिते ।
 परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिः स पूर्वजः ॥
 परिवित्तिः परिवेत्ता यथा च परिविद्यते ।
 सर्वे ते नरकं यान्ति दावथाजकपञ्चमाः ॥
 आजकोऽच विवाहाङ्गभूतेषु होमेष्वाधानेष्टिषु चत्विंशु ।

हारौतः—

ज्येष्ठे तु अनिर्विष्टे कनीयान् निर्विश्वन् परिवेत्ता भवति
 परिविन्नो ज्येष्ठः, परिवेदनीया कन्या, परिदायी दाता, परिवेत्ता
 आजकः सर्वे ते पतिताः ।

अनिर्विष्टे अक्षतविवाहे अक्षतग्निहोत्रे च । निष्ठानिर्देशात्
 एकदापि ज्येष्ठ-कनिष्ठाभ्यां विवाहो न कर्त्तव्यो अग्निहोत्रञ्च ।
 भ्रावपदेन सोदर्थं उच्यते सापत्यादौ एककारणयोगादपि भ्राव-
 ग्रन्थप्रथयोगेष्वन्तौ भ्रावपदाभिधायां प्रमाणाभावात् । अन्याय-
 शानेकार्धत्वमिति न्यायात् ।

एतश्चायानुवादिनोरर्थम् शातातपयोः सृतिः—

पितृव्यपुत्रान् सापत्यान् परमावस्तुतांस्तथा ।
 दाराग्निहोचसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ इति ।
 प्रतौत्याध्याहार्थम् । परनारौसुताश्वाच दत्तकक्षचिमादयो
 विवक्षिताः ।

कृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादधिगमस्थितौ^१ ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिसु पूर्वजः ॥

परिवित्ति परिवेत्तारौ नरकं गच्छतो ब्रुवम् ।

आचौर्णप्रायस्थित्तौ तौ पादोनफलभागिनौ ॥

पातकफलस्य निरयस्य पादोनभागिनाविवर्यः ।

तथा— धनवाहूषिकं राजसेवकं कर्षकन्तथा ।

प्रोषितञ्च प्रतीक्षेत वर्षच्चयमपि लरन् ॥

प्रोषितं अद्यप्तेषानमब्दादूङ्गं समाचरेत् ।

आगते तु पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये^२ चरेत् ॥

धनवाहूषिकादिकं प्रोषितं देशान्तरस्थितं ज्येष्ठं लरन्पि वर्षच्चयं प्रतीक्षेतेति प्रथमस्तोकार्थः । यदि तस्य प्रोषितस्य कल्याणवाच्चां न श्रूयते तदा वर्षं प्रतीक्ष्य परिणयं करोति तदा समागते ज्येष्ठे कनिष्ठः परिवेदनपापशुद्धये हच्छ्रपादं समाचरेदिति द्वितीयस्तोकार्थः ।

गोतमः—

नष्टे भ्रातरि ज्यायसि षड्वार्षिकं चपणं, श्रूयमाणेऽभिमुख-
गमनम्, प्रव्रजिते गमननिवृत्तिः प्रसङ्गात् द्वादशवर्षाणि ब्राह्मणस्य
विद्यासम्बन्धे भ्रातरि चैव ज्यायसि यवौद्यान् कन्याम्युपयसेषु
षड्वित्येके ।

^१ मले अयजायिमः ।

^२ (ख) पुस्तके वा शुद्धये ।

नष्टे प्रोषिते भातरि ज्यायसि ज्येष्ठे अकृतविवाहे अनाहिताग्नौ च यवौथान् कन्याग्नुपथमे स्खविवाहाग्न्याधाने षष्ठ्य-प्रतीक्षणं कुर्यादशूयमाणे । शूयमाणे तु ज्येष्ठे प्रोषिते भातरि विवाहाग्न्याधाने तं कारचित्पूर्व यवौयसा कार्यम् । प्रव्रजिते कृतसज्जासे तु तस्मिन् ज्येष्ठे तु प्रसङ्गान्निवृत्तिः कार्या । ब्राह्मणस्य विद्यासम्बन्धान्यायातो युक्तः ।

अत्रैव यदृष्टवर्षप्रतीक्षणं वर्षं वा केषाञ्चिन्मतम् अत्यन्ताशूय-माणलशूयमाणलाभ्यामन्त्यः ग्रन्थपेत्त्वा विकल्पः ।

तथाच वसिष्ठः—

अष्टौ द्वादशवर्षाणि ज्येष्ठभातरमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्तौ भवति ।

तत्र सोक्ष्मौ—

द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगतः ।

न्यायः प्रतीचित्पूर्व भाता शूयमाणः पुनः पुनः ॥

उन्मत्तः किञ्चिष्ठौ कुष्ठौ पतितः क्लीव एव वा ।

राजयज्ञामयावौ च न न्यायः स्यात् प्रतीचित्पूर्व ॥

आमयावौ अतिसाररोगी ।

भ्रातातपः—

क्लीवे देशान्तरगते पतिते भिञ्चुकेऽपि वा ।

१योगशास्त्राभियुक्ते च न होषः परिवेदैते ॥

खञ्ज-वामन-कुञ्जेषु गङ्गदेषु जडेषु १च ।

जात्यन्वधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥

योगशास्त्राभियुक्ते विषयान्तरविमुक्ते । गङ्गदोऽत्यनावक्त-
खरवान् । जडः पुनः पुनः साधमानोऽपि खरयहणासमर्थः ।

कल्पोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

देशान्तरस्त्रक्लीवैकवृषणानसहोदरान् ।

वेश्याभिषक्तपतित शूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

जड़-मूकान्ध-वधिर-कुञ्ज-वामन-कुण्डकान् ।

अतिष्ठद्वानभार्यांश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।

कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन दूष्यति ॥

एकवृषण एकाण्डः पण्डविशेषः, वेश्याभिषक्त शदावेश्या-
परायणः । शूद्रतुल्याः “प्रेषान् वाहूषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदा-
चरेत्” इति मनुनोक्ताः गोरक्षादिकर्त्त्वपरायणाः । कुण्डकः
पाणिरहितः ।

अत्र चेयं व्यवस्था ।

द्वादश्वर्ष-प्रतीक्षणवचनं कनिष्ठस्य धनविद्यार्थं देशान्तरस्ये
ज्येष्ठे पुनःपुनः अथमाणकल्याणवाच्चायाम् । द्वादश्वर्षप्रतीक्षणं तु
वयोऽपेक्षया ज्ञक्षपेक्षया वा देशान्तरकल्याणवाच्चायाण्वाल्य-
लोककर्षभ्यां । गोतमस्य षड्वर्षप्रतीक्षणवचननु धनविद्यार्थ-देशा-
न्तरस्ये सर्वथा अशूद्यमाणकल्याणवाच्चायाम् । वर्षचयप्रतीक्षणन्तु
धर्मधनार्थं देशान्तरगते अल्यसमयोक्तेः पारिशेषात् कामासक-
प्रोषिते राजसेवके क्षणिपरे च ज्यायसि अतिलरभाणस्य यवीयसः

तत्र चाग्निहोत्रवदावस्थाधानेऽपि ज्यायसा अनिष्टादिते
कनौयसा निष्टाद्यमाने १परिवेन्तृताहेतुदर्शिषो भवत्येव कात्याय-
नेनाधानशब्देनावस्थाधानाग्निहोत्राधानहोमयोरुभयोरप्युपादा--
नात् कन्याग्न्युपयमेभ्विति गोतमवचनस्याग्नुभयसाधारणत्वात्
समाचाराद्वा ।

हारीतः—

सोदद्याणान्तु सर्वर्षां परिवेत्ता कर्यं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण चेच्यथा ॥

अत्र यद्यपि हारैः परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण इत्युक्तं तथापि
दारपरिवेदनादत्यदोष-प्रतिपादनपरतया तदिति मन्त्रम् ।
दाराग्निहोत्रसंथोगमित्यादेः प्रथमत एव मनुना कीर्त्तनात् ।

यर्याधाने प्रायच्चित्तोपदेशाच्च । एतेनैव नाम्नयः परिविन्दन्तीति
आख्यातम् ।

तथा चापस्तम्भोऽभिनिर्मुक्ताभ्युदितश्यावदन्तायेदिधीषु दिधीषु-
पति पर्याहित परौष्ट परिवित्त परिवित्त परिविविदानेषु च
उत्तरोत्तरस्त्रियुचिकरनिर्वेशो गरीयानिति वदन् पर्याधाना-
पेत्रया दारपरियहस्याधिकदोषत्वसुक्तवान् ।

श्रातातपः—

नाम्नयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपांसि च ।

न श्राद्धाच्च कनिष्ठस्य विकला या च कन्यका ॥

हत्यायुधस्तु—

अनुमतावपि परिवेत्ता विवाहे भवति, अनुमतावग्निहोत्रे
इज्यायाच्च न परिवेत्तत्याह ।

इति गृहस्थरत्नाकरे परिवेदनतरङ्गः ॥

अथावसथ्याधानम् ।

तत्र कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यस्य दत्ता भवेत् कन्या वाचा सपदि केनचित् ।

सोऽन्यां समिधमाधास्यनादधीतैव चान्यथा ॥

सपदि तस्मिन्ब्रेव समये अन्यां ब्रह्मचर्यसमाप्तिसमयकाम् ।

अयमर्थः—

यस्य कृते ब्रह्मचर्यावस्थायां केनचित् कन्या दातुं प्रतिज्ञाता

भवति स तस्मिन्नेव काले अग्निमाधाय तस्मिन्नेव अग्नौ समावर्त्तना-
दुत्तरकार्यमग्निसाध्यं कर्म कुर्यात् । आधास्यकल्यां समिध-
मादधीतैवेत्यवधानेनैव वाक्यं थोज्यम् ।

तथाच गोभिलः—

स तदैवान्यां समिधमभ्यादधीतैः जायाया वा पाणिं जिष्ठन्
जुहोति तमभिसंयच्छेत् स एवास्य गृह्णोऽग्निर्भवति ।

तथा—

अनूढैव तु सा कल्या पञ्चलं घटि गच्छति ।

न तथा तन्त्रलोपोऽस्य तेनैवान्यां समुद्दहेत् ॥

तन्त्रपदेनात्र प्रक्रमादावसथाधानमभिमतम् । तेनैवाना-

हिताग्निणा ।

तथा चेन्न लभेतान्यां याचमानोऽपि कन्यकाम् ।

तमग्निमात्रमसात् क्वला प्रब्रज्यादुत्तराश्रमम् ॥

आत्मसात् आत्ममयं क्वला मन्त्रेणात्मनि समारोषेति ।

यदुक्तं—

आत्मन्यग्निं समारोष्य ब्राह्मणः प्रब्रजेद्गृहात् । इति ।

पारस्करः—

अथावसथाधानं दारकाले दायाद्यकाले एकेषाम् ।

दारकाले पाणिग्रहणेत्तरकाले दायाद्यकाले दायविभा-
गोत्तरकाले ।

पैठीनसिः—

वैवाहिकमग्निं समिक्षीत सायं प्रातर्यथाकालं समिध
अभ्यादध्यात् अग्नये प्रजापतये अनुमतये इति सायं सूर्याय
प्रजापतये अनुमतये । अग्नये स्त्रिष्ठिते च सूर्याय प्रजापतये
अनुमतये ।

इत्यच पूर्वविधिवाक्यसं प्रातरित्यन्वौयते । अग्नये स्त्रिष्ठित
इति सायं प्रातश्चान्वौयते ।

हारीतः—

ओद्वाहिकयहणाङ्गृह्णविधानाच्च गृहस्थः । तस्माङ्गृहोषित इति
गृहपतियाजमाना गार्हस्थ्यधर्माः प्रतिपद्यन्ते । दारानागृह्ण
अग्नौनाधायेत्यभिधाय पञ्चयज्ञा अन्ये च धर्माः औताधानोन्तर-
कालं कार्यलेनोक्ताः ।

तत् औताधानादपि पूर्वं सार्त्तान्याधानं पुरखृत्य भवन्तौ-
त्यनेन बाक्येनाभिधौयते यज्ञस्तत् गृहस्थकार्यम् । ओद्वाहिको
विवाहाग्निः, गृह्णाभिधानं गृहस्थोक्तकर्माभिधानं तस्मादनन्तरोक्तं
गृहोषित इति गृहस्थः । स च गृहस्थः सन् ततः प्रभृति पाक-
यज्ञैर्यजेत ततस्तस्य गार्हस्थ्यधर्मश्च वर्तते नतु औताग्निसपेच्चते ।
इति ।

विश्वामित्रः—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्णं कर्म अथाविधि ।

पञ्चयज्ञविधानच्च पक्षिवानाङ्गिकौ गृहे ॥

वैवाहिके विवाहसमयगृहौते गृह्णं कर्म पाकयज्ञादि ।

बौधायनः—

भार्योद्वाहाद्यग्निस्तस्मिन् कर्मकरणं प्रागम्याधेयात् ।

प्रागम्याधेयादिति । प्राक् श्रौताम्याधानात् ।

याज्ञवल्क्यः—

कर्म स्मार्तं विवाहाद्यौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाहिते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥

वैतानिको वितानं यज्ञविस्तरः तत्प्रथोजकः ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे आवस्थयतरङ्गः ॥

अथाग्निहोचाधानादि ।

तत्र वसिष्ठः—

अवश्यं ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । दर्शपौर्णमासाययणेष्टि-चातु-
मास्य-पशुहोमैश्च यजेत । वैयसिकं ह्नेत् चृणसंस्तुतच्च ।

वैयसिकं नियमभवं नित्यमित्यर्थः । चृणसंस्तुतं चृणापकरण-
लेन कौर्त्तिम् । जायमानो वै ब्राह्मण इत्यादि वाक्येन ।

गृह्ण-लिखितौ—

दारानाळत्याग्नाधेय-पुनराधेयाग्निहोच-दर्श--पौर्णमास-दाचा--
यण-चातुमास्य-पशुसौत्राभष्टन्तैर्हविर्यज्ञैः सप्तभिर्यजेत ।

पुनराधेय श्राधानप्रकारविशेषः । दाचायणः—

पञ्चदश्वर्षावधितया दर्शपौर्णमासयोरेव पञ्चवृत्त्यनुष्ठानेन

प्रकारविशेषो याज्ञिकप्रसिद्धः ।

पैठीनमिः—

सुखमग्निर्देवानां मनुष्याणां तस्मादग्निमादधीत अग्निसुखा
देवा, हयं वहति देवानां कव्यं पितृणां सायं प्रातर्बलिहरणं दर्श-
पौर्णमासौ वेष्टिरष्टका पशुबन्धः पिण्डपितृघङ्ग इति पाकयज्ञः ।

हयं वहति देवानामित्यच अग्निरिति शेषः । कव्यमित्यचापि
वहतौत्यनुष्ठयते ।

आपस्तुव्यः—

पचादिकरणममावस्यादिआङ्गु आवणौकर्म आययणौक्रिया
आश्वयुजौकर्म चैत्रीविधानमग्न्याधानमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासकर्म
चातुर्मास्यकर्म पशुबन्धनम् सौचामणौकरणमग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम
उक्थः षोडशौ वाजपेय अतिराचं आप्नोर्य(र्या)म इति सोम-
यागाननुतिष्ठेत् ।

अमावस्यादौत्यादिपदेनाष्टकादिपरिग्रहः ।

देवतः—

कृतः प्रकृतोऽकृतः शूलगवो बलिहरणं प्रत्यवरोहणमष्टकाहोम
इति पाकयज्ञसंस्थाः सप्त । अग्निहोत्रमग्न्याधेयं दर्शपूर्णमास वापन-
सवनयज्ञाः चातुर्मास्याः सौचामणौतीमा हविर्यज्ञसंस्थाः सप्त ।
अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशौ वाजपेयो चिराचमाप्नोऽर्घ्यम
इतीमाः सोमसंस्थाः सप्त । एकविंशतिविधो यज्ञोऽध्वरो वेद उक्तः ।

अथनयज्ञ-वाजपेयाश्वसेधराजसूयपौण्डरौकगोमवाद्यो महा-
यज्ञाः क्रतवः । एतावदिति कालमुद्दिश्य यज्ञोऽयं व्रत-
दानाद्यनुष्ठानं सत्रे पक्षापक्षान्नेन पञ्चपदा यज्ञप्रवृत्तिरिति ।

यज्ञः कृतः । देवोद्देशेन होमः प्रकृतः । ब्राह्मणाय पाकाग्नि-
दानमकृतः । १वासुपतिभृतेभ्यो बलिहरणं । रुद्रदैवतपुङ्गवयागः
स्थालीपाकाङ्गकः शूलगवः । बलिहरणं, सर्पाय मणिदानं ।
प्रत्यवरोहणं मार्गशीर्षां प्रत्यवरोहणमित्याद्युक्ता अखिमिते
स्थालीपाकस्य जुड्हस्य इत्याश्वलायनोक्तम् ।

अयनयज्ञो निरुद्धपशुयागः, एतावदिति-कालमुद्दिश्येति
द्वादशरात्रादिसहस्रदिनपर्यन्तं सत्राङ्गकालमुद्दिश्येत्यर्थः ।

पञ्चपदा पञ्च स्थालीपाकयज्ञसंस्था हविःसंस्थाः सोमसंस्था
महायज्ञाः सत्रहृपाः पञ्चप्रकारा इति आवत् ।

बौधायनः—

अग्न्यादेयप्रभृत्येभ्यो भानि अजस्त्राणि भवन्ति तथैतदग्न्यादेय-
मग्निहोचं दर्शपौर्णमासावाययणमुदगद्यन-दक्षिणायनयोः । पश्चु-
श्वातुर्मास्यानि चृतमुखे षट् होता वसने ज्योतिष्ठोम इत्येवं
क्षेमप्रापणं ।

अजस्त्राणि स्वकाले आवश्यकानि । षड्होता वाग्योतेत्यादि-
मन्त्रेण षट् चृतमुखेभ्याङ्गतिः । क्षेमप्रापणमकरणनिमित्त-
प्रत्यवायपरीहारः ।

मनुः—

अग्निहोचञ्च जुड्हयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा ।

दर्शन चार्द्दमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥

शस्यान्ते नवश्येष्या तथर्त्तन्ते द्विजोऽध्वरैः ।

पशुना लयनस्यान्ते समान्ते सौमिकैर्मर्त्यैः ॥
 नानिद्वा नवशस्येष्या पशुना चाग्निमान् दिजः ।
 नवान्नमद्यान्नांसं वा दीर्घमायुर्जीविषुः ॥
 नवेनान्नेन चानिद्वा पशुहव्येन चाग्नयः ।
 प्राणानेवान्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगद्धिनः ॥
 आद्यन्ते द्यु-निश्चोरिति सायं— प्रातःसन्ध्ययोरित्यर्थः ।
 चृत्वन्तेति चृत्वन्तपचे चतुर्षु चतुर्षु मासेषु अध्वरैश्चातुर्मस्यागैः
 पशुहव्येन पशुहविषा ।

हारौतः—

अग्निहोत्रवश्यज्ञाभिजितमश्वैरान्वयमभिजितात्मनस्त्रगदा-
 रभिरित्यानो वानस्यत्यमभिजयत्यद्विः पय आज्यादि । ब्रौहित्यवाद्या
 ओषधयः, पशुना पशुयज्ञाभिजितं अज्ञेन झला पुरुषेण भद्यता-
 मापादितम् तदन्यमभिजितं अभिजितां मध्ये यज्ञाभिजितम्,
 अन्यमभिजितम् नाश्वीयात् ॥

कुतस्तदन्याभिजिता सशस्यैकलात् पापवच्चादित्यर्थः । नवेवं
 वृच्छफज्ञादौनामपां मानुषादौनां महिष्यादिपयमः सविकारस्य
 मृगादौनां वा यज्ञियलात् तद्भक्त्ये कथं न दोष इत्यत आह
 दाहभिरित्यादि ।

वानस्यत्यं वनस्यतिभवफलादि, अद्विः पाकादिकाले अभिषेको-
 पयुक्ताभिः पयसादिभिर्यज्ञोपयोगिभिर्द्रव्यैः । आदिशब्देन
 दध्यादिग्रहणं पशुना व्यागादिना यज्ञोपयुक्तेन पशून् याम्यारण्यान्
 अभियजतौत्यन्यथः ।

आज्ञवल्क्यः—

प्रतिसंवत्सुरं सोमः पशुप्रत्यचनं तथा ।

कर्त्तव्याग्रयणेष्टि॒श्च चातुर्मासेन चैव हि ॥

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरौं द्विजाः ।

हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्येऽफलप्रदम् ॥

हीनकल्पमनुकल्पं न कुर्यादित्यर्थः । सति द्रव्ये प्रथमकल्प-
निर्वाहके द्रव्ये विद्यमाने । अत्र हेतुर्यतोऽफलप्रदं तदनु-
कल्पाचरणम् ।

यजेतेत्यनुष्ठानौ विष्णुः—

शरत्यौश्चयोश्चाग्रयणेन ब्रौहित्यवयोः पाके वा ।

जावालः—

सायं प्रातः सदाभ्यस्तं वैतानं जुङ्घथाद्विजः ।

दर्शनं चार्द्धमासेन पूर्णमासेन चैव हि ॥

शस्यपत्रौ नवेष्या च चातुर्मासेष्वतोर्मुखे ॥

१अथनादौ निरुद्धेन पशुना वत्सरेण वा ।

समाने सोमयागेन दिशा चुक्तो न संशयः ॥

हारीतः—

नाग्निहोत्रात् परो धर्मो नाग्निहोत्रात् परं तपः ।

नाग्निहोत्रात् परं दानं नाग्निहोत्रात् परो दमः ॥

नाग्निहोत्रात् परा पूजां नाग्निहोत्रात् परं अशः ।

१ (ख) पृस्तके अथवादौ इति पङ्क्षः प्रतिता । २ (ख) अशः ।

नाग्निहोचात् परा चिद्धि नाग्निहोचात् परा गतिः ।
नाग्निहोचात् परं स्थानं नाग्निहोचात् परं ब्रतम् ॥

तथा—

अग्निहोचादिभिः पूतो नियतात्मा जितेन्द्रियः ।
सूक्ष्मात् सूक्ष्माभवाप्नोति गगने सुषिरं यथा ॥
यथा गगने महाकाशे सुषीरात्मकमाकाशं दृश्यते इत्यर्थः ।

जावालः—

सन्तोषामृतमासाद्य तन्मना धर्मविनारः ।
अकामेनाग्निहोचस्य होता स्वज्योतिराप्नुयात् ॥

अत्र पैठौनसिः—

अग्निमेधेनोपासीत नान्यं दैवतम् । अग्निर्भूम्याभितिविज्ञायते ।
न प्रवसेत् । अदि प्रवसेदुक्तसुपस्थानं चलितस्य प्राणितमग्न्याधेयं
जुह्यथात् । नवेष्यामेवमौपासनस्य उक्तम् ।
कल्पसूचोक्तसुपस्थानं कर्त्तव्यभिति शेषः ।
चलितस्याप्रोषितस्य प्राणितं यजमानप्राणनौयभागं एवमाव-
स्थसम्बन्धिन्यां नवेष्यामौपासनस्य यजमानस्य प्राणितं यजमान-
प्राणनौयमग्नौ चिपेदित्यर्थः ।

अङ्गिराः—

लौकिकं वैदिकं वापि यजुहोति यथाविधि ।

वैदिकात् खर्गमाप्नोति लौकिकं खर्गसाधनम् ॥

वैदिकात् औतात् खर्गं मोचम् ।

देवलः—

नाग्निहोत्रं समादा(धा)य जीवितार्थमपि त्यजेत् ।

सर्वे वेदास्तदन्ना हि लोके ब्राह्मणजन्म चै ॥

मनुः—

न वै कन्या न युवति नात्यविद्यो न वालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्ती नासंख्यतस्था ॥

नरके हि पतन्येते जुङ्गतः स च यस्य तत् ।

तस्मादैतानकुशलो होता स्यादेदपारगः ॥

अत्यविद्योऽन् प्रतिनिधि-प्रायश्चिन्ताद्यनभिज्ञः । वालिश
षोडशवर्षाद्वरवयस्कः । आर्ती रोगादिप्रसक्तहोमासर्मर्थः ।
असंख्यतो गर्भाधानादि-संस्कारशून्यः । एते कन्यादयो जुङ्गतो
होमं कुर्वणा नरके पतन्ति यस्य वाऽग्निहोत्रिणस्तमग्निहोत्रिणं
नरके पातयन्तीत्यनुषब्धते ॥ वैतानशब्दो अग्निच्यसाधकर्षपरः ।
कन्यादौनाञ्चाचाग्निहोत्र-चत्विकृप्रतिनिधिलेन प्रसक्तानां निषेधः ।

छन्दोगपरिगिष्ठे काव्यायनः—

असामन्यन्तु दग्धत्योर्हीतव्यं नर्लिंगादिना ।

दद्योरप्यसमचं हि भवेत्यमनर्थकम् ॥

विवाहाद्यौ सभार्थ्येत् सौमामुलङ्घा जुङ्गति ।

होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्ठते ॥

अरण्योः चयनाशेऽग्निदाहे ह्यग्निसमाहितः ।

पात्येदुपशान्तेऽस्मिन् पुनराधानमिष्ठते ॥

सौमा आन्याधानादिसौमा दम्पत्योः पवीयजमानयोः सौमान्त-
भूतयोर्हौमकालातिकमे पुनराधानमित्यर्थः । अरण्योः निर्मन्यदार-
दययोः । नाशोऽदर्शनं, समाहितः सम्बगग्निरचणानुकूलयनः ।
हारीतः—

अच्छुखपाकयज्ञः सर्वशूनाङ्गतेभ्यः पूतो भवति । यथा
प्रजानामश्वनसेवमग्नेरग्निहोचमिति श्रुतिः । यथा अनश्चन्यः प्रजा
अनीयस्खमुपयान्ति प्रमौयन्ती चैवं विच्छिन्नाग्निहोचा अग्नयः ।
क्रतुनोपपन्नेनाप्यवसौयस्खमुपयान्ति प्रमौयन्तीति वा । तस्माद्दृश्यै
गुणै वा अग्नेरग्निहोचमिति श्रुतिः ।

आयुष्कृतं यजमान आयुरेव प्राणाग्निहोचं यथावत्प्रिसमर्थी
भवत्येवमविच्छिन्नाग्निहोचाग्नयः दृप्ताः प्रौताः क्रतुषु सम्बव-
न्तीति । जरामर्त्यायैवं सत्राय दीक्षते ।

यो दर्शपौर्णमासारम्भणीयं करोति स पौर्णमासेन हविषौषधिषु
साक्षात्यपश्चुषु समविलात् । यः सोममसावास्येन दर्शनं यज-
ञाप्याययति स सोमयाजी तस्मादर्शसंस्थो दर्शपौर्णमासावुपेत्य
प्रथममेव पूतोऽस्तत्त्वमुपगच्छति अतिरेकादच्यैः ।

स द्विविधो द्रव्येज्यान आत्मेज्यानश्च योऽस्त्वेव द्रव्यमिति
फलमभिसन्धाय सोपधं वा यजते स द्रव्येज्या ।

अथ श्रुतिसृत्यात्मज्ञानवान् अस्ति तं हविर्भृताधिदैवतमधात्मभूतं
वैश्वानरं यजति स आत्मेज्या । तदप्येतद्वृचोक्तं वैश्वानरमतिथि-
भूतमाददानमन्तर्विधौ परमे ब्रह्मणि आत्मनि आत्मानमभिस-
विदानः प्रतिसाचमरतिर्याति विद्वान् ।

सम्यक् वौरमतिधिं रोचयन्ते इमान् खोकानमृतान्
सञ्चरेमः । इति ।

अनुष्ठापाकथज्ञः अस्वलितपाकथज्ञः । अद्यच्च पूर्वोक्तानु-
वादः । फलोपदर्शनाय यथा प्रजानामश्वनमित्यादिना श्रुति-
रित्यन्तेनाग्निहोत्रय नित्यता दर्शते ।

खौकिकाशनदृष्टान्तेन अनश्वन्त्यः भोजनमकुर्वाणाः अनीयस्तं
श्वश्वतं क्रतुना दर्शपौर्णमासादिना उपपन्नेन सिद्धेन अवसीयस्तम-
श्रेष्ठत्वं धृत्यै खल्पावस्थितये गुणै रक्षणाय ।

आयुष्कृतं यजमान इत्यादिना सम्भवन्तीत्यन्तेन प्राणाग्निहोत्र-
दृष्टान्तेनाग्निहोत्राख्यतप्तानामग्नीनामुत्तरक्रतुषु समर्थत्वं दर्शते ।

आयुष्कृतं प्राणाग्निहोत्रकृतम् । तदेव विवृणोति आयुरेव
प्राणाग्निहोत्रमिति । आयुरत्रायुर्बद्धनहेतुः लभ्नाः शक्ताः जरा-
मत्त्याय जरामरणपर्यन्तं अतिरेकादनुष्ठानं कार्यम् ।

जरामत्त्यायेत्यादि अतिरेकादन्यैरित्यन्तेन ।

आरभणैयेषु प्रथमसेव दर्शपौर्णमासौ प्राय पूतो भवति
अन्यैस्तु इतीयादिप्रयोगैर्जरामरणपर्यन्तैरतिरेकादनुष्ठानवाङ्मया-
दमृतत्वमुपगच्छतीत्युच्यते । औषधादिषु सोमस्य सम्भविलात्
सोमेन यजमानस्य सोममाण्याथयति स द्विविध इत्यादिना
सञ्चरेम इत्यन्तेन याग एवाधिकारिविशेषेण फलविशेषं उक्तः ।

सोपधं नैमित्तिकाद्युपाधिसहितं श्रुत्यादैत्यत्र ज्ञानपदं

प्रत्येकान्वयि नेयं, अस्तुतं ब्रह्म हविर्भूतं हविरात्मकं अधिदैवत-
मधिदैवतात्मकत्वमध्यात्मभूतं वैश्वानरं विश्वनरनयनहेतुं एव
भावापन्तौ यज्जननं स आत्मज्योतिर्निर्यम् ? ।

वैश्वानरमित्यादि वैश्वानरमतिथिभूतं आददानमादरेणोप-
चरनं अन्तर्विधौ अन्तर्यजने आत्मनि आत्मानं जीवाख्यं
अभिसम्बिदानो अध्यासेन^१ एकत्वेनोपलभमानः अरतिरपगत-
बाह्यविषयानुरागः अभिसम्बिदानो परमाकाशे परमात्मनि यदि
तदैक्यं धाति तदात्मभावैस्तुभवतीत्यर्थः । प्रतिसाध्यं प्रतिसन्ध्यं
होमकाल इत्यर्थः । इदम् नित्यकालोपदर्शनार्थम् ।

पुनर्हारीतः—

अचराद्ब्रह्म भवति ततः कर्म ततः क्रतुः ।

ततः पर्जन्यस्तो नित्यं ततो भूतानि यज्ञिरे ॥

यज्ञात् प्रजा विश्वतः सम्भवति यज्ञो धारयति प्रजाः ।

यज्ञो भूतं सर्वं यज्ञो वेद इमास्तनूः ॥

यज्ञमानस्य ये निन्दां प्रवदन्यवुधा जनाः ।

यज्ञापोढस्य ते तस्य पापं गृह्णन्यचेतसः ॥

नास्ययज्ञस्य लोको वै नायज्ञो विन्दते शुभम् ।

अनिष्टयज्ञोऽपूतात्मा भ्रश्यते भिन्नपाचवत् ॥

यज्ञेन लोका विमला विभान्ति

यज्ञेनादरादस्तत्त्वमाप्नुवन् ।

यज्ञेन पापैर्वद्भिर्विसुकः

प्राप्नोति लोकान् परमस्य विष्णोः ॥

निश्चसितमिदं यद्युभेद इत्यादि अुतेः ।

ततो वैदात् कर्म क्रिया क्रतुर्यागः विश्वतः सर्वतः, ततु
श्रीरौं यज्ञापोढं यज्ञेनापोढं निराकृतमिति यावत्, तस्य
यजमानस्य ।

वायुपुराणे—

दर्शच्च पौर्णमासच्च ये यच्छन्ति दिजातयः ।

न तेषां पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ॥

पुनर्हरौतः—

दिव्याङ्गतिमवाप्नोति अहरहरश्चिहोच्चर्दर्शपौर्णमासायथण चातु-
र्मास्येष्टिपशुवन्धप्रसृतिभिर्विधिवद्युत्यतिरेकादग्निष्ठोमाद्यैः प्रवृत्तिः ।
प्रवृत्तिरनुष्ठानमिह मतं तस्यातिरेकादुत्कर्षः ।

वस्त्रिष्ठः—

अद्वाश्रीलोऽस्युहयालुरलमग्न्याधेयाय नानाहिताग्निः स्वादलच्च
सोमपानाय नासोमधाजौ स्यात् ।

अस्युहयालुः परद्रव्यादानेच्छाशून्यः, अलं समर्थः सामर्थ्यन्
धनात्मकम् ॥

मनुः—

यस्य वैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्य-वृत्तयोः ।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥

अतस्मल्लौघसि द्रव्ये यः सोमं पिवति दिजः ।

स पौत्रसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥

चैवार्षिकं वर्षच्चयवर्त्तनं भावि येन वित्तेन भृत्या अवश्यपोषणौयाः ।

याज्ञवल्क्यः—

चैवार्षिकाधिकान्नो यः स सोमं पिवति द्विजः ।

प्राकृसोमकौः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ॥

प्राकृसोमकौः सोमात् प्राकृ प्राकृसोमं तत्र भवाः चातुर्मास्याद्यात्मिकाः क्रियाः । एतच्च काम्यसोमपानवन्नित्यसोमपानेऽपि इष्टव्यम् ।

सोमं पिवतौति सामान्यत एव अवणात् चैवार्षिकान्नः प्रत्यहं सोमेनेति प्रत्यहं शब्देन विष्णुना नित्यस्यापि प्रतिपादनात् । विष्णुनैव च सोमाभावे इष्ट्या वैश्वानर्या वेति प्रतिनिधितया वैश्वानरौविधानात् ।

न च—

काम्यासभवे वैश्वानरौविधानमिति युक्तं, काम्ये प्रतिनिधेरभावात् । याज्ञवल्क्येन प्रतिसंवत्सरं सोममित्युक्ता तदभावे वैश्वानरौविधानात् ।

मनुः—

इष्टिं वैश्वानरौ नित्यं निर्वपेदव्यपर्यये ।

कृप्तानां पशुसोमानां निष्कृतिः स्यादसभवे ॥

कृप्तानामावश्यकतया प्राप्तानां निष्कृतिस्तत् करणे नित्यप्रत्यवाच्यपरीक्षारः । असभवे पूर्वीक्तधनपश्चादेः ।

तथा— पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत अद्धानो जितेन्द्रियः ।

न लत्पदचिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥

इन्द्रियाणि धियः काममर्थे कौर्त्ति प्रजाः पशुन् ।

हन्यन्त्पदचिणो यज्ञस्तसाक्षात्पूर्वधनो थजेत् ॥

प्राजापत्यमद्वाश्वमन्याधेयाय दचिणाम् ।

अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥

अन्यानि पुण्यानि यज्ञोपयोगिकरणादत्यन्तधनसाधानि दानादीनि । अत्पदचिणैरिति अत्पवच्च विहितद्वादशशतादिसंख्यापेत्यया, अश्वः प्राजापत्यः खभावत एव तस्य प्रजापतिदेवताकलात् । अनाहिताग्निर्भवति अन्याधेयफलशून्यो भवतीत्यर्थः ।

राजधर्मसु शङ्ख-लिखितौ—

नात्पसमारो यजेत नापि संवत्सरवृत्तिरनिष्टं हि राष्ट्रे निपतत्यनिष्टं यज्ञवसनं यजमानं छादयति ।

अनिष्टं पशुजनविरहः । यज्ञवसनं अवैधयज्ञः स हि तं छादयति पापे संयोजयति ।

पुनश्च शङ्ख-लिखितौ—

कृत्विज्ञन्तसमायुक्तः पश्चौषधिसमन्वितः ।

यज्ञे न देवानास्त्रोति आवक्षास्त्रोति दचिणाम् ॥

प्रत्याश्रमं स्थिता वर्णाः कर्त्तव्यर्थकातां गताः ।

नियमाचारधर्मार्णां ब्राह्मणस्तत्र देशकः ॥

सम्भूज्यः सोऽर्चणैयश्च गुरुः संखारकर्त्तव्यत् ।

पूज्यो मधुपर्कादिना, अर्चनौयो दक्षिणादिना ।

अग्न्यस्तनुखाः सर्वे वेदाश्चाग्निसुखाः सूताः ॥

कृचो यजुंषि सामानि अथर्वाङ्गिरसानि च ।

तानि विप्रेष्वधीतानि ते यज्ञा आप्तदक्षिणाः ॥

आप्तदक्षिणाः सम्यक् विहितप्राप्तदक्षिणाः एतेन ब्राह्मणप्रशंसा-
दारेण सम्पूर्णदक्षिणादानं कार्यलेन ह्युत्पाद्यते ।

इन्द्रोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

नैकयापि विना कार्यसाधनं^१ भार्यथा द्विजैः ।

अकृतं तद्विजानौयात्^२ सर्वानन्वारभन्ति यत् ॥

वर्णज्येष्ठेन बङ्गौभिः सवर्णाभिश्च यत्रातः^३ ।

कार्यमग्निच्युतेराभिः साध्वौभिः मन्थनं पृथक् ॥

नाच शुद्रां नियुज्जीत न द्वेषद्रोहकारिणौम् ।

नाशासनस्थामन्येन पुंसा सह न सङ्गताम् ॥

ततः शक्ततरा पञ्चादासामन्यतमैव या ।

उपेतानाञ्चान्यतमा मन्थेताग्निं निकामतः ॥

भवन्ति सदाधिकुर्वन्ति एतेनानेकपत्रौले एकापि पत्यन्य-
सन्निधौ अग्न्याधानं कार्यं बङ्गौष्वनेकवर्णनेकासु वर्णज्येष्ठेवाग्निमन्यं
कुर्यात् । कार्यमित्यादि आभिः सवर्णाभिः सर्वाभिश्चरेदग्निम-
वाक्यस्तदोषशून्याभिः पृथक् मन्थनं कार्यं आ अग्निच्युतेः यावद्र-
णौभ्यामग्निधमनम् । नाशासानस्थां भन्तुराज्ञोन्मीलिनौ ततः शक्त-

१ (ख) आधानं ।

२ मूले सर्वामन्या भवन्ति यत् ।

३ मूले जन्मतः ।

तरेति ततोऽग्निमन्यनस्य पश्चात् अनन्तरम् शक्ततरा अग्नि-
शुश्रूषादित्तमा अनेकासु सवर्णासु मध्ये अग्निं परिचरेदित्यर्थः ।
उपेतानामिति—

उपेतानां शक्ततराणामेव सभौपश्चानां मध्ये यथेच्छमग्निमेका-
परिचरेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

दाहयिवाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतौ पतिः ।
आहरेद्विधिवद्वारानग्निं वैवाहिकं खण्डम् ॥
वृत्तमिह यथोक्तस्त्रीधर्माचारः, विधिवद्यथोक्तविवाहप्रकारेण ।
स्त्रीधर्मानन्तरं मनुः—

एवच्चतुर्णां वर्णानां द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।
दाहयेद्ग्निहोत्रेण यज्ञपाचैश्च धर्मवित् ॥
भार्यायै पूर्वमारिणै दत्ताद्यौनन्यकर्मणि ।
पुनर्दीरक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥
अन्यकर्म दाहात्मकम् ।

क्षन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

ज्येष्ठा चेत्तु सभार्यस्य^१ चाभिचारेण गच्छति ।
पुनराधानमत्तैके इच्छन्ति न तु गोतमः ॥
दाहयिवाऽग्निना भार्यां सदृशीं पूर्वसंस्थिताम् ।
गो(पा)चैश्चाधाग्निमादद्यात् कृतदारो विपस्थितः ॥
अभिचारो व्यभिचारः । पूर्वसंस्थितां पूर्वस्मृतां । अत्राग्नि-

नेतिपदं मनूकज्ञाग्निहोत्रेणेति पदञ्च सात्त्विरथुपलचणम् ।
भार्यापितृमत्राचारवत्सर्वज्येष्ठ-कनिष्ठ-पत्रीपरं भार्यादिपदैरवि-
शेषतत्त्वत् भार्यामात्रप्रतिपादनात् ।

न चाग्नयो वापि ते वे पत्न्यां मृतायामाद्रियन्तं इति कठ-
श्रुतावविशेषेण ज्येष्ठ-कनिष्ठ-पत्रीमरणेऽग्निचथत्याज्यत्वोधनात् ।

आनि तु वाक्यानि—

मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निं न हि त्यजेत् ।
उपाधिना तु तत्कर्म यावज्जीवं समापयेत् ॥
थो दहेदग्निहोत्रेण स्वेन भार्यां कथञ्चन ।
स स्त्री सम्यदते तेन स्त्रीदाही न पुमान् भवेत् ॥
द्वितीयाङ्गैव भार्याज्ञ दहेद्वैतानिकाग्निभिः ।
जीवन्त्यां प्रथमायाज्ञ सुरापानसमं हि तत् ॥
मृतायाज्ञ द्वितीयायां थोऽग्निहोत्रं समुत्सृजेत् ।
ब्रह्मोज्ञं तं विजानीयात् अस्य कामात् समुत्सृजेत् ॥
वर्हिषस्तरणं मन्त्रैर्न पञ्चात् चेदपत्रीकः ।
इत्येतानि चन्द्रिग्धमूलकानि असर्वद्वितीयपत्रीमरण-
विषयानि वा ॥

इति गृहस्थरत्नाकरे अग्निहोत्राधानतरङ्गः ॥

अथ यजन-याजने ।

अत्र वौधायनः—

यथाग्न्याधेयो^१ यद्देवा देवहेत्वानं यददौव्यन्तृणमहं वभूत् ।
आयुष्टेविश्वतो दधिदिति पूर्णङ्गतिं ज्ञायाग्निहोत्रमारस्यमानो
दशहोतारं^२ क्लवा दर्शपौर्णमास्यावारस्यमानश्चतुर्होतारं चातुर्मास्य-
मारस्यमानो पञ्चहोतारं क्लवा पशुवन्धे षड्होतारं क्लवा सोमे
सप्तहोतारमिति । विज्ञायते कर्मादिक्षेतैर्जुङ्गयात् ततो^३ देवलोकं
समश्रुत इति हि ब्राह्मणम् ।

दशहोतारमित्यनेन दशहोतारं परिवित्ति श्रुतीत्यादि-
मन्त्रविशेष उपलक्ष्यते । एवच्च पञ्चहोतारमित्यादावपि ।

उक्ताग्न्याधेयादिकर्मारम्भेषु ।

आपस्तुत्वः—

पाणिग्रहणादधि गृहसेधिनोर्ब्रतं कालयोभोजनमहस्तिशान्त्रस्य ।
पर्वसु चोभयोरुपवासः । औपवस्तुमेव^४ एककालान्तरे भोजनं
हस्तिशान्त्रस्य । अचैतयोः प्रियं स्यात्तस्तिश्वहनि भुञ्जीयातामधश्च
श्ययीयातां मैथुनवर्जनच्च । श्वोभूते स्यालौपाकः । तस्योपचारः
पार्वणेन व्याख्यातः । नित्यं लोक उपदिशति । यत्र क्वचनाग्नि-
सुप(समा)धास्यन् तत्र प्राचीहृदीचीश्च तिस्रस्तिस्तो लेखा लिखिला

१ मूले अथाच्याज्जतीरुपजुहोति ।

२ (ख) एकके यददौवन्तृणमहं ।

३ मूले पूतः ।

४ मूले होत्रा ज्ञाया ।

५ (ख) औपवस्तुम् ।

अद्विरभुक्षाग्निसुपसमिन्द्यात् । उत्सिचैतदुदकसुन्तरेण पूर्वेण
वान्यदुपदधात् । नित्यसुपधानान्यद्विरशून्यानि सुरिति ।

पाणिग्रहणाद्वारपाणिग्रहणादूर्ध्वं गृहमेधिनोर्जायापत्योः ब्रतं
नियतं कर्म एकलमविवक्षितं । कालयोः सायंप्रातःकालयोः ।
अत्प्रियत्वस्य अन्वकरणिका वृत्तिर्न कार्या इत्यर्थः ॥ आहितार्थ-
योगे करणे षष्ठी । पर्वसु पौर्णमासामावस्थयोः । उभयो
र्जायापत्योरूपवासाऽशनविरहः । किञ्चोपवस्तमेव औपवस्तुच्च
तदेव च भोजनं यास्यारथं इव्यं सुक्ता गार्हवत्याहवनौद्यसमीपे
वस्तुरः १ तदेव च भोजनं कालान्तरे नवग्न्याधानानन्तरमेव सायं
प्रातःकालयोर्वा किन्त्वपराहे ब्रतोपासनौद्यमश्चीतेति कात्यायन-
वाक्यात् । वृत्तिशान्वस्येति आपस्तमशाखिनाममावस्याविषयं
पौर्णमासात् या परस्यान्तौ इति अहितौ इति कल्पसूत्रोक्तैः ।

प्रियं विहितानामाच्यदधादौनामन्यतमसेकस्मिन्नहनि पौर्ण-
मास्यमावस्यादिनयोः, अधो न पर्यङ्गादौ श्वोभूते प्रतिपदौत्यर्थः ।
उपचारः फलौकरणादिः पार्वणेन पर्वभवेन स्थालौपाकेन उप-
समिन्द्यात् दीपयेत् उत्सिच्य उदकं यस्तां कस्याच्चिद्विग्नि अन्यदु-
कान्तरं उपधानानि च वस्त्रालादौनि नित्यं यावत् प्रयोगकालम् ।
हारीतः— देवपितृर्थं श्वोभूतेऽप्युपवस्तुं नैवातिकामश्चीयात् ।

श्वोभूते दर्शपौर्णमासास्यामन्यत्रापि कार्ये । श्वोभाविनि सति
उपवस्तुं भोजननियमविशेषः— अभाषमनामिषं अमांसं बड्डसर्पिष्कं
ब्रतं रचयतौति वचनेन विहितम् ।

पैठीनसिः—

अौपवस्थेऽहनि भुक्तं हविष्यमित्युक्तं । न क्रुद्धेन्नानृतं वदेत्
न दृथा जनैः सह मंभाषेत । शुचिर्दान्तोऽप्रमत्तोजितेन्द्रियो
ब्रजेत् । मध्याङ्गस्योपरिष्टाङ्गविष्णं बहिरेधांसि मन्त्रिधायाग्नि-
परिग्रहणं कृत्वा न प्रसरेद्धृष्टयैत कामं वाधयेत् पौर्णमास्यां
क्लृप्तमश्चुरक्षुक्तोऽभ्यक्तो गम्भपुष्पाणि सेवेत । पितरोऽह्वे शुचि-
कामः । आङ्गुकत्पेन ब्राह्मणतर्पणं व्याख्यातम् ।

अौपवस्थेऽहनि चागदिनात् पूर्वदिने भुक्तं भक्त्वा, अग्नि-
परिग्रहोऽत्र बज्ज्ञादौनां यष्टव्यत्वेन संकल्पः । अभ्यक्तो द्वितादिना,
आङ्गुकत्पेन आङ्गुकप्रकारेण ब्राह्मणतर्पणं । पौर्णमास्यामावस्थयो-
र्बह्न् ब्राह्मणान् भोजयेदित्यर्थः ।

बौधायनः—

चहतवाससां शुचिरिति तस्माद्यत्किञ्चिज्यासंयुक्तं स्यात् ।
सर्वन्तदइतैवासीभिः कुर्यात् ।

प्रदालितोपवातान्यक्षिष्ठानि वासांसि पन्नी यजमानाद्वत्तिजश्च
परिदधीरन्नेवक्रमेणोऽर्द्धं द्वीर्घसोमेषु सर्वत्रैव चक्षित्वा यथा
समाज्ञातं स्याद्यथैतदभिचरणीयेष्विष्टि-पशुसोमेषु लोहि-
तोष्णीषा लोहितवाससश्च चक्षित्वा प्रचरेयुः चिच्चवाससः ।
चिच्चवासस्या(ज्ञा)दृष्टाकपाविति च ।

तथा चौमवासांसि तेषामलाभे कार्पासिकान्यौर्णानि वा
भवन्ति ।

अहतानां वाससां समन्वौ पुरुषः क्रियाधिकारी स्यादिति

यत् किञ्चिदित्याद्युक्तं तदहतवासोधारणवता पुरुषेण कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । अहतवाससा शुचिरिति क्वचित् पाठः तदा-
यक्त एवार्थः ।

लक्ष्मौधरस्तु—

वाससां मध्ये अहतं वासः श्रेष्ठं तद्धता क्रियमाणो यज्ञः
शुचिरिति आहतवान् । उपवातानि शुक्लाणि अक्षिष्ठानि
अक्षिद्राणि दौर्घसोमो दौर्घकाल्यापौ सोमः सर्वदैव सर्वकर्मणि
कृत्विजो अथासमान्नातं अथाविहितं वासः परिदधीरन् । तदेव
वस्त्रविधापनं दर्शयति यथैवमित्यादि । अभिचरणौयमभिचार-
साधनं श्वेनादि वृषाकपौ अचार्याभिचारिककर्मणि चौमाणौ-
त्यादिना पत्रौयजमानयोरेव प्रकृतलात् आधाने वासोऽन्तर-
विधिरथं । वासोऽन्तरं तन्तुभवम् । चौमाणि अतसीतन्तुभवानि ।
यमः— यज्ञकाले तु वर्णनामाच्छादनविधिं शृणु ।

कृष्णाजिनं ब्राह्मणस्य वैयाप्तं क्वचिद्यत्य तु ।

वस्त्राजिनञ्च वैश्यस्य शाणं चौमञ्च सर्वतः ॥

वस्त्रश्वागः शाणं शणभवं चौमञ्च सर्वतः सर्वेषां
द्विजातीनां सर्वविभक्तिकलात् तस् । एतच्च चयाणां कृष्णाजिनाद्य-
भावे वैकल्पिकं बोध्यं उत्तरत्र वस्त्राभिप्रायेण कृष्णाजिनादिविधि-
रधोवस्त्राभिप्रायेण शाणादिविधिरित्यन्ये ।

बौधायनः—

उत्तरत्र॑ उपचारो विहा(का)रः तथा॒पत्रर्गो विपरीतं पित्र्येषु॒

पदोपहतं प्रचालयेत् अङ्गमुपस्थृत्य शिक्खा^१ उपसर्पयेत् । एवं क्वेदन-भेदन-खनन-दृहन-निरसन-पित्त-राचस-नैर्चत-रौद्राभि-चरणैयेषु उपसृशेदिति विज्ञायते ।

न मन्त्रवता यज्ञाङ्गेनात्मानमभिपरिहरेत् । अभ्यन्तराणि यज्ञाङ्गानि वाह्या चृत्विजः । पक्वौयजमानौ चृत्विग्भ्योऽभ्यन्तर-तमौ । यज्ञाङ्गेभ्य आज्ञं आज्ञाद्वौषि हविर्भ्यः पशुः पश्चोः सोमः सोमाद्वयः ।

यथा कर्मत्तिंजो न विहारादभिपर्यावर्त्तरन् । प्रागच्छन्^२ दक्षिणमंशमभिपर्यावर्त्तत प्रत्यज्ञुखः सव्यमथान्तरेण चालालोत्करौ पश्यति । यज्ञमहातीर्थमथाचालाले आहवनौयोत्करौ ।

ततः कर्त्तारो यजमानः पक्वौ च प्रतिपद्येन् । विसंस्थिते च सञ्चरोऽनूत्करदेशात् नाप्रोच्चितमप्रपन्नं क्षिंचं काष्ठं समिधं चाग्नावादध्यात् । अग्णेणाहवनौयं ब्रह्मायजमानौ प्रतिपद्येते । जघनेनाहवनौयमित्येके दक्षिणेनाहवनौयं ब्रह्मायतनमपरेण यजमानस्य । उत्तरां ओणिमुन्तरेण होतुः । स उत्करमग्नीश्वर्य जघनेन गाहपत्यं पत्वास्तेषु कालेषु कालं एव दर्भास्तरणं^३ एकैकस्य च उद्ककमण्डलुरुपातः स्यादाचमनार्थः । अत्र ब्रतोपेतो हौच्चितः स्यान् परं पापं वदेत् न क्रुध्येचाचामेत् न^४ रोदेत् मूर्च्चपुरीषे नाभिवौचेत् ।

१ मूले सिंचं वा अपः । २ (ख) — अन्तरतमौ ।

३ मूले प्राङ्गुखच्चेत् । ४ (क) पुस्तके दर्भान् संस्तुयाति ।

५ मूले अधिकः— न रोदेत् ।

अमेधं दृष्टा जपति-अवद्धं मनो दरिद्रं चकुः सूर्यो ज्योतिषां
श्रेष्ठो दीक्षायां मा मा हौसीरिति ।

विक्रियत इति विकारो विक्षतोऽग्निः स उत्तरत उपचारः
उत्तरस्मिन् भागे उपचारः प्रवेशोपक्रमो यस्मात् स तथा । कर्म-
समाप्तौ निर्गमनं स तथा उत्तरत उपचारः पित्रेषु पितृपिण्ड-पितृ-
यज्ञादिषु एतत्त्वयमपि विपरीतं विहारस्य दक्षिणभागे इत्यर्थः ।

पदोपहतं चरणेन सृष्टं यज्ञाङ्गमिह श्रुगादि-अङ्गसुपस्युग्मति
कर्मति, अङ्गमत्र नाभेरधःकायः, उद्देवै पुरुषस्य नामेष्वेधमवाचैन-
त्वमेष्वेधमिति तैत्तिरीय-श्रुतिबलात् । शिको वस्त्रप्रान्तः ।
मन्त्रवता यज्ञाङ्गेन इति मन्त्रवत् कर्म यज्ञे क्रियतेऽनेनेति
तत्साधनं श्रुवादि यज्ञाङ्गं तेन नात्मानमभि-परिहरेत् । आत्म-
शरौरादन्यत्र तत्काले तत्र धारयेत् ।

अत्र हेतुः—

अभ्यन्तराणि यज्ञाङ्गानि यत इत्यध्याहार्यं वाच्चा अत्र
अनन्तराङ्गाः यज्ञाङ्गेभ्यः श्रुवादिभ्यः । आज्यं इतं हवौषि पुरो-
डाश्रूपाणि ।

यथा कर्मति— यत्र यत्र कर्मणि चत्विंशते तत्र समाप्तिकालं
यावत् तस्मात् विहारदेशात् स्वातन्त्र्येणावश्यकाद्यर्थमपि नान्यत्र
गच्छेयुरित्यर्थः ।

प्रागच्छक्षिति प्राङ्गुखो चदागच्छेन्दा दक्षिणमंशमभि-
प्रदक्षिणं । प्रथगुखो यदि परावर्त्तत यजमानः तदा सव्यमंशमभि-
प्रदक्षिणमित्यर्थः ।

अन्तरेणेति उत्करान्तरेण उत्करथोमध्येन यज्ञतीर्थं
यज्ञायं चत्विंशादीनां प्रवेशमाङ्गः । अवादाले वादालो गर्त्तस्त-
दिशेषस्तद्विते दर्शपौर्णमासौ आहवनीयोत्करावित्यन्तरेण
यज्ञतीर्थमित्यनुष्ठयते ।

कर्त्तार इति तत्स्तेन मार्गेण कर्त्तार चत्विजः प्रतिपद्येरन् ।
विसंस्थिते च असमाप्ते यज्ञे सञ्चरः सञ्चरणं गतागतं, नोत्कर-
देशात् अनुत्करेण देशेन । समाप्ते तु सोत्करेणापौति खम्भ्यते ।
अप्रपञ्चं अप्रभूतं जघनेन पञ्चात् आयतनमवस्थितिदेशः तमपरेण
तस्माद्ब्रह्मणः पश्चिमेन उत्तरं ओणिं वेदेरिति शेषः ।

उत्करोऽग्नीधरस्य अचायतनमित्यनुषङ्गः । जघनेन गार्हपत्यं
पत्वा: गार्हपत्यात् पश्चिमे प्रदेशे अचायायतनमित्यनुषङ्गः ।

तेषु कालेषु तेवायतनेषु काले प्रवेशकाले एकैकस्य
चत्विंशादेः कमण्डलुरपात्तः कमण्डलुधारणं आचमनार्थं आच-
मननिमित्तं दौचित्रो दौचावान् शात् ब्रतोपेतो भवेत् ।

तात्यवाह—

पापं विरुद्धं परस्य न ब्रूयादित्यर्थः । मूर्च्चपुरीषे असेध-
मूर्च्चपुरीषे । अवद्वमित्यादिर्मा मा हिंसौरित्यन्तो मन्त्रः ।

अचैवापस्तम्बः—

नाप्रोक्षितमित्यनमग्नावादध्यात् ।

हारीतः—

दैवेनोत्तरेणान्नसंखारेण संख्यातो देवानां समानलोकतां
सायुज्यतां गच्छति तेन देवसम्मितमेव साग्रिं प्राङ्गः । स

च्छयन्तुः-सामलोकेषु ज्योतिःसु विवेश ब्रह्मणि वाहितो भवति
स ह्येतां सायं प्रातरहरहः प्रापयति तस्याहरहरग्निर्यथा सायं प्रात-
द्र्यथा(?)वतिष्ठन्ते तस्माद्विर्विदामप्यनाहिताग्निरनाहिताग्नीनामा-
हिताग्निः पुण्यतमो भवति तस्माच्चोपरिष्टाग्निहोत्री स्यात् ।

यथा वै ब्राह्मणानाह्य नियुज्य तस्याच्चं नाम्नीयात् एवं अत्यते
ऽश्राति तस्मादभिहतमन्नीयात् नानृतं ब्रूयात् नाम्नीलं
नानियतो नाशुचिः स्थान्नान्यदारं गच्छेन्न तैस्तिष्ठेन्नाविष्टोऽपः
पिवेत् नाशुचिक्लिङ्गपूतिभिर्दासभिरग्निमित्यैत नाग्निवेलयोः
प्रसरेत् । पर्वसु चापसु अप्रोषितो प्रथच्छेदाहोमादुभयतः
खथमग्निहोत्रम् । ह्यतशेषादन्यत्र उपासीत सायमप्युपस्थाया-
पवीत्य नमस्कार्य प्रसरेत् । तथा प्रातर्नादभर्तुऽग्निं परिचरेत्
नायज्ञैर्जुह्यात् झतशेषं ब्राह्मणाय दद्यात् ।

कूटोऽवाज्ञिगो वाचदोषेऽग्निं जुह्यतात् । देवसम्भितो देवतुल्यः ।
उपरिष्टाग्निहोत्री उपरिष्टं होमशूल्यमग्निहोत्रं उपरिष्टाग्निहोत्रं
तदान् तथा । तेनाग्निहोत्रिणा होमशूल्येन न भवितव्यमित्यर्थः ।

तस्मादिति अग्निहोत्रं झतपूर्वं अशानसम्बन्धेन कुर्यादित्यनु-
षडः । अनियतः असंयतेन्द्रियः, नारिष्टा लोकाः स्थिताः अग्निवेला
होमकालः, पर्वसु पर्वप्रभवे इत्यनुषेष्यते ।

आपसु प्रोषित इत्यादि—

आपत्कालेषु विधानं कृत्वा प्रोषितः कार्यतारतम्येऽवतिष्ठेत
तदा च प्रतिदिनमग्नीन् धात्वा मनसा उपस्थानं कृत्वा मन्त्रतो झतं

ज्ञात्वा ब्रतयेत् सुच्छौते । एत्य प्रवासादागत्य उपस्थायाभिभाषेत् ।
अन्युपस्थानमक्त्वा न किञ्चिद्द्वूषादित्यर्थः । निर्मुके अस्तमिते
आ उदयात् आ सूर्योदयादिति यावत् आ होमात् साधं होम-
बमात्पर्यन्तं । अयच्च उदयप्रभृति वाङ्मयमो विषमश्चिष्टत्वात्
फलविशेषार्थिनो बोधते ।

उभयतः साधं प्रातश्च स्थयमात्मनैव, अन्यच अन्यस्थान
अग्निहोत्रहोमकारिणि स्थयमश्चिष्टपासीत ध्यायन् समौपे
तिष्ठेदित्यर्थः ।

नित्यं कर्त्तव्यान्तरमाह—

अपवौत्य दक्षिणमक्त्वा प्रातरयुपस्थानादित्यं कुर्यात् ।
अद्भेदं दर्भहस्तसम्बन्धं विना अथज्ञौयैर्माषादिभिः ।

तथा—

माषमस्त्ररमधुमांषपराक्षमैयुनानि ब्रतेऽक्षिं वर्जयेत् । ब्रतो-
पेतो नाकाले वाचं विद्यजेत् । अग्निमुपेत्य वसेन्न पर्यावर्त्तते ।
विद्वत् ब्रतकामवद्यामुपस्थायान्यच पुनर्मनो ब्रतपतौभ्यां प्रागस्त-
मयात् प्रथमं सूर्योदयात् लेद्वा नवश्चस्थमश्चौयात् । दौर्घसदेषु
ऋतौ जायासुपेयात् न चाश्रीयात् पयसादिहविःशेषं वा दीक्षितो
नियमान् धारयेत् ।

यदि यजमानो यजमाननियमानिष्ठौ चेष्टिनियमान् ।

दीक्षितो जटौ चौमवासा सेखलौ यज्ञोपवीतौ उच्छीषी
कृष्णाजिन आसीत् । वाग्विसर्गाश्रुविदलनावगाहनमेहनविद्यत-
श्यनायतदश्वनविस्मितदन्तधावननिक्षमणानि दीक्षितो वर्जयेत् ।

विजूम्भमाणो हसन् वा पाणिना पिदधात् मूचपुरीषं निष्ठौ-
वनञ्चातपे न कुर्यात् । इति दौचितनियमाः ।

क्रोधाहङ्कारभयविस्मय--विषाद्-कार्यलालोभान् यजमानो
वर्जयेत् । आङ्गतिभिर्देवान् अजेत् । अन्नादेव दक्षिणाभिस्म
ब्राह्मणान् । इति यजमाननियमाः ।

स एष लौलासङ्करानिष्ठौ वर्जयेत्, जलाग्निवाव्याकाशं-
सूर्यनिष्ठुचिभिर्नीपचरेत् । इति दष्टिनियमाः ।

न पश्चुं संसाप्यमानमीक्षेत न सृग्नेद्यूपशूलानिति नियतं
सङ्कौर्णप्रणीतो अजाः ।

यजमान आन्तीर्हपैति सर्वयोनिव्वागच्छन्ति आयुषो वा
विसुच्यते तस्मात् कुलशौलशुतृत्तिसम्बन्धानृतिजो वृणुयात् ।
तस्य सर्वकामधुक् दक्षिणाभिः कुर्वन्ति ।

अनुयज्ञं यजमानः अनुयजमानमप्रजायमानं प्रजां पश्चुं
प्रतिष्ठामाहरत्तौत्यथाहार्यम् । तस्मादहरहर्ब्राह्मणेभ्यो दद्यादोषधि-
पश्चुभिर्ज्ञं अज्ञं दक्षिणाभिः सम्यादयति । दक्षिणाहत एवाहत-
स्तस्य सर्वकामधुक् अज्ञं दक्षिणाभिः सम्यादयतीति दक्षिणां
ददाति । चन्द्रसमस्तेन लोकं ब्रजेदिति ।

यद्वोचे अग्निलोकं यदुङ्गाचे पर्जन्यलोकं तेन यद्वोचाशंसिभ्यो
दिशस्तेन यदुसु अनुयहकर्त्तृभ्य इमं तेन सलोकं यत् शुश्रुवुषे
अनूचानाय स्वर्गं तेन लोकं यावद्दाति दक्षमात्तीश्च तेन यजति
यत् पापीयसे ददाति तदलघ्बा दक्षिणाया निक्षीणामौति ।

चन्द्रमा वै ब्रह्मा तद्यावच्छ्रमा न चौथते तावदस्येष्टं
दत्तमचयं भवति । होतुर्वाचं ददामि तामनया दक्षिणया
निष्क्रीणामौत्यग्निहीन्ता तद्यावदग्निर्न चौथते तावदस्येष्टं दत्तमचयं
भवति । तदनया दक्षिणया निष्क्रीणामौत्यसौ वा आदित्य-
श्चुरादित्योऽध्यर्थ्युः तद्यावदसावादित्यो न चौथते तावदस्येष्टं
दत्तमचयं भवति । होत्राशंसिनोऽङ्गानि यो ददाति तान्यनया
दक्षिणया निष्क्रीणामौति दिशो हो वै होत्राशंसिभ्योऽङ्गानि
यावद्विशो न चौथन्ते तावदस्येष्टं दत्तमचयं भवति ।

तथाचोदाहरन्ति ।

ब्रह्मयज्ञो ब्राह्मणेष्वतिष्ठ-

नस्मान्तस्य ब्राह्मणा याचिनारः ।

तस्मान्तेषां यज्ञभागार्हकाणां

यज्ञे विप्राणां दक्षिणा साधु देया ॥

तद्यो यज्ञचत्विंशत्य प्राणाः

प्राणैर्यज्ञस्त्वायते कर्त्तयोगात् ।

तस्माद्वृत्विग्न्यो भूयसौ दक्षिणां वै

दद्यात् प्राज्ञो यज्ञभूयस्त्वमिच्छन् ॥

यजुर्यज्ञं यसजद्वागशो वै

यजुश्वेतं महिमानं विदिता ।

मेधानां तत्त्वते कर्त्तयोगात्

यजुर्विज्ञः कर्त्तृधनं प्रदेयम् ॥

वर्णमात्रादिभिरचरैश्च पादैः
अद्वृच्चिर्विरमैहेत्चैः कालकर्मप्रयोगैः ।

ये वोढारो भागदानन्तु तेषां
धर्मो अज्ञो धर्मतो धर्मविद्धिः ॥

धर्मो भूतः क्रियते धर्महेतोः ।
धर्मो लोकांस्त्रायते तत्र विप्रा-
स्तस्मात्तदिद्धिः धर्मधनं प्रदेयम् ।

सूर्यसूचान्तसमाम अद्वै
ततो लोकानां विवास्यज्ञः (? ।

तमचिरनुपश्यन्नमसामयः
तस्माद्यज्ञे चेचिधनं चक्षुः ।
सुहृत्विचं बान्धवाः कारिणस्तु
नानाथोगैः सम्भवन्ते मखं वै ॥

तस्माद्यज्ञस्त्रायते नासहाय-
स्तस्माद्विद्वान् पूजयेत्तान् यथावत् ।
न्यायात् इव्यादृतिगमिष्यैव शुद्धैः
रनव्यागाद्विचिणाभिष्ठ यज्ञः ॥

दृष्टान् लोकान् सर्वकामोपपन्नान्
नयेद्विराजं ब्रह्मलोकप्रतिष्ठाम् ।

विष्णुं यज्ञं प्रवदन्नौह तज्ज्ञा
नन्दनागिमतिथिं वै वटनि ॥

तस्माद्यजे विधिवद्वययोगे—
 ईश्वयो भूत्वा तर्पयेद्वै इताश्म् ।
 अग्निं रद्रसुत कालं वदन्ति
 यस्य सहानुभृताः प्रजा वै ॥
 तर्पयित्वैवैनमस्तुता भवन्ति ।
 नैनं चे विदुते इच्छिवास्य कृप्ताः ॥
 अग्निः पिता हुत-माताऽथ भाता
 अग्निर्गेष्ठा रचिता दुष्कृताच्च ।
 अग्निर्दीता पुत्र-पत्रौ श्रियां हि
 सर्वसाहुःखात्तारणच्चाग्निमाङ्गः ॥
 देवा देवतमग्निनैवाप्तवन्तः
 सर्वान् कामानस्तुतत्वं तथैव ।
 तपस्त्वाग्निनैवाधिकान् लोकान्
 जित्वा चृष्टयो ब्रह्मभूयाय गच्छन् ॥
 तस्माद्वौरः इश्व्रवान् पापवृत्तिं
 चिन्चानोऽग्नैन् विधिमास्याय भक्षा ।
 क्षान्तो दान्तो निर्मलो वौतशोको
 गच्छेत्तोकानृष्टिदेवार्थमाप्नान् ॥
 शश्त् सौम्यान् सर्वकालोपपन्नान्
 खस्यो गच्छेत् खे चरैर्वन्द्यमानः ।

चृद्गः श्रीमान् सत्सुगन्विभृतात्मा

स्त्रियोर्मुक्तो ब्रह्मलोकं प्रथाति ॥ इति

ब्रते ब्रताहं पौर्णमास्यादौ । ब्रतादपेतोऽक्षतवाग्नियमः ।

अकाले हविःक्षतात्कालादव्याकृ । अग्निमुपेत्य बहिर्मौषं

गत्वा । न पर्यावर्त्तते नाग्निपराङ्मुखः स्वात् ।

विद्वन्तकामवद्यामित्यादि—

यदि तत्त्वाग्निमौषवासे अनिच्छा स्वात्तदा लभ्ने
ब्रतपाति तुभ्यं ता गिरस्ते स इत्येताभ्यामुपस्थायान्यच वसेदिति
प्राच्यमनुषज्यते ॥

प्रकारान्तरभावं पुनरित्यादि—

भयेनान्यच यदि वसेत् तदा “मनो ज्योतिर्जुषतामिति”
“लभ्ने ब्रतयामौति” इत्यां मन्त्राभ्यामस्तमयात् प्राकृ प्रथमो-
दिते च सूर्ये अग्न्युपस्थानं कृत्वा दर्शादियागं कुर्यादित्यर्थः ।

दद्वा नवश्येनैव शस्यामन्तं दीर्घसत्रेषु शतरात्रादिषु च
नचाश्रीयात् पथश्चादि हविः शेषमिति पथो दध्यादि शेषं
यागशेषभूतं नाश्रीयादित्यनुषङ्गः ॥

दौचितोऽदौचितश्च नियमान् धारयेत् यजमानोऽदौचितो
यजमाननियमान् दौचितश्च स्वानैनियमान् धारयेदित्यर्थः ।

वाग्विसर्गः-दौचितो वाचं विस्त्रिष्ठेति प्रश्नोत्तरकालम् ।
उदितेषु नक्षत्रेषु विवृतश्चयनं पक्षोश्चालातो वहिःशयनं, विस्त्रितं
विस्त्रयः । पाणिना पिदध्यात् सुखमिति शेषः ।

क्षन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

निःचिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्पयत्तिजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैवै न चिरं क्वचित् ॥

मनसा नैत्यकं कर्म प्रवसन्नप्यतन्द्रितः ।

उपविष्ट शुचिः पूर्वं अथाकालमुपाचरेत् ॥

निहिष्य परिचरणार्थं समर्थं परिकल्पय व्यवस्थाप्य चत्विजमग्नि-
होमकारिणं कार्यवान् अवश्यभर्त्तव्यभरणयोग्यं चेमरुपकार्यवा-
नित्यर्थः । मृषा एवंविधकाच्ये विना चिरं तत्तत्कल्पसूत्रोक्तप्रवास-
कालादधिकं न प्रवसेदित्यर्थः ।

वसिष्ठः—

नाग्निं चिला वै रामासुपेयात् । कृष्णवर्णा वै सा रमणायैव
न धर्मार्थिति ।

अग्निं चिला अग्निचयनवन्तं यागं विधाय ।

कृष्णवर्णां शूद्रां विवाहितामपि चतावपि न गच्छेदित्यर्थः ॥

हारीतः—

तामसेन तु इव्येण चत्विग्मिस्तामसैस्तथा ।

तामसं भावमास्याय तामसो यज्ञ उच्यते ॥

ैनिरये जन्मवेदाङ्गुच्छद्वं क्लिवा च तामसौम् ।

राजसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा ।

निरय-स्वर्गयो-जन्म क्रूरं राज्यं श्रिया युतम् ॥

सात्विकेन तु द्रव्येण कृतिभिः सात्विकैक्षया ।

सात्विकं भावमास्याय सात्विको यज्ञ उच्चते ॥

सात्विकेन तु दानेन यज्ञेन तपसा तथा ।

देवलोके चिरं वासो देवसायुज्यसेव च ॥

तामसं कृष्णम् ।

उत्कोच-द्यूत-दौत्यार्त्त-प्रतिरूपक-साहस्रैः ।

व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम् ॥

इति नारदोक्तं, कृतिज्ञान्तु तामसलं यज्ञाचरणे भावदोषः,
दानतपसोरपि अनन्तरोक्तप्रकारेण तामसलं बोध्यं, तामसी कृद्धिः,
स्तेच्छाधिपत्यादिरूपोक्ता । राजसं द्रव्यं यथा—

कुम्हौदक्षिवाणिज्यशुल्कशिल्पानुवृत्तिभिः ।

कृतोपकारादाप्तच्च राजसं समुदाहृतम् ॥

इति नारदैनैवोक्तम् ।

राज्यस्य क्रूरत्वमहिंखिंहिसनादिना ।

सात्विकबभिह शुक्रं तच्च—

श्रुतशौर्यं तपःकन्याशिष्य याज्यान्वयागतम् ।

धनं सप्तविधं शुक्रंसुद्योगस्तस्य तदिधः ॥

इत्यादि नारदोक्तम् ज्ञेयम् ।

मनुः—

न यज्ञार्थं धनं शृद्राद्विजो भिक्षेत धर्मविह ।

यजमानोऽभिभिर्विला चाष्टालः प्रेत्य जायते ॥

यज्ञार्थमर्थं भिच्छिवा यो न सर्वे प्रयच्छति ।
स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥

अत्र यमः—

धर्मविद् ब्राह्मणः शूद्राद्यज्ञार्थं नाहरेषुनम् ।
जायते प्रेत्य चाण्डालः शूद्रार्थनेत्र देवताः ॥

अत्रैव याज्ञवल्क्यः—

चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिच्छितात् ।
यज्ञार्थं लभ्यमदद्वासः काकोऽपि जायते ॥
भासो गोष्ठकुकुटः ।

हारौतः—

असद्व्यप्रणीतो यज्ञः प्रस्त्रवति अनृत्यिकृप्रणीतः च्यवते ।
अविद्वत्प्रणीतः— अलावुको भवति । सङ्कौर्णप्रणीतो असिद्धार्थी
ऽकृत्यार्थोऽज्योतिर्विधिहौनो यातयामः च्छ्वासोऽध्रुवः सोपधोऽत्यत्य-
फलोऽनन्नाद्य उपदशति अद्विष्णोऽनृतः । इत्येते यज्ञोपसर्गाः,
चैरुपस्त्रष्टो यज्ञोऽलावुको भवति ।

असद्व्यमसद्व्यार्ज्जितं धनं प्रस्त्रवति चरति निष्फलतां यातीति
यावत् । अनृत्यिजः चृत्यिग्लचणेन हौनाः । अविद्वान् यज्ञकर्त्तान-
भिज्ञो यजमानः । अलावुको ऽरचकः, सङ्कौर्णः सङ्करात्यपकर्त्ता,
असिद्धार्थी असिद्धप्रयोजनः, अकृत्यः असङ्कौर्णः, अङ्गयागरहित इति
यावत् । अज्योतिस्तेजोहौनः प्रभावशून्य इति यावत् । विधिहौनो-
ऽङ्गप्रधानेतिकर्त्तव्यताशून्यः, छद्य दम्भः, अध्रुवः अत्यफलः, अत्य-
समयफलदायौ, सोपधो दृष्टकीर्त्याद्यर्थमनुष्ठितः । अनन्नाद्यः

सोमादियागविहितसहभोजनादिरहितः, उपदश्ति उपचौलो
भवति, उपस्थृष्ट उपसर्गाख्यदोषवान्, अलावुकः काम्यफलासाधकः ॥

मनुः—

ये शूद्रादभिगम्यार्थमग्निहोत्रसुपासते ।

चलिजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥

तेषां सततमज्ञानं वृषलाङ्ग्युपसेविनाम् ।

पदं मस्तकं आरोप्य॑ दाता स्तर्गणि सन्तरेत् ॥

ब्रह्मवादिषु वेदवादिषु, वृषलोऽत्र शूद्रः, दाता धनदाता
स एव ।

क्वागलेयः—

यः शूद्रादभिगम्यार्थमग्निहोत्रसुपावसेत् ।

दाता तत् फलमाप्नोति कर्ता च नरकं ब्रजेत् ॥

मनुः—

यज्ञस्ते॒ प्रतिरथः स्थादेकेनाङ्गेन॑ यज्ञनः ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥

यो वैश्यः स्थाद॑ङ्गपशुहर्वैनकतुरसोमपः ।

कुटुम्बार्त्तस्य तद्व्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥

आहरेचौणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः ।

न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिघ्रहः ॥

१ मूले—पदा मस्तकमाक्रम्य ।

३ (ग) अंशेन ।

२ (ख) प्रतिरुद्धः ।

४ मूले बज्जपशुः ।

योऽनाहिताग्निः शतगुरुच्चवा च सहस्रगुः ।

तथोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारचन् ॥

आदाननित्यांशादातुराहरेदप्रयच्छतः ।

तथा यशोऽस्त्र प्रथते धर्मस्वेव प्रबर्द्धते ॥

प्रतिरथं आरक्ष्य न विलम्बितः एकेनाङ्गेन दक्षिणादिना ।

पशुग्रहणमत्र धनमात्रोपलक्षकम् । तस्य द्रव्यमाहरेदिति वैश्वेना-
दीघमानमपि तदधिकभूतं लक्ष्यं ततो गृहीयात् वैश्वादसभवे
तु चौणि वाऽङ्गानि द्वे वाऽङ्गे शुद्रादपि ग्राह्याणि ।

शुद्रस्य वेशम इत्यभिधानादलादपि शुद्रगृहादाच्छेदनीयं
नहि शुद्रस्येत्यन्तेन शुद्रधनस्य यज्ञातुपयुक्तलसुक्तम् । अथज्वा
सोमयागरहितः; आदाननित्योऽनिन्दितप्रकारैणार्थाच्छिनतत्परः ।
आदातुरदानशीलस्य । अदातुरप्रयच्छतः--इत्युभयोपादानात्
चैवर्णिकः प्रथमं प्रार्थनीयः प्रार्थितस्त्रेत्रं ददाति तदा अविचार-
यन् आहरेत् ।

गौतमः—

द्रव्यादानं विवाहसिद्धार्थे धर्मप्रसङ्गे च शुद्रादन्यचापि॑ शुद्रादङ्ग-
पशोरहीनकर्मणः शतगोरनाहिताग्नेः सहस्रगोरसोमात् सप्तमौ-
ञ्चासुक्ता ऽनिच्यादाहीनकर्मणा आच्चौत् राजा पुष्टस्तेन
भर्त्यः । श्रुतशीलसम्पन्नस्त्रेत्रुर्मतन्त्ररौडाथां तथाकरणे दोषः ।

द्रव्यादानं विवाहसिद्धार्थमिति द्रव्यस्य परकौयस्थानतुज्ञात-
स्यापि स्त्रौकरणं यावता विना विवाहो न निष्पद्यते तावतः ।

इदं विवाहकालातिकमशङ्कायां कन्यादातुर्धर्मप्रसङ्गे चेति ।
धर्मोऽत्र धर्मतन्त्रोऽग्निहोत्रादिः, तस्य प्रसङ्गे प्रवृत्तस्य छेदः ।
चकारः सिद्धिर्धर्मित्यनुकर्षणार्थः । अत्रापि तत् सिद्धिर्याविता
धनेन विना न भवति तावदेव याह्यं अधिकस्खौकरणे
चौर्यापन्तेः ।

कुतस्तः स्खौकर्त्तव्यमत आह शूद्रादिति शूद्रादलाभे
अन्यत्रापि शूद्रादन्यसादपि वक्ष्यमाणात् चैवर्णिकात् । अहौनकर्मा
धनसाध्यादृष्टकर्म्महीनः । गोग्रहणं धनमात्रोपलक्षणम् ।

परद्रव्याहरणे निमित्तान्तरमाह— सप्तमौद्धार्घुक्तेति चित्वहो-
राचेषु षडभोजनवेळास्तासु अभोजने चतुर्थदिवसे सप्तमभोजन-
वेळायां भोजनानुकूल-धनशून्यो भोजनार्थं परद्रव्यमयपहरेत् ।
अनिचाय भोजनमाचार्यं न तु सञ्चयाय । तत् चौर्य-
निमित्तं यदि गृह्यते अहौनकर्म्मणा व्यवहार-रक्षापरेण राजा
किर्मर्थमेतत् छतं तदाऽसै आच्चौत न तु भयाङ्गोपयेत् धर्मतन्त्र-
पौडायां तस्य धर्मतन्त्रस्य पौडायां सत्यां अनन्तरोक्तनिमित्त-
चयवतः तत् प्रधानकारणे ।

अङ्गिरा:-

खलचेतुगतं धान्यं वाषपीकूपगतं जलम् ।

अभोज्यादपि तद्वाह्यं यत्तु गोष्ठगतं पयः ॥

विच्छिन्नेषु तु पचेषु हविषां श्रयणेषु च ।

इष्टिं त्वविकृतां कुर्यात् प्रकृतन्तु न खोपयेत् ॥

अभोज्यात् शूद्रादेः, एतत्त्वं धान्यादि यज्ञविक्रेदशङ्कायां तत्-

पूरणार्थमेव याह्नम् । विच्छिन्नेषु पचेषु पञ्चान्तराश्रयणं । शाक-
मेधादित्तुष्टये अविक्षतां पञ्चादिविकारशून्याम् ।

बौधायनः—

असेधाधाने समारोय निर्मथिला पवमानेष्टिः । शौचदेश-
मन्त्राविप्रकर्षद्रव्यमसंखारकालभेदेषु पूर्वप्राधान्यमग्निषु ।

असेधमशुचि आधानं प्रत्येपः तेनाशुचिप्रत्येपे तमग्निमरणां
समारोय निर्मयनं क्लावा पवमानेष्टिः कार्या इति वाक्यार्थः ।

शौचदेशेति शौचादयः सर्वकर्मणि विशेषतो दर्शिताः तेषु
सर्वेषु यावत् सम्पादनाशकौ शौचं प्राधान्येनादरणीयमित्यर्थः ।

प्रकाशकारेण प्रकर्षपदस्थाने आवृद्धर्थेति पठिला आवृत् इति-
कर्त्तव्यताविशेषः, अर्थः पयसादिद्रव्यमिति व्याख्यातम् ।

पैठीतस्मिः—

पर्ण-मूल-कन्द-पुष्प-फल-प्ररोह-रस-गन्धादीनां सादृशेन^१
प्रतिनिधिं कुर्यात् सर्वाभावे यवः प्रतिनिधिर्भवति ।

इन्द्रोगपरिग्निष्टे कात्यायनः—

यथोक्तवस्त्रसम्पत्तौ याह्नां तदनुकारि घत् ।

यवानाभिव गोधूमा ब्रौहीणाभिव शालयः ॥

तथा—

आज्ञं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

नाहृष्टादधिका याह्वा समित् स्थूलतरा^१ क्वचित् ।

न विमुक्ता लक्षा चैव न सकौटा न पाटिता ॥

प्रादेशान्वाधिका नोना न तथा स्वादिशाखिका ।

न सपर्णा न निर्वैज्ञा^२ होमेषु च विजानता ॥

एतान्यन्यानि च प्रतिनिधिवाक्यानि छत्यरत्नाकरे परिभाषा-
तरङ्गे व्याख्यातानि अस्माभिः ॥

आपस्तम्बः—

नानूचानमृतिं वृणीते न पणमानं । अयाज्योऽनधीयानः ।

अनूचानोऽत्र यो वेदार्थान् आचार्यसुखाच्छुला शिष्येभ्यो
व्यपदेश्य परौहारं व्याचष्टे । पणमानोऽत्रासुकेन दक्षिणाकल्पेन
परमहं लां याजयामौति यः पणते असौ । अनधीयानो यो
वेदं नाधीते न स याज्यः ।

शङ्खः—

वृतन्तु न व्यजेद्विद्वान् पूर्वमेव सदर्लिंजाम् ।

कर्मणा जन्मना शुद्धमित्याऽध्ययनेन च ॥

एतैरेव गुणैर्युक्तं धर्मार्जितधनं तथा ।

याजयेत बदा विप्रो याह्वास्तसात् प्रतिग्रहः ॥

पूर्वमाधानकाल एव वृतं यथोक्तकर्मादिमन्तमृतिं व्यक्ता
अग्निमदर्शयामादौ चत्विंशतिरं न वृण्यादित्यर्थः ।

१ मूले स्थूलतया ।

२ मूले निर्वैर्या ।

विष्णुः—

अथायाज्या-ब्राह्मणः पतिता मातृतः पितृतश्चाशुद्धाः । सर्वं
एवाभोज्याश्चाप्रतिग्रहाः ।

हारौतः—

न याजयेद्वृत्तहौनं वृणुयादा न तं शुरम् ।
अकृत्वं येऽविधानज्ञा यज्ञं तचन्ति लोभतः ॥
तेऽधमां जातिमायान्ति निरुद्धां खेन कर्मणा ।

यमः—

विद्यामेके पश्चूनेके आयुरेके हरन्ति च ।
इष्टापूर्त्तचतुर्थेन नास्ति याज्यममो रिपुः ॥
पुरोधाः शूद्रवर्गस्य ब्राह्मणो यः प्रवर्त्तते ।
स्त्रेहादर्थप्रसङ्गादा कृत्वमेवाच कारणम् ॥
भयादज्ञानतो वापि पातकेन स युज्यते ।
तस्माच्छूद्रा न संयाज्या ब्राह्मणं दुर्लभं यतः ॥

महाभारते—

देवाः समेता ब्रह्माणं भूमिभागे यियज्वः ।
श्रुतिदेशमयाचन्त यजेम इति पार्थिवाः ॥
भगवंस्त्वं प्रभुर्भूमेः सर्वस्य चिदिवस्य च ।
यजेमहि महाभाग यज्ञं भवद्नुज्ञया ॥

पुनर्हारौतः—

आयुरेके जिघांषन्ति बुद्धिमेके यशोऽपरे ।
बलारोग्ये तथा चान्ये तस्माद्वि तात्र याजयेत् ॥

प्रभासेके पश्चूनेके विद्यासेके हरनि च ।

‘बज्जदोषमया याज्या नास्ति याज्यसमो विधिः ॥

तथा—

यज्ञेन विमला लोका विभान्ति

यज्ञेन देवा अस्य तत्त्वं माप्नुवन् ।

यज्ञेन पापैर्बज्जभिर्विसृक्तः

प्राप्नोति लोकान् परमस्य विष्णोः ॥

इति महामहेन्द्र-महाराजाधिराज-श्रौहरसिंहदेव महासाम्भि-
विग्हिक-श्रौवीरेश्वरात्मज-महासाम्भिविग्हिकावस्थिक-
ठक्कुरश्रौचण्डेश्वरविरचिते गृहस्थरनाकरे
यजनयाजनतरङ्गः ॥ १५ ॥

अथाहिकम् ।

तत्र इच्छः—

प्रातरत्याय कर्त्तव्यं यद्विजेन दिने दिने ।

तत् सब्बे संप्रवद्यामि दिजानामुपकारकम् ॥

उदयास्तमयं यावत् न विप्रः चणिको भवेत् ।

नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्वान्यैरगर्हतैः ॥

१ (क) पुस्तके बज्जदोषमया ज्ञानान्नास्ति याज्यसमो रिपुः ।

२ (ख) अस्तत्वम् ।

न चणिको भवेदुक्तकर्महीनः चणमपि न तिष्ठेदित्यर्थः ।
अगह्वितैरनिषिद्धैः ।

तथा—

खकं कर्म परित्यज्य अदव्यत् कुरुते द्विजः ।
अज्ञानादध्यवा लोभात् स तेन पतितो भवेत् ॥

खकं निजवर्णाश्रमोक्तं परित्यज्य चिरकालं परित्यजेत्यर्थः ।

तथा—

दिवसस्ताद्यभागे तु कृतं तस्योपदिश्यते ।

दिवसशब्दोऽत्र उषःकालादिप्रदोषकालान्तपरोऽजहत्वार्थ-
लचणया दक्षेणैव दिवसस्येत्युक्ता उषःकालोपक्रमप्रदोषान्तक्षत्यव्युत-
पादनात् ।

तथा—

द्वितीये च हतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ।
षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ॥

विभागेष्वेषु यत् कर्म तत् प्रवच्छ्याम्यशेषतः ।

उत्थायावश्यकं कला कृतश्चौचः समाहितः ।

पूर्वां सन्ध्यां जपस्तिष्ठेत् खकाले चापरां चिरम् ॥

आवश्यकमिह मूच्चपूरौषत्यागः । समाहितो नियतचित्तः ।
अपरां पश्चिमां सन्ध्यां चिरं नचन्नोदयादूर्ध्वमपि ।

एतच्च निरग्निविषयं साग्रेन्द्रचत्रोदयात् पूर्वमेव सन्ध्याकर्म-
समाप्तेः ।

मनुः—

ब्राह्मो मुहूर्ते बुधेत धर्मार्थै चानुचिन्तयेत् ।

कायकेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

ब्राह्मो मुहूर्तः पञ्चदशधा विभक्ताथा रात्रेश्वतुर्दशो भागः ।

तन्मूलान् धर्मार्थापादानमूलान् वेदतत्त्वार्थमिति तत्त्वपदमपन्याय-
प्रतीतिवारणार्थम् ।

विष्णुपुराणे—

ब्राह्मो मुहूर्ते खखे च मानसे मतिमाचरः ।

विवुद्धश्चिन्तयेद्वर्षमर्थञ्चास्याविरोधिनम् ॥

अपौड्या तयोः कामसुभयोरपि चिन्तयेत् ।

इति गृहस्थरत्नाकरे आक्लिकतरङ्गः ॥

अथ मूर्च्छपुरीषोत्सर्गः ।

तत्र विष्णुपुराणे—

ततः कल्यं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ! ।

नैर्चर्त्याभिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ।

तिष्ठेत्र च चिरं तत्र न वा किञ्चिद्दौरयेत् ॥

कल्यसुषःकाले मैत्रं विद्विसर्गः, मित्रदेवताकं मैत्रं तत्-
सम्बन्धात् । नैर्चर्त्यां शयनस्थानात् ।

याज्ञवल्क्यः—

दूरादुच्छिष्ठविन्मूचपादावसेचनं त्यजेत् ।

आपस्तम्बः—

मूचपुरौषे कुर्याद्विज्ञाणं दिशं इच्छणापरां वा । गतेति
शेषः । इच्छणापरां नैर्व्यतीम् ।

अस्तमिते च बहिर्यामादारादावसथान्मूचपुरौषयोः कर्त्ता
कुर्यात् । आवसथाङ्गेहात् । आराहूरे ।

मनुः—

दूरादावसथान्मूचं दूरात् पादावसेचनम् ।

उच्छिष्ठानं निषेकञ्च दूरादेव समाचरेत् ॥

पादावसेचनं पादप्रचालणम् । निषेक उच्छिष्ठद्रव्यप्रचेपः ।

तथा— तिरस्त्रात्योचरेत् काष्ठं पञ्चं लोङ्गं वणानि वा ।

नियम्य प्रथतो वाचं सम्बौताङ्गोऽवगुणितः ॥

काष्ठादिभिर्दूरत आकाश इति पूर्वखण्डतात्पर्यार्थः । उच्चरेत
पुरौषं त्यजेत् । प्रथतः शुचिः, वाचं नियम्येत्यर्थः । सम्बौतं
निवौतम् । सम्बौतं मानुषमिति तैत्तिरीयशुतेः । तदङ्गं
यस्य तथोक्तः । एतच्च दिवस्तपचे । कर्णसक्तयज्ञोपवौतकः
एकवस्त्रतपचे । सांख्यायनगृह्णम् ॥

यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवौतं कर्णे छत्रा ।

अथा यमः—

यज्ञोपवौतं छत्रा तु पृष्ठतः कर्णस्त्रम्बितम् ।

विन्मूचच्च गृहौ कुर्याद्यदा कर्णे समाहितः ॥

बौधायनः—

शुष्कटणमयाज्ञिकं काष्ठं लोङ्गं वा तिरखृत्याहोरात्रयोरुदक्-
दक्षिणामुखः । प्रावृत्य शिर उच्चरेदवसेहेत वा ।

अयाज्ञिकं यज्ञोपयुक्तकुशपलाशादिव्यतिरिक्तं, अवसेहेत मूत्रं
त्यजेत ।

विन्मूचोत्सर्गं कुर्यादिव्यनुवृत्तौ वायुपुराणे—

शुष्कसूष्मैर्वा काष्ठैर्वा पञ्चर्वणदलेन वा ।

स्तन्मयैर्भाजनैर्वापि अन्तर्धाय वसुन्धराम् ॥

हारीतः—

घ्राणास्ये वेष्टयित्वा स्तपात्रौ यौवायामासज्य दक्षिणवाङ्ग-
पार्श्वं कमण्डलुमादायोत्सृजेत् ।

स्तपात्रौ स्तन्त्रिकापात्रौमुत्सृजेत् मूत्रपुरीषे इति शेषः ।

मतुः— मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदभ्युमुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥

सांख्यायनग्रह्यम्—

अनादिव्याभिमुखो न जघनेन ।

न जघनेनेत्यन्तेन जघनसमुखता यत्र भवति तत्र न कुर्या-
दिव्यर्थः ।

यमः—

प्रत्यज्मुखसु पूर्वाह्वे पराह्वे प्राज्ञुखस्तथा ।

उदभ्युखसु मध्याह्वे निशाचां दक्षिणामुखः ॥

देवलः—

सदैवोदज्जुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः ।

विन्मूर्चं विस्तुजेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥

तत्र चेयं व्यवस्था—

देवलवाक्यवलात् प्रातःसायंकालयोस्त्रिसुहर्त्तयोरुद्भुत्वसेवं
थमवचनं तदतिरिक्तं पूर्वाह्ने प्रत्यज्ञुखताप्रापकम् ।

मतुः—

क्षायाचामन्त्रकारे च रात्रावहनि वा द्विजः ।

अथासुखमुखः कुर्यात् प्राणवाधाभयेषु च ॥

क्षायाम्त्रकारयोः प्राणपौडायां व्याघ्रादिभये च दिज्ञुख-
नियमो नादर्त्तय इति ।

तथा तत्त्वैव—

न मूर्चं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोब्रजे ।

न फालक्षण्ये न जले न नद्यांै न च पर्वते ॥

मूर्चशब्दोऽत्राजहत्खार्यलचणया पुरीषस्थाषुपलचकम् ।

चित्यामग्निचयनस्थाने चितायां वा ।

तथा—

न जौर्णदेवायतने न वस्त्रौके कदाचन ।

न सप्तत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ॥

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

वाय्वग्निविप्रानादित्यमपः पश्चस्तुथैव च ॥

न कदाचन कुर्यात् विन्मूच्य विसर्जनम् ॥

न पर्वत इति पूर्ववचनादेव पर्वतनिषेधे सिद्धे मस्तकनिषेधो
भूयस्त्वाय । यत्र पर्वतेष्वशक्यो परौहारस्त्वापि मस्तकवर्जनार्थ-
मिति पारिजातः । वायादिकं पश्यन् बधुखमुपलभ्यमानः ।

हारीतः—

न चत्वरोपद्वारयोर्मूच्यपुरीषे कुर्यात्, न तौर्धे, न ग्रस्यसम्पूर्णे,
न अज्ञभूमौ न अज्ञियानां वृक्षाणामधस्तात् ।

चत्वरं नानाजनावस्थानदेशः । काकादिबलिखानमित्यपरे ।
उपद्वारं द्वारसमौपं, तौर्धे पुण्यदेशः, जलावतरणमार्गं इत्येके ।

देवतः—

वापी-कूप-नदी-गोष्ठ-चैत्यावासेषु चाभस्ति ।

अग्नौ कांस्ये अग्नाने वा विन्मूचं न समाचरेत् ॥

वायादिपदं निरुदकभागपरमभ्यसः पृथगुपादानात् । चैत्यो
ग्रामव्यपदेशको वृच्छः, आवासो वासकरणौयदेशः ।

यमः—

पत्त्वलानि तडागानि नदी-प्रस्तवणानि च ।

नग-गोमय-भस्त्रानि फालक्षण्यच्च वर्जयेत् ॥

पत्त्वलमत्यमरः । तडागं कृत्रिमं सरः ।

तुषाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ।

राजमार्गमग्नानानि चेत्राणि च खलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत छायां पश्यंश्वतुष्यथम् ।

१ (ख) न वहिर्दारोपद्वारयोः । २ मूले चैत्याभ्यः पथि भस्त्रसु ।

उदकच्छोदकान्तञ्च पन्थानञ्च विवर्जयेत् ॥

वर्जयेद्द्रुच्मूलानि चैत्यश्वभविलानि च ।

उपरद्वो विन्दुचाभ्यां पौडितो न सेवेत मूत्रपुरीषोत्सर्गार्थ-
मिति शेषः । पन्थानं विवर्जयेदित्युक्तापि राजमार्ग-चतुष्पथ-
ग्रहणं दोषातिशयार्थं । श्वभं विदौर्णभृभागः ।

वसिष्ठः—

नोन्ने न शादलोपजीव्यक्षायासु ।

शादलो हरितस्त्रिघो भृभागः ।

नोषरे न पराङ्मुचौ नोद्धाने नोदकपिण्डयोर्वाकाशे ।

नादालस्थित इत्यर्थः ।

तथा—

न प्रत्यगनिलेन्दर्क-खौगुरुब्राह्मणान्नैवावगुणितशिराः ।

आपस्तुम्बः—

क्षायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् । खां तु अवसेहेत ।

खौयक्षायां प्रतीति शेषः । तेन ख्वक्षायायां सेहने न दोषः ।

तथा तच्चैव—

न सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।

तथा तच्चैव—

गोदेवताभिमुखो मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ।

गोतमः—

न वाय्वग्निविप्रादित्यापोदेवतागोषु प्रतिभिधुन् वा मूत्र-
पुरीषासेधान्युद्देते ॥

यमः— प्रत्यादित्यं न मे हेत न पश्येदात्मनः शक्तु ।
 दृष्टा सूर्यं निरौचेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ॥
 प्रत्यादित्यं प्रत्यनिलं प्रतिगच्छ प्रतिदिजम् ।
 प्रतिसोमं प्रतिजलं प्रतिसन्ध्यञ्च नित्यग्नः ॥
 हन्ति मे हयतः प्रज्ञां प्रतिपन्थानमेव च ।
 मे हयन्ति य एवासु ते भवन्ति गतायुषः ॥

हारौतः—

रथ्याचबरतौर्ध्वं शमशानाथतनेषु च ।

अपथं समवाप्नोति आयुषा च विसुच्यते ॥

मे हयतौति शेषः ।

विष्णुः—

तिषेच्चातिचिरं तत्र ।

तत्र मूर्च्चपुरौषस्थाने ।

यमः—

नासेधमङ्गारैरुच्याच्चापि बर्हिषा ।

आपस्तुमः—

आद्रानोषधि वनस्पतौनूर्द्धमाच्छिद्य मूर्च्चपुरौषयोः संस्तवै
 वर्जयेत् ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे मूर्च्चपुरौषोत्सर्गः ॥

अथ शौचं ।

तत्र हारौतः—

शुद्धकाषेन वा मृजौत । खिङ्गुहे इति शेषः ।

पारस्करः—

स्थं शौर्णेन काषेन वा प्रमृजौत ।

गोतमः—

न हरित्तुण्णलोऽभिर्मूच्यपुरीषाणामपकर्षणं कुर्यात् ।

हारौतः—

लोङ्गविधिरक्तद्रव्याखाभे पर्णनिषेधोऽप्यसाराच्छिद्यमान-पर्ण-

गोचरः ।

तथा आपस्तवः—

अश्वना लोङ्गकाष्ठाद्रानोषधिवनस्यतौनूर्द्धनाच्छिद्य मूच्य-
पुरीषयोः शुभ्यनं वर्जयेत् ॥

देवतः—

अशौचं नोन्मृजेच्छिश्चं प्रस्त्रावोच्चारथोः स्थम् ।

आज्ञवल्क्य-बौधायनौ—

गृहौतश्चश्वोत्याय मृद्धिरभ्युद्धूतैर्जलैः ।

गन्धलेपचयकरं शौचं कुर्यादतन्त्रितः ॥

अतन्त्रित आत्मस्थशून्यः ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

उद्धूतोदकमादाय मृत्तिकाच्चैव वाग्यतः ।

उद्धूखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेहचिणामुखः ॥

कुर्याच्छौचमिति शेषः ।

तथा—

सुनिर्णिके स्तुदं दद्यात् स्तुदन्ते ह्यप एव च ।

सुनिर्णिके केवलजलप्रचालिते लेपाद्यादौ गम्भलेपापकर्षणे
शौचमसेष्ट्य तद्द्विः पूर्वं स्तुदा चेति गोतमवचनात् । एव च
सुनिर्णिकपदं काषादिप्रोच्छितगुदानुवादकमिति सृतिवचन-
वाख्यानमसङ्गतमिति वैथर्यात् ॥

देवलः—

धर्मविह्विणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेषु न शोधयेत् ॥

प्रकृतिस्थितिरेवास्त्रात् कारणादुभयक्रिया ।

कारणाद्रोगादेः ।

द्वचः—

एका लिङ्गे च सबे चिह्नभयोर्मृद्वयं सृतम् ।

सबे उभयोरिति च हस्ताभिप्रायेणोक्तं एतावन्मूलोत्सर्गशौचम्

तिस्त्रोपाने दशेकस्त्रिवृभयोः सप्त सृतिकाः ।

उभयोर्हस्तयोः ।

गृहस्थाशौचमाख्यातं चित्वन्येषु यथाक्रमम् ।

दिगुणं चिगुणस्त्रैव चतुर्थं च चतुर्गुणम् ॥

अर्द्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा सृतिका सृता ।

द्वितीया च तृतीया च तद्द्वेषु परिकौर्त्तिम् ॥

लिङ्गे इष्टव च माख्याता चिपव्वी पूर्यते यथा ।

दातव्यमुदकं तावद्यावत् स्यान्मृत्तिकाहयः ॥
 सुधाद्रव्येन शुद्धिः स्यान्न क्लेशो नैव च वृथा ।
 सुधाद्रव्येण सुलभद्रव्येण ।
 यस्य ग्रौचेऽपि ग्रैचिल्यं वृत्तं तस्य परौचितम् ।

मनुः—

विन्मूचोद्वर्गशुद्धर्थं स्मद्वार्थादेयमर्थवत् ।
 दैहिकानां मलानान्न शुद्धिषु द्वादशब्दपि ॥

मनुः—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्थैकच करे दश ।
 उभयोः सप्त दातव्या सृदः शुद्धिमभौपता ॥

एकच वासे ।

मनु-विष्णु—

वसाशुक्रमस्त्वज्ज्ञाना-मूत्रविट्कर्णविन्नखाः ।
 स्नेहाश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

स्मृतिसमुच्चये मनुः—

करगृहौतपाचेण क्लवा मूत्रपुरौषयोः ।
 तन्मूत्रसमपानीयं पौला चान्द्रायणं चरेत् ॥

विष्णुपुराणे—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे नृप ।
 हस्तद्रव्ये च सप्तान्या सृदः ग्रौचोपपादिकाः ॥
 एतच्छुद्धिर्गृहस्थानां दिगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

चिगुणं स्वादनस्थानां यतीनाच्च चतुर्गुणम् ॥

यद्हिवा विहितं श्रौचं रात्रौ तस्याद्वमिष्यते ।

तद्व्यामातुरे प्रोक्तमातुरस्याद्वमध्यनि ॥

अमः— शिश्रे लेका गुदे तिस्रो वामे पाणौ चतुर्दश ।

ततः पुनरभाभ्याच्च दातव्याः सप्त मृत्तिकाः ॥

गृह्णः—

मेहने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे दे परिकीर्तिते ।

एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेया चतुर्दश ॥

मेहनमत्र अपानं द्वयोर्हस्तयोः ।

तिस्रस्तु मृत्तिका देया छला तु नखशोधनम् ।

तिस्रस्तु पादयोर्देयाः श्रौचकासेन नित्यशः ॥

श्रौचसेतद्वृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनाम् ।

द्विगुणं स्वादनस्थानां यतीनां चिगुणं भवेत् ॥

पैठीनसिः—

मृत्तिकां संगृह्ण एका लिङ्गे अपाने पञ्च एकस्मिन् हस्ते दश उभयोः सप्त मृत्तिकाः । द्विगुणं ब्रह्मचारिणां, वनवासिनां यती-
नाच्च चतुर्गुणम् । गन्धलेपव्ययं यावत् प्रचाल्याचम्य प्रयतो भवति ।
हारौतः—

एका लिङ्गे तिस्रोऽपाने द्वयात् मृत्तिकामादोषात् पाणी
प्रचाल्य दश मध्ये षट् षट् पृष्ठे सप्तोभाभ्याम् । द्विगुणं ब्रह्म-
चारिणां चिगुणं वानप्रस्थानां चतुर्गुणं भिन्नूणाम् ।

पृष्ठे हस्तपृष्ठे ।

ब्रह्मपुराणे—

दे लिङ्गे मृत्तिके देवे गुडे सप्त यथाक्रमम् ।
द्वाविंशद्वामहत्ते च तथा देवासु मृत्तिकाः ॥
दयोस्तु षोडशान्यासु पुनः सप्त च सर्वदा ।
पादयोर्द्वे गृहीत्वा च सुप्रदात्रितपाणिना ॥
चिराचम्य ततः शुद्धः स्तत्वा विष्णुं सनातनम् ।

बौधायनः—

मूर्चे मृदाऽङ्गिः प्रचालनं चिः पाणीः मूर्चवत् रेतसः
समुत्पर्गे ।

देवलः—

आवत् साधिति सन्येत तावच्छौचं विधौयते ।
प्रमाणं शौचसंख्यायां न शिष्टैरुपदिश्यते ॥

एतदचनानुभारात् मनूक्ष-संख्याधिकोत्तरोत्तर-मृत्संख्यानां
१लेपानुद्वत्तिशङ्खया व्यवस्था । चतुराद्यविहितसंख्यानुष्ठाने तु
संख्याधिगमनेऽपि विहितमुक्तं दचेण—

न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभौपता ।

प्रायश्चित्तं प्रस्त्वयेत विहितातिक्रमे क्लतम् ॥

इति । पारिजाते तु देवलवचनानां १चतुराश्चमेषु खोशद्रा-
नुपनीतविषयत्वाद्याख्यातम् । तत्र संख्यादेरश्रुतेः । उदक-
विषयं वा—

दातव्यमुदकं तावत् यावत् स्थान्मूल्तिकाच्छयः ।
दृति दक्षेणाप्युक्तेः । इत्युक्तम् ।

मनूक्तपचेऽपि वामकरपृष्ठेऽपि षट् मूल्तिका देयाः । षट् पृष्ठत
दृति हारीतवचनात् ।

शौचानन्तरं शङ्खलिखितौ—

कमण्डलुमुपस्थृत्य प्रचाल्य पाणि-पादौ वाचसु॑त्यज्य मनभा
ईशानं ध्यायेत् । ईशान ईश्वरः ।

शौचानन्तरं हारीतः—

तिष्ठभिः पादौ प्रचाल्य गोमयेन वा कमण्डलुं परिमृज्य
पूर्ववदुपस्थृत्यादित्यं सोममग्निं बीच्छेत् ।

अत्र दिवा आदित्यं रात्रौ सोमं तथोरभावे अग्निमिति
ज्ञेयम् ।

आपस्तम्बः—

अक्षिं शौचं यथा प्रोक्तं निश्चर्द्धन्तु तदिष्यते ।

पथि पादसु विज्ञेय आर्त्तः कुर्याद्यथाबलम् ॥

न पश्येदात्मनः शङ्खदित्यनुवृत्तौ गौतमः—

दृष्टा सूर्यं निरौच्छेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ।

अत्रैव व्यासः—

शौचं कुला मूर्चोच्चारं न पश्येत ।

दक्षः—

यथा चोक्तं दिवा शौचमहूं रात्रौ विधीयते ।

आतुरस्य तद्वृं स्यात् तद्वृन्तु पथि सृतम् ॥

चृष्टप्रश्नः—

यस्मिन् स्थाने द्वातं शौचं वारिणा च विशेषध्येत् ।

न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृत्तिकां यो न शोध्येत् ॥

विष्णुपुराणे—

वल्लीकमूषिकोत्थातां स्त्रदमन्तर्जलान्तथा ।

शौचावशिष्टां गेहाच्च नादचाक्षेपसम्भवाम् ॥

अन्तःप्राणवपन्नाच्च हलोत्थाताच्च पार्थिव ।

परित्यजेन्मृदख्वेताः सकलाः शौचसाधने ॥

अन्तःप्राणवपन्नां अन्तर्मध्ये प्राणिभिः कौटादिभिर्युक्ताम् ।

अमः—

आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् ससिकतां तथा ।

नाखूत्थष्टां न वल्लीकां न पांशुलां न कर्दमाम् ॥

न मार्गाच्चोषराच्चैव शौचशिष्टां परस्य तु ।

एतास्तु वर्ज्येद्विद्वान् दृथा शौचं हि तत् सृतम् ॥

आखूत्थष्टां मूषिकोत्थाम् ।

इति गृहस्थरत्नाकरे शौचतरङ्गः ॥

अथाचमनानि ।

तत्र मनुः—

उपस्थृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहितः ।

भुक्ता चोपस्थृश्येत् सम्यगद्विः खानि च संस्थृश्येत् ॥

तथा—

ब्राह्मणे विप्रस्तीर्थेन नित्यकालसुपस्थृश्येत् ।

कायचैदशिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥

कायः प्राजापत्यं तौर्थं, विप्र इति चोपलच्छणं विहिताच-
मनानुवाहात् । ब्राह्मतौर्थस्यायोग्यले कायचैदशिकाभ्यां वाचमनं
कर्त्तव्यमिति व्यवस्थितो विकल्पः ।

गोतमः—

प्राञ्जुख उदञ्जुखो वा शौचमाचरेत् ।

शुचौ देशे आसौनो दक्षिणं वाङ्गं जान्वन्तरं छला यज्ञो-
पवौत्यामणिवन्धात् पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो इदयस्यश्लिष्टतुर्वा-
यप आचामेत् द्विः प्रस्त्रज्यात् । पादौ चाभ्युचेत् । खानि चोप-
स्थृश्येत् । शौर्षख्यानि मूर्द्धनि च दध्यात् ।

मणिवन्धः पाणेरुद्धृं प्रकोष्ठादधोदेशः । चिश्चतुर्वेति भाव-
शुद्धपेत्रया विकल्पो न तु फलभृयस्वार्थं । कन्यनाथां बौजा-
भावात् । खानि इन्द्रियाणि उपस्थृश्येदित्यत्र अप इत्यच्चीयते ।
उपस्थृश्येदुपस्थर्शयेत् अन्तर्भावितएष्यः ।

तथाच गोभिलः—

संगद्वेन्द्रियाण्णद्विः संस्थृश्येत् अचिणी नासिके कर्णाविति ।

पारिजाते तु — उपस्थित्येदित्येव पठितं शौषणानि शिरसि
जातानि ।

हारीतः—

आमणिवन्धात् पाणी प्रचाल्य जडाभ्यां पादौ ज्ञाति-
शेषकामोऽन्नाद्यकामो वा दक्षिणे चरणाङ्गुष्ठे पाणिमवस्थाय
प्राणानालभ्य नाभिसुपस्थृश्वेत् ।

देवलः—

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थिता पादौ प्रचालयेच्छनैः ।

उद्भूतो वा दैवत्ये पैटके दक्षिणामुखः ॥

शिखां वङ्गा वसिता च निर्णिके वाससौ इतुमे ।

तुष्णीं भूत्वा समाधाय नोद्दक्षन् विलोकयन् ॥

शनैस्तरामकुर्वन् निर्णिके सुधौते समाधाय मन इति
शेषः । उद्भूत्वन् उत्तिष्ठन् अविलोकयन् दिश इति शेषः ।
दिशश्वानवलोकयन् इति शङ्खोक्तेः ।

प्राङ्मुखोद्भूत्योराचमनानुकूल-पादावसेचनेष्वनेन विधानात्
प्रत्यक्षं पादावसेचनमित्यापस्तम्बवचनं केवलप्रचालनविषयं बोद्धुव्यम् ।

तथा—

न गच्छन् श्रद्धानश्च न ज्वलन् न परान् सृप्तन् ।

न हसन् न च संजल्पन् नात्मानञ्चैव वौचयन् ॥

ज्वलन् कम्यमानः, आत्मानं आत्महृदयं वौचयन्निति स्वार्थं णिच् ।

तथा—

केशान्नौवौमधःकायमस्यृश्न् धरणीमपि ।

हस्तौ च मणिवन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः ।

यदि स्युश्टि चैतानि भूयः प्रचालयेत् करम् ॥

अधःकायं नाभेरधःप्रदेशं अस्युश्टि करेणेति शेषः ।

तथा—

इत्येवमङ्गिराजानु प्रचाल्य चरणौ पृथक् ।

अथापः प्रथमात् तौर्धाहचिणात् चिः पिबेत् समम् ॥

अशब्दमनवस्त्रावमबहिर्जानुवुद्दुदम् ।

प्रथमात् ब्राह्मात् हेतौ (?) पञ्चमी अनवस्त्रावं यथा जलं न
स्ववति अबहिर्जानुवुद्दुदं अबहिर्जानु अवुद्दुदम् ।

तथा— द्विस्तथाङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्यात् पुनर्मुखम् ।

न वाङ्मुख्या न पृष्ठैर्वा परिमृज्यात् कथञ्चन ॥

ततः क्लाङ्गुलिस्पद्मैः द्विः श्रोत्रं नाभिसुरु वा ।

मूर्ढानिं चरणौ चाङ्गिः संप्रोक्ष्य मुखमास्युश्टेत् ॥

पृष्ठैरङ्गुलिपृष्ठैः ।

व्याप्तिः—

चिः प्राशयेदपः पूर्वं द्विरन्मृज्यात्ततो सुखम् ।

पादौ चाभ्युक्त्य मूर्ढानिमभ्युच्चेत्तदनन्तरम् ॥

अचिणी नासिके कर्णावोष्ठौ च तदनन्तरम् ।

ततः स्युश्टेज्ञाभिदेशं पुनरापश्च संस्युश्टेत् ॥

विष्णुः—

तन्मनाः स्वमनाश्चाचामेत् । तन्मना आचमनमनाः तत्रा-
वहित इति यावत् ।

याज्ञवल्क्यः—

अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उद्भूतः ।
प्राम्बा ब्राह्मण तौर्यन् द्विजो नित्यमुपस्थृतेत् ॥
चिः प्राप्यापो द्विरन्तर्ज्यान्मुखान्वद्विरुपस्थृतेत् ।
ऋग्निस्तु प्रकृतिस्थाभिहैनाभिः फेनवुहुदैः ॥

मरौचिः—

ईशानाभिमुखो भूत्वा उपस्थृयेद्यथाविधि ।
विवर्णवरगन्धान्तं फेनिलञ्च विवर्जयेत् ॥

नरसिंहपुराणे—

दच्चिणन्तु करं कृत्वा गोकर्णकृतिमत् पुमान् ।
चिः पिवेत् वौचितं तोथमास्य द्विः परिमार्जयेत् ॥

भविष्यपुराणे—

समौ च चरणौ कृत्वा तथा वद्वशिखो नृप ।
अत्यन्तमुत्तिताच्चापि (?) व्यक्ता राजन् सुदूरतः ॥

तथा— घनाङ्गुष्ठिकरं कृत्वा एकायसुमना द्विः ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या वाऽलभेदचिंतं नृप ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याच्च नासिकामालभेत्ततः ।

मध्यमाभिर्मुखं नित्यं संस्थृतेत् कुरुनन्दन ॥

कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्याच्च कर्णवालभते ततः ।

अङ्गुलौभिस्तथा बाह्य अङ्गुष्ठेन तु मण्डलम् ॥

नाभेः कुरुकुलशेष शिरः सर्वाभिरेव च ।

नाभेर्णडलमित्यर्थः ।

दक्षः—

अनेनैव विधानेन आचान्तः शुचितामिथात् ।

प्रक्षाल्य पाणी पादौ च चिः पिवेदम्बु वौचितम् ॥

अनेन वक्ष्यमाणेन ।

संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यान्ततो सुखम् ।

संहत्य तिस्त्रभिः पूर्वमास्यमेवसुपत्युश्चेत् ॥

सुखं संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन प्रमृज्यादित्यन्वयः । तिस्त्रभिः तज्जनौ-
मध्यमानामिकाभिः । एवमिति संवृत्यान्वयः ।

तथा—

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या द्वाणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुः-ओचे पुनः पुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्वाभिष्ठ शिरः पश्चादाह्न चाग्येण संसृश्चेत् ॥

प्रदेशिनौतर्जनौभ्यां पूर्वमास्यं स्फृद्धा पश्चाद्वाणम् । अनन्तरं
चक्षुषी पुनः ओचे पुनर्नाभिमित्यन्वयः ।

अत्र द्वाणस्य चक्षुषः ओचस्य स्फृश्ननं पुटदद्ये वाङ्गस्फृनच्छांश-
देशे ।

अचैव गङ्गः—

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन सृशेन्नासापुटदद्यम् ।

अङ्गुष्ठमध्ययोगेन सृशेन्नेचदद्यं ततः ॥

अनामाङ्गुष्ठयोगेन सृश्चेत् कर्णदद्यं तथा ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन सृश्चेत् स्कन्धदद्यं ततः ॥

सर्वासामेव योगेन नाभिञ्च हृदयं तथा ।

संस्पृशेच्च तथा श्रीष्टमयमाचमने विधिः ॥

पैठीनसिः—

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या नासिके संस्पृशेत् अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां
नेत्रे कनौनिकाङ्गुष्ठाभ्यां औचे मध्यमाङ्गुष्ठाभ्यां नाभिं सर्वाभिः
श्चिरः ।

प्रदेशिनौ वाद्युर्मध्यमा प्रजापतिरनामिका तु मघवा अङ्गुष्ठो-
श्चिर्यथासंख्यभिति ॥

तथा—

स्थृद्वा प्राणान् यथासंख्यं पादौ प्रोक्ष्य तथा शुचिः ।

सब्ये च पाणौ शेषा अपो निनयेत् । प्राणानिन्द्रियाणि ।

आपस्तुम्बः—

तिष्ठन्नाचासेत् प्रक्षो वा । आसौनस्त्रिराचासेत् हृदयगम्भि-
रङ्ग्निः सङ्खदोष्टौ परिमृज्जेत् सङ्खदुपस्पृशेह्वरित्येके । दक्षिणेन
पाणिना सब्यं प्रोक्षेत् पादौ शिरश्चेन्द्रियाण्णुपस्पृशेत् चकुषी
नासिके औचे अथाप उपस्पृशेत् ।

तिष्ठन् प्रक्षो वा नाचासेदित्यर्थः । प्रक्षः अत्यन्तावनतकाथः
सब्यशब्दः सब्यपाणिपरः । सब्यं पाणिं पादौ च प्रोक्षतौति
तैत्तिरीयश्रुतेः ।

सब्यं पाणिं पादौ शिरश्च प्रोक्षेदित्यन्वयः । सङ्खदुपस्पृशेत्
दक्षिणेके इत्यत्र भावशुद्धप्रेक्षया विकल्पः ।

हारौतः—

प्राञ्जुख उदञ्जुखो वा उपविश्वान्तरव्याररत्नी कृता चिरपो
हङ्गाः पिवेत् । द्विः प्रमृच्यौष्टौ सङ्कृत मूर्द्धनं चक्षुःओचे
नाभिं हृदयं पादावभ्युक्त्य उपस्थृश्य प्रथतो भवति ।

शङ्ख—

त्रिः प्राञ्मीथाद्वदभस्तु प्रौतास्तेनास्य देवताः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तौव्यनुशुश्रुमः ॥
गङ्गा च यमुना चैव प्रौद्यते परिमार्जनात् ।
नासत्यदस्तौ प्रौद्येते स्युष्टे नासापुटदद्ये ॥
स्युष्टे लोचनयुग्मे च प्रौद्येते शशिभास्करौ ।
कर्णयुग्मे तथा स्युष्टे प्रौद्येते अनिलानलौ ॥
स्कन्धयोः स्यर्गनादेव प्रौद्यन्ते सर्वदेवताः ।
मूर्द्धसंस्यर्गनादस्य प्रौतस्तु पुरुषो भवेत् ॥
नासत्यदस्तावश्विनौकुमारौ पुरुषः परमात्मा ।
अत्र चृषिभेदेन ओचाचालम्भे ये प्रकाराः परस्परभिज्ञा
उक्ताः । ते चाचमने वैकल्पिका इत्यविरोधः ।

इन्द्रियस्यर्गनन्तरं भविष्यपुराणे—

यद्भूमावुदकं वीर समुत्सुजति मानवः ।
वासुकिप्रसुखा नागास्तेन प्रौणन्ति नित्यशः ॥
विना यज्ञोपवौतेन तथा मुक्तश्चिखो दिजः ।
अप्रचालितपादस्तु आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥
बहिर्जानुरुपस्यृश्य एकहस्तार्पितैर्जलैः ।

सोपानलक्ष्यथा तिष्ठन् नैव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

देवतः—

सोपानल्को जलस्थो वा सुक्केशोऽपि वा नरः ।

उष्णौषधी वापि नाचासेत् वस्त्रेणावेष्य वा शिरः ॥

न शौचशेषधाराभिराचासेद्देवतच्चविह् ।

गोभिलः—

जानुभ्यामूर्ढ्माचन्य जले तिष्ठन् दूध्यति ।

नाभ्यामधस्त्यथा तिष्ठन्नाचासेच्च विचरणः ॥

याज्ञवल्क्यः—

परिधानाद् बहिःकच्चा निवद्धा लासुरौ भवेत् ।

धर्म्यं कर्मणि विद्विर्वर्जनौया प्रथन्नतः ॥

कच्चा पश्चादच्चलं बहिर्वल्गाते इति शेषः ।

प्रचेताः—

नान्तर्वासाः । अधोवस्त्रशून्य इत्यर्थः ।

तथा—

नान्तरौयैकदेशेन कल्पयित्वोन्तरौयकम् ।

शाश्वायनः—

दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वीत खाध्यायं पिण्डतर्पणम् ॥

आसनारूढपादसु जानुनोर्जड्योक्तया ।

कृतावसक्तिको यथा प्रौढपादः स उच्चते ॥

मरीचिः—

न बहिर्जानुखरथा न वासनस्यो न चोत्थितः ।
न पादकास्थो नाचित्तः शुचिः प्रथमानसः ॥
उपस्थृश्य द्विजो निव्यं शुद्धूः पूतो भवेन्नरः ।
भुक्तासनस्योऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन ॥

व्यासः—

शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छिखोऽपि वा ।
अङ्गला पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥
अपः पाणिनखायेषु आचामेदस्तु ब्राह्मणः ।
सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं च्छिरब्रवीत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

कण्ठे (एं) शिरो वा प्रावृत्य रथापणगतोऽपि वा ।
अङ्गला पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥
आपणः क्रयविक्रयभूमिः ।

बौधायनः—

पादप्रचालनोच्छेषणेन नाचामेत् यद्याचामेत् भूमौ स्वावयिला
आचामेत् ।

उच्छेषणेन शेषेण ।

आपस्तम्बः—

न वर्षधारथा आचामेत् ।

तथा—

न प्रदरोदकेन तप्ताभिस्थाकारणात् ।

प्रदरः खयं विदीर्णभूभागः । अकारणात् वेगादिना ।

अपो नाचामेदित्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—

प्रदरा अपि या गोक्षर्पणसमर्थाः सुर्वर्णरसदुष्टा आश्च सुर-
शुभागमाः ।

वर्णरसदुष्टा इव्याज्ञरसम्बन्धेनैः दूषितवर्णरसाः, अशुभागमा
अशुभ आगमो आसां तास्थथा अशुभलं निन्दितदेशकालादिना ।

तथा—

क्लावश्यककार्याणि आचामेच्छौचवित्ततः ।

आवश्यकं मूत्रपुरीषोत्सर्गादि । ततः कमण्डलोक्तस्य प्रकृ-
तत्वात् ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ—

उद्भृतपरिपूताभिरङ्गिवैचिताभिरनभिमिश्रिताभिरफेनाभि-
रबुद्धुदाभिनं शुद्राशुच्येकपाण्डावर्जिताभिः ।

उद्भृतपरिपूताभिः निरस्तान्द्रव्याभिः, अशुचिशब्दः
आचमनकर्त्तृव्यतिरिक्तपरः । एवमेकपाण्डावर्जितेत्यन्नायेकः पाणि-
राचमनकर्त्तुरन्यस्य । एव च खयमेकपाण्डावर्जितेनायाचमनम-
प्रतिषिद्धं । भूमिगताखाचम्य प्रथतो भवति । यं वा प्रथत
आचामयेत् इत्यापस्तम्बवचनेऽपि प्रथत आचमनकर्त्तन्य एव
आचामयेदिति प्रयोगकर्त्तृभिन्नाभावात् ।

तेनायं तदाक्यार्थः । भूमिष्ठाचमनमप्रथतपराणां वर्जित-
जलानाच्च शुद्धिकरनिति । अतो यत् शुद्राशुच्येकपाण्डादि-

वर्जिताभिरिति सामान्येन एकपाण्यावर्जितेन आचमन-
निषेधात् ।

आपस्तुम्बवाच्ये प्रथतपरनियमाच्च मुखमाज्जितेनाचमनं शुद्धि-
हेतुरिति कल्पतत्त्वः । तत्रादेयम् ।

तथाच कमण्डलवधिकारे वौधायनः—

मूच्चपुरीषे कुर्वन् दक्षिणहस्ते गृह्णाति सब्ये आचमनौयम् ।
आचमनौयं आचमनविधिं कुर्वन् सब्यहस्ते कमण्डलुः गृह्णाति
इत्यर्थः । एतेनाचमने वामकरावर्जितलभिहितं अन्यथा
अदृष्टार्थवापत्तेः । मूच्चसाहचर्यात् शिष्टाचारविरोधाच्च ।

आपस्तुम्बः—

नाग्न्युदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्वीताचासेद्वा । पाणि-
संचुञ्चेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नाचासेत् ।

अग्न्युदकशेषेण अग्निपर्युच्छणाद्यर्थोपात्तोदकशेषेण वृथेति यत
इत्यथाहाराद्वेतुः यतो वृथाकर्माणि स्फुरिति । संचुञ्चमालोऽस्ति इति
एकपाणिरन्य एव ।

विष्णु-याज्ञवल्क्यौ—

हत्कण्ठतालुगाभिस्तद्यथासंख्यं द्विजातयः ।

शुध्येरन् स्तौ च शूद्राश्च सकृत् सृष्टाभिरन्ततः ॥

अत्र कल्पतत्त्वः—

अन्तत अन्तरवायवे एतेनाभ्युच्छणं विहितम् ।

चिराचासेदपः पूर्वं द्विः प्रस्तुज्यान्ततो मुखम् ।

शारीरं शौचमिच्छन्ति स्तौ शूद्राश्च सकृत् सकृत् ॥

इति महार्णवकारस्तिखितमनुवचनादित्याह ।

मिताच्चराकारस्तु—

अन्तेन तालुना स्यृष्टाभिः सञ्चादिति च शब्दादनुपनीतोऽप्याह ।
तेनानयोः प्रत्येकमुक्ताच्चमनमभिमतं पारिजाते तु अन्तत ओष्ठ-
प्रान्तेन उत्तरोत्तरमपकर्षादित्याह ।

अत्र वाकारोपष्टभेन कल्पतरुमिताच्चरावचने न्याये ।

एवच्च ब्रह्मपुराणे—

स्त्रौ शृद्रो वाथ नियामः चालनाच्च करोष्टयोः ।
इत्याच्चमनानुरूपजलाभावे नेयम् ।

शृद्राधिकारे गोतमः—

आच्चमनार्थं प्रचालनसेव । एतदपि आच्चमनानुरूपजलाभावे ।

इति गृहस्थरत्नाकरे आच्चमनतरङ्गः ॥

अथाच्चमननिमित्तानि ।

तत्र मनुः—

सुम्बा चुला च भुक्ता च निष्ठौर्योक्ताऽनृतं वचः ।

पौलापोऽधिव्यमाणस्य आचमेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

वायुपुराणे—

निष्ठौविते तथाऽभ्यङ्के तथा पादावसेचने ।

उच्चिष्टस्य च सम्भाषादप्सुच्यप्रयतस्य च ॥

१ क्वचित् अशुच्यपहृतस्य च ।

सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां सुक्रा तथैव च ।
 विना यज्ञोपवीतेन निवेदेवमुपस्थृश्वेत् ।
 सन्देहे आचमननिमित्तसाचमनस्य च । विना यज्ञोपवी-
 तेनेत्यच यज्ञोपवीतत्याग उपसर्प्णे निमित्ततयोक्तः ।

तथा—

उच्छिष्टस्य च संखर्जे दर्शने चान्त्यवासिनाम् ।
 अन्त्यवासिनोऽत्र चाण्डालाः ।

विष्णुः—

कुला सुष्ठा च भुक्ता च भोजनाध्ययनेऽप्युचिः ।
 पौला द्वाला च निष्ठौष्य वासो विपरिधाय च ॥
 रथामाक्रम्य कृतमूत्रपुरौषः पञ्चनखास्थित्वेहं सृद्धा चाचा-
 मेत् चाण्डालस्त्वेच्छसमाप्ते च ।
 वाक्यमिदं हलायुधेन द्विराचमने लिखितं तन्मन्दं पुनरा-
 चामेदित्यश्रुतेः । अन्यत्राप्येवम् ।

ब्रह्मपुराणे—

कुते सेषपरिद्यागे धौते वा भचिते सति ।
 अधोवर्णस्य सम्भाषे खप्ते वा दन्तधावने ॥
 आचम्य प्रथतो भूता ततः शुद्धो भवेच्चरः ।
 धौते पौते धटः पानार्थस्य रूपं अधोवर्णोऽत्र चाण्डालादिः ।

आचमनविधनलारं देवताः—

रेतो-मूत्र-शङ्खत-सेकेऽभोजनेऽध्यपरिश्रमे ।

शौचसेवं विधं प्रोक्तमौषधान्यत्र वर्तते ॥

एवम्बिधं सर्वाङ्गसम्मूर्णमन्यत्राङ्गहौनमपौत्यर्थः ।

तथा— विशेषशौचं वद्यामि भोजनोच्चारकर्षणः ।

सामान्येन विनिर्दिष्टः सर्वत्राचमनक्रमः ॥

उच्छिष्टं मानवं स्फूद्धा भोव्यं वापि तथाविधम् ।

तथैव हस्तौ पादौ च प्रचाल्याचम्य इुध्यति ॥

तथाविधसुच्छिष्टम् ।

यदभ्यः शौचनिर्मुकं चितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रचाल्याशुचिलिपत्त्वं स्फूद्धाचम्य विशुद्धति ॥

शौचनिर्मुकमत्र शौचजलं विनष्टं भूमौ विलीनं । तद्वभिं
स्फूद्धेति यावत्, प्रचाल्याशुचिलिप्तं कायभागं प्रचाल्य चाचम्य
प्रयतो भवति ।

पैठौनसिः—

उच्छिष्टं रेतो मूत्रं संस्फूद्ध्य उन्मृज्याचम्य प्रयतो भवति ।
प्रचाल्य च तं प्रदेशसुच्छिष्टादिलिपकायभागम् ।

अत्र चाचमनप्रचालनयोः पाठिककमस्यातुकमादनादरः ।

आपस्तुत्वः—

खग्नेषु चवदौ शिघ्राणिकालम्भे लोहितस्य केशानामग्नेग्वां
ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्वालम्भे महापथं गत्वा असेधञ्जोपस्थृश्य अप्रयतञ्ज्ञ
मानुषं नौवौच्च परिधायाप उपस्थृश्वेत् । आदृं वा शक्तदोषधौ
भृमिं वा ।

सिंहालिका नासिकाविश्रुतः स्त्रीमा, अश्रु नेत्रजलम् । एत-
चाण्डि-गो-ब्राह्मणानां स्त्री यदाचमनं तद्विहितस्यर्थतरस्यर्थविषये
स्यर्थमाचनिभित्तं न तु स्यर्थजन्यप्राथभित्तनिभित्तं बोधम् ।
महापथो राजमार्गः, नौवौच्छ परिधाय वस्त्रे ग्रन्थं कला आदै
शक्त अशुक्षं गोमयम् ।

बौधायनः—

नौवौच विश्रंख परिधायोपस्थृगेत् । आर्द्धवणं भूमिं गोमयं
वा उपस्थृगेत् ।

विश्रंख मोचयित्वा । एतद्वौधायनदर्शनात् अन्यत्रापि वासः-
पदं अधरौद्यवस्थपरम् । आचमनासम्भवे चार्द्धवणादिसर्वं इति
विकल्पः ।

आपस्तम्बः—

रिक्तपाणिर्वये उद्यम्याप उपस्थृगेत् । शक्तिविषये न
मुहूर्तमयप्रयतः स्थान्नग्नो वा । नापुसनः प्रथमणं विद्यते उत्तीर्ण्य
आचामेत् ।

रिक्तपाणिलोऽग्नादिशून्यहक्तः वयसे पचिष्ठे उद्यम्य उत्तिष्ठ
पाणिभित्यन्वयः । प्रथमणं प्रायत्यं शौचमिति यावत् उत्तीर्ण्य
उद्दकादत्याय ।

यमः—

उत्तीर्ण्योदकमाचम्य अवतौर्य उपस्थृगेत् ।

एवं स्थाच्छेदयसा युक्तो वरणस्त्रैव पूजितः ॥

अवतौर्य प्रविश्य ।

जलमित्यनुवृत्तौ हारीतः—

नोन्नरेदत्पस्यूश्च । उत्तरेत् सन्तरेत् ।

पैठीनस्मिः—

अन्नरुदकमाचान्तो इत्तरेव शुद्धो भवति, बहिरुदकमाचान्तो बहिरेव शुद्धः स्यात् । तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च छला पादमाचान्ते । सर्वत्र शुद्धो भवति ।

समर्त्तः—

चर्मारं रजकं वेणुं धीवरं नटमेव च ।

एतान् स्यूष्मा नरो मोहादाचान्ते प्रयतोऽपि सन् ॥

पराग्नरः—

चुते निष्ठौविते चैव दन्तस्यृष्टे तथा इन्ते ।

पतितानाञ्च सम्भाषे दच्चिणं श्रवणं स्यृग्नेत् ॥

प्रभासादीनि तौर्धानि गङ्गाद्याः सरितस्था ।

विप्रस्य दच्चिणे कर्णे सन्तीति मनुरब्रवीत् ॥

अथञ्च मुख्याचमनासम्बोऽनुकल्पः ।

दच्चिणकर्णस्यग्रानुवृत्तौ श्रातानपः—

वातकर्मणि निष्ठौव्य दन्तश्चिष्टेऽन्यथा नृप ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

कुर्यादाचमनस्यां गोपृष्ठस्थार्कदर्शनम् ।

कुर्वीतालम्भनं वापि दच्चिणश्रवणस्य च ॥

यथा विभवतो ह्येतत् पूर्वम्भावे ततः परम् ।

विद्यमाने न पूर्वस्मिन्नुत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥

आपस्तम्भः—

श्वाचान्तपर्यन्तावोष्टावुपस्थृश्वाचामेत् । न श्वामुभिरुच्छष्टो
भवत्यन्तरास्ये सद्विद्यावज्ञ हस्तेनोपस्थृश्वति । अचानिमित्तं
खेदविन्द्वः पतन्त उपलभ्यते तत्राचमनं विहितम् । ये भूमौ
न तेष्वाचामेदित्येते ।

श्वाचान्तपर्यन्तावौ विलोमकौ पतन्तः खाङ्गे इति श्रेष्ठः ।

इति गृहस्थरनाकरे आचमननिमित्ततरङ्गः ॥

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

तत्रापस्तम्भः—

भोक्ष्यमाणसु प्रयतो द्विराचामेत् द्विःपरिमुच्जेत् । सङ्कटप-
स्थृश्वेत् ।

एतत्र भोक्ष्यमाणस्यैव सङ्कटोष्टादिस्यर्थं अन्यदा तु सङ्कट-
द्विर्वा एवं परिमार्जनेऽपि व्यवस्था ।

उपस्थृश्वेदिति जलं स्थृश्वेदित्यर्थ इति हलायुधः । तत्र
परिमुच्जेदित्यच कर्म्मलेनोपस्थितस्योष्टस्यैव स्थृश्वत्यस्यैर्यात् ।

अत्र द्विराचमने पाणिपादप्रकाशनं सङ्कटेव दृष्टैक्यात् आस्थ-
मार्जनमावर्त्तते अदृष्टार्थत्वादिति पारिज्ञातः । आचान्तस्य

पुनराचमनविधानात् साङ्गेवै । चिःपिवेदम्बु वीचितमिति
आचमनसाद्वित्तिरित्यनेनोच्चते ।

ब्राह्मः—

प्रचाल्य पाणी पादौ च भुज्जानो द्विष्टपस्यूश्चेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

खाला पौला चुते सुप्ते भुक्ता रथोपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेदासो विपरिधाय च ॥

शङ्खलिखितौ—

मूत्रपुरौषनिष्ठौवनादिसूक्तवाक्याभिधानेषु च पुनरुपस्यूश्चेत् ।

सूक्तं परुषम् ।

पैठीनसिः—

कलिन-काश-श्वासागमे च रथाचलर-झग्गाना-क्रान्तेषु च
आचान्तः पुनराचामेत् ।

कलिनश्वदः कठिनस्तेषार्थकः, कासोऽत्र विकृतौ व्यायामादिना,
चतुरं प्रसिद्धुम् ।

इति गृहस्थरत्नाकरे दिराचमननिमित्ततरङ्गः ॥

अथाचमनापवादः ।

तत्र मनुः—

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं न यान्ति याः ।

न झम्भूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥

मुख्या सुखे भवाः, यान्ति गच्छन्ति, यस्त्रूणि सुखकेशविशेषाः,
आस्थगतानि सुखान्तर्गतानि दन्तान्तरधिष्ठितं दन्तमधाविष्टम् ।

गोतमः—

दन्तस्थिष्टनु दन्तवत् । अन्यत्र जिङ्गाभिर्मर्णणात् ।
प्राकृच्युतेरित्येके ।

चुतिश्चाश्रववदिश्चात् निगिरन्त्रेव तद्विः^१ ।
अन्यत्र जिङ्गाभिर्मर्णणात् । जिङ्गया भिन्नलेन रसावगमः,
प्राकृच्युतेरित्येक इति ।

सत्यपि जिङ्गया भिन्नलेन रसानवगमे यावन्न च्यवते तावद्व-
विरित्येके मन्यन्ते च्युतेराश्रववत् लालावत्, निगिरन्त्रेव त्यजन्त्रेव
शुचिः पुद्धः । दन्तलग्नं जिङ्गास्युष्टं आचमनार्थमार्कर्षनीयं यदि-
न च्यवते तदा दन्तलग्ने सत्यपाचमनं करणीयम् ।

तदुक्तं देवलेन—

भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनञ्चरेत् ।

दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

न च बङ्गः क्षुर्याद्यनसुद्धरणे पुनः ।

भवेदग्नौचमत्यर्थं तणवेधाद्वणे कृते ॥

शब्दः—

दन्तवदन्तलग्नेषु रसवर्ज्जम् ।

वस्त्रिष्ठः—

न च यस्त्रूगतो लेपः ।

१ (ख) पुस्तके तच्युचिः ।

दन्तवद्वन्तलग्नेषु यावच्चान्तमुखे भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्थात् निगिरक्षेव तच्छुचिः ॥

न च शशुगतो लेपः अशुचिरिति शेषः । आचान्तस्य
पुरुषस्य प्रमादादवशिष्टमणुकणाद्याचमनोन्तरसुपलभ्यते तदपि
निगिरक्षेव शुचिरित्यर्थः ।

पैठीनस्मिः—

भूमिगता विन्दवः परामृष्टाः पूता विसुषः । रोमदद्यज्ञिना
आचामेत् ।

विन्दवोऽत्र आचमनजलविन्दवः विसुषः परामृष्टाः सृष्टाः
पूता नाशुद्धिमुत्यादद्यन्ति रोमदद्याद्वैभावोत्यादन्तमास्त्राचमन-
निमित्तमित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः—

सुखजा विन्दवो मेधाः तथाचमनविन्दवः ।

शशु चास्यगतं दन्तसकं त्यक्ता ततः शुचिः ॥

त्यक्ता अपनौय ।

मनुः—

स्यृशन्ति विन्दवः पादौ यच्चाचामयतः परान् ।

भूमिगैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥

अश्चज्ञिरसौ—

मधुपर्कं च सोमे च ऋषु प्राणाह्नतिषु च ।

नोच्छिष्टसु भवेद्विप्रो यथाऽच्चेचनन्तया ॥

अस्तिति प्राणाङ्गतिसाहचर्यप्राप्नापोशानविषयम् । अन्यतो-
दकपाने—पौलापोऽधेष्यमाणश्च इत्याचमनविधेः । सोऽप्याचमनार्थ-
जलपानं विहाय आचमनविधन्यथानुपपत्तेः ।

शातातपः—

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्ये स्वेहे तथैव च ।
तामूले चेचुखण्डे च नोच्छिष्टो हि भवेह्निजः ॥
फले कटुकघाये जातीफलादौ समाचारात् भक्ष्ये फलमूला-
तिरिक्ते कटुकघाये ।

तथाचमनानुवृत्तौ लघुहारीतः—

कषायकटु तामूलं भुक्ता स्वेहानुलप्नम् । इति ।

वस्त्रिष्ठः—

प्रचरन्भवहार्यैषुच्छिष्ठं यदि संस्थृश्वेत् ।
भूमौ नित्यिष्ठ तद्रव्यमाचम्य प्रचरेत् पुनः ॥
उच्छिष्ठशब्देनाचमनार्हेच्छिष्ठविवक्षणं स्वानार्हेच्छिष्ठे केवला-
चमनविधनुपपत्तेः ।

शङ्ख-लिखितौ—

द्रव्यहस्त उच्छिष्ठं स्युद्धा निधायाभुक्त्य द्रव्यम् ।
एतच्चाभवहार्यविषयम् ।

मनुः—

उच्छिष्ठेन तु संस्थृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।
अनिधायैव तद्रव्यमाचम्नः शुचितामिथात् ॥
एतदभवहार्यतरविषयमिति विश्वरूप-भर्तृयज्ञौ ।

तथाच दृहस्यतिः—

प्रचरं आन्नपानेषु यदोच्छिष्टसुपस्युग्रेत् ।
भूमौ निधाय तद्व्यवाचम्य प्रचरेत् पुनः ॥
अवश्यमुद्गे रात्रौ चौरव्याघाकुले पथि ।
क्लवा मूर्च्चपुरीषं वा द्रव्यहस्तो न दूष्यति ॥
शौचं कुर्यात् प्रथमतः पादौ प्रचालयेन्नतः ।
उपस्युश्च तदभ्युच्छ्य गृहौतं शुचितामियात् ॥
द्रव्यहस्तो गृहौतद्रव्यः । द्रव्यपदमत्रासङ्कुचितसरसमधार्दि-
याहकम् ।

तथाच लब्धापस्तवः—

क्लवा मूर्च्चं पुरीषन्तु द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।
भूमावचं प्रतिष्ठाय क्लवा त्वानं अथाविधि ॥
तत्संयोगाच्च पक्वान्नसुपस्युश्च ततः शुचिः ।
वायुपुराणे—

प्रचाल्य पादौ निःच्छिय आचम्याभ्युच्छणं पुनः ।
पुष्पादीनां त्वणादीनां प्रोक्षणं हविषान्तथा ॥
निःच्छिय द्रव्यं भूमौ निधाय ।

बौधायनः—

तैजसं चेदादायोच्छिष्टौ स्यान्तदुदस्याचम्याङ्गिः प्रोक्षेत् । स
चेदन्नेनोच्छिष्टौ स्यान्तदुदस्याचम्याङ्गिः प्रोक्षेत् । अथ चेदङ्गि-
रच्छिष्टौ स्यान्तदुदस्याचम्यादास्त्रनङ्गिः प्रोक्षेत् ।

एतदेव विपरीतमन्याधानस्येति विकल्पः ।

अनेनोच्छ्रौ सादनेनोच्छ्रैन सृष्टः, अद्विराचमनजल-
पानादौ एतदेवानपेचं चाच वैपरीत्यम् । उद्द्य त्यक्ता चाचामेत्
न पुनस्तद्गृहीयादित्यर्थः ।

इति गृहस्थरकारे आचमनापवादतरङ्गः ॥

अथ दन्तधावनम् ।

तत्र आज्ञवल्क्यः—

श्रौरचिन्नां निर्वर्त्य क्षतश्शौचविधिर्द्विजः ।

प्रातःसन्ध्यासु पासीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

उषःकाले तु सम्याप्ते शौचं क्षला यथार्थवत् ।

ततः स्वानं प्रकुर्ब्बैत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

उषःकालो धर्मार्थचिन्ननावरद्वातिरिक्त-ब्राह्मसुहृत्तभागः,
सन्ध्यातः पूर्वं प्राचीप्रकाशवानिति पारिजातः । यथार्थवत्
यथाविहितश्शौचोपपादकमृच्छलादिसंख्यावत् इत्यर्थः । दन्तधावनं
दन्तमलापकर्षणम् ।

दृद्घशातातपः—

मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रथतो नरः ।

तस्मात् सर्वप्रथलेन भक्षयेदन्तधावनम् ॥

अप्रयतः अशुचिः । भक्षयेदिति दन्तसम्बन्धाङ्गैः प्रथोगः ।
पूर्वोक्तराचमनात्मकल्पै-भक्षणधर्मप्राप्तेः ।

एतच्च वृद्धशातातपवचनात् स्वतन्त्रमेव दन्तधावनं प्रुद्धि-
कारणं न तु स्वानाङ्गम् ।

दन्तान् प्रचाल्य स्वाधादिति कृन्दोगपरिशिष्टे एककालार्थः
संयोग इति नेयः ।

यमः—

आस्पैलालविल्वानामपामार्गशिरीषयोः ।

भक्षयेत् प्रातस्त्वाय वाग्यतो दन्तधावनम् ॥

पैलाल आस्रातकः ।

हारीतः—

काले पलाश-कोविदार-स्नेहातक-विल्वक-शाकवृच्छ-निशुण्डौ-
शिखण्डि-वेणुवर्ज्जम् । सूच-माषक-वदरौ-करञ्ज-शमी-शिंशपा
दूत्येके । दधित्य हरीतक्यश्वर्कणशालनिम्बामलकानित्यपरे ।
विल्व-खदिराश्र-पैलाल-शिरीषापामार्गाणामेकतममनाद्वै नाति-
प्रुक्कं नातिस्थूलमपोथितायमनौषधयन्तिसुदम्भुखो वाग्यत आसौनो
दन्तधावनं भक्षेत ।

काले उषःकाले । कोविदारः केडोआर इति प्रसिद्धः ।
स्नेहातको बह्वार इति प्रसिद्धः । विल्वकश्चिक इति प्रसिद्धः ।
शाकवृच्छः सगमन इति प्रसिद्धः । निशुण्डौ शिम्बुवारः ।
शिखण्डौ मधूरशिखा, शिखण्डिसंज्ञकः कण्ठकिगुत्तम इत्यपरे ।

वेणुनिषेधस्त्वगितरपरः । नरसिंहपुराणे— तिनिडौ वेणपृष्ठ-
च्छेत्यभिधानात् ।

दधित्यः कपित्यः ग्रालः शर्जवृक्षः । एके अपरे इत्युभयत्रापि
त्यक्षेति ग्रेषः ।

अनार्द्धमिहासद्यच्छिन्नं नातिशुक्लमित्युक्तेः प्रचालनस्य
विहितलात् आर्द्धस्यावश्यकलात् । अपोधितायमीषचूर्णितायं
अनोष्टग्यस्थिर्यस्य गन्धिना ओष्ठं न स्पृशति तत् ।

विष्णुः— अथ न पालाशं दलधावनं स्थात् न स्नेहा-
तकारिष्टविभौतक धव धन्वनजम् । न कर्वुर निर्गुण्डौ-तिल्लकै-
तिन्दुकजम् । न शिषू पारिभद्राच्चिकामोचका ग्रालमल्लौशणजम् ।
न मधुरं नाञ्चं नोर्द्धुष्टकं न इषोरं न पूतिगन्धि । न पिच्छिलं
न दच्चिणापराश्रामिसुखो इद्यात् । उद्भूतः प्राङ्मुखो वा
वटासनार्क खदिर करञ्ज वदर सर्व निम्बारिसेदाऽपामार्ग
मालतौ ककुभ विल्वानामन्यतमं कषायं कटुतिकं वा ।

कनिष्ठायसमस्यौत्थं सकूचं द्वादशाङ्गुलम् ।

प्रातर्भुक्ता च यतवाकु भव्येद्वन्नधावनम् ॥

अरिष्टं हरिठा इति खोके प्रसिद्धः । निम्ब इति पारिजातः ।
धन्वनो धामनिरिति प्रसिद्धः । पौलुः गुड़फलः यस्य पिनुरिति
पश्चिमदेशे प्रसिद्धः । इज्जुद उम्बजमिति प्रसिद्धः । कण्टकवृक्ष
इति पारिजातः । इज्जुवाक इति पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ।

इङ्गृहः कण्ठकिवृच्च इति कल्पतरुः । शिप्रूः शोभाञ्जनः ।
पारिभद्रः हरहर इति प्रसिद्धूः । मोचक्या कदलौ, अस्त्रिका
तिन्निडौ । ऊर्ध्वशुष्कं वृच्च एव शुष्कं, शुष्किरं किद्रवत् ।
अपराशा दक्षिणाशा तच वा परा पश्चिमेति यावत् । असन
आसन इति प्रसिद्धूः । सर्जः सालः । अरिमेदो निम्बः, विट्-
खदिर इति पारिजातः । मालतौ जातौ, ककुभोर्जुनः । कषायं
कटुतिकं वा अविहितानिषिद्धमन्यदपि याह्यम् ।

सकूर्चं चूर्णितायं प्रातर्भुक्तेत्यनेन प्रातःकाले भोजनानन्तर-
काले च दन्तधावनमुक्तं भुक्तेति यतिविषयमिति स्मृतिरन्त-
विवेकः ।

श्रीमहाभारते—

प्रचाल्य हस्तौ पादौ च सुखञ्च सुसमाहितः ।
दक्षिणं बाङ्गमुद्धृत्य छला जान्वन्तरा ततः ॥
तिकं कषायकटुकं सुगन्धि कण्ठकान्वितम् ।
चौरिणं वृच्चगुल्माद्यं भचयेदन्तधावनम् ॥
प्रचाल्य भुक्ता जह्नाच्च शुचौ देशे प्रथतः ।
पतितेऽभिमुखे सम्यग्भोज्यमाप्नोत्यसंशयम् ॥
दक्षिणं बाङ्गमुद्धृत्य उपवौतं छलेति शेषः । गुल्माद्या
मस्त्रिकादयः ।

कृद्वैगपरिशिष्टे कात्यायनः—

नारदाद्युक्तवाच्यमष्टाङ्गुलमपाठितम् ।
सत्वं दन्तकाष्ठं स्नात् तदयेण प्रधावयेत् ॥

उत्थाय वेचे प्रचाल्य शुचिर्भूला समाहितः ।

प्रतिजय च मन्त्रेण भव्येहन्तधावनम् ॥

मन्त्रो यथा—

आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवस्तुनि च ।

ब्रह्म प्रजाञ्च सेधाञ्च लक्षो धेहि वनस्यते ॥

नारदाद्युक्तवार्त्यं नारदादिभिर्ये दन्तधावने विहिता वृचास्तसम्भवम् । परिजय च मन्त्रेण आयुर्बलमित्याद्यभिमन्त्रय दन्तधावनं भव्येदित्यर्थः ।

असः—

आसनं शयनं यानं पादुके दन्तधावनम् ।

वर्जयेत् भूतिकामस्तु पालाशान्तियमात्मवान् ॥

न पालाशे पादुके पादपौटे आसनं शयनं यानं दन्तधावनं वा न कुर्यात् । यानं शकटादि ।

उश्नाः—

नाहुखौभिर्दन्तान् प्रचालयेत् ।

अकरणे दोषसुक्ता नरसिंहपुराणे—

तथा शुक्रमथार्द्द्रै वा भव्येहन्तधावनम् ।

खदिरस्य कदम्बस्त्रं करञ्जस्त्रं वटस्तथा ।

तिन्तिङ्गौ वेणपृष्ठञ्च आस-निम्बौ तथैव च ॥

अपामार्गस्य विल्वस्त्रं अर्कस्त्रोडुम्बरस्तथा ।

एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्मणि ॥

दन्तकाष्ठस्य वज्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।

मर्वे कण्ठकिनः पुण्याः चौरिणश्च यश्चिनः ॥
 अष्टाङ्गुलेन मानेन तत् प्रमाणमिहोच्यते ।
 प्रादेशमात्रमथवा तेन दन्तान् विशेषयेत् ॥
 प्रतिपद्मूषष्टीषु नवम्याच्चैव सत्तमाः ।
 दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥
 अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिष्ठद्विदिने तथा ।
 अपां द्वादशगण्डूष्मुखशुद्धिर्विधौ यते ॥
 वेणुपृष्ठं वंशस्य लग्नागः । शुच्चमधार्द्वं वेति विधानात्
 नोर्द्धशुच्चमिति विष्णुवचनाच्च शुच्चनिषेध ऊर्द्धशुच्चविषय इति
 बोद्धुव्यम् ।

महाभारते—

वर्ज्ञयेदन्तकाष्ठानि वर्ज्ञनीयानि नित्यशः ।
 भच्येच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्त्रपि च वर्ज्ञयेत् ॥
 पर्वस्त्रपौति पर्वाणि च—

चतुर्दश्यष्टमौ चैव अमावस्याऽथ पूर्णिमा ।
 पर्वाण्येतानि राजेन्द्र! रविसंक्रान्तिरेव च ॥
 इति विष्णुपुराणोक्तानि ।

तथा—

नाद्यात् सपर्वमज्ञातमूर्द्धशुच्च पाटितम् ।
 लविहौनं ग्रन्थियुतं तथा पालाशशांश्पम् ॥
 च्छजु वितस्त्रिमाचं वा कौटाश्चिभिरदूषितम् ।
 प्राङ्गुखश्चोपविष्टश्च भक्षयेदाग्यतो नरः ॥

श्रांश्च पं शिंशपादृचोद्भवम् । अत्र इद्विहेतौ दन्तधावने
काष्ठविशेषनियमविधिना अर्थात् निषेधोऽपि काष्ठान्तरे ।
यदेतत् विशेषकाष्ठान्तरे पुनर्निषेधः, तत्र चरुविधिना वाधिते-
व्यपि माषादिषु “अद्यज्ञिथा वै माषाः” इति निषेध एवं
मुख्याभावे प्रतिनिधिलेनापि तदुपादाननिरासाय ।

अत् विहितप्रतिषिद्धं तस्य प्रतिषेधसम्बन्धेन केवलविहिता-
पेच्छया किञ्चित्त्वयन्तात् केवलविहितालाभे उपादानम् । तस्याप्य-
भावे अविहिताप्रतिषिद्धसुपादेयं केवलनिषिद्धन्तु सर्वथा नोपादेयं
द्वादशगण्डूषैरेव मुखगुद्धिरापादनीयेति ।

हारौतः—

दन्तधावनं भचयेदविरक्तं सोदकमेकान्तसुत्स्य खातो वाग्यतः
शुचिरहतशुक्तवासा अग्निहोत्रादि-देवतार्थान् कुर्यात् ।

अविरक्तं सरसं सोदकं प्रचालितम् । अग्निहोत्रादि-देवतार्थान्
अग्निहोत्रादीन् देवतार्थान् पूजादीनि ।

इति गृहस्थरत्नाकरे दन्तधावनतरङ्गः ॥

अथ प्रातःस्नानादि ॥

तत्र कन्दोगपरिग्निष्टे कात्यायनः—

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् प्रचाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत् ॥

यथाहनौति यथेतिकर्त्तव्यतया मृदालभाद्यात्मिकया इहनि
मध्याङ्के स्नायात् तथा प्रातस्त्वयैव प्रातरपि स्नायादित्यर्थः । एतच्च
निरग्निविषयं साग्नेरपि तथात्वे काल्पोपेन होमलोपापत्तेः
अनातुरः स्नानस्मर्द्दनीयरोगशून्यः ।

लक्ष्मौधरसु—

अनातुर इत्यभिधानाच्चातुरः स्नाननिमित्ताप्रायत्यराहित्यात्
सम्याज्जनादिना शौचमुत्पाद्य सन्ध्यां कुर्यात् । इन्द्रधावनमधिक-
मित्याह गेहे चेदिति ।

ततः प्रातःस्नानं केनापि निमित्तेन गेहे चेत् क्रियते अमन्त्रवत्
स्नानाङ्गमन्त्रशून्यं कुर्यात् ।

तथा—

अत्यलाद्वोमकालस्य बज्ज्वात् स्नानकर्मणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥

एतत् साग्निमधिकत्य न तनुयात् संचिष्य कुर्यादित्यर्थः ॥

संचेपोऽपि याज्ञवल्क्याद्युक्तः । तौर्यपरिकल्पनजलाभिमन्त्रणा-
चमनमार्जनस्नानाद्यन्तर्जलस्नानाद्यघमर्षणसूक्तेन चिरावृत्तेनेत्येवं
रूपः पद्मपुराणौयादिर्वा ।

दत्तः—

अत्यन्तमलिनः काष्ठो नवच्छ्रद्धसमन्वितः ।
स्ववत्येष दिवाराचौ प्रातःस्नानं विशेषधनम् ॥
क्षिद्यन्ति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्वन्ति च ।
अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह ॥

तथा—

अस्त्रावा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन ।
खालाखेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।
सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायौ जपादिकम् ॥
समतां यान्ति उत्तमाङ्गान्यपि नेत्रादीनि क्षेदसम्बन्धादध-
माङ्गसमानि भवन्तीत्यर्थः । अस्त्रावा नाचरेदित्यच खालाखेद-
समाकीर्ण इति हेतुर्विशेषणेनोक्तः । यत इति शेषः ।
दृष्टादृष्टकरं दृष्टं शैचात्मकं कर्माधिकारजनकं मत्तापनयना-
दिना शुद्धिरिति लक्ष्मीधरः । अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारः । नित्यला-
ज्जपादिवारा परत्तोकशुद्धिरिति पारिजातः ।

विष्णुः—

स्नातोऽधिकारौ भवति दैवे पित्रे च कर्मणि ।
पविचाणां तथा जपे दाने च विधिचोदिते ॥
अलक्ष्मीः कालकर्णै च दुःखप्नो दुर्विचर्त्तिम् ।
अस्त्रात्मेणाभिषिक्तस्य नश्यन्त इति धारणा ॥

याम्यं हि यातनादःखं प्रातःस्नायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूथने शेऽपि पापक्षतो जनाः ॥

कालकर्णी दुस्सहस्र रक्षसो दुहिता । दुर्विचिन्तितम् अनिष्ट-
चिन्तितं अनिष्टचिन्तनं अस्त्राचेष उद्भूतेनानुद्भूतेन वेत्यर्थः ।
मन्त्रं विनापौति पारिजातः । धारणा निर्द्वारणं निश्चय इति
यावत् । याम्यं यमभवमिति ।

तथा—

य दक्षेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यघ्रोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं दौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥

यमः—

प्रातःस्नायी च सततं दौ मासौ माघफाल्गुनौ ।

देवान् पितॄन् समधर्ढ्या सर्वपापैः प्रसुच्यते ॥

एतच्च वाक्यदयमस्त्राभिः श्रीकृत्यरत्नाकरे विहितव्याख्यान-
मिति तदैव च ज्ञेयम् । प्रातःशब्दस्त्राच उद्यक्तालप्राक्षाल-
वचनः । प्रातःस्नायस्त्राकिरणघस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति
विष्णुवाक्यात् । अत्र सन्ध्यायां स्नाननिषेधात् सन्ध्यातिरिक्तः
कालो विवितः इति प्रकाशकारः ।

तदुक्तं दक्षेण—

प्रातःस्नानस्य सन्ध्यास्नानवेनैवाभिधानात् रात्रिवेनान्यत्रापि
निषेधसाम्यात्तस्माद्दृष्टोदयघस्तामित्यसङ्कुचितमेव नेयम् ।

यच्च— प्रातःकालो सुहर्त्तांस्त्रीनित्युक्तं तच्छाद्विषयम् ।

१ (ख) विष्णुवाक्ये तस्यैव लब्धत्वात् ।

द्वचः—

सन्ध्यास्त्रानं निशान्ते तु मध्याह्ने च ततः पुनः ।

१उपास्ते अस्तु नो सन्ध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः ॥

स जौवन्नेव शूद्रः स्थान्मृतः श्वा चैव जायते ।

सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ॥

स्वयं होमे फलं यत् सान्तदन्येन न जायते ।

चत्विंश्च पुचो गुरुभार्ता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ॥

एतैरेव कृतं यच्च तत्कृतं स्वयमेव हि ।

गुरुः पित्रादिः, विट्पतिर्जीमाता । प्रतिनिधयश्चैते ।

याज्ञवल्क्यः—

क्लाञ्छीन् सूर्यदैवत्यान् जपेन्नत्वान् समाहितः ।

अग्नीनाहवनौयान् सूर्यदैवत्यान् उदुत्यं जातवेदस्मित्यादौन्
समाहितस्तन्मनाः ।

नरसिंहपुराणे—

पूर्वां सन्ध्यां सनज्जन्मासुपजय अथाविधि ।

गायत्रीमध्यसेन्नावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥

तत्शावस्थं प्राप्य होमं कुर्यादिच्चणः ।

देवकार्यं ततः क्ला गुरुमङ्गलवौचणम् ॥

देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वाहस्तु विधीयते ।

देवकार्यन्तु पूर्वाह्वे मनुष्याणान्तु मध्यमे ॥

पितृणामपराह्णे तु कार्यालेतानि यत्नतः ।

दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतत् समाचरेत् ॥

मङ्गलं ब्राह्मणादिवीक्षणं सादरेण ।

वराहपुराणे—

उदयाक्षिःसूतं सूर्यं यस्तु भक्ष्या नरो द्विजः ।

दथचताच्छिभिस्तु तिसूभिः पूजयेच्छुचिः ॥

तस्य भावप्रपञ्चस्य अशुभं यत् समर्ज्जितम् ।

तत्त्वणादेव निर्दग्धं भस्मीभवति काष्ठवत् ॥

भावप्रपञ्चस्य भक्ष्या शरणं गतस्य ।

ब्रह्मपुराणे—

खमात्मानं दृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् ।

खमात्मानं खकीयं शरौरम् ।

विष्णुपुराणे—

आचान्तश्च पुमान् कुर्यात् ततः केशप्रसाधनम् ।

आदर्शच्छनमङ्गल्यदूर्वाद्यालभनानि च ॥

अच्छनं सौवीराच्छनादि चक्षुव्यं दूर्वादीत्यादिशब्देन दध्यादि-

यहणम् ।

मनुः—

मैत्रं प्रसाधनं स्थानं दन्तधावनमच्छनम् ।

प्रव्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाच्च पूजनम् ॥

मैत्रं पुरौषोत्तुर्गः प्रसाधनं केशरचनातुलेपनादि ।

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदखौकरणं पूर्वं विचारोभ्यसनं ज(थः)पः ॥
 उज्ञानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।
 समित्-पुष्ट्यकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥
 उपादानमित्यधाहार्थं । खौकरणमित्यधयनं । एतच्च ब्रह्मा-
 चारिविषयं गृहस्थस्यापि अनधौतवेदादिभागे ।
 तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ।
 बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धात्यानि॑ च हितानि च ॥
 नित्यं शास्त्राणि वौचेत निगमांशैव वैदिकान् ।
 अथा अथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ॥
 अथा अथा विजानाति विज्ञानञ्चास्य रोचते ।
 बुद्धिवृद्धिकराणि तर्कमौमांसादीनि, धात्यानि धनाय
 हितान्यर्थशास्त्राणि हितान्यायुर्वेदादीनि निगमाः पदार्थनिर्णायक-
 निघण्टादयः, रोचते दौप्तं भवति ।

अमः—

दानेन तपसा यज्ञैरुपवासनत्स्तथा ।
 न तां गतिमवाप्नोति विद्यया आमवाप्नुयात् ॥

दचः—

ब्रौद्ये च तथा भागे पोष्यरक्षार्थसाधनम् ।
 अर्थसाधनं धनोपादानं कुर्यादिति ग्रेषः ।

१ (ख) धनानि विहितानि च ।

२ (ख) वर्गार्थं— ।

पोव्यवर्गः—

माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः ।
 अभ्यागतोऽतिथिस्थापि पोव्यवर्ग उदाहृतः ॥
 ज्ञातिरन्वजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः ।
 अन्योऽपि धनयुक्तस्य पोव्यवर्ग उदाहृतः ॥
 भरणं पोव्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
 नरकं पौडनाद्यस्मात् तस्माद्यतेन तं भरेत् ॥
 अभ्यागतोऽसम्बन्धी, अतिथिः यामान्तरादागतः । ज्ञातिरच
 पितृबन्धुः मातृबन्धुरपि । अनाथः पित्रादिपोषकशून्यः ।

गौतमः—

योगचेमार्घमौश्वरमधिगच्छेत् । नान्यमन्यत्र देवगुरुधार्षिकेभ्यः ।
 योगो लाभः, चेमो लभ्यस्य रक्षणमन्यमौश्वरात् ।

मनुः—

दैवतान्यभिगच्छेत् धार्षिकांश्च द्विजोन्तमान् ।
 दैश्वरच्चैव रक्षार्थे गुरुणेव च पर्वसु ॥
 अभिवादयेत्तु तान् वृद्धान् दद्याच्चैवासनं स्वकम् ।
 कृताच्चलिह्पासैत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥
 अभिगच्छेत् आभिसुखेन सत्कारार्थं गच्छेत् । गुरुणेवेत्येव-
 कारोऽभिगच्छेदित्यनन्तरं द्रष्टव्यम् ।

कागलेयो यमश्च—

यतौनां दर्शनच्चैव सर्वानं भाषणन्तथा ।

कुर्वाणः प्रयतो नित्यं तस्मात् पश्येच्च नित्यशः ॥

पश्येच्चेति चकारः समुच्चये । स्पर्शनभाषणविधिं समुच्चिनोति
न स्युग्रेत् भाषेदित्यपि लभ्यते । पश्येदित्यनेन स्पर्शनभाषणे-
इयुपादीयेते अजहत् स्वार्थलक्षणयेति लक्ष्मीधरस्तन्न अन्यथैव
तन्मान्तरेऽच्छणाया अनौचित्यात् ।

अग्निचित् कपिला सत्रौ राजा भिक्षुमहोदधिः ।

दृष्टमाचाः पुनर्व्येते तस्मात् पश्येच्च नित्यशः ॥

अग्निचित् द्रृताग्निचयनः । कपिला कपिलवर्णं गौः । सत्रौ
द्रृतसत्रयागः— अर्थात् सत्रम्भील इति पारिजातः । भिक्षुरिह
चतुर्थाश्रमी ।

वराहपुराणे—

वामनं ब्राह्मणं दृष्टा वराहश्च जलोत्थितम् ।

नमस्येच्चैव यो भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥

यज्वा मिष्ठान्वदः सत्रौ ग्रतायुर्धार्मिकः इुचिः ।

ज्ञाननिष्ठान् तपःसिद्धान् दृष्टा पापात् प्रमुच्यते ॥

इुचिस्तौर्ध्वसेवादिपूतः । ज्ञाननिष्ठो मोक्षानुकूलतत्त्वज्ञान-
रचिकः ॥

नारदः—

लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणे गौडताश्नः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥

एतान् यः सततं पश्येन्नमस्येदर्च्चयेच्च यः ।

प्रदच्छिणश्च कुब्बीत तथाऽस्यायुर्न हौयते ॥

एतानि ब्राह्मणादीनां मङ्गलानां दर्शन-नमस्कारार्चनप्रदच्छिण-

करणानि समुदितान्यायुःकामस्य तत्तौयभाग एव कर्त्तव्यलेन
विहितानि । दिवसस्थाद्यभागे मङ्गलाद्यालभनं करणौयमिति-
लक्ष्मीधरः ।

वामनपुराणे—

कृता शिरःस्थानमथाक्षिकानि
सम्बूज्य तोयेन पितृंश्च देवान् ।
होमञ्च कृतालभनं शुभानां
ततो बहिर्निर्गमनं प्रशस्तम् ॥
दूर्बां दधिं सर्पिरथोदकुम्भं
धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् ।
मङ्गोमयं स्त्रिकमचतानि
लाजान् मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च ॥
शेतानि पुष्पाणि तथा शमीञ्च
कुशासनं चन्दनमर्कविम्बम् ।
अश्वत्यदृच्छ्व समालभेत
ततश्च कुर्याच्चिजजातिधर्मान् ॥
देशानुशिष्टं कुलधर्ममयं
सगोचधर्मं न हि सन्ध्यजेच्च ॥
सम्बूज्य तोयेनेत्यनेन प्रातःस्थाने देवपितृतर्पणं कार्य-
मित्युक्तम् । आलभनं शुभानां वच्यमाणदूर्बादीनां स्त्रिको
गृहविशेषः । अर्कविम्बाद्यालभनन्तु वौचणपर्यवसन्नम् ।

अत्र शिरःखानाद्यशेषं यथाकालप्राप्तमनूद्य तत् कुर्व्यादिति ।
निजजातिधर्मादि हतौयभागे विधीयते निजजातिधर्मः स्त्रजाति-
विहितार्जनादिरूपः । तचापि यस्मिन् देशे यस्यां जातौ यस्मिन्
कुले योऽर्जनोपायो विहितोऽनिन्दितः स एव तेन करणीय
इत्यर्थः ।

द्वचः—

चतुर्थं च तथा भागे खानार्थं मृदमाहरेत् ।
तिलपुष्पकुशादौनि खानञ्चाङ्गचिमे जले ॥
आदिपदेन गोमयदूर्वायुपादाय खानं कुर्व्यादिति शेषः ।
अङ्गचिमे जले नद्यादौ ।

ग्रातातपः—

वस्त्रौकाखूलकरासेपाङ्गलाच्च पथि वृक्षयोः ।
कृतगौचावशिष्टाच्च न ग्राह्याः सप्त मृत्तिकाः ।
आखूलकरो मूषिकोस्त्रिमस्त्रितिका लेणः कुद्यादौनां जला-
ञ्जलमध्यात् । पथि वृक्षयोः सप्तमिनीति शेषः ।
शुचौ देशे च संघाह्याः शर्कराश्मादौत्यादिवर्जिताः ।
रक्ता गौरी तथा श्वेता मृत्तिकास्त्रिविधाः सृष्टाः ॥
शुचौ देशे स्तिता इति शेषः । शर्कराश्मादौत्यादिग्रब्देन
केशकौटादिपरिघहणं रक्तेत्यादिनियमात् मृदलरस्य खाने
नाङ्गत्वमिति विवक्षितम् ।

न मृदं नोदकं वापि न निशायान्तु गोमयम् ।
न गोमूत्रं प्रदीषे तु गृह्णीयाद्युद्धिमान्नरः ॥

निशाचायामिति सृष्टादिभिः सम्बन्धते । निषेधस्त्रायमद्वष्टार्थं
कर्मणि एवं प्रदोषे गोमूचनिषेधोऽपि ।

मनुः—

न स्वानमाचरेद्दुक्ता नातुरो न महानिशि ।

न वासोभिः सहाइजसं नाविज्ञाते जलाशये ॥

न स्वानमाचरेद्दुक्तेति रागप्राप्तस्त्राननिषेधो नित्यस्याप्राप्तत्वात् ।

नैमित्तिकस्य च निषेद्दुमशक्यत्वात् ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यदा यदा ।

तदा तदेव कार्याणि न कालसु विधीयते ॥

इति वचनात् ॥

आतुरस्य सर्वदा वास्तुस्त्राननिषेधः । महानिशा निशाचा
मध्यप्रहरद्वयम् ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

तस्यां स्वानं न कर्त्तव्यं काम्यनैमित्तिकादृते ॥

इति देवलवचनात् ।

अजस्त्रमनवरतं अद्भुताजात्यादिना प्राप्तं अविज्ञाते सुगमतया
अनिन्दितकर्त्तृकतया च ।

जावालः—

न पारक्ये सदा स्वायात् न भुक्ता न महानिशि ।

नार्द्देशेकञ्च वसनं परिदध्यात् कदाचन ॥

पारक्ये परकौयवायादौ । एतत्त्वात्त्रिमासम्बवे कदाचनेति
वचनात् । एकं वसनमार्दञ्च निषिद्धम् ।

एव च पुरुषस्य सदा वस्त्रदद्यधारणविधानात् स्वानकालेऽपि
तत् परियागो निष्ठुमाणकः ।

तथाः—

चयोदशां वृत्तीयाथां दशम्यान्तु विशेषतः ।

शूद्रविट्चचिद्याः स्वानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

अथमपि रागप्राप्तस्वाननिषेधः ।

लक्ष्मौधरस्तु—

अभ्योऽवगाहनं स्वानं विहितं सार्वकालिकम् ।

इति यत्सामान्येन प्रसक्तं तदनेन चयोदशादिषु अथाक्रमं
शूद्रादौनां प्रतिषिध्यते । इत्याह ।

बौधायनः—

न नग्नः स्वायात् । न नक्तं स्वायात् ।

आपस्तमः—

अशिरो मज्जनमप्सु वर्जयेत् । अस्तमिते च स्वानसुदकं प्रविश्य ।

सशिरस्तु रागतो निमज्जनं न कुर्यात्, अस्तमिते च स्वानं
वर्जयेदित्यर्थः । एतदपि रागप्राप्तस्वानविषयसेव ।

प्रकाशकारस्तु—

अशिरोमज्जनमिति लिखिता गात्रप्रचालनमात्रं प्रविश्य न
कुर्यात् इति व्याहृतवान् ।

अत्र चास्तमितमात्रे स्वाननिषेधात् न महानिशीत्यच महत्वं
विशेषदोषभूयस्त्वप्रतिपादनार्थम्^१ ।

१ (ख) पुस्तके दृष्ट्यार्थं वा अधिकः पाठः ।

पराशरः—

दिवाकरकरैः पूतं दिवास्त्रानं प्रशस्ते ।

अप्रशस्तं निशि स्त्रानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥

यथा—

स्त्रानं दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे ग्रस्ते दिवा ।

सोमस्यापि तथा रात्रौ स्त्रानं दानं विघ्नीचते ॥

राहोरन्यत्र दर्शनादित्युपलचणम् ।

राज्ञदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्यद्विषु ।

स्त्रानदानादिकं कार्यं॑ निशि काम्यतेषु च ॥

इति सृत्यन्तरदर्शनात् ।

वामनपुराणे—

स्त्रायात् ग्रिरःस्त्रानतया न नित्यं

नाकारणच्चैव बदा निशासु ।

यहोपरागेषु जलाधिपातं

त्यक्ता स्त्रजन्मर्हगतं शशाङ्कम् ॥

घोग्याज्ञवल्क्यः—

उभे सन्ध्ये तु स्त्रातव्यं ब्राह्मणैसु गृहाश्रितैः ।

त्रिसूष्यपि च सन्ध्यासु स्त्रातव्यं च तपस्त्रिभिः ॥

तपखौ वानप्रस्तादिः ।

शङ्ख-लिखितौ—

अनश्नन् अनश्नः स्त्रायात् नावमेहेत नोदृष्टं कुर्यात् न

पादेन पाणिना वा जलमतिहन्यात् यस्मादापो वे सर्वदेवताः ।
न स्ववन्तीं वृथातिक्रासेत् अनवसिच्य असेधोदकं परिहरेत्
अत्योदके न स्नायात् न समुद्रोदकमवगाहेत ॥

अनश्वन् भक्षणमकुच्छिणः । अनश्वः सवासाः । सेहनं मूत्र-
परित्यागः । उद्वर्षणमङ्गमलापकर्षणमप्सु न कुर्यादित्यच्यः ।

अतिक्रमेत् लक्ष्येत् । वृथा निष्प्रयोजनं । अनवसिच्य
तर्पणमङ्गला असेधमशुचिं परिहरेत न तत्र किञ्चित् कुर्यात् ।
अत्योदके न स्नायात् इति प्रभूतमनोहरोदकसम्बवे ।

तथा घोगियाङ्गवल्क्यः—

प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे ।

नात्योदके द्विजः स्नायात् नदौञ्चोबृज्य कृत्विसे ॥

नदौयहणमङ्गचिमोपलक्षणं नावगाहेत अन्तःप्रविश्य न
स्नायात् ।

देवलः—

न नदौषु नदौं ब्रुयात् न पर्वतेषु च पर्वतम् ।

नान्यत् प्रशंसेत्तत्स्थौर्ध्वमायतनेषु च ॥

हारीतः—

न चलरोपदारयोः स्नायात् ।

चलरमिह यचादिवस्त्रिल्लानम् । उपदारं द्वारमौपम् ।

हारीतः—

न स्नानवर्णकयोरर्थं प्रयच्छेत् । अन्यत्र देवगुरुब्राह्मणेभ्यः ।

स्नायनेति स्नानं कुर्यादि वर्णकं वर्णकरत्वात् सुगन्धिद्रव्य-

सुदर्त्तनादि तेन स्वानकरणीभूतकुशादेरेतत्करणसुगन्धिद्रव्यायं
न दद्यादित्यर्थः ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

पादेन पाणिना वापि यज्ञा वस्त्रेण चोदकम् ।

न हन्यात्र च वाधेत नै च प्रचोभयेहुधः ॥

प्रचोभणमिहात्यन्तमलिनौकरणम् ।

विष्णुः—

परनिपानेषु न स्वानमाचरेत् आचरेद्वा पञ्चपिण्डानुद्भूत्या-
पदि नाजोर्णौ नातुरो न नग्नो राज्ञदर्शनवर्ज्जै न राचौ न
सन्ध्यायाम् ।

प्रातःस्वायौ अरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्वायात् ।
आपदि अक्षत्तिमजलाशये स्वानासम्भवे । सन्ध्यायां प्रातः-
सन्ध्यायाम् ।

अथ स्वानविधिः ।

पैठीनसि:—

परकृतान् सेतुन् कूपांश्च वर्जयेत् । अंशभाकृ तत्र सेतुकृत् ।
चौन् पिण्डानुद्भूत्य स्वायात् ॥

मनुः—

परकौयनिपानेषु स्वायाक्षैव कदाचन ।

निपानकर्त्तुः स्वाला हि दुष्कृतांशेन लियते ॥

परकौयं परक्षतमाच्च तच्च प्रतिष्ठितज्ञाप्रतिष्ठितज्ञ आविशेषण
परक्षतानिति पैठौनभिवौधायनवचनानुसारात् । स्वकारिते तु न
विरोधः । निपानं जलाधारः ।

बौधायनः—

तपस्यमवगाहनं देवतालर्पयित्वा
पितृतर्पणमनुतौर्थमय आभिज्ञत्यूर्ज्ज्वहन्तीरिति ।
अचाण्डुदाहरन्ति ।

स्वन्तीष्वनिरद्भासु चयो वर्णा दिजातयः ।
प्रातस्त्वाय कुर्वैरन् देवर्षिपितृतर्पणम् ॥
निरद्भासु न कुर्वैरन्नंशभाक् तच्च सेतुक्षत् ।
तस्मात् परक्षतान् सेद्धन् कूपांश्च परिवर्जयेत् ॥
उद्भृत्य वाऽपि चौन् पिण्डान् कुर्यादापत्तु नो सदा ।
निरद्भासु तु चौन् पिण्डान् कूपात्त्वौनवघटांस्तथा ॥
तपसे हितं तपस्यमवगाहनं तपश्चाच नित्यनैमित्तिक-
कर्मानुष्टानमभिप्रेतं स्वातस्य तत्त्वाधिकारात् ।

अनुतौर्थं तौर्थं लक्ष्यौक्षय देवपित्रादितौर्थेन इत्यर्थः ।
ऊर्ज्ज्वं वहन्तीरिति तर्पणानिमपदार्थेपादानसेतावानेकः प्रयोग
इति बोधनार्थं । निरद्भासु निरद्भुप्रवाहासु ।

शङ्ख-स्त्रिखितौ—

नेष्टकाचिते पितृत्स्तर्पयेत् वापीतडागोदपानेषु सप्त पञ्च चौन्
वा पिण्डानुद्भृत्य पितृत्स्तर्पयेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

पञ्चपिण्डाननृद्धृत्य न स्त्रायात् परवारिणि ।

स्त्रायान्नदौदेवखातद्वदेषु च सरःसु च ॥

पैठीनसि-बौधायनवाक्यानुसारात् स्त्रानकर्ता मृतपिण्डचयो-
द्धरणं सेतौ कर्त्तव्यं कूपेषु घटचयोद्धरणं । पञ्चपिण्डोद्धारसु शङ्ख-
वाक्यपर्यालोचनया वाप्युदपानान्यज्ञचिमजलाशयविषयः । वाप्यान्तु
मप्तपिण्डोद्धरणमुदपाने तु पिण्डचयोद्धरणम् । मृतपिण्डश्च
तत्र हस्ताभ्यां यावानुद्धर्तुं शक्यते तावान् । अत्र च परनिपानं
प्रतिष्ठितं विवक्षितं अप्रतिष्ठिते चौर्यापन्तेः ।

परकौयनिपानेषु अपेयं सखिलं भवेत् ।

इति वाक्याच्चेति प्रकाशकारादयः । एवमेव पारिजाते
श्रौदत्ताक्षिके च । जज्ञौधर-हलायुधौ तु सामान्यमेव
पुरस्कुरतः स्त ।

मनुः— नदौषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्त्रानं समाचरेन्नियं गर्त्त-प्रस्त्रवणेषु च ॥

देवखातेषु तडागेषु देवसम्बन्धितथा प्रसिद्धेषु, सरदूति
प्रसिद्धजलाशयः ।

गर्त्तः—

धनुःसहस्राष्ट्रौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदौशब्दवहा गर्त्तस्ताः परिकीर्तिताः ॥

इत्यादिना वच्यमाणः । स्वत्यगर्त्त इति कल्पतहः । प्रस्त्रवणं
निर्द्वारः ।

विष्णुपुराणे—

कूपेषूद्धृततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि ।
स्नायौतोद्धृततोयेन यदि वा भुव्यसम्भवे ॥
कूपसम्बन्धिना उद्धृततोयेन भुवि स्थितः स्नायात् ।
इति प्रथमखण्डार्थः । अन्यत्रापि जलाशये प्रविश्य स्नाना-
मभवे तथैव स्नायादिति द्वितीयखण्डार्थः ।

विष्णुः—

स्नायात् प्रस्त्रवणदेवखातस्त्रोवरेषु । उद्धृतात् भूमिष्ठसुदकं
पुण्यं स्नावरात् प्रस्त्रवत् । तस्माच्चादेयं तस्मादपि साधुपरिगृहीतं
मर्वत एव गाङ्गम् ।

साधुपरिगृहीतं यथा रामादिपरिगृहीतं मन्दाकिन्यादि-
चित्रकूटादौ ।

शङ्खः—

सर्वतौर्धानि पुण्यानि पापज्ञानि सदा नृणाम् ।
परस्यरानपेचाणि कथितानि मनौषिभिः ॥
सर्वे प्रस्त्रवणाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ।
नद्यः पुण्याः सदा सर्वा जाङ्गत्रौ तु विशेषतः ॥
अस्य हस्तौ च पादौ च मनस्यैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कौर्त्तिश्च च तौर्धफलमन्नुते ॥
नृणां पापज्ञानां तौर्धे पापस्य शमनं भवेत् ।
यथोक्तकलदं तौर्धे भवेत् इहूद्धात्मनां नृणाम् ॥
हस्तसंयमोऽत्र निन्दितप्रतिग्रहनिवृत्तिः । पादसंयमोऽगम्य-

देशगमननिवृत्तिः । मनःसंयमः कामक्रोधादिनिवृत्तिः । विद्या
सच्चास्त्ववेदाद्यधिगम्हपा, तपश्चान्द्रायणादि, कीर्तिर्धार्मिकत्वा-
दिना प्रसिद्धिः ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

चिराचफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगः ।

मसुद्रगासु पचस्य मासस्य मरितां पतिः ॥

वृथा तृष्णोदकस्तानं वृथा जप्तमवैदिकम् ।

वृथा त्रिष्णोचिये दानं वृथा भक्तममाच्चिकम् ॥

एतद्वाक्योक्तं जलाधारादन्यत्र जलाप्ये चिराचं स्नानेन यत्-
फलं तदस्मुद्रगायां नद्यां स्नानेनेत्यर्थः । एवं पचस्येत्यादावपि
चिराच-पच्च-मास ब्रतफलदा इति केचित् ।

मसुद्रगास्ताचात् प्रत्यभिज्ञेयसमुद्रप्रवाहगः । वृथा शरौर-
क्षालनान्यफलाजनकम् ।

विष्णुपुराणे—

शिवलिङ्गमौपस्थं यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।

शिवगङ्गेति विख्यातं तत्र स्नात्वा दिवं ब्रजेत् ॥

क्षन्दोगपरिशिष्टे काव्यायनः—

यव्यद्ययं आवणादि सर्वा नद्यो रजखलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वैत वर्जयित्वा समुद्रगः ॥

यव्यो मासः, खमेकः समत्वरः । इति शतपथश्रुतेः ।

अये स्नानमाचस्य प्रतिषेधात् प्रागपि रजखला इति

हेतुमन्त्रिगदात् स्वानानहंत्वमेव विवक्षितं नलाचमनाहंत्वमपि
संप्रदायोऽयेवम् ।

नदीलचणमाह तच्चैव—

धनुः सहस्राण्षष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवहा गर्त्ताले परिकौर्त्तिः ॥

धनुरत्र प्रमाणपुरुषचतुर्हस्तमितो इडः ।

उपाकर्मणि चोक्तर्गं प्रेतस्थाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्ययहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

बेदाश्कन्दांसि सर्वाणि ब्रह्माद्यास्त्र द्वौकृषः ।

जलार्थिनोऽपि पितरो मरीचाद्यास्तथर्षयः ॥

उपाकर्मणि चोक्तर्गं स्वानार्थं ब्रह्मादिनः ।

यियासूननुगच्छन्ति संहष्टा द्व्यशरीरिणः ॥

समागमस्य यत्वैषां तत्राच्ये बहवो मलाः ।

नूनं सर्वे चयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः ॥

चृषीणां विच्यमानानामलरालं समाप्रिताः ।

संपिवेद्यः^१ शरीरेण पर्षन्मुक्तजलच्छटाः ॥

विद्यादौन् ब्राह्मणः कामान् पिचादौन् नार्यपि ध्रुवम्

आसुश्चिकाण्षपि सुखान्याप्नुयान्नाच संशयः ॥

अगुच्छशुचिना दत्तमाममृच्छकलादिना ।

अनिर्गतदशाहस्रं प्रेता रक्षांसि भुज्जते ॥

खर्धुन्यमः समानि खुः सर्वाण्यमांसि भृतले ।

कृपस्थान्यपि सोभार्कं ग्रहणे नाच संशयः ॥

चृषीणां कुशमयच्छिप्रतिमादौनां चृच्छुपाधायैस्तर्थमाणाना-
मन्तरालं तर्पणकर्तृगणमध्यं ग्रारोरेण संपिबेत संग्रतीच्छेत ।
पर्षन्मुक्तजलच्छटाः तर्पणकर्तृगणसुक्तजलसन्ततौः । अशुच्छ्रव्यं
शुचिना पुंसा आममपवां मृच्छकलादिना मृत्तिकाकपालादिना ।
अनिर्गतदशाहाः जन्मानन्तरं दशाहाभ्यन्तरे मृतास्ते च प्रेता
रक्षांसि भुञ्जते इत्यर्थः । एतच्च

समागमश्च यत्त्रैषामित्यादिना यो रजःप्रसृति सर्वदोषाभाव
उक्तस्तदपवादार्थमशुच्छौत्यादिवाक्यम् । खर्धुनी गङ्गा ।

आदौ कर्कटके देवौ अहं आवद्रजस्ता ।

चतुर्थऽहनि ममाप्ने शुद्धा भवति जाङ्गवौ ॥

तपनस्य सुता गङ्गा गोमतौ च सरिदरा ।

रजसा न प्रदूष्यन्ति ये चान्ये नदसङ्घकाः ॥

इति वचनद्वयं प्रचरदपि महाजनापरियहात् संहिताखदर्शना-
खोपेक्षितम् ।

ब्रह्मपुराणे—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चिविधं स्वानसुच्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्स्य अङ्गलेन प्रकौर्त्तिम् ॥

नित्यमहरहः क्रियमाणम् ।

यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्वायादनातुरः ।

इति वचनेनोक्तम् । नैमित्तिकं सूर्यघ्रहणादाववशं कार्यं न
तु चाण्डालादिस्पर्शनिमित्तं ग्रह्णोक्तम् ।

तत्र—

आश्रुकर्माश्रुपातञ्ज मैथुनं इदैनन्तरा ।

अस्यृशस्तर्शनं छला स्थायादाह्वा जलक्रिया ॥

इति ब्रह्मपुराणे तर्पणनिषेधात् ।

कार्यं स्वर्गादिवेत् तौर्धस्त्रानादि न तु पुष्टस्त्रानादि ग्रह्ण-
खिखितं तस्य लौकिकस्य तदसूत्रनयेनालौकिकेतिकर्त्तव्यता-
मध्यानौचित्यात् ।

एवञ्च—

स्त्रानाङ्गलेऽपि तर्पणस्य सन्ध्योत्तरकालीनत्वं वाचनिकमेव
बोव्यत्यं सन्ध्यानुष्ठानपत्रे, चन्द्रघ्रहादौ सन्ध्यानुष्ठानासभ्यते स्त्राना-
नलरमेव तर्पणमिति ।

दत्तः—

नित्यं नैमित्तिकं कार्यं चिविधं स्त्रानमिष्यते ।

तेषां मध्ये तु यज्ञियं तत्पुनर्भिद्यते चिधा ॥

मलापकर्षणं पार्श्वं मन्त्रवत् मार्जनं सृतम् ।

सन्ध्यास्त्रानमुभाभ्याच्च स्त्रानदेशाः प्रकौर्त्तिताः ॥

पार्श्वं न जलमध्ये सन्ध्यास्त्रानं प्रातःस्त्रानं मन्त्रवदिति अव्यैवत-
मन्त्राङ्गमदृष्टार्थं यत्तज्जलमध्ये सृतमुभाभ्याच्च जले स्थले च ।

ग्रह्णः—

नित्यं नैमित्तिकं कार्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्तानं तथा षष्ठं षोडास्तानं प्रकौर्त्तिम् ॥
 अस्तातसु पुमान् नार्हा जप्याग्निहवनादिषु ।
 प्रातःस्तानं तदर्थनु निव्यस्तानं प्रकौर्त्तिम् ॥
 चाष्टाल-शव-यूपादि स्थाप्ता स्तातां रजस्ताम् ।
 स्तानार्हसु ततः स्ताति स्तानं नैमित्तिकं हि तत् ॥
 पुब्यस्तानादिकं यत्तु देवज्ञविधिचोदितम् ।
 तद्विकाम्य समुद्दिष्टं नाकामसु प्रयोजयेत् ॥
 जप्तुकामः पवित्राणि अर्चिष्वन् देवताः पितॄन् ।
 स्तानं समाचरेद्यत्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकौर्त्तिम् ॥
 मलापकर्षणं नाम स्तानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।
 मलापकर्षणार्थनु प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥
 सरःसु देवस्तातेषु तौर्धेषु च नदौषु च ।
 क्रियास्तानं समुद्दिष्टं स्तानं तत्र मता क्रिया ॥
 तत्र काम्यन्तु कर्त्तव्यं यथावदिधिचोदितम् ।
 नित्यं नैमित्तिकच्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ॥
 तौर्धभावे तु कर्त्तव्यसुषोदकपरोदकैः ।
 स्तानस्य बक्षितप्तेन तथैव परवारिणा ॥
 शरौरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्तानफलं भवेत् ।
 अद्विग्नात्राणि शुध्यन्ति तौर्धस्तानात् भवेत् फलम् ॥
 सरःसु देवस्तातेषु तौर्धेषु च नदौषु च ।
 स्तानसेव क्रिया चस्तात् स्तानात् पुण्यफलं सृतम् ॥
 अभ्यङ्गपूर्वकमिति मलापकर्षसाधनोपलचणार्थम् । तौर्ध-

शब्दोऽच सरोनदौदेवखातान्यतौर्थात्मकजल्लाशथपरः । मता
अभिमता इति आवत् पुश्चस्त्रानाद्युक्तेतिकर्त्तव्यतया । नित्यं
नैमित्तिकमित्यादिना कास्यस्त्रान-क्रियाद्वाने उष्णोदकपरोदकाभ्यां
न कार्यं इत्युक्तम् । परवारि परक्षतजलं अष्टाचिमस्त्र परेणोपार्जितं
स्त्रानफलं स्तर्गादि ।

हारीतः—

पञ्च स्त्रानानि विप्राणां कौर्त्तितानि मनौषिभिः ।
आग्नेयं वारुणं ब्राह्मणं वायव्यं दिव्यसेव च ॥
आग्नेयं भस्मना स्त्रानमद्विर्वाहणमुच्यते ।
आपोहिष्ठेति तद्वाह्मणं वायव्यं गोरजः सृतम् ॥
आद्विः सातपवर्षाभिर्दिव्यं स्त्रानमिहोच्यते ।
एतैस्त्र मन्त्रतः स्त्रावा तौर्थानां फलमाप्नुयात् ॥
अग्निशब्दोऽच लक्षणया भस्मपरः । आग्नेयमित्यच सर्वचाग्नि-
कलिभ्याच्च वक्तव्यमिति ठक् ।
आपोहिष्ठेति वक्ष्यमाणमन्त्रचतुष्ट्रशेषपलक्षणं एतैराग्नेया-
दिभिः । मन्त्रतः स्तदालभादिसाधनमन्त्रोच्चारणेन ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

कालदोषादसामर्थ्यन्ते शक्तोति यदा ह्वसौ ।
तदा ज्ञावा तु चृषिभिर्मन्त्रैर्दृष्टल्तु मार्जनम् ॥
शक्त आपसु द्रुपदा आपोहिष्ठाऽघमर्षणम् ।
एतैश्चतुर्भिः चृड्यन्तैर्मन्त्रस्त्रानमुदाहृतम् ॥
स्त्रानमव्वेवतैर्मन्त्रैर्मार्ज्जनं प्राणसंयमः ।

अथमर्षणसूक्तेन अश्वमेधावस्तुत्समम् ॥

अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव तु कारयेत् ।

पूर्वोद्दैत्यस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं भवेत् ॥

कालदोषो इतिवर्षादि असामर्थ्यं शरीरापाटवं सम्पूर्णवाहण-
स्नानालुकूलद्रव्यविरहो वा स्नानमब्दैवतैरिति अब्दैवतैर्मार्जनं
अथमर्षणसूक्तेन प्राणसंयम इति संवन्धः ।

ताहृशमन्त्रस्नानं पूर्वोक्त-मन्त्रस्नानादुक्षष्टं, शब्दं आपसु
इत्यादिमन्त्रः कठब्राह्मणे शूद्यते चतुर्भिरर्पि सूक्तापेक्षथा च चृचां
भूयस्त्वात् ।

ओहत्ताक्षिके तु—

आपोहिष्ठेत्यादि चक्रचयमात्रमेव विवचितमिति ।

योगियाज्ञवल्क्येन—

शब्दं आप इति मन्त्रतुष्टयेनान्यस्नानसुक्तमिति लिखितम्
अप्रायत्यमङ्गुच्छ स्नानमप्येवंरूपं, अन्यथाऽङ्गुच्छभावे ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

असामर्थ्यच्छरौरस्य कालशक्ताद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

मान्त्रं भौममध्याग्रेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वाहणं मानसञ्चैव सप्तस्नानं प्रकौर्त्तिम् ॥

आपो हिष्ठेति वै मान्त्रं मृदालम्भसु पार्थिवम्

आग्रेयं भस्त्राना स्नानं वायव्यं गोरजः सृतम् ।

यत् सातपवर्षेण स्वानन्तदिव्यमुच्यते ।
 वारुणज्ञावगाह्यञ्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥
 ग्रसं स्वानं यथोदिष्टं मन्त्रस्वानक्रमेण तु ।
 काञ्छदोषादसामर्थ्यात् बर्वन्तुल्यफलं सृतम् ॥
 मानसं प्रवरं स्वानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
 आत्मतीर्थप्रशंसाद्यां व्याखेन पठितं यतः ॥

एतच्च सुख्यस्वानासामर्थ्यं कर्त्तव्यं असुख्यस्वानगणे सुख्यस्यापि
 निवेशः सप्तवभात्पूरणाय अन्येषां सुख्यतुल्यताद्योतनाय वा
 ततोऽन्यस्य सुख्यस्याभावात् ।

स्वन्दपुराणे—

पुण्यं कनखले यच्च प्रथागे यच्च सुन्दरि! ।
 तत्फलं सकलं देवि भूतिस्वाने विधौयते ॥
 भूतिर्भस्म तच्च संकृताग्निप्रसूतमिति श्रीदत्ताङ्गिके ।

तथा—

उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा नरवाहननन्दिते ।
 भूतिस्यृष्टं न हि नरं धर्षयन्ति विनायकाः ॥
 प्रमत्त उन्मत्तः, धर्षयन्ति भर्त्ययन्ति, विनायकाः कुम्भाण्डादयः
 विष्णुपुराणे—

आकाशगङ्गासखिलं समादाय गभस्तिमान् ।

अनभागतमेवोव्यां सद्यः चिपति रश्मिभिः ॥

तस्य स्तर्घविनिर्धूतपापपङ्गो द्विजोन्तमः ।

न याति नरकं मर्त्यो दिव्यं स्वानं हि तत् सृतम् ॥

द्वन्तिकादिषु चक्षेषु विषमेषु स्वयं दिवः ।
 दृष्टाकं पतितं ज्ञेयं तद्गङ्गं दिग्गजोच्छ्रितम् ॥
 युग्मर्चेषु च अन्तोयं पतत्यकोच्छ्रितं दिवः ।
 तत् सूर्यरस्मिभिः सद्यः समादाय विनश्यति ॥
 विषमर्चेषु प्रथम-दत्तौष्ठ-पञ्चमादिषु अश्विनौ-द्वन्तिका-मृग-
 शिरः-पुनर्वस्त्रादिषु युग्मेषु समेषु रोहिण्यादिषु ।

तथा—

उभयं पुष्टमव्यर्थं नृणां पापहरं द्विजः ।
 आकाशगङ्गायत्रिलिङ्गं दिव्यं स्नानं महासुने ॥

वराहपुराणे—

द्वचिणावर्त्ततोयेन तिलमिश्रोदकेन च ।
 उदके नाभिमाचे तु यः कुर्यादभिषेचनम् ॥
 प्राकृस्रोतसि वै नद्यां नरस्त्रेकायमानसः ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्त्वणादेव नश्यति ॥
 प्राकृस्रोतसि पूर्वदिग्भिसुखप्रवाहायाम् ।
 अच्छिक्षपद्मपञ्चेण सर्वरत्नोदकेन च ।
 स्रोतसो वै नरः स्त्राला सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

स्रोतस इति सप्तम्यर्थं षष्ठी ।

पारिजाते तु—

स्रोतसौति पठिला सप्तम्यर्थं व्याख्यातम् ।
 द्वचिणावर्त्तशङ्केन पात्र औदुम्बरे स्थितम् ।
 उदकं यः प्रदच्छेत शिरसा द्वचिणामानसः ॥

तस्य जन्मकृतं पापं तत्त्वणादेव नश्यति ॥
आदुम्बरे ताम्रपात्रे, शिरसेति सप्तम्बर्धे हतौथा ।

जावालः—

अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।
आद्रेण वासमा वाऽपि दैहिकं मार्जनं विदुः ॥
कर्मिणां स्नानानन्तरं यत् कर्त्त्वं विहितं तत्त्विकौषुणां मार्जन-
मिह प्रोच्छनम् ।

अशिरस्क इत्यनुष्टुतौ मनुः—

न च स्नायादिना ततः ।

ततः शिरसो विना । तेजायशक्तौ विहितं स्नानं सशिरस्कं
कर्त्तव्यमित्युक्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

शिरःस्नानन्तु कुर्वीत देवं पैत्रमयापि वा ।

इति गृहस्थरकारे प्रातःस्नानादितरङ्गः ॥

अथ क्रियास्नानम् ।

तत्र गृह्णः—

क्रियास्नानन्तु वस्त्वामि अथावदनुपूर्वशः ।
स्त्रिरक्षित्वा कर्त्तव्यं शौचमादौ अथाविधि ॥
जले निमग्नैस्त्रुम्भज्य उपसृष्टे अथाविधि ।

तौर्धस्यावाहनं कुर्यात्तप्रवद्याम्यतः परम् ॥
 प्रपदे वरुणं देवमभसाम्यतिमूर्च्छितम् ।
 आचितं देहि से तौर्धं सर्वपापापनुत्तये ॥
 तौर्धस्यावाहयिष्यामि सर्वाधिविनिस्तृदनम् ।
 साच्चिद्धमस्मिंस्तु तोद्ये भजतां मदनुयहात् ॥
 रुद्रान् प्रपदे वरदान् सर्वानप्युपुषदस्त्वहम् ।
 सर्वानप्युपुषदश्वैव प्रपदे प्रणातः स्थितः ॥
 देवमप्युपुषदे बक्षिं प्रपदे अधिविनिस्तृदनम् ।
 आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपदे वरुणान्तथा ॥
 रुद्राश्चाग्निश्च सर्पश्च वरुणस्त्वाप एव च ।
 ग्रन्थयन्त्वाऽऽु मे पापं पुनन्तु च सदा मम् ॥
 इत्येवसुक्रा कर्तव्यं ततस्मार्ज्जनं जले ।
 आपो हिष्टेति तिस्तुभिर्यथावदन्तपूर्वशः ॥
 हिरण्यवर्णेति च वै च्छग्निश्च तिस्तुभिस्तथा ॥
 शक्तो देवौरिति तथा शक्त आपस्त्वैव च ॥
 इदमापः प्रवहतां तथा मन्त्रमुदीरयेत् ।
 एवं सम्भार्ज्जनं क्लवा क्लन्द आर्षं सदैवतम् ॥
 अघमर्षणसूक्तश्च संसरेत् प्रथतस्थापा ।

१. मूले अश्वेषतः ।

२. (क) याचेत ।

३. क्लचित् अंशुसदं ।

४. मूले मात्र रक्षन्तु सर्वशः ।

५. मूले हिरण्यवर्णेति तिस्तुभिर्जगतौभिस्तस्तुभिः ।

क्षन्दशानुषुभस्तस्यै चृषिष्वैवाधमर्षणः ॥
 देवता भावद्वन्नस्य पापम्भस्यै प्रकौर्त्तिः ।
 ततोऽभ्यमि निमज्जेत्तु चिःपठेद्घमर्षणम् ॥
 यथाश्वेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
 तथाधमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥
 अनेन विधिना स्तावा अमेधस्तानवाससा ।
 परिवर्त्तितवासास्य तौर्थतीरमुपस्थृश्वेत् ॥
 उद्कस्याप्रदानाद्वि स्तानशार्टौ न पौडयेत् ।
 अनेन विधिना स्तातः पुण्यं फलमुपाश्वुते ॥
 भजतामित्यच विभक्तिविपरिणमनं तेन वरणमित्यनेनान्वयः ।
 हिरण्यवर्णति हिरण्यवर्णाः पूर्णचयः पावका इत्याद्यास्तस्य-
 स्तैत्तिरीय-मैत्रावरुणीययोः शाखयोर्द्रष्टव्याः पापम्भस्ताधमर्षण-
 सूक्तस्येत्यन्वयः ।

कात्यायनः—

अथातो नित्यस्तानं नद्यादौ मृद्गोमयकुशतिलसुमनस आहृत्य
 उद्कान्तं गत्वा पूर्णचौ देशे प्रतिष्ठाय प्रचाल्य पाणिपादं
 कुशोपयहो बद्धशिखो अज्ञोपवीत्याचम्योरुं हौति-तोयमामन्व्य
 आवर्त्तयेत् चे ते शतमिति सुमित्रिया न इत्यपोऽज्ञलिमादाय
 दुर्मित्रिया इति देव्यं प्रतिष्ठिष्वेत् ।

१ (क) क्षन्दोऽनुषुभ्म् च तस्यैव ।

२ (क) पापक्षये क्षिति पापम्भस्य

३ (क) तौर्थस्य फलमश्वते ।

कटिमस्ति उरु जडे चरणौ करौ मृदा चिस्तिः प्रचाल्याचम्य
नमस्तोदकमालभेत अङ्गानि मृदा, इदं विष्णुरिति सूर्योभिसुखो
निमज्जेदापोऽस्मानिति स्वालोदिदाभ्य इत्येवमप्सु निमज्जोन्मज्जाचम्य
गोमधेन विलिङ्गेत् मानस्तोक इति ।

ततो ऽभिषिञ्चेदिदं भे वहण इति चतस्रभिर्माप
उदुत्यमवभृथेत्युचैतस्मिन्निमज्जोन्मज्जाचम्य दर्भैः पावयेत् । आपो
हिष्टेति तिस्तुभिरिदमापो हविश्चतौ देवीराप इति द्वाभ्याम्,
आपो देवा । द्रुपदादिव । शब्दो देवीरपां रसमापो
देवौः पुनन्तु भेति नवभिर्वित्यतिर्मति उँकारेण व्याहृतिभि-
र्गायन्नावादावन्ते जलेऽघमर्षणं चिरावर्त्तयेत् द्रुपदां वा आयं-
गौरिति एवं प्राणायामो वा सश्चिरसं उँ इति वा विष्णोर्वा
स्तरणम् ।

उपाग्नज्ञतेऽनेनेति उपग्रहो हस्तस्तेन कुप्रहस्त इत्यर्थः । नियं
यज्ञोपवीतौति पुरुषार्थविधिप्राप्ने यज्ञोपवीतौति द्वितीयवस्त्र-
वारणार्थमिति कात्यायनभाष्य । तत्र, परिसंख्यापत्तेः ।

तस्य क्रत्वर्थवाश्रयणं प्रकरणात् तेन दैवादिनष्टेऽपि यज्ञोपवीते
तदुत्पाद्य स्तानमिति सिद्धतौति ।

वस्तुतस्य— द्विवस्त्रता चुटिते यज्ञोपवीते तदत्त्वमपि स्तान-
दशादासुपादेयम् ।

उरु हौति—

उरु हृ राजा वरुणश्चकार इति चक्कु । ये ते शतमिति—
ये ते शतं वरुण इत्यादि चक्कु । सुभित्रिया न इति सुमित्रिया न

आप इत्यादि यजुः । दुर्मित्रिया इति दुर्मित्रियात्सौ सन्विति
यजुः ।

देष्ठं प्रतिषिञ्चेदिति देष्ठावस्थानदिशि निःच्छिपेत् ।

बौधायनः—

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्विति तां दिशं निरुचति ।
यस्थाभस्य दिशि देष्ठो भवति तान्निरुचति तस्यां दिशि
च्छिपति । नमस्य नमस्त्वय आत्मभेत लिप्येत इदं विष्णुरिति ।

इदं विष्णुर्विचक्रमे इत्यादिना सूर्याभिमुखो निमज्जेत इति
तडागाभिप्रायम् ।

नद्यां सरःसु च खाथात् प्रतिस्थोतःस्थितो दिजः ।

इति नरसिंहपुराणात्

आपो इस्तानिति आपोइस्तान् मातर इति चक्र उच्च-
दादित्याभिमुखो शुचिरासुत इति सूर्याभिमुखो निमज्जेदियेकं
मज्जनं उच्चाच्चनानन्तरं निमज्जनश्रवणात् द्वितीयमस्ति चैवं
तन्मिमज्जोन्मज्ज्य चापरं इति मज्जनत्रयसिद्धिः ।

पारिजातसु—

क्षालेति श्रवणात् पुनर्मज्जनं उच्चाच्च निमज्जेति चापरमिति
मज्जनत्रयसिद्धिरित्याह ।

तच्चिन्यम् ।

मानस्तोके तनये इत्यनया चक्रा अभिषिञ्चेत्, हस्तेन शिरसि
जलं चिपेत् । इमं से वरण इति— इमं से वरण शुधौहरं
इत्यादि तत्त्वामौति चक्र लक्ष्मोऽग्ने इत्यादि चक्र सत्त्वाऽग्ने

इत्यादि चर्णमिः । आप इति आप श्रोषधीरित्यादिका चक्र ।

शुच्चन्त्विति शुच्चन्तु मा ग्रपथ्यादिका चक्र । अवभूयेति अवभूयं विष्णुं पुनरित्यादि घजुः । अन्ते चैतदिति एतदद्व्यमाण मार्जनान्ते उक्तमन्त्रकमभिषेककर्म कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अत्र चाभिषेको मार्जनञ्च एकायैव चक्रचा अङ्गवलात् दर्भैरपि बङ्गलं चित्विश्चान्तं कपिञ्जलन्यायेन । पावयेन्मार्जनं कुर्यात् ।

आपो हिष्टेति तिस्तुभिरिति आपो हिष्टा मधोभुव इत्यादि-
तिस्तुभिः । इदमाप इति इदमापः प्रवहतेति हविष्ठतौरिति-
हविष्ठतौरिमा आप इति । देवौराप इति । दाभ्यामिति ।
देवौरापो अपानपात् इति कार्षिरसि समुद्रस्य त्वा, इति द्वे ।

आपो देवा इति आपो देवा मधुमतौरिति द्रुपदादिव सुसुचान इत्यादि शब्दोदेवौरभीष्टये इति अपां रसमिति अपां रसमुद्घयसमिति आपो देवौरिति आपो देवौरुपस्तुषेदिति पुनन्तु मेति पुनन्तु मा इत्यादिका नव चक्रः विपेतिर्मिति विपेतिर्मा पुनातु वाकपतिर्मा प्रणाहौति अस्यान्ते वाच्छ्वादे सूर्यस्य रज्मिभिरित्यनुषङ्गेण मन्त्रदद्यम् । देवस्त्वा मविता पुनात्वच्छ्वादेण पवित्रेण सूर्यस्य रज्मिभिरिति च तृतीयो मन्त्रः । एभिर्मन्त्रैः पावयिलेत्यर्थः ।

आदावन्ते चेति आपो हिष्टेत्यादि मार्जनाद्यन्ते अघमर्षणं चतञ्च सत्यच्छेत्यादि द्रुपदादिव सुसुचान इति आयं गौरिति त्रृचं आयं गौः पृष्णोति त्रृचं प्राणायामो वा कर्त्तव्य इति शेषः । उँमिति वा स्मरणं विष्णोर्वा स्मरणं कर्त्तव्यमिति शेषः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः—

योऽप्सौ विस्तरतः प्रोक्षः स्वानस्य विधिरुच्तमः ।
 असामर्थ्याच्च कुर्याच्चेत्तन्नायं विधिरुच्यते ॥
 स्वानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।
 जलाभिमन्त्रणाच्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥
 अघमर्षणसूक्तेन चिरावृत्तेन नित्यशः ।
 स्वानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः ॥

अन्नायमर्थः—

यदि देशकालाद्यसामर्थ्यादिना विस्तरस्वानं कर्तुमशक्त-
 स्तदा अघमर्षणसूक्तेन चिरावृत्तेन तीर्थपरिकल्पनजलाभिमन्त्रणा-
 चमन-मार्जन-जप-स्वानानि कुर्यादिति पूर्वप्रतिपञ्चकमवत्तीर्थ-
 परिकल्पनाद्यनुवादेन मन्त्रमाचविधानात् ।

अत्र विपरीतेऽपि शाब्दकमे पूर्वस्वानीय एव क्रमो याह्वः,
 तेन प्रथमं जलाभिमन्त्रणं तत आचमनं ततो मार्जनं ततः
 स्वानमिति लभ्यते ।

गोभित्वाः—

अथ स्वानविधिं प्रवक्ष्यामो नदी-देवस्वात-गर्त्त-प्रस्त्रवणादैन्
 गत्वा इत्त्वौ देशे मृत्तिलक्षणगोमयाद्यनुकल्प्य पारक्यनिपाने
 पञ्चपिण्डानुद्भूत्य नमस्त्रयं तौर्धं पावकानः सरस्तौ इत्यादिना
 पादादाहारभ्य मृदा गाचाणि प्रक्षाल्योपविश्य वद्धशिखो यज्ञोपवीतौ
 प्राञ्छुख उद्घानुखो वा कुशहस्तः समाहितः सप्तव्याहृतौः साविच्छीञ्च

१ सकृज्जपित्वा सप्तश्लोकः सावित्र्यानुमन्त्रितं सकृददक्माचामेदिति ।
तत आचम्यापो अथाविधि ।

अथ देवताभिसन्धिं कृत्वा सहस्रशौर्षी इतवत्यनुक्रान्ताभिर्जिम्बर्जन्तिकामादाय इदं विष्णुरिति तदिष्णोरिति षड्युचेनै संमृज्य उदयन्तमस्यरि उदुन्तममिति चोर्द्धे पाणी कृत्वा आदित्यमवेच्छेतोद्गृह्यतास्त्रीति आमोऽस्त्रीति प्रातिलोम्येनाङ्गानिै सृदा लेपयित्वा स्तृप्तेत् द्विरावृत्त्याै ।

ततः गावश्चिह्नासमन्यव इत्यनेन गोमयं गात्रेषु सृन्तिकावत् ।
स्वतन्त्रेति तिसृभिः शुद्धाघर्षणं जपेत् । ततो देवताभिसन्धिं कृत्वा नाभिमात्रजले स्थित्वा—

शक्तो देव्यापोहिष्ठौद्याभिः पावमानौभिस्तरत् समन्दौभिरेतोन्विन्द्रं तसुष्टवामन किं इन्द्र उदुन्तममित्याभि स्वग्मिः पवित्रवतौभिर्मर्ज्जनं कृत्वा आभिः चिःप्राणायामं कृत्वा सहस्रशौर्षत्युचेन चिराचम्याघर्षणेन चिरासुत्य पुनः शक्तो देवौ-रित्यादिभिर्मर्ज्जनन्त्वा ।

नदौदेवखात-गर्त्त-स्वरणादीन् गतेति वचनान्वद्यादावेवं स्तान-विधिनेऽद्गृहोदके, सृदा द्युपकल्प्य अधमोन्तममध्यमाङ्गप्रदालनार्थं योगियाङ्गवत्त्वक्येनैव चिधा कृत्वा स्तुदं तान्त्रिति सृतेः ।

पावकानः सरस्वतौराजेभिर्वाजिनौवतौति सहस्रशौर्षिति

१ (क) सकृज्ञात्स्ति ।

३ मूले प्रातिलोमान्यङ्गानि

२ मूले अधिकं ।

४ मूले द्विरेतयावता कृत्वा ।

महस्तश्चौर्धा पुरुष इति उत्तवतौति उत्तवतौ भुवनानाभिति अश्व-
कान्तेनि अश्वकान्ते रथकान्तेति इदं विष्णुरिति इदं विष्णुर्विचक्रमे
इति तदिष्णोरिति तदिष्णोः परमं पदभिति तदिप्राप्त इति
अतो देवा इति उद्यमिति उद्यन्तमसः परि, ज्योतिः पश्यन्त
इति उद्यन्तमं वरणपाशभिति उद्यूतासौति उद्यूतासि वराहेणेति
आत्मासि प्राण उद्यूतासौति ।

प्रतिलोमानि पादादारभ्य शिरःपर्यन्तानि आवृता इति-
कर्त्तव्यतया गावश्चिद्वास इति गावश्चिद्वासमन्यव इत्यनेन ।
मरुत इति शुक्लाघमर्षणम् । जलं विना अघमर्षणम् ।

अच मार्जनात् पूर्वं प्रपद्ये वरणमित्यादि तौर्धावाहनं
कुर्वते तद्युक्तम् ।

तस्य शङ्खानुष्ठानप्रविष्टतयाऽचाप्रवेशात् गोभिलौथ-कम-
विरोधाच्च ।

पावमानौभिरिति पवमानसमन्विच्छक्षपरं बङ्गवचनं द्वि(च)त्व-
विश्रान्तं कपिच्छलन्यायात् चित्वापकबङ्गलबोधकस्य प्रकरणे
चापठित्वात् ।

अत उपास्तै गाथता नव इति अभिते मधुना पद्य इति म
नः पद्यस्तेति च्छक्षुचयपरिश्रितः ।

एवं तदविद्युतेत्यादि षड्केन समं नवकानुष्ठानमप्रमाणकम् ।
केचित्—

पावमानौरित्यादिका एव चक्षः पावमानौपदयुक्तवेन
पावमान्य इत्याङ्गः ।

तदपरे दूषयन्ति लक्षणापत्तेरिति तरत् समन्वये धावतौति
चतुष्क्षस्यैव गोतमादिभिः पावमानलेन कौर्त्तनात् ।

एतोन्विन्द्रमिति च्छग्मिः च्छत एतोन्विन्द्रं सुचामशुद्धमिति
एतोन्विन्द्रं तसुष्णावेति नद्याह्यायोस्त्रिव्यत्तच्छमिति चतुष्टयं पविच-
वतौभिरिति पविचसहिताभिरित्यर्थः ।

न तु पविचन्तेति वितत इत्यादि पविचपदवत् च्छग्महणं लक्षणा-
पत्तेः । राजाद्यलिखितोप्येषः स्वानविधिः सकलक्षन्दोगपरिग्रहादिह
लिखितः^१ ।

पद्मपुराणे—

नैर्मल्यं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न विद्यते ।

तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधौयते ॥

अनुद्धृतैस्तद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् ।

तीर्थं प्रकल्पयेद्दिदान् सूखमन्वेण मन्त्रविद् ॥

नमो नारायणायेति सूखमन्व उदाहृतः ।

दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रथतः षुडुचिः ॥

चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्तं समन्ततः ।

प्रकल्पावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥

ॐ विष्णोः पादप्रसूताऽस्मि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।

पाहि नस्वेनस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥

तिस्त्रः कोशोऽर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।

दिवि सुव्यन्तरौचे च तानि ते सन्ति जाक्षवि ॥

नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।
 वृद्धा पृथ्वौ च सुभगा विश्वकारा शिवा सिता ॥
 विद्याधरौ सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसाधनी ।
 वेमा च जाङ्गवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
 एतानि पुण्यनामानि स्वानकाले प्रकीर्त्येत् ।
 भवेत् सञ्चिहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगमिनी ॥
 ममवाराऽभिजप्तन्तु करसम्पुटयोजितम् ।
 मृद्धि कुर्यात्त्वं भूयः चि चतुः पञ्च सप्त वा ॥
 स्वानं कुर्यात्त्वदा तददामन्त्य च विधानतः ।
 अश्वकान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुभरे ॥
 मृत्तिके हरे से पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
 उद्गृताऽसि वराहेण छणेन शतवाङ्गना ॥
 नमस्ते सर्वभूतानां प्रभवारिणि सुव्रते ।

नरसिंहपुराणे—

नद्यां स्वत्सु च स्नायात् प्रतिस्रोतःस्थितो द्विजः ।
 तड़ागादिषु तोषेषु प्रत्यक्ं स्वानमाचरेत् ॥
 शुचौ देशे समभ्युक्त्य स्नापयेत् कुशमृत्तिखान् ।
 मृत्तोयेन स्वकं देहं बहिः संशोध्य यन्नतः ॥
 स्वानशाटौच संशोध्य कुर्यादाचमनं बुधः ।
 श्वनैर्जलं प्रविश्याथ नमेदहणमप्यतिम् ॥
 हरिमेव स्वरन् बुद्धा निमज्जेच्छरवज्जले ।
 ततस्त्रौरं समासाद्य अप आचम्य मन्त्रतः ॥

प्रोक्षयेद्वरणं देवं मन्त्रवर्ता पावमानौभिः ।
 कुशाप्रस्तेन तोयेन प्रोक्ष्यात्मानं प्रथत्रितः ॥
 आलभेन्मृत्तिकां गच्छे इदं विष्णुरिति द्विजः ।
 ततो नारायणं देवं संसारेत् प्रविशेच्छलम् ॥
 निमज्जानो जले सम्यक् त्रिंपेदघमर्षणम् ।
 प्रत्यर्कमादित्याभिसुखो भूत्वा । अत्र पौराणिकः स्वानविधिः
 सर्वशाखिसाधारणः, अन्यसु शाखाभेदेन वैकल्पिकः ।
 वैदिकमन्त्रशून्यसु पद्मपुराणीयो विधिः सर्वशाखि-सर्ववर्ण-
 साधारणोपौत्रि प्राच्छः ।

याज्ञवल्क्यः—

तुष्णौसेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः ।
 आचम्य प्रयतः पञ्चात् स्वानं विधिवदाचरेत् ॥
 अशुचिः स्वाननिमित्तेन चाण्डालस्पर्शादिना ।
 स्यर्शनाद्विद्विताभिरुद्धृताभिश्च मानवः ।
 स्वानं समाचरेद्यसु न स शुध्यति कर्हिचित् ॥
 स्यर्शनाशुचिद्व्यस्य, उद्धृताभिरिति वचनादनुद्धृतासु न
 स्यर्शदोष इत्यर्थादायाति ।

तथा—

अपाह्नास्वागता आपो नद्याः प्रथमवेगिकाः ।
 प्रत्योभितासु केनापि याश्च तौर्थादिनिःसृताः ।
 गङ्गाप्रवाहादिच्छिक्राः ।

तथा—

उपस्थाने हि यस्तासां मन्त्रवान् कौर्त्तितो विधिः ।
 निवेदनान्तस्तत् स्वानमित्याङ्गब्रह्मवादिनः ॥
 निषेकात् प्रभृति स्वानं यावच्छ्रुतिनिदर्शनात् ।
 नामन्त्रवद्विजातीनां कर्म किञ्चित् प्रवर्तते ॥

तथा—

मत्य-कच्छप मण्डुकास्तोषे मग्ना दिवानिश्चम् ।
 वसन्तोऽपि च ते स्वाता फलं नार्हन्ति कर्हचित् ॥
 अद्भाविधिसमायुक्तं कर्म यत् कियते नृभिः ।
 सुविशुद्धेन भावेन तदानन्याय कल्पयते ॥
 उपस्थानं उर्हंहि इत्यादि मन्त्रकं तासामपां निवेदनान्तः-
 देवा गातु विदो गातुमिति जप्य निवेदनान्तः, निषेको
 गमीधानम् ।

तथा—

ब्रह्मचर्विशालैव मन्त्रवत् स्वानमित्यते ।
 तुष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं सृतम् ॥
 तुष्णीममन्त्रकं सनमस्कारकमुद्कनमस्कारवत् ।

तथा—

अगम्यागमनात् स्तेयात् पापेभ्यश्च प्रतिघटात् ।
 रहस्याचरितात् पापात् सुच्यते स्वानमाचरन् ॥
 प्रकर्तुमसमर्थश्चेत् जुहोति यजति क्रियाः ।
 स्वान-ध्यान-जपैर्दनैरात्मानं शोधयेत् बुधः ॥

विष्णुः—

याम्यं हि यातनादुःखं नित्यस्त्रादी न पश्यति ।

नित्यस्त्रानेन पूयन्ते येऽपि पापक्तो जनाः ॥

याम्यं यमलोकोङ्गवम् ।

ओगियाङ्गवल्क्यः—

विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्छूया च अत् ।

उद्धरन्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः ॥

स्त्राला च वाससी धौते अक्षिष्ठे परिधाय च ।

प्रच्छाल्योरु मृदाङ्गौ च हस्तौ प्रच्छाल्य वै तथा ॥

अभावे धौतवस्तस्य शाणचौमाविकानि च ।

कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन वा भवेत् ॥

कुतपो नेपालकम्बलः ।

तथा—

यावद्देवानृषीश्वैव पितृंश्वैव न तर्पयेत् ।

तावन्न पौड़येदस्त्रं येन स्त्रातो नवोदके ॥

निष्पौड़यति यः पूर्वं स्त्रानवस्त्रन्तु तर्पणात् ।

निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवा महर्षयः ॥

सांख्यायनगृह्णम्—

सवस्त्रोऽहरहरासुत्यानुदकोऽन्यदस्त्रमाच्छादयेत् ।

सवस्त्रदृति द्वितीयवस्त्रप्राप्त्यर्थं एकवस्त्रलत्य नग्नलप्रतिषेधेनैव
प्राप्त्वादिति ब्रह्मदत्तभाष्यम् । अनुदकः गिरोव्यतिरिक्तगच्छन्तु-
द्वृतोदकः ।

पराश्ररः—

खाला निरस्य वासोऽन्यजंघे प्रक्षाल्य चाभसि^१ ।

अपविचे कृते ते तु कौपीनस्थोतवारिणा ॥

कौपीनं गुद्धदेशः । ततस्तुतेन जलेन ।

जावालः—

नार्दमेकञ्च वसनं परिदधात् कदाचन ।

नरसिंहपुराणे—

न रक्तमुल्पणं वासो न नौलञ्च प्रशस्ते ।

मलाकञ्च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः ॥

उल्लण्डुङ्टम् ।

खालेत्यनुष्टुतौ हारीतः—

नोन्नरौद्रविपर्यासं कुर्यात् ।

विष्णुः—

खातः शिरो नावधुनेन्नाङ्गेभ्यस्तोथसुद्धरेत् ।

न तैलवसे स्फृशेत् । नाप्रकालितं पूर्ववासो विभृयात् ।

खात एव शोष्णीषो धौते वाससौ विभृयात् ।

न स्तेच्छान्यजपतितैः सह संभाषणं कुर्यात् ॥

तैलञ्च वसा च तैलवसे तैलशब्दश योगरूढपुरस्कारेण
निलान्तैले रूढः, तैलादौ च तैलपद्मयोगः स्वेहे तैलजिति
तैलच्च प्रत्ययादिति कल्पतरुपारिजातौ ।

१ (ख) प्रक्षालयेन्द्रा ।

पूर्वधृतमङ्गेभितिशेषः । उष्णीषधारणमिह शिरोजला-
पनयनाय तेन तदनन्तरं न धार्यमिति ।

तथाच महाभारते—

आमुतः सोऽधिवासेन जलेन च सुगन्धिना ।
राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलार्पितम् ॥
जलच्छयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्द्धनि ।
इति शिथिलार्पितं अगाढवद्धम् । पूर्ववासः पूर्वधृत-
मङ्गेभिति शेषः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

अपमृज्यान्न च स्नातो गाच्चाष्टवरपाणिना ।
न चाये धूनयेत् केशान् वाससौ न च निर्धूनेत् ॥
अम्बरं स्नानवस्तुं तेन स्नानवस्त्रेण नाङ्गं परिमृज्यादिति
पारिजातः ।
अम्बरपाणिना रिक्तपाणिनेति हलायुधः ।
एतदुभयमपि भद्रम् ।

स्नातो नाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाश्वा न पाणिना ।
इति विष्णुपुराणात् ।

एवच्च स्नाना गाच्चमवमृज्यादिति हारीतादि-वाक्येन स्नान-
शाश्वा न पाणिना चेति विशिष्य समर्थं प्रति परिमार्ज्जनमाचा-
भावोऽङ्गं असमर्थं प्रति पाणिस्नानशाश्वौकरणपरिमार्ज्जनाभाव
इति प्रकाशकारः ।

अन्ये तु—

नाङ्गेभस्त्रोयमुद्धरेदित्यनेनैव वस्त्रनिषेधे चिद्वे पुनरभ्वर-
पाणिस्त्रानशाटीप्रतिषेधो यथोच्चरदोषभूयस्त्रार्थमित्याङ्गः ।

मनुः—

श्विरःस्त्रातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिद्बुपस्त्रृश्वेत् ।
यदा श्विरः स्त्रानं कृतं भवति तैलेन तदा तदिनमङ्गं तैलेन
न संयोज्यं, तैलशब्दोऽचापि तिलतैलपरः ।

पराश्वरः—

ब्राह्मणं स्त्रातुमाद्यान्तमनुगच्छन्ति देवताः ।

पितरश्च महाभागा वायुभूता जलार्थिनः ॥

इति गृहस्थरत्नाकरे क्रियास्त्रानतरङ्गः ॥

अथ सन्ध्योपासनम् ।

तत्र घोगियाज्ञवल्क्यः—

अतः परं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासननिर्णयम् ।^१

अहोरात्रकृतैः पापैर्यासुपास्य निवर्त्तते ॥

सर्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः ।

त्राह्मणाच्च न हौयेत अन्यजन्मगतोऽपि सन् ॥

सन्ध्या च वक्ष्यमाणा प्राणायामादिकर्मात्मिका उपासन-
मनुष्ठानं सर्वावस्थोऽपि निन्द्यसेवादिकर्मरतोऽपि यथोचितगौचे
अप्रस्त्रोऽपि चेत्यर्थः ।

मनुः—

पूर्वां सन्ध्यां जपस्त्रिष्ठन् नैश्चमेनो व्यपोहति ।

पश्चिमान्तु ममासीनो मलं हन्ति दिवाक्रतम् ॥

मलं पापम् ।

आतातपः—

अनृतं मद्यगन्धञ्च दिवामैषुनमेव च ।

पुनाति वृषत्स्थानं बहिः सन्ध्या ह्युपासिता ॥

वृषत्स्थानाधार्मिकः ।

वृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते मलम् ।

वृषत्स्थानं तं विदुर्देवाः— । इति महाभारतात् ॥

^१ प्रथमपङ्कः परं वचिदधिका पङ्कः ।
पापौ भवत्यकुर्वन् यद्वाह्मणाचैव हौयते ।

यमः— यदक्षा कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैश्च हन्ति तत् ॥

यद्रात्रा कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

पूर्वां सन्ध्यां समासीनः प्राणायामैर्योहति ॥

सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं शंसितव्रताः ।

विधूतपापाले यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥

शंसितव्रता दृढव्रताः । एतचाज्ञानादिक्षत-पापविषयम् ।

याज्ञवत्क्यः—

दिवा वा अदि वा रात्रौ यदज्ञानक्षतं भवेत् ।

चिकालसन्ध्याकरणात् तत् सर्वं वै प्रणश्यति ॥

बौधायनः—

यदुपस्थक्षतं पापं पद्मां वै यत् छतं भवेत् ।

बाङ्गभ्यां मनसा वापि वाचा वा यत् छतं भवेत् ॥

सायं सन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्मात् प्रमुच्यते ।

शातातपः—

गृहेषु प्राक्तौ सन्ध्या गोष्टे शतगुणा भवेत् ।

नदौषु शतमाहसौ अनन्ता शिवसन्निधौ ॥

प्राक्तौ एकगुणफला ।

समर्तः—

प्रातःसन्ध्यां सनच्चामुपासौत यथाविधि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामद्वार्तमितभास्त्रराम् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः—

ह्रासद्वौ च सततं दिवसानां^१ यथाक्रमम् ।
सन्ध्या मुहूर्तमाचन्तु ह्रासे हृद्वौ च सारे सृता ॥
सन्ध्यौ सन्ध्यासुपासीत नास्ते नोदिते रवौ ।
मुहूर्ती नाडीदयम् ।

आज्ञवल्क्यः—

स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्ज्जनं प्राणसंयमः ।
सूर्यस्याप्युपस्थानं गायत्र्यः प्रत्यहं जपः ॥
प्राणानाथस्य संप्रोक्ष्य त्र्युचेनाब्दैवतेन तु ।
जपन्नासीत सावित्रौ प्रत्यगातारकोदयात् ॥
सन्ध्या प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ।
अब्दैवतैरापो हिष्ठेत्यादिभिः संप्रोक्षणं देवतीर्थस्यैः कुशैः शिरसि
जलविन्दुप्रचेपः ।

तथा हृदोगपरिशिष्टे काव्याद्यनः—

शिरसो मार्ज्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ।
सूर्यस्याप्युपस्थानं सौरेण मन्त्रेण, उदुत्यं जातवेदसमित्या-
दिना प्रकाशनं, प्रत्यक् पञ्चमाभिसुखः, प्राक् पूर्वसुखः ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

ॐकारं व्याहतौः सम्यक् गायत्रौ शिरसा सह ।
आपोहिष्ठा चृचस्तिस्तः सूक्तचैवाघमर्षणम् ॥
आदित्यरक्षणार्थाय सायं प्रातर्दिने दिने ।

सृष्टं खयक्षुवा पूर्वं ब्रह्मणो अन्युखं सृतम् ॥
 यावन्तो हि विकर्षस्थाः पृथिव्यां वालिशा द्विजाः ।
 तेषान्तु पावनार्थाद्य सन्ध्या सृष्टा खयक्षुवा ॥
 सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः ।
 विकर्षस्थाः विहिताकर्त्तारः शास्त्रनिषिद्धकर्त्तारश्च, वालिशाः
 ज्ञानशून्याः ।

तथा—

चिंशत्कोशस्तु विख्याता मन्देहा नाम राचसाः ।
 प्राद्रवन्ति महस्तांशुसुद्यन्तं दिने दिने ॥
 अहन्यहनि ते सर्वे सूर्यमिच्छन्ति खादितम् ।
 अथ सूर्यस्य तेषान्तु युद्धमासौत् सुदारणम् ॥
 ततो देवगणाः सर्वे चूषयश्च तपोश्चनाः ।
 सन्ध्येति तसुपासीना यत् चिपन्ति महस्तलम् ॥
 ऊँकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्रा चाभिमन्त्रितम् ।
 तेन दक्षन्ति ते दैत्या बज्रौभृतेन वारिणा ॥
 तं सूर्यं, ऊँकारब्रह्मसंयुक्तं ऊँकारात्मकेन ब्रह्मणा संयुक्तम् ।
 एतद्विदिवा यो विप्र उपास्ते संशितव्रतः ।
 हौर्धमायुः स विन्देत सर्वपापैः प्रसुच्यते ॥
 प्रातःसन्ध्या तु गायत्रौ सावित्रौ मध्यमा सृता ।
 या भवेत् पश्चिमा सन्ध्या सा विज्ञेया सरखतौ ।
 श्वेता भवति गायत्रौ सावित्रौ रक्तवर्णिका ।
 द्विषणा सरखतौ ज्ञेया सन्ध्याचयसुदाहृतम् ॥

चयाणाच्चैव देवानां ब्रह्मादौनानु सङ्गमः ।
सन्धिः सर्वसुराणाच्च सन्ध्या तेन उदाहृता ॥
गरीयसी च भूतानां तस्मात् पैत्री ततुर्हि सा ।
पैत्री ततुः पितामहस्य शरौरम् ।

सन्धिते तु परे सूक्ष्मे निर्गुणे गुणबोधिनि ।
प्रधानपुरुषातीते सन्धिते सन्धिरूच्यते ॥

व्यासः—

सूत्रोङ्कारच्च गायत्रीं निवध्नीयात् शिखां ततः ।
पुनराचम्य हृदयं नाभिं खन्धौ च संस्पृशेत् ॥

अस्यार्थः—

यदि सन्ध्योपासनकाले सुक्तकेशः स्वात्तदानौ शिखा वन्ध-
नीया न तु समन्वकलार्थं पूर्वशिखामोचणं कर्त्तव्यमिति ।

पुनर्योगियाज्ञवल्क्यः—

सन्ध्याचयन्तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।
आत्मविदा शरौराङ्गिन्नं नित्यं पारज्ञौकिकमात्मानं विजानता ।

प्रसङ्गस्थानमाह—

उभे सन्ध्ये तु स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहाश्रितैः ।
तिसृष्ट्यपि सन्ध्यासु स्नातव्यन्तु तपस्तिना ॥
गृहाश्रितैः गृहस्यैः । तपस्तिना वानप्रस्थादिना ।
कालदोषादसामर्थ्यात् शक्तोति यदा ह्यसौ ।
तदा ज्ञात्वा कृषिभ्यसु मन्त्रैदृष्टन्तु मार्जनम् ॥
कालदोषात् स्नानप्रतिबन्धकात्यन्तशीतादेः, असामर्थ्यात् स्नान-

प्रतिबन्धकरोगाद्युपघातात् । मन्त्रैर्मार्जनं दृष्टं चृषिभ्यो मन्त्रान्
ज्ञावा मार्जनं कुर्यादित्यर्थः ।

तालाह—

शब्दं आपस्तु इपदा, आपो हिष्ठाऽधमर्षणम् ।
एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्च मन्त्रस्तानसुदाहृतम् ॥
शब्दं आपो धन्वन्या इति कठब्राह्मणम् । चतुर्भिरित्यच्च ब्राह्म-
णानां (मन्त्राणां) चतुष्टयं सूक्तापेच्यथा चृचाच्चतुरधिकत्वात् ।

स्तानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।
अधमर्षणसूक्तेनाश्वसेधावभृत्यमम् ॥
अप्राथत्ये समुत्पन्ने स्तानमेव तु कारणेत् ।
पूर्वोद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं सृतम् ॥
अधमर्षणसूक्तस्य चृषिरेवाधमर्षणम् ।
अनुषुभं भवेच्छन्दो भाववृत्तश्च दैवतम् ॥
भाववृत्तो धाता भावे भावात्मके जनानभिजनयितुं वृत्तः
प्रवृत्त इति व्युत्पत्त्या ।

अश्वसेधावभृथके विनियोगोऽस्य कल्पितः ।
सर्वपापापनोदनार्थं सृतिकारैरुदाहृतम् ॥

तथा—

हवा खोकानपौमांस्लौस्त्रिः पठेदधमर्षणम् ।
तथाश्वसेधावभृथ एवन्तमनुरब्रवीत् ॥
यथाश्वसेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
तथाधमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥

सिद्धुदीपं भवेदार्थं गायत्रौ इन्द्र उच्यते ।
 आपसु दैवतं प्रोक्तं विनियोगसु मार्जने ॥
 सर्वत्र पावकं कर्म अङ्गानां समुदाहतम् ।
 कोकिलो राजपुत्रसु द्रुपदाद्यार्थ उच्यते ॥
 अनुष्टुभं भवेच्छिन्द्र आपस्तस्य तु दैवतम् ।
 सौत्रामण्यावस्थये खाने तद्विनियोगकः ॥
 द्रुपदा नाम सा देवी घजुर्वदे प्रतिष्ठिता ।
 अन्तर्जले चिरावृत्या सुच्यते ब्रह्महत्यया ॥
 आपः पाण्योः समादाय चिःपठेद्रूपदां चृचम् ।
 तत्तोयं सूर्धि विन्यस्य सर्वपापेः प्रसुच्यते ॥
 एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रथोगं दिजसत्तमाः ।
 सन्ध्यासु पासते यद्यद्यावत्तन्निबोधत ॥

अत्र च—

प्रणवव्याहृति सावित्रौ शिरसान्विलितानां प्राणाद्यासे विनियोगान्विलितानां चृष्टादिकं सूत्वा प्राणाद्यामोऽनुष्टेयः ।

अन्येषान्तु मन्त्राणां तत्तन्मन्त्रपूर्वसमय एव चृष्टादिकं स्मरणौयं न तु पठनौयं पाठे प्रमाणाभावात् न्यायप्राप्तमन्त्रपाठानन्तर्यभङ्गप्रसङ्गाच्च । एवं ज्ञात्वेति याज्ञवल्क्यविरोधाच्च । एतत्त्वावश्यमनुष्टेयम् ।

तदुक्तं—

आर्थं इन्द्रश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।
 वेदितयं प्रथलेन सर्वत्रैव विशेषतः ॥ इति ॥

एवञ्चोङ्गारस्य श्रेतवर्णकथनं गायत्रास्त्राग्निमुखवर्णनं सुतिमाचं
स्वादिकस्मरणे पाठिकक्रमो ग्राह्यः ।

ऐशान्यभिसुखो भूत्वा शुचिः प्रथतमानसः ।

आचान्तः पुनराचामेत् ॑च्छतमन्त्राभिमन्त्रितम् ॥

च्छतमन्त्रमिति—

च्छतञ्च मत्यज्ञाभीष्टेत्याद्यभिमन्त्रितम् ।

अन्तरं शुध्यति ह्येवमन्त्रपानमलौकितम् ॥

ग्रन्थः—

इत्येवमुक्ता कर्तव्यं ततः सम्भार्जनं जलैः ।

आपो हिष्टेति तिस्तुभिर्यथावदनुपूर्वशः ॥

चिरावर्त्य तु साविचौ प्रणवं व्याहृतौलया ।

मार्जनञ्च तथा कृत्वा आपो हि ष्टेति मार्जयेत् ॥

साद्वौमुच्चञ्च प्रचिय ऊङ्गं साद्वौं समुत्तिपेत् (?) ।

अधोभागविशिष्टायामसुरा यान्ति संक्षयम् ॥

सर्वतीर्थाभिषेकञ्च ऊङ्गं सम्भार्जनाङ्गवेत् ।

अघमर्षणसूक्तेन मार्जनं कारयेत्ततः ॥

ग्रन्थं आपञ्च द्रुपदां कामतसु प्रयोजयेत् ।

ऊङ्गकारपूर्वां गायत्रौं अस्तिज्ञामघमर्षणम् ॥

सातत्यं ब्रह्म चैतदै पुरा दृष्टं स्वयम्भुवा ।

एवं सम्भार्जनं कृता वाह्यशुद्ध्यर्थकारणात् ।
तथाभ्यन्तरशुद्ध्यर्थं प्राणायामं समाचरेत् ॥
सततमेव सातत्यं नित्यानुषेष्यतया खार्ये प्रत्ययः । ब्रह्म वेदः
कामस्य विषयमिदं शब्दं आप इत्यादि कामत इति श्रुतेः ।

शब्दः ।

इत्येवमुक्ता कर्त्तव्यं ततः सम्भार्जनं जलैः ।
आपो हि ऐति तिस्त्रभिर्यथावदनुपूर्वशः ॥
हिरण्यवर्णति च वै च्छमित्यतस्त्रभिस्तथा ।
शब्दो देवीति च तथा शब्दं आपस्त्रैव च ॥
इदमापः प्रवक्षतां तथा मन्त्रसुदीरयेत् ।
इत्येवमुक्तेति प्रपद्ये वस्त्रं देवमित्यादि मां रक्तन् सर्वतः
इत्यन्तं मन्त्रकदम्बसुक्तेत्यर्थः ।

पुनः शब्दः ।

आचम्यैवं पुरा प्रोक्ता तौर्यसम्भार्जने तु चे ।
मन्त्रास्त्रैर्मन्त्रितं तोयं मूर्द्धिं भूमौ तथा चिपेत् ॥
चिपेन मूर्द्धिं तोयेन पापमस्य प्रणश्यति ।
भूमौ चिपेन हन्यन्ते लचिरादेव शब्दवः ॥
व्याहृतौः कीर्तयेच्चैव तथैवाव्ययमन्तरम् ।
आचम्यैवं अनन्तरोक्ताचमनकल्पेन तौर्यसम्भार्जने अन्तर्जल-
मार्जने पुरा प्रोक्ता आपो हिष्ठेत्यादाः, अव्ययमोङ्गारकृपम् ।

तथा तच्चैव—

उपस्थृशेन्नथा पश्चान्मन्त्रेणानेन मन्त्रितः १

अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतो मुखः ।

तं यज्ञस्तं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽस्तम् ॥

उपस्थृशेदाचामेत् ।

आचम्य च ततः पश्चादादित्याभिमुखो जलम् ।

उदुयं जातवेदेति मन्त्रेणानेन च चिपेत् ॥

एष एव विधि प्रोक्तः सन्ध्योश्च हिजातिषु ।

एष एव मध्याह्नसन्ध्योक्तः ।

पूर्वां सन्ध्यां जपेन्निष्ठन्नासौनः पश्चिमान्तथा ।

ततो जपेत् पवित्राणि पवित्रं वाऽथ शक्तिः ॥

कृषयो दीर्घसन्ध्यतात् दीर्घमायुरवाप्नुयः ।

पवित्राणि अघमर्षणादौनि पवित्रमित्यादौनि च ग्रह्णनेकानि

दीर्घसन्ध्यलं दीर्घकालव्याप्ते दीर्घसन्ध्याकरणञ्चैतत् दीर्घायुः-

कामस्य, जपेतिकर्त्तव्यताऽये वक्ष्यते ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

अत ऊर्ज्जं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम् ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः सूतः ॥

स्वये पाणौ कुशान् क्षत्रा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

स्वयः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

उपग्रहः बहवः कुशाः ।

पवित्रमधिकत्यासामिः कृत्यरत्नाकर एवोक्तं तत्रैव ज्ञेयम् ।

कर्मान्ते॑ वारिणात्मानं परिच्छिष्य समन्ततः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुण्डैः शोदकविन्दुभिः ॥

कर्मान्ते पूर्वोक्त-कर्मावसाने आत्मानं सर्वतो वारिणा वेष्टयित्वा
रक्षा कार्येत्यर्थः ।

प्रणवो भूर्भुवः खश्च माविचौ च हतौचिका ।

ऋद्वैत्यासूच्यैव चतुर्थ इति मार्जनम् ॥

भूराद्यात्मिस एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री शिरसस्तथा॑ ॥

आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः खरोम् । इति शिरः ।

प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारथेदने च शिरसः ।

तथा—

एता एतां सहानेन तथैभिर्द्गमिः सह ।

चिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

करेणोद्दृत्य सलिलं द्वाणमासव्य तत्र च ।

जपेदनायतासुर्वा चिः सकाङ्काशमर्षणम् ॥

एताः व्याहृतौः एतां गायत्रौ अनेन शिरसा एभिः प्रणवैर्द्गमिः

महेत्यर्थः अनायतासुर्वंति विकल्पात् आयतासुर्वंति नेयम् ।

मार्जनान्तरं शङ्खः ।

उपसृशेत्ततः पञ्चान्नलेणानेन धर्मतः ।

अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतो सुखः ।

तं अज्ञास्त्वं वषट्कार आपो ज्योतीरसोऽमृतम् ॥

एतच्चाचमनान्तरं कृतमपि शास्त्रन्तरोक्ताधर्मर्षणानन्तरमनु-
ष्ठेयम् वाजसनेयिनान्तु इुपदाधर्मर्षणानन्तरमनुष्ठेयम् । शङ्खेना-
येतदनन्तरं सूर्याञ्जलिदानोक्ते ।

अधर्मर्षणमुक्ता कृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

तथा ॑चाकं प्रतिप्रोहेत् चिकेणाञ्जलिनाम्भसः ॥

तच्चित्रमित्युद्देश्येनौपतिष्ठेदैनन्तरम् ।

प्रतिप्रोहेत् चिपेत् । चिकेण प्रणव व्याहृति साविच्चात्मकेन ।
तच्चित्रमित्युग् द्वयेनौपतिष्ठेदनन्तरं उद्यतं जातवेदसमित्यादि
चिच्छेवानामिति च उद्यन्तमसंसरीति च ।

तथा—

सन्ध्याद्येऽयुपस्थानमेतदाङ्गर्भनौषिणः ।

॑मध्याङ्गेऽनुदध्ये वापि विभ्राजादीच्छथा जपेत् ॥

विभ्राङ्गिति विभ्राङ्गद्वद्विदि इत्यर्थवाक्यं शिरःसङ्कल्पः ।

मन्त्रालात् ब्राह्मणं पुरुषसूक्तम् । इच्छेति काम्यविषयं न तु
नैत्यिकम् ।

तदसंसक्तपार्षिव्वा एकपादर्घपादर्पि ।

कुर्यात् कृताञ्जलिव्वापि ऊर्ज्ववाङ्गरथापि वा ॥

तत् उपस्थानमसंसक्त-पार्षिर्भूम्यामलग्नुस्तभागः ।

१. मूले उत्थायाकं ।

२. कृचित् दिवाकरम् ।

३. मूले मध्येत्वह उपर्यस्य ।

यत्र स्त्रात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनौषिणः ।
 भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रेयो उद्यवाप्तते ॥
 तिष्ठेदोदयनात् पूर्वां मध्यमामपि ग्रक्तिः ।
 आसौतोऽुदयाच्चान्यां सन्ध्यां पूर्वं चिकं जपन् ॥
 एतत् सन्ध्याचर्यं प्रोक्तं ब्राह्मणं यदधिष्ठितम् ।
 यस्य नास्त्वादरस्त्वं न स ब्राह्मण उच्यते ॥
 आ उद्गमनादातारकोदयात् यदधिष्ठितं यदधीनम् ।
 सन्ध्यालोपस्य चाकर्त्ता स्तानशीलश्च यो द्विजः ।
 तं होषा नोपसर्पन्ति गुरुत्वमिवोरगः ॥

मनुः—

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।
 पूर्वां सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत् काले चैवापरां चिरम् ॥
 ऋषयो दीर्घसन्ध्यलादीर्घमायुरवाप्नुयः ।
 आवश्यकं मूत्रपुरीषादि-कर्म चिरमित्युभयोः सन्ध्ययोः सम-
 द्वूलं दीर्घकालत्वं दीर्घकालत्वान्तिः ।

तथा ।—

आचम्य प्रथतो नित्यसुभे सन्ध्ये समाहितः ।
 शुचौ देशे जपन् जप्त्वा सौत अथाविधि ॥
 पूर्वां सन्ध्यां जपन्त्वा तिष्ठेत् सावित्रीचार्कदर्शनात् ।
 पञ्चमान्तु समाप्तीनः सम्यग्गच्छविभावनात् ॥
 अकारञ्च उकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः ।
 वेदन्तयं निराकृष्टं भूर्सुवः खरितौति च ॥

विभ्य एव च वेदेभ्यः पादं पादमदूदहृत् ।

त(उ)दित्युचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठौ प्रजापतिः ॥

एतदच्चरमेतान्तु जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

सन्ध्ययोर्वैदविद्विप्रो वेदपुष्टेन युज्यते ॥

एतदच्चरं प्रणवं वेदपुष्टेन वेदजपपुष्टेन ।

सहस्रकृतस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्त्विकं दिजः ।

महतोऽप्येनसो मासात्त्वेवाहिर्विसृच्यते ॥

विष्णुपुराणे—

सर्वकालसुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते ।

अन्यच सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतिः ॥

विभ्रमो भयं विनैव व्याकुलता ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

सन्ध्या येन न विजाता न च सन्ध्यादपासिता ।

जीवन्नेव भवेच्छूदो मृतः श्वा चैव जायते ॥

अनार्तश्वोत्सृजेद्यस्तु स विप्रः शृद्रसम्मितः ।

प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः ॥

मनुः—

नानुतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यस्य पश्चिमाम् ।

स शुद्रवदहिष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥

दद्मः—

सन्ध्याहौनोऽप्युचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्मवेत् ॥

बौधायनः—

अयि चाच प्रजापतिगीतौ स्तोकावदाहरन्ति ।

अनागतां तु ये पूर्वामतिकान्तान्तु पश्चिमाम् ।

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः सृताः ॥

सायं प्रातस्तथा सन्ध्यां ये नो विप्रा उपासते ।

कामं तान् धार्षिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् ॥

श्रातातपः—

अनागतान्तु यः पूर्वां शादित्याच्चैव पश्चिमाम् ।

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां नासकौ^१ ब्राह्मणः सृतः ॥

अङ्गिराः—

उभे सन्ध्ये तु यो विप्रो मौनसास्ते समाहितः ।

दिव्यम्बर्षसहस्रन्तु ब्रह्मलोके महीयते ॥

अच्च-शङ्ख-वशिष्ठाङ्गिरो-पैठीनसिंहौधायनाः—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रौ शिरसा सह ।

चिः पठेदायतप्राणः प्राणाचामः स उच्यते ॥

आयतप्राणो नियतप्राणपवनः नियमश्च पूरके आकर्षणं कुम्भके धारणं रेचके त्याग इति ।

तदुक्तं योगियाज्ञवल्क्येन—

नासिकाङ्गष्ट उच्छ्रासो ध्रातः पूरक उच्यते ।

कुम्भको निश्चलश्वासो बौज्यमानसु रेचकः ॥

नौलोत्पलदलश्यामं नाभिदेशे प्रतिष्ठितम् ।

चतुर्भुजं महात्मानं पूरकेणैव चिन्तयेत् ।
 कुम्भकेन हृदि स्थाने धायेच्च कमलामनम् ॥
 पूरकेणेत्यादौ हतीधा मन्मर्यं ।
 ब्रह्माणं गौरवणीङ्गं चतुर्वक्तं पितामहम् ।
 रेचकेनश्वरं विद्याललाटसं भवेश्वरम् ।
 शुद्धस्फटिकसङ्काशं निर्मलं पापनाशनम् ॥
 गौरमत्र रक्तपरं रक्तं प्रजापतिं धायेदिति वासुमृतेः ।
 पुनर्यागियाज्ञवल्क्यः—
 पूरक-कुम्भक-रेचकैः प्राणायामस्तित्तचणो ज्ञेयः ।
 चित्तचणस्तिविधः एवच्च प्रत्येकमेव प्राणायामत्तात् प्रत्येकमेव
 चिरावृत्तमन्तपाठः । एतावतैव प्राणायामत्तयसिद्धिः । अतएव
 ततोऽन्ते शुद्धते चिभिरित्युपसंहारः ।
 व्याख्याः—
 आदानं रोध उत्सर्गो वायोस्तिस्तिः समभ्येत् ।
 ब्रह्माणं केशवं शम्भुं धायेदेताननुकमात् ॥
 चित्तिर्नवधा अथज्ञ नवधाभ्यासः पञ्चान्तरम् ।
 चित्तिविधं केचिदिच्छन्ति तथैव नवधाऽपरे ॥
 इति योगियाज्ञवल्क्येनाभिधानात् । अनुकमात् शास्त्रा-
 न्तरोत्तकमेण ।
 एतेन— विष्णुपूर्वकमेव धानम् । ब्रह्मपूर्वकध्यानमिति पञ्चा-
 न्तरम् । प्राणायामे कुम्भकमात्र एव मन्त्रपाठः । इत्याद्यसत्-
 पञ्चास्तु शिष्टापरिगृहीतलादेवोपेच्चिताः ।

प्राणायामोत्तरमाचमनेषु च प्रातः सूर्यस्तेयादिमन्त्रः । मध्याह्ने
आप इति मन्त्रः । सायं अग्निस्तेयादि मन्त्रः ॥

तद्यथा मैत्रायणीय गृह्णपरिशिष्टम्—

प्रातः सूर्यस्ते भेत्युक्ता सायमग्निस्ते मेति च ।

आपः पुनन्तु मध्याह्ने कुर्यादाचमनन्तथा ॥

पूरक-कुर्मक-रेचकैर्चिलिला एक एव विनियोक्तव्यः ।
आचम्याग्निस्ते मा मन्त्रस्तेति सायमपः पौला सूर्यस्ते मा मन्त्रस्तेति
प्रात इति बौद्धायनवाक्यज्ञ वाजसनेयिनां निधताचार इति ।

बृहस्पतिः—

वद्वासनं संनियम्य स्तवाचार्यादिकन्तथा ।

सचिमौलितद्वज्ञौनौ प्राणायामं समन्वयेत् ॥

खमात्मानम् ।

शङ्खः— आदौ देवतामार्षं छन्दस्ते संसरेत् ।

अथास्याः सविता देवता चृषिर्विश्वामित्रो गायत्री छन्दः ।
ॐ्कारस्ते प्रणवो व्याख्यातः ।

ॐ भूः ॐ भुवः ॐ खः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं
इति महाव्याहृतयः ।

आपोज्योनौ रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्सुवः खरोम् इति ग्रीष्मम् ।

दक्षः—

सविता देवता यस्या मुखमग्निस्तिपाद् स्थितः ।

विश्वामित्रचृषिर्श्वन्दो गायत्री सा विशिष्यते ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,—

प्राणस्थायमनं क्लवा आचामेत् प्रथतोऽपि सन् ।

आन्तरं स्थिते यस्मान्तस्मादाचमनं स्फृतम् ॥

कन्दोगानान्तः,—

अहश्च-रात्रिश्चादित्यश्च मा पुनात् स्खाहेति प्रातः । मध्याह्ने
आपः पुनर्निति । बायं रात्रिश्च मा वरुणश्च मा पुनात्
स्खाहेति गोभिल एव प्रमाणम् । सकलश्चन्दोगसम्बद्धायश्च ।

कात्यायनः,—

पुष्ट्याष्टमुमिश्चाणि ऋद्धसुत्तचिष्ठोऽर्द्धवाङ्गः सूर्यसुदौचेत् ।

उदृत्यं उदयनं चित्रं तच्चुरिति गायत्रा च यथाग्रन्ति ।

योगियाज्ञवल्क्यः,—

प्रणवो भूर्भुवः स्वः स्खाङ्गानि हृदयादयः ।

गायत्रावाहने पुनर्योगियाज्ञवल्क्यः,—

आवाह्य यजमानेन तेजोषीति विधानतः ।

तचावाह्य जपित्वा च नमस्त्रय विसर्जयेत् ॥

गायत्रीमधिकृत्य ग्रातपथश्रुतिः ।

गायत्र्येकपदौ द्विपदौ चिपदौत्यादि ।

अत्रैव विनियोगखण्डे बौधायनः । सावदोमित्यस्य मन्त्रस्य
विनियोगकार्यता दर्शिता ।

व्यासः—

आवाहयेत्तु गायत्रौ सर्वपापप्रणाशिनौम् ।

आगच्छ वरदे देवि अचरे ब्रह्मवादिनि ॥

गायचौ चक्कन्दसां मातर्जपे से सन्निधीभव ।
 गायनं चायते यस्मात् गायचौ तं ततः सृता ॥
 कन्दोगानां विसर्जनमन्तः ।
 ॐ उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवासिनि ।
 ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ देवि दधासुखम् ॥
 ॥ इति गृहस्थरकारे सन्ध्योपासनतरङ्गः ॥

अथ जपविधिः ।

तत्र ओगिद्याज्ञवल्क्यः,—

जपस्ये ह विधिं वद्ये अथाकालं विधानतः ।
 जलान्ते वाग्न्यगारे वा जले देवालयेऽपि वा ॥
 गवां गोष्ठे पुष्टतीर्थे बिद्धुचेचेऽथवा गृहे ।
 गृहे लेकण्णां जप्य नद्यान्तु चिगुणं सृतम् ॥
 गवां गोष्ठे शतगुणमग्न्यगारे शताधिकम् ।
 बिद्धुचेचेषु तौर्धेषु देवतायाश्च सन्निधौ ॥
 [सहस्रं शतकोटौनमनन्तं विष्णुसन्निधौ ।]
 तिष्ठंश्वेद्वैचमाणोऽक्षं जपं कुर्यात् समाहितः ॥
 अन्यथा प्राञ्जुखः कुर्याद्व्यमाणकमेण तु ।
 प्रागग्रेषु कुशेष्वेवमासौनश्चासने शुभे ॥
 नात्युच्छ्रितै(क्षै)र्नातिनौचैर्दर्भपाणिः सुसंचतः ।
 स्फटिकेन्द्राच्च-रुद्राच्च-पुत्रञ्जीवसुमन्त्रवैः ॥

१ (ख) प्रस्तके [] चिह्नित पद्धिर्नात्मि ।

अचमाला तु कर्तव्या उत्तमा ह्युत्तरोत्तरा ।
 कोव्यादिका भवेद्वद्विरचमाला विशेषतः ॥
 जपस्य क्रियमानस्य तस्मात् श्रेष्ठा परापरा ।
 अभावे लचमालाद्याः कुशयन्याऽथ पाणिना ॥
 जप एवं हि कर्तव्य एकाधमनसैव हि ॥
 इन्द्रादः आरुकमिति पारिजातः । कोव्यादिकेत्यादि-
 ग्रन्थेनार्बुदादिसंख्यायहणम् ।

शब्दः—

कुशवृष्ट्यामासीनः कुशोत्तरीयवान् कुशयविचपाणिरुद्भुतः
 १पूर्वाभिमुखो वाऽचमालामादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात् ॥
 सुर्वर्णमणिमुक्तास्फटिक-पद्माक्षेत्राच-पुच्छौवकानामन्यतमा-
 दचमालां कुर्यात् । कुशयन्यिङ्कतां वामहस्तोपयामैर्वा गणयेत् ॥
 देवतां ध्यायन्निति देवताध्यानस्य जपान्तर्विधानेन यत्र न
 देवताविशेषविधिः तत्रापि मन्त्रप्रकाशा देवता ध्येया, वृष्टी
 स्त्रृत्यमासनं हस्तोपयामः अङ्गुलिनितिः ।

नरसिंहपुराणे,—

चिविधो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदं निबोधत ।
 वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च चिधा मतः ।
 त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेष्ठान् स्यादुत्तरोत्तरः ॥
 यदुच्चनीचखरितैः स्पष्टशब्दसमाचरैः ।
 मन्त्रसुच्चारयेद्वाक्तं जपयज्ञः स वाचिकः ॥

शनैरुच्चारयेत्वन्वमीषदोष्टौ च चालयेत् ।
 किञ्चिच्छब्दं स्थयं विद्यादुपांशुः स जपः सूतः ॥
 धिया यदवरश्रेष्ठा वर्णाद्वर्णं पदात् पदम् ।
 शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥
 एवज्ञ त्रिविधस्य जपस्य विधानात् ।
 नोच्चैर्जप्य बुधः कुर्यात् सावित्र्यास्त्र विशेषतः ।
 इति शङ्खोक्तनिषेधोऽल्पफलाभिप्रायः ।
 आयेत मनसा मन्त्रं जिक्षोष्टौ न विचालयेत् ।
 न कर्मयेच्छरोयौवं दन्तं नैव प्रकाशयेत् ॥
 इति योगियाज्ञवल्क्योत्तमं मन्त्रव्याप्तिः ।
 योगियाज्ञवल्क्यः,—
 न चड्कमन्त्रं विहसन्ते पार्श्वमवलोकयन् ।
 नापाश्रितो न जल्यन्ते न प्रावृतश्चिरास्तथा ॥
 न पदा पादमाकर्म न चैव हि तथा करौ ।
 न वा समाहितमना न च संश्रावयन् जपेत् ॥
 प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानज्ञ निरहङ्कृतम् ।
 जप्यानि च सुगुप्तानि एषां फलमनन्तकम् ॥
 उपांशुजपशक्तस्य ग्रंस्याच्छ्रुतगुणो भवेत् ।
 सहस्रं मानसः प्रोक्तो यस्माद्यानसमो हि सः ॥
 ग्रंस्यादुच्चैः पठनौचादिति कल्पतरुः ।
 न क्लिन्नवाचा क्लिन्नाङ्गो जपादौनाचरेदुधः ।
 वस्त्रनिश्चातनं प्रेताः परिवार्यं पिवन्ति हि ॥

व्रतादृते नार्द्धवासा नैकवासा: समाचरेत् ।
 न जीर्णं न नौलेन परिक्षिष्टेन वा जपेत् ॥
 परिवार्यं वेष्टयित्वा क्षिष्टेन मलिनेन च ।
 यच्च-राज्ञस-भूतानि सिद्धविद्याधरा गणाः ॥
 हरन्ति प्रसभं यस्मात् तस्मादुप्तं समाचरेत् ।
 जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ॥
 एतेष्वेवावसन्नत्य यद्यागच्छेद्विजोन्तमः ।
 अभिवाद्य ततो विप्रं घोगच्छेमच्च कारयेत् ॥
 स्त्रौ-शृङ्ग-पतितांश्चैव रासभच्च रजखलाम् ।
 जपकाले न भाषेत जपहोमादिकेषु च ॥
 दृष्टीमासौत तु जपंश्चाष्टाल्पतितादिकान् ।
 हृष्टा तान् वार्युपस्यृश्शाभाष्य खाला पुनर्जपेत् ॥
 आचम्य प्रथतो नित्यं जपेदशुचिदर्भने ।
 चक्रमणं चलनं आपाश्रितः कुड्यादाविति शेषः ।
 न चैव हि तथा करौ आक्रमेदित्यनुषङ्गः । करौ पदा
 आक्रम्येति शेषः । इति कल्पतत्त्वः । एतेष्वेव जपहोमादिषु अवसन्नं
 प्रवृत्तम् ।
 वेदसेव जपेच्छित्यं यथाकालमतच्छ्रितः ।
 तं ह्यस्याङ्गः परं धर्मसुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥
 वेदसेवेत्यावश्यकतायां एवकारः फलाधिकाभिप्रायको वा
 परमो धर्म इत्युपसंहतेः । अतो न जपान्तरनिषेधः ।

अचिः—

मर्ववेदपविचाणि वक्ष्याम्यहमतःपरम् ।

येषां जपैश्च होमैश्च पूषन्ते तमसाैवृताः ॥

अधमर्षणं देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत्समाः ।

कुम्भाण्डाः पावमान्यश्च जुङ्गा सावित्र्यसेव च ॥

विमलं शिरः सङ्कल्पं विवर्णं रोहितं ततः ।

भारहणानि च सामानि गाथव्यं भैरवन्तथा ॥

शतरुद्रियमर्वशिरस्त्रिसुपर्णं महाब्रतम् ।

अभौषङ्गाः पदस्तोमाः सामानि व्याहृतीस्तथा ॥

अवलिङ्गां वार्षस्यत्यच्च वाक्सूक्तं मध्युचस्तथा ।

गोसूक्तञ्चाश्वसूक्तच्च दून्द्रसूक्ते च सामनौ ॥

त्रौष्णाच्यदोहानि रथन्तरच्च

अग्निव्रतं वामदेव्यं वृहच्च ।

एतानि जप्तानि पुनर्ज्ञि जन्मुम्

जातिसारत्वं लभते य इच्छेत् ॥

देवकृतः देवकृतस्यैनस इत्यादिमन्त्रः । जुङ्गां सावित्र्यं जुङ्ग-
प्रकाशिका जातवेदम् इत्यादि चक्र । विमलशब्दो हंसः
शुचिषदित्यादि । शिरः सङ्कल्पः— यज्ञायत इत्यादि षड्चूचः ।

भारहणानि यत्ते कृष्ण इत्येकविंशति सामानि । शतरुद्रियं
नमस्ते रुद्रमन्वये इत्येकादशानुवाकाः ।

चिसुपर्णं ब्रह्मसेतुमित्यनुवाकूचयं तैत्तिरीयश्रुतौ प्रसिद्धम् ।
 महाव्रतं राजसं साम अभिषङ्गा पुरोच्चोति वो तुमै इत्यादि-
 सामचयं । पदस्तोमाः सामचतुष्कं । सामानि व्याहृतीस्तथेति
 व्याहृतिसामानीत्यर्थः । अवलिङ्गा आपो हिष्टेवमादयः ।
 बार्हस्यात्यं गणानान्वामित्यादि चक् । वाक्सूकं प्रथमं वाचेऽग्नि-
 मित्यादि । मध्वृचः-मध्ववाता इत्यादि तिस्तः । गोसूकाश्वसूके
 सामनी यदिचाहं यथाक्षमित्यस्मां चक्ष्वि प्रसिद्धे । इक्षसूके
 सामनी इति एतात्तिक्षेप्तु वामेवस्त्राम्बृचि प्रसिद्धे । अन्ति-स्तरतौ
 चेतान्यधिकानि ।

योगियाङ्गवल्क्यः—

अथोपतिष्ठेदार्दित्यं मूर्ड्वं पुष्पान्वितं जलम् ।

प्रचिष्ठोदयसुदुत्यं चिचं तच्चचुरित्यपि ॥

हंसः शुचिष्ठेतानि शुभानि पावनानि च ।

एतज्जपेदूर्ध्ववाङ्गः सूर्यम्बौद्ध्य समाहितः ॥

गायत्र्या च यथाग्रक्ति चोपस्थाय दिवाकरम् ।

विभ्राजित्यनुवाकेन सूक्तेन पुरुषस्य च ॥

शिरःसङ्कल्पेन तथा मण्डलब्राह्मणेन च ।

दिवाकीर्त्यैश्च सौरैश्च मन्त्रैरन्त्यैश्च शक्तिः ॥

जपयज्ञो हि कर्त्तव्यः सर्वदेवप्रणीतकैः ।

पवित्रैर्विविधैश्चान्यैर्गुणोपनिषदा तथा ॥

१ (ग) ज्योतिशोन्मयम् ।

२ (क) शुद्धोपनिषदाः ।

अधात्मविद्या विविधा जप्तव्या जपसिद्धुये ।

प्रदक्षिणं नमस्त्रयोपविश्य च ॥

दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात् प्राञ्छुखः प्राञ्छलिः स्थितः ।

अधायैसु अथाशक्ति ब्रह्मायज्ञं समाचरेत् ॥

विभाडित्यादयः सप्तदश चत्त्वः । पुरुषसूक्तं सहस्रशीर्षित्यादि
घोडशक्त्वः । शिरःसङ्कल्पो यज्ञायतो दूरमित्यादि । मण्डलब्राह्मणं
तदेतन्मण्डलं तपतीत्यादि त्रयोविंशतिकण्ठिकाः ।

दिवाकीर्त्या चत्तचम्बाचमित्याद्याश्वलारोऽध्याया इति पारिजातः ।
अथेतिसम्प्रदाये दिवापठनौयैः शतरुद्रादिभिरिति कल्पतरः ॥

अन्यैरिति सौरैर्मन्त्रैर्क्षिचत्त्वेत्याद्यैः । पवित्रैः यद्देवा इत्याद्यैः ।
गुह्यमप्रकाशं जौवब्रह्मणोरैक्यं तत्प्रकाशको वेदभागो गुह्योप-
निषदः ।

बौधायनः,—

अप आचम्य दर्भस्वासौनो दर्भन् धारयमाणः सावित्रै
सहस्रकूल आवर्त्येत् । शतक्षलोऽपरिमितक्षलो वा दशावराम् ।
इत्यनेन दशत ऊर्द्धं शतादर्ढवर्गपरिमितलम् ।

मनुः,—

ॐकारपूर्विकास्तिस्तो महाब्याहृतयो इत्याः ।

चिपदा चैव गायत्रै विज्ञेया ब्रह्मणो मुखम् ॥

योऽधीतेऽहन्यहन्येतास्त्रौणि वर्षाण्यतन्त्रितः ।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥

एता व्याहृतिसहिता गायत्रैः, वायुभूतो वायुवच्छीप्रक्रियः ।

तेर्तमान् दृच्छियाश्रय एतेन जौवन्नेव ब्रह्मा परमभ्येतीत्यर्थः ।

खमूर्त्तिमान् ज्ञानादिविशेषगुणशून्य इत्यर्थः ।

— एकाचरं परं ब्रह्मा प्राणायामः परन्तपः ।

सावित्र्यासु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥

चरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति-यजति-क्रियाः ।

अचरन्त्वचरं ज्ञेयं ब्रह्मा चैव प्रजापतिः ॥

प्र अचरन्ति विनाशिन्यो भवन्ति अचरमोकारः तस्य मोक्षफलं

वरतीत्यचरं प्रजापतिलक्ष्म प्रजाप्रतिपादकलेन उँकारस्य

म् ॥ अचरत्वं ब्रह्मात्मम् ।

थमः— उष्टुपयः ऊचुः—

किम्बै परमकं ब्रह्मा किम्बै परमकन्तपः ।

उपवासात् परं किम्बै किम्बै मौनादिशिष्यते ॥

थम उवाच—

उँकारः परमं ब्रह्मा प्राणायामः परन्तपः ।

सावित्र्यासु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥

अङ्गिरा—

प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ।

क्षम्भूयं परमं सर्वमभ्यसेत् प्रणवन्ततः ॥

प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसु ।

चिपदायान्तु गायव्यां न भयं विद्यते क्वचित् ॥

— शाविचौजप्यनिरतः खर्गमाप्नोति मानवः ।

शाविचौजप्यनिरतो मोक्षोपायञ्च विन्दति ॥

तस्मात्सर्वप्रथमेन खातः प्रथमानशः ।
गायत्रीनु जपेद्भव्या सर्वकल्पनाशिनीम् ॥
मोक्षोपायस्तत्त्वबोधः ।

याज्ञवल्क्यः—

वेदा अथ पुराणानि सेतिहासानि ग्रन्तिः ।
जपयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं विद्याच्छाधात्रिकौज्ञपेत् ॥

मनुः—

जपेनैव तु संसिद्धेद्वाद्वाणे नात्र संशयः ।
कुर्यादिन्यन्त्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥
मित्र आदित्यः तदेवताका चक्र मैत्री सावित्री तत्-
प्रधानो ब्राह्मणे नित्यं सावित्रीजप्यनिरतः, अतो मैत्रः ।

वशिष्ठः—

अथाग्निर्वायुना धूतो हविषा चैव दौष्यते ।
एवं जप्यपरो नित्यं मन्त्रयुक्तः सदा द्विजः ॥
अत्र च समस्तवेदाध्यनवता आदावारभ्य वेदपाठेन खाध्यात्-
करणीयः । एकदेशाध्यायिना पुरुषसूक्तादिपाठेन सावित्रीमात्रा-
ध्यायिना पुराणपाठेनेति व्यवस्थेति पारिजातः ।

याज्ञवल्क्यः—

शाकयावकभैच्छ्याणि पद्योमूलफलानि च ।
दधि र्षिपस्थथा ह्यापः प्रशस्ताः ह्युन्तरोन्तरं ॥
चरवो ह्यपवासश्च भैच्छ्यं नक्तवतानि च ।
एतान्यनुब्रतान्याङ्गः शस्तानि जपकर्मणि ॥

अनश्रावितान्तरा ईषदसिद्धु ओदनश्चरिह पूर्ववाक्ये
उपान्तस्याग्रिमवाक्ये भैच्छ्यसोपादानमुत्कर्षबोधनार्थम् । विसं
मृणालम् । हविष्याज्ञानि यवादीनि । अनुब्रतानि जप-
त्रतस्याज्ञानि । (काम्य)नैमित्तिकजपविधिविषयच्छैतत् । नित्यजपे
पञ्चयज्ञावशिष्टभोजनविधन्तुरोधात् । अत्र शाकादीनां विकल्पः ।

भक्त्यविशेषेण जपारम्भे एकादशुपवासोऽपि न कर्त्तव्य इति
प्रकाशकारमतमनादेयम् । न ह्यत्र रागप्राप्तभोजनं विधीयते ।
अपि तु निधन्यते ततश्च जपप्रवृत्तो यदि सुङ्गे तदा शाकादिक-
मेव । न तु भक्त एवेत्यर्थं इति भोजनस्याविधानात् ।

न रसिंहपुराणे,—

दर्भेषु दर्भपाणिः सन् प्राङ्गुखः सुसमाहितः ।

प्राणायामन्तु कुर्वीत यथाग्रकिमतन्द्रितः ॥

जपेदहरहः स्त्राला सावित्रीं जपते दिजः ।

अथ पुष्पाञ्जलिन्दला भानवे ऊर्जवाङ्ककः ॥

उदुत्यच्च जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चकुरित्यपि ।

प्रदक्षिणसुपावृत्य नमस्त्रयं ततः प्रसुम् ॥

पित्र्यर्थिगणदेवादीनङ्गिः सन्तर्पयेत्ततः ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे जपतरङ्गः ॥

अथ तर्पणविधिः ।

तत्र विष्णुः—

स्नातश्चार्द्वासा देवक्टषिपितृतर्पणमभःस्य एव कुर्यात् ।
परिवर्त्तितवासाश्चेत्तीरमुच्चीर्थ ।

याज्ञवल्क्यः—

स्नाता देवान् पितृं स्मैव तर्पयेदर्च्छित्तथा ।

देवान् ब्राह्मणादौन् अर्च्छित्तस्त्रिङ्गैर्मन्त्रैः पुष्याद्वातादिभिः ।
पितृंश्च आद्वेन ।

शतातपः—

तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात् प्रथाहं स्नातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च क्टषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

शुचिर्मन्त्रस्नानादिनाऽपि । प्रत्यहमिति वचनान्नियाधिकारः ।

विष्णुपुराणे,—

शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतर्पणम् ।

तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥

तेषां देवपितृणाम् ।

कन्दोगपरिग्रिष्टे कात्यायनः—

यवाद्विस्तर्पयेदेवान् सतिलाद्विः पितृनपि ।

नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रवन् ॥

ब्रह्माणं विष्णुं रुदं प्रजापतिं देवान् कन्दोगिं वेदान् कृष्णौन्
पुराणानाचार्यान् गव्यवर्णनितराचार्यान् सम्बत्सरं सावयवं देवौ-
रप्सरसो देवानुगान् नागान् सागरान् पर्वतान् सरितो नगान्

दिव्यान् मनुष्यान् यचान् रचांसि पिशाचान् सुपर्णान् भूतानि पशून्
वनस्तौन् ओषधीभूतयामं चतुर्विधमिद्युपवीती । प्राचीनावौतो
यमं यमपुरुषं कव्यवालं नलं सोमं यममर्यमनन्तथा अग्निष्वात्तान्
वर्हिषदः सङ्कृत् सङ्कृत् । अथ स्खान् पितॄन् मातामहादौनिति प्रति-
पुरुषमध्येत् । ज्येष्ठभ्रात्-शशुरपितॄव्यमातुलांश्च मातृपितॄवंश्यांश्च ।
ये चान्ये मन्त्र उद्दकमर्हेन्ति तांस्तर्पयामि इत्ययमवसानेऽच्छलिः ।

अथ स्तोकाः ।

क्वाद्यां यथे च्छेच्छरदातपार्णः

पथः पिपासुः कुधितोऽलमन्त्रम् ।

बालो जनित्रौ जननौश्च बालं

योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥

तथा भूतानि सर्वाणि स्थावरानि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽभ्युदयकाङ्गिणः ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतदिभर्त्ति हि ॥

पुराणानिति तु आचार्यविशेषणं, प्रतिपुरुषमध्येदित्यनेन
पिचादौनां चयाणां मातामहादौनां चयाणामुदकाञ्जलिरावर्त्तते
इत्युक्तम् ।

जपानन्तरं योगियाङ्गवल्क्यः—

तत्र सन्तर्पयेद्वानृषीन्देवगणांस्तथा ।

ब्रह्माणन्तर्पयेत् पूर्वे विष्णुं रद्रं प्रजापतिम् ॥

देवांश्चन्द्रांसि वेदांश्च चृष्टौश्चैव तपोधनान् ।

आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यानितरांस्तथा ॥
 तथा देवानुगामागान् सागरान् पर्वतांस्तथा ।
 सम्बत्सरं सावधं देवौरप्सरसस्तथा ॥
 सरितोऽथ मनुष्यांश्च यज्ञान्वचांसि चैव हि ।
 पिण्डाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशुंस्तथा ॥
 वनस्तौनोषधीश्च भूतयामं चतुर्विधम् ।
 अन्वारभेन सब्येन पाणिना दक्षिणेन तु ॥
 हृष्टामिति सेत्रव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ।
 आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्थं च कुशान् शुभान् ॥
 प्रागयेषु सुरान् सम्यक् दक्षिणायेषु वै पितॄन् ।
 सव्यं जानु ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥
 तस्मिन्नेत्यर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पितॄगणांस्तथा ।
 मातामहांश्च सततं अद्भुया तर्पयेद्दुधः ।
 प्राचीनावीत्युदकन्तु प्रसिद्धेद्वै तिलान्वितम् ॥
 यद्युद्भृतं प्रसिद्धेत तिलान् संमिश्रयेज्जले ।
 अतोऽन्यथा तु सब्येन तिला याह्वा विचच्छैः ॥
 दक्षिणे पितॄतीर्थेन जलं सिद्धेद्यथाविधि ।
 दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितॄतीर्थसमीपतः ॥
 तिलानामण्डलाभे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
 तदभावे निषिद्धेत् दर्मैर्मन्त्रेण चाऽप्यथ ॥
 कव्यवालं नलं मोमं यममर्यमण्डलथा ।
 अग्निष्वान्तान् सोमपांश्च तथा वर्हिषदः पितॄन् ॥

यदि स्याज्जीवपित्रक एतान् दिव्यान् पितृं स्तथा ।
 येभ्यो वा पि पिता इद्यान्तेभ्यो वा पि प्रदापयेत् ॥
 एतांश्च वच्यमाणांश्च प्रसौतपित्रको द्विजः ।
 वस्तुवृद्रांस्तथा दिव्यान् नमस्कारख्लधाच्चितान् ॥
 एते सर्वस्य पितर एव्याधत्ताश्च मानुषाः ।
 आचार्यान् पितृनम्बाश्च पितृप्रभृतिनामतः ॥
 मन्त्रैश्च देवसुदकं पितृणां प्रौतिवर्द्धनैः ।
 उद्गौरतामङ्गिरपस्यायन्विवृज्जित्यपि ॥
 पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता इति व्यृचं ।
 पितृन् धायन् प्रसिद्धै जपेनन्वान् घधाक्रमम् ॥
 दृष्ट्यध्यमिति च चिर्वै ततः प्राञ्जलिना ततः ।
 नमो व इति जप्त्वा वै ततो मातामहान् सखौन् ॥
 तर्पयेदानृशंस्यार्थं धर्मं परममास्तिः ।
 माता मातृस्त्रिया चैव मातुलानौ पितृस्त्रिया ॥
 दुहिता च स्त्रिया चैव शिष्यर्लिङ्गज्ञातिवान्वयाः ।
 नामतस्तु ख्लधाकारैस्तर्याः स्तुरनुपूर्वशः ॥
 सर्वर्णभ्यो जलन्दद्याच्चान्यवर्णं कदाचन ।
 पूर्वं ख्लपितरस्तर्याः पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् ॥
 नास्त्रिक्यभावाद्यश्चापि न तर्पयति वै सुतः ।
 पितृनिति देहनिस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्थिनः ॥
 अन्वारब्देन पश्चालग्नेन पूर्ववन्मन्त्रैः याज्ञवल्क्यसंहितायां
 आद्वप्रकरणलिखितैर्विश्वेदेवा स आगत, उशनस्त्रा इत्यादि-

मन्त्रैः तस्मिन्नैः उदौरतामङ्गिर इत्यादिभिः पितृप्रकाशकैः ।
बन्दोगातिरिक्तपरमेतत् ॥

शङ्खः । स्नातः कृतजपोऽन्तर्ज्ञानुखदञ्चुखश्च तीर्थेन दिव्येन
देवानुदकेन तर्पयेत् ।

अन्तर्ज्ञानुरिह जानुनोरन्तःकृतहस्तः । चकारः प्राङ्मुखतां
समुच्चिनोति ।

पद्मपुराणे—

ब्रह्माणन्तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
देवा यत्तास्तथा नागा गन्धर्वास्त्रिरसोऽसुराः ॥
कूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो 'कृम्भगाः खगाः ।
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ॥
'निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये ।
तेषामायायनायैतद्वैयते सखिलं मथा ॥
कृतोपवीतौ देवेभ्यो नौवीतौ च भवेत्ततः ।
मनुष्यांस्तर्पयेद्भृत्या च्छिष्ठुत्रानृष्टैस्तथा ॥
सनकश्च सनन्दश्च ततोयश्च मनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ॥
सर्वे ते हप्तिमायानु महन्तेनाम्बुना सदा ।
मरौचिमन्त्रङ्गिरसौ पुलस्यं पुलहं क्रतुम् ॥
प्रचेतसं वशिष्ठश्च भृगुं नारदसेव च ।
देवान् ब्रह्मकृष्णैन् सर्वान् तर्पयेद्चतोदकैः ॥

अपस्थित्यन्तः कृत्वा सर्वं जानु च भूतले ।

अग्निष्ठान्तस्था सौम्यान् हविश्चन्तस्थोश्चपान् ॥

सुकालिनो वर्हिषदः तथा चैवाज्यपान् पुनः ।

तर्पयेच्च पिण्डैन् भक्ष्या तिलोदकचन्दनः ॥

दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतास्तान् तर्पयेत् पुनः ।

पिञ्चादौनामगोचण तथा मातामहानपि ॥

सर्वर्थं भक्ष्या विधिवदिमन्त्रसुदौरयेत् ।

ये इवान्धवा वान्धवा वा येऽन्यजन्मनि वान्धवाः ॥

ते द्वप्तिमखिलां यान्तु ये चास्त्रोद्यकाङ्गिणः^३ ।

अत्र देवास्त्रायतामित्यादिवाक्यैर्द्वादौनान्तर्पणमिधाय देवा-
यच्चास्त्रथा नागा इत्यादि मन्त्रस्मरणङ्गुर्यान्तत् मन्त्रपाठः । स्त्राने
धानमाचं, विनापि, यथा—वाऽनेन मन्त्रेण देवादितर्पणन्तथान्य-
वाक्याऽस्त्ररसात् ॥

नीवौतौ च भवेत्तत इति वचनात् च्छष्टिर्पणे नीवौतमिति
भ्रमो हेयः । नीवौतस्य मनुष्यधर्मवेनैव तत्र तत्रोक्तेः ।

केचित् पुनः—अथ नीवौतौ च्छष्टौस्तर्पयामौति बौधायन-
दर्शनात् मरौच्यादितर्पणेऽपि नीवौतमेवाङ्गः । तर्पयेद्वतोदकै-
रित्यचाचतपदं यत्परं यवाङ्गिस्तर्पयेदिति परिशिष्टदर्शनात् । अतो
देव-च्छष्टिर्पणे यवा नियताः । पिण्डतर्पणे तु तिलोदकमिति
तत्र तत्रामिधानात् तिला नियताः । तिलानामप्यलाभे तु
सुवर्णरजतान्वितमित्यमिधानात्तिलाभावेऽपि तर्पणमवत्येव ।

कात्यायनः,—

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं सद्गं प्रजापतिम् ।
 देवांश्चद्वांसि वेदांश्च कृषींश्चैव तपोधनान् ॥
 आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यानितरांस्तथा ।
 सम्बत्सरं सावधं देवौरप्सरसस्तथा ॥
 तथा देवात्मगन्धागान् सागरान् पर्वतांस्तथा ।
 सरितोऽथ मनुष्यांश्च यज्ञाबक्षांसि चैव हि ॥
 पिशाचांश्चैव भूतानि तथा चैव पशूनपि ।
 वनस्ततौश्चैषधीश्च भूतयामञ्चतुर्विधम् ॥
 वृष्टतामित्योङ्कारपूर्वकम् । तथा नौवीतो मनुष्यान् ।
 सनकच्च सनन्दच्च छत्रौयच्च सनातनम् ।
 कपिलच्चासुरिच्चैव वोदुं पञ्चशिखन्तथा ॥
 ततोऽपसव्यं तिलमित्रम् ।
 कव्यवालं नलं सोमं अममर्यमण्णन्तथा ॥
 अग्निष्वान्तान् सोमपान् वर्हिषदश्च अमांश्चैके ।
 अमाय धर्मराजाय स्त्र्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्त्रताय कालाय सर्वभूतचयाय च ॥
 औडुम्बराय दध्नाय नौलाय परमेष्ठिने ।
 वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
 एकैकस्य तिलैर्मिश्रांखों खोन्दद्याज्जलाज्जलौन् ।
 यावज्जौवक्षतं पापं तत्त्वणादेव नश्यति ॥
 जौवितपिटकोऽयेतांस्तर्पयेच्च तयेतरः ॥

—उद्दीरतामङ्गिरस आयनु न जर्जमिति ।

पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता इति त्यूचम् ।

जपन् प्रसिञ्चेत्तुयध्वमिति चिः नमो व इत्युक्ता ॥

मातामहाचार्यगृहशिष्यवाम्बवा अतर्पिता देहाङ्गुधिरं पिबन्ति ।

अत्र पाठकमेणैव पूर्वले लभे पूर्वमित्युक्तेरैकमेव ब्रह्मादीनां
तर्पणं एवज्ञ प्रथेकमेव तथातामित्योङ्गारपूर्वं सम्भृते ।

पुराणानिति इतराचार्यविशेषणं सावयवं इति सम्बत्सर-
विशेषणं । यथा रात्यादयः (?) । चतुर्विधमिति भूतयामविशेषणं
साकाङ्गस्तात् । ततो नौवीतीत्यभिधानात् पूर्वमौत्सर्गिकसुप-
वीतिं ब्रह्माद्यात्मुपवीतौ तर्पयेदिति योगियाङ्गवल्क्यवचनात् ।
अत्र देवतर्पणानन्तरं ब्रह्मवृष्टिर्पणमित्यन्ये ।

देवतर्पणानन्तरं तर्पणमित्यनुवृत्तौ—

मरौचिमत्यङ्गिरसौ पुलस्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वशिष्ठज्ञ भृगु नारदमेव च ॥

इति याङ्गवल्क्यवाक्यादिदं कल्पान्तरमेवेयन्ये । कव्यवालो नल
दत्येक एव देवतेति कल्पतर्हः । तच्च कव्यवालादयो दिव्या यमा इति
गोभिलवचनाद् व्यक्तं, अतएव कव्यवालं नलमिति कामधेनौ पाठः ।
एतान् दिव्यान् पितृन् कव्यवालादीन् । इतरः प्रमृतपितृकः ।
जीवत् पितृकस्थापि पितामहादितर्पणं पितृपातित्यादिपञ्चे ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात् तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ।

इति योगियाङ्गवल्क्यवचनात् ।

अत्र पित्रादितर्पणे जलाङ्गलित्रयं यमतर्पणे तथा दर्शनात् ।

एवच्च दिव्यपिण्डिर्पणेऽप्यञ्जलिचयं तद्गुर्भकलात् । एकैकस्येति
तचापि सम्बन्धाद्वद्वादितर्पणे मनुष्यतर्पणे चावृत्तौ मानाभावादेक
एवाञ्जलिः । केचिद्विष्णुपुराणकल्पे—

चिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपसर्वचेत् ।

इति दर्शनादेवतर्पणेऽप्यञ्जलिचयमेवाङ्गः । तत्र

पिण्डवन्नादमातामहानिति प्रतिपुरुषमभ्यसेत् ।

इति इन्दोगपरिशिष्टे षट्पुरुषमात्रेष्वादृत्तिदर्शनादिति
पारिजातः ।

वसुतस्य कल्यान्तरतैव तस्य स्तोतर्पणपचेऽपि एक एवाञ्जलिः ।
बौस्त्रोञ्जलाञ्जलीनित्यादि—यमोक्तञ्जलि षट्पुरुषमात्रविषयम् ।
उद्दीरतामङ्गिरस इत्यादिमन्त्रनवकस्य पित्रादिचिकाञ्जलिनवके
सम्बन्धः । जपेन्मन्त्रान् यथाक्रमानिति योगिदाङ्गवल्लक्ष्यवचनात् ।

प्रत्येकाञ्जलीनां देवत्वान्मन्त्राणामपि तथैव प्रकाशनशक्तेः ।
सर्वच च सर्वान्वये आवृत्तिप्रसङ्गात् । एकैकमन्त्रपाठानन्तर-
मेकैकाञ्जलिदानं मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातनयात् ।

अतएव जपन्निति वर्तमानसामौषात् न तु मन्त्रपाठकाल
एव सेकः, गोचार्युच्चारणस्यावयवव्यात् । न च मन्त्रात् प्रागेव
वाक्यमिति युक्तम् ।

अच्चाङ्गः—वाक्यमात्रेण तर्पणमादौ उद्दीरतामित्यादिमन्त्रैसु
सेकमात्रं पाठकाल एव स्तोत्रगतवद्दृष्टानुमितिः । तदपि
न कर्मान्तरकल्पनापत्तेः । मन्त्रैर्हेत्यसुदक्षिति बोधाच्च ।

हृष्यध्वमिति चिरिति पित्रादिचित्यमिति मिलितसुहित्य

हयधमित्यनेन वारत्रयमुदकं देवमित्यर्थः । न तु पाठमाच-
मेतद्दृष्टार्थलापत्तेः प्रसिद्धेदित्यच्याच्च मातामहादित्ये तु नम-
व द्रव्युक्तेवभिधानादेकवारमेव मन्त्रमुच्चार्थं तर्पणम् ।

प्रसिद्धेदिति अवणाज्जलसेकमाचं तर्पणं न पितृतुदित्यं त्याग
इति भ्रमो हेतुः ।

नाम-गोच-खधाकारैस्तर्थाः स्तुरनुपूर्वशः ।

इति योगियाज्ञवल्क्यात् त्यागसैवावगमात् । एवन्देवादि-
तर्पणेऽपि त्याग एव तुल्यतया निर्देशात् ।

अत्र च देवतर्पणे—ईदृशं वाक्यं । उँ ब्रह्मा हयतामित्येवं
प्रतिदेवं कर्त्तव्यं बज्जवचनालश्रुतदेवादिसम्बन्धे चार्यद्वज्जवचनम् ।

मनुष्यतर्पणे तु उँ सनकस्तुप्यतामित्येवं वाक्यं दित्यपिहतर्पणे
तु उँ कथ्यवालस्तुप्यतामित्यं जलं तस्मै खधा नम दूत्येवं वाक्यम् ।

तर्पयेन्नमस्तुरखधाच्चित्तमिति याज्ञवल्क्यवचनात् । पितृ-
तर्पणे तु उँ असुकगोचः पिता असुकशर्वा हयतामित्यं जलं
तस्मै खधा इति वाक्यं । अत्रासुकगोचः अस्मात् पिता इति
कथित् । तत्र । प्रयोगे क्रियमाणे उमच्छब्दप्रयोगे भानाभावः
पितृपदस्य सम्बन्धिरूपत्वादेव^१ तस्माभः ।

गोभित्यः—

नमो ब्रह्मणे, नमो ब्राह्मणेभ्यो नम चृषिभ्यो नम
आचार्येभ्यो नमो देवेभ्यो नमो वायवे च, नमो वैश्वरणाय चोप-
जाय च । अग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवाः उँकारो वषट्कारो महा-

व्याहृतयो गायत्रौ सावित्री सरस्वती ब्रह्मा वेदा देवा चूषयः
क्लन्दांसि आचार्यो यज्ञोऽध्ययनं । द्याव्याप्तिधिवौ अन्तरीक्षाहो-
रात्राणि समुद्रा नदो गिरयः चेत्राणोषधयो वनस्पतयो नागा
वनानि वसवो रुद्रा आदित्याः सिद्धास्त्वाध्या नक्षत्राणि यहा भूतानि
च पिशाचा यज्ञा रक्षांसि गन्धर्वास्त्राप्तरसस्तृप्तास्त्रवमादयः खस्ति
कुर्वन्तु तर्पिताः ।

वाणायनिः॑शाश्वसुनिर्वासोऽथ भागुरिस्तथा ।

गौधुण्डिगर्भाधुनरिश्च भगवानौपवन्यवः ॥

करोटिर्भग्नको गार्यो वार्षगण्डस्त्रैव चै ।

कुशुभिः शालिहोच्च जैमिनिश्च चयोदशः ।

एते च सामग्राचार्याः खस्तिङ्कुर्वन्तु तर्पिताः ।

शटिर्भासविः कालरविः॒ माण्डोरश्च वृषाणकः ।

ददकिश्चाथ समवाङ्गरगस्त्रो वषट्शिरा॑ ऊङ्गश्चैव । दग्नैते
प्रवचनकर्त्तारः खस्तिङ्कुर्वन्तु तर्पिताः ।

अथापस्येन पाणिना । वाणायणौ शठौ कथवालादयो दिव्या
यमाः । खधा नमोऽन्तेन चौन् पितृतस्त्रौन् माटतः तत्पत्रौश्च
पितृतर्पणं । सनकादयश्च नौवौतीति मनुष्यधर्मः ।

यद्यपि विशुपुराणे चूषितर्पणे न प्राचीनावौतिलं विहितं
तथापि वाणायणादितर्पणे गोभिलमते प्राचीनावौतिलरूपपितृ-
धर्म-एव प्रतिभाति । अतएव दक्षिणासुखलमपि तत् । वाणा-

१ (क) इवायग्नौः ।

२ (ग) च्च ते दग्नः ।

३ (ख) कालवर्षिः ।

४ (ग) बज्जशिराः ।

अष्टादितर्पणे पित्रादिविधिरेव । एतच्च तर्पणं गायत्रीजपतः
प्राकृ कन्दोगानामेव द्रष्टव्यम् ।

थदाङ्गः,—

आप्सवने च तु संप्राप्ते गायत्रीजपतः पुरा ।
तर्पणं कुर्वतः पश्चात् खानमेव बृथा भवेत् ॥
नामगोचखधाकारैस्तर्षा इत्यनुष्टुतौ—
योगियाज्ञवल्क्यः,—

माता मातृखसा चैव मातृलानी पितृखसा ।
दुहिता च खसा चैव शिष्ठिर्ज्ञातिवान्धवाः ॥
विष्णुपुराणे,—

चिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
चृष्णीणां च यथान्यायं सकृद्धापि प्रजापतेः ॥
पितृणां प्रीणनार्थाय चिरपः पृथिवीपते ।
पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत् प्रपितामहान् ॥
मातामहाय तत् पित्रे तत् पित्रे च समाहितः ।
दद्यात् पित्रेण तीर्थेन काम्यं चान्यच्छृणुव्य अे ॥
माचे प्रमाचे तन्माचे गुरुपत्वै तदा नृप ।
गुरवे मातृलादीनां मित्रस्त्रिग्न्याय भूभुजे ॥
इदं चापि जपे दद्युखदयास्तमये नृप ।
उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः ॥
देवासुरास्तथा नागा यत्रा गन्धर्वरात्रसाः ।
पिशाचा गुह्यकाः मिद्धाः कुम्भाण्डास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूमिश्चया वाञ्छाहाराश्च जन्तवः ।
 प्रीतिमेते प्रथान्त्याशु महत्तेनाम्बुना सदा ॥
 नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।
 तेषामाप्यायनायैतहीयते सखिलं भया ॥
 ये वान्धवा वान्धवा वा येऽन्यजन्मनि वान्धवाः ।
 ते हप्तिमखिलां यान्तु ये चास्मात्तोयकाङ्गिणः ॥
 मात्रादितर्पणे काम्यत्वाभिधानं फलविशेषकथनार्थं नित्यता
 तु सूत्यनुभारात् ।

योगियाङ्गवल्लक्ष्यः—

दत्ता जलाङ्गलौन् सप्त छष्टपचे चतुर्दशीम् ।
 धर्मराजं समुद्दिश्य सर्वपापैः प्रसुच्यते ॥
 अनक्षीभ्युदिते काले छष्टपचे चतुर्दशीम् ।
 स्वातः संतर्थं तु यमं सर्वपापैः प्रसुच्यते ॥
 यत्र कुत्र च नद्यां हि स्वात्वा छष्टचतुर्दशीम् ।
 सन्तर्थं धर्मराजानं सुच्यते सर्वकिलिषैः ॥

योगियाङ्गवल्लक्ष्यः—

सर्वर्णधो जलन्देयं नान्यवर्णं कदाचन ।

पारस्खरः—

ब्राह्मणेन न कर्त्तव्यं शूद्रस्यैवौर्ड्देहिकम् ।
 शूद्रेण ब्राह्मणस्यापि विना पारस्खात् क्वचित् ॥
 त्रैर्ड्देहिकमिति सामान्यनिर्देशात् आद्वादिपरिघहोऽपि ।
 पारस्खो ब्राह्मणाच्छूद्रायामुत्पन्नः ।
 भूमौ यदापो दौयन्ते दाता चैव जले स्थितः ।

वृथा तद्वैयते तोयं नोपतिष्ठति कस्यचित् ॥
 एतेन जलस्यो जल एव तर्पणजलं चिपेत् ॥ स्खलस्थास्तु
 स्खल एव तर्पणजलं चिपेत् ॥

तथाहि ग्रन्थः—

नोदकेषु न पाचेषु न कुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तत्तोयं यज्ञ भूमौ प्रदौयते ॥

बौधायनमते तु स्खलस्थेनापि तर्पणजलं जल एव प्रचेप्तव्यम् ।
 वासःपरिधानानन्तरं यतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरङ्गिरेवाप्यु यथोन्तरं
 देवान् पितॄन् तर्पयन्नौत्यपासेव तर्पणजलप्रचेपाधिकारात् ।

प्रकाशे तु—जलसमीपस्थेन तर्पणजलं जल एव प्रचिपेत् ।
 उद्भृतजलेन तु स्खले तर्पणजलप्रचेपः । तद्विषयसेव प्राग्येषु स्खधा
 इत्युक्तमिति स्थापितम् । तत्र ।

उदके नोदकं कुर्यात् पितॄभ्यश्च कदाचन ।

उत्तोर्यं च शुचौ देशे कुर्यादुदकतर्पणम् ॥ इति

ग्रन्थेन जलस्थतर्पणं वदता नोदकेष्विति पुनरुदकनिषेध-
 स्त्रौरस्थस्थापि जलप्रचेप इति । [तत्रते स्खलस्थेन^१ सर्वत्र स्खल
 एव जलप्रचेपः । बौधायनमतेन तु स्खलस्थेन जल एव जल
 प्रचेप इति ।] विकल्प एवाच भाति, शास्त्रभेदाद्वा मतद्वयं
 ज्ञेयमिति केचित् ।

सुमन्तुः—

आकाशे तु चिपेदारि जलस्यो दक्षिणामुखः ।

(घोगियाज्ञवल्क्यः,—

यदा शुचि जलं वा स्यादुदके देवताः पितॄन् ।
आकाशमिह जलोपरिभागः ॥

काषणीजिनिः,—

देवतानां पितॄणाञ्च जले दद्याज्ञलाञ्जलिम् ।
असंख्यतप्रमीतानां स्वले दद्याज्ञलाञ्जलिम् ॥

घोगियाज्ञवल्क्यः,—

यदा शुचिजलं॑ वा स्यादुदके देवताः पितॄन् ।
तर्पयेच्च अथाकाममप्यु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

उत्तराः,—

न वेष्टितश्चिरा न छण्डकाषायवासा देवपितॄकार्यं कुर्यात् ।

शब्दः,—

नेष्टिकाच्चिते पितॄस्तर्पयेत् । वापौतडागोदपानेषु सप्त पञ्च
चौम् वा पिण्डातुद्धृत्य पितॄस्तर्पयेत् ।

अथञ्च पिण्डोद्धारोऽसामर्थ्यादिना—आस्त्रवनस्त्रानाभावेऽपि
तर्पणं कुर्वता प्राकूकार्यस्तर्पणस्याङ्गतात् । आस्त्रवनस्त्रानपचे तु
तदञ्जलादेव प्राकृतत्वात् प्रसङ्गन्यायात् तर्पणाङ्गतया पुनर्न
कार्यः । अथासप्तपञ्च ।

पितॄतर्पणे घोगियाज्ञवल्क्यः,—

प्राचीनावौत्युदकं प्रसिद्धेदै तिलाच्चितम् ।

यदुद्धृतं प्रसिद्धेतु तिलान् वै मिश्रयेच्चले ।

अतोऽन्यथा तु स्वेन तिला याह्वा विचक्षणैः ॥

यद्युद्गुटोदकेन तर्पणन्तदा जलपाच एव तिलप्रचेपः, जला-
शयस्थजलेनैव तु तर्पणे वामहस्तेन तिलयहणमित्यर्थः ।
तथा,— दक्षिणे पितृतौर्ध्वं जलं सिंचेद्यथाविधि ।

दक्षिणेनैव गृहीयात् पितृतौर्ध्वसमीपतः ॥

दक्षिणे करे ।

कार्णाजिनिः—

नाभिमाचे जले खिला चिन्नयेदूर्ध्वमानयः ।

आगच्छन्तु मे पितर इमं गृहन्त्यपोऽच्छलिम् ॥

अमः—

चौस्त्रीन् जलाच्छलिं दद्यादुचैरुच्चतरं ततः ।

गोप्यद्वामाचसुदृश्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

पिचादिष्टकजलाच्छलयः क्रमेण वर्ष्णनौयाः । जलमध्य
इति पञ्चप्राप्नानुवादः ।

मरौचिः—

मुक्ताहस्तस्त्र दातव्यं सुद्रान्तच न दर्शयेत् ।

वामहस्ते तिला याह्वा सुक्ता हस्तन्तु दक्षिणम् ॥

मुक्ताहस्तं प्रसारितहस्तं अथा स्थान्तथा दातव्यं सुद्रान्तच— न
तर्जन्यज्ञुष्टसुद्रया तीर्थावरोधं कुर्यादित्यर्थः । सुक्ता हस्तन्तु
दक्षिणं इति दक्षिणेन तिला न याह्वा इत्युक्तम् ।

तिलानामप्यलाभे तु हिरण्यरजतान्तिम् ।

तदभावे निषिद्धेत्तु दर्भन्नन्वेण वा पुनः ॥

रजते मनसा यायात् सुवर्णं हस्तनिःस्तम् ।

तिलेषु च चण्डं गच्छेत्तादेषु द्विसुक्लर्त्तमः ॥

दर्भे सप्तसुक्लर्त्तम् अन्वयुक्तलदक्षयम् ।

रजते हस्तसम्बन्धे रुप्ये एवं सुवर्णादिभ्यपि मनसा ददानि
चिन्नामाचेण यायात् पितृनिति श्रेष्ठः । अत्र पूर्वपूर्वाभावे
उत्तरोत्तरविधिरिति भ्रमो वाक्यान्तरविरोधात् याह्वाः । तिला-
दीनान्तु समुदितानामभावे क्रमेणैकैकश्चोऽयुपादानं कार्यमिति
दर्शनार्थमिदम् ।

एवच्च ।

विना रुप्यसुवर्णन विना ताद्यतिलैस्तथा ।

विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितृणांनोपतिष्ठते ॥

इति शङ्खवचनं रुप्यादीनां सर्वेषामभावे न ह्येकदेशाभावेऽपि ।

शङ्खः,—

सौवर्णेन तु पाचेण राजतेनौडुम्बरेण च खड्गपाचेण
शङ्खना वायुदकं पितृतौर्ध्वं स्यूपृश्नदद्यात् ।

शङ्खः सुवर्णकौलकः । एतच्च वचनं सति समवे ।

तथा,—

हैमेन सह यद्यत्तं चौरेण मधुना तथा ।

तदप्यचचतां याति पितृणान्तु तिलोदकम् ॥

पितृगौतासु भर्तुः,—

अपि नः स कुले यायात् यो नो दद्याच्चलाञ्चलौन् ।

नदौषु बज्जतोयासु गौतासु विशेषतः ॥

स्वानानन्तरं शङ्खः,—

उदकखाप्रदानाद्वि स्वानशाटीच पौड़येत् ।

योगियाज्ञवल्क्यः,—

यावद्वेवानृषीश्चैव पितृंस्त्रैव न तर्पयेत् ।

तावन्न पौड़येदस्त्रं येन स्वातो न वोदकैः ॥

न वोदकैर्बस्त्रोदकैर्न तर्पयेत् । तावन्न पौड़येदस्त्रमितिसम्बन्धः ।

निष्ठौड़यति यः पूर्वं स्वानवस्त्रन्तु तर्पणात् ।

निराशः पितरस्त्वा यान्ति देवाः महर्षिभिः ॥

पराग्नरः,—

जलमधे तु यः कश्चिद्वाज्ञाणो ज्ञानदुर्बलः ।

निष्ठौड़यति तदस्त्रं स्वानन्तस्य दृथा भवेत् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,—

वस्त्रनिष्ठौड़ितं तोयं स्वानस्त्रोच्छिष्टभागिनाम् ।

भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्ठौड़येत् स्वले ॥

अन्नप्रकरवन्तस्य अपस्त्रेन पौडनम् ।

पौडयिला ततः पश्चात्पं कुर्यात् सुविस्तरम् ॥

एतेनोच्छिष्टभागिनो बुद्धिस्त्रीकृत्य भूमौ वस्त्रनिष्ठौड़नोदकं दातत्यम् ॥ अन्नप्रकरवत् आद्वोच्छिष्टान्नविकरवत् ।

कच्छिद्विभिलः,—

ये चास्त्राकं कुले जाता अपुचा गोचिणो मृताः ।

ते हथन्तु मथा दत्तं वस्त्रनिष्ठौड़नोदकम् ॥

विशिष्ट,—

खानशाश्वान् दातव्या स्वदस्तिसो विशुद्धये ।
च्छब्दन्तरोक्ततर्पणान्यतिरिक्ततया न लिखितानि ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे तर्पणतरङ्गः ॥

अथ तर्पणोत्तरकर्म ॥

तत्र विष्णुपुराणे,—

आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ।
(ॐ) नमो विवस्ते ब्रह्मन् भास्ते विष्णुतेजसे ।
जगत् सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ॥
ततो गृहार्चनं कुर्यादभौष्ठसुरपूजनम् ।
जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादीनां निवेदनैः ॥
प्रचाल्य तौरदेशन्तु गता स्वधर्ममाचरेत् ।
स्वधर्मः स्वकौयाश्रमधर्मः ।

तथा,—

स्ववन्ध्यादिषु चाचम्य सोपानतको ह्यसंसृग्नः ।
आगतः सोदपाचस्तु अनेन शुचिरेव सः ॥
तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य मुनर्गत्वे ।
कर्माणि तु प्रकुर्वीत नित्यं वै आनि कानि च ॥
पाचादिरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना ।
न तेन प्रोक्षणं कुर्यात् वस्त्रनिष्पौडिनेन च ॥

सौवर्णं राजतं ताम्रं मुखं पात्रं प्रकौर्तिंतम् ।
 तदभावे सूतं पात्रं स्वते यज्ञ धारितम् ॥
 असंस्युश्नन् अग्नुच्चादौनिति शेषः । प्रोक्षणं गृहस्थितपुष्पादौनां
 यज्ञ धारितं नारिकेलादिपात्रम् ।

शातातपः,—

बहिर्नद्यादिव्याचान्तः सोदकः किञ्चिद्युश्नन् ।
 रथागतोपि घनेन शुचिरेवेह मानवः ॥
 अस्युश्नन् घनेनेति शेषः ।
 नाधोवस्त्वैकदेशेन शुद्ध्यर्थमप आहरेत् ।
 यद्यानीतनु स्वेन प्रोक्षयेद्विषेन तु ॥
 नाधोवस्त्वैकदेशेन इतरजलपात्राभावेऽपि नाधोवस्त्वानीतेन
 तोयेन प्रचालयेत् ॥

खधुहारौतः,—

स्वानं क्लवा तु ये केचित् पुष्टं चिन्वन्ति मानवाः ।
 देवतास्त्वं गृह्णन्ति अस्त्रौभवति काष्ठवत् ॥
 एतनु द्वितीयस्वानाभिप्रायम् ।

पद्मपुराणे,—

आचम्य विधिवत् सम्यगाल्पिखेत् पद्ममयतः ।
 साचताभिः सपुष्पाभिः सतिलारुणचन्दनैः ॥
 अर्थपात्रं प्रथनेन सूर्यनामानुकीर्तनैः ॥
 नमस्ते विष्णुरूपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ।

सहस्ररमये नित्यं नमस्ते सर्वतेजसे ॥
 नमस्ते रुद्रवपुषे नमस्ते भक्तवत्सल ! ।
 पद्मनाभ नमस्तेऽसु कुण्डलाङ्गदभूषित ॥
 नमस्ते सर्वलोकेश ! सुप्रानामपि बुद्ध्यसे ।
 सुकृतं दुष्कृतच्छैव सर्वम्यशसि सर्वदा ॥
 सर्वदेव नमस्तेऽसु प्रसीढ मम भास्कर ! ।
 दिवाकर नमस्तेऽसु प्रभाकर नमोऽसु ते ॥
 एवं सूर्यचमक्षाय चिः क्षत्रिया च प्रदक्षिणम् ।
 द्विजं गं काञ्चनं स्फूदा ततो विष्णुगृहं ब्रजेत् ॥
 आश्रयसं ततः पूज्य प्रतिमाङ्गापि पूजयेत् ॥

आचतशब्दो आमतण्डुले ॥

हत्याधेन तु पूज्येति स्थाने स्थायेति लिखिला स्थानं
 कारधिला इति वाख्यातम् ।
 ब्रह्मथज्ञानन्तरं नरसिंहपुराण-ब्रह्मपुराणयोः,—

ततोऽर्थं भानवे दद्यात् तिलपुष्पजलान्वितम् ।
 उत्थाप्य मूर्द्धपर्यन्तं हंसः शुचिषदित्यपि ॥
 जलदेवं नमस्त्रय ततो गृहगतः पुनः ।
 विधिना पुरुषसूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥
 वैश्वदेवनातः कुर्याद्विलिकर्म यथाविधि ।
 पुरुषसूक्तविधिश्च पुराणान्तरादवगन्तव्यः पूजाप्रकरणे ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे तर्पणोन्तरकर्मतरङ्गः ॥

अथ पञ्चमहायज्ञः ।

तत्र दद्धः,—

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

पितृदेवमनुष्याणां कौटानाञ्चोपदिश्यते ॥

संविभज्यते अन्नमस्मिन्निति संविभागः । कौटयहणमिह भूताना-
मुपलक्षणाय ।

व्याख्याः,—

वैवाहिकेऽग्नौ कुञ्जीत पाकयज्ञानशेषतः ।

आपद्यपि हि कष्टायां पञ्चयज्ञानं हापयेत् ॥

खर्गपर्वर्गयोः प्राप्तिर्भव्यायज्ञैः प्रचक्षते ।

वैवाहिकोऽग्निरावस्थः । एतच्च सत्यावस्थाग्नौ तथाचाये
वक्ष्यते ।

मत्तुः,— पञ्चसूना गृहस्थस्य चुम्बौ पेषणुपस्करः ।

कण्ठनौ चोदकुम्भश्च वधते यासु वाहयन् ॥

सूना प्राणिवधस्थानम् । उपस्करः सम्भार्जनौ प्रभृतिं गृहोप-
करणम् । वधते हिंसोत्यादितदुरितेन स वधते । वाहयन्
वापारथन् ।

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।

पृथक्कृत्प्राप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥

अनेन तत्पापचयाय पञ्चयज्ञा इत्युक्तम् ।

तथा,—

अकृतञ्च कृतञ्चैव तथा प्राकृतमेव च ।

ब्राह्मं झतं प्राशितच्च पञ्चयज्ञान् प्रचक्षते ॥
 जपः छतोऽछतो होमः प्रज्ञतो भौतिको बलिः ।
 ब्राह्मं झतं द्विजार्थ्याच्चाप्राशितं पिण्डतर्पणम् ।
 स्खाध्यायेनार्च्चयेतषीन् होमैर्द्वान् यथाविधि ॥
 पिण्डन् आद्वैश्च नूनक्षेर्भूतानि बलिकर्मणा ।
 पञ्चतान् यो महायज्ञान् हापयति ग्रन्तिः ॥
 स गृहेऽपि वस्त्रित्यं शूनादोषैर्न लियते ।
 कन्दोगपरिग्निष्टे कात्यायनः,—
 पञ्चानामपि मत्ताणां महतासुच्यते विधिः ।
 चैरिद्वा सततं विग्रः प्राप्नुयाद्ब्रह्मा शाश्वतम् ॥
 देव-भूत-पिण्ड-ब्रह्म-मनुष्याणामनुक्रमात् ।
 महासत्त्वाणि जानौयात् त एव हि महामखाः^१ ॥
 अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पिण्डयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 दैवो होमो बलिभौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
 [आद्वं वा पिण्डयज्ञः स्थान् पित्रो बलिरथापि वा ।
 यथा श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ॥
 स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः पञ्चादा प्रातराङ्गतेः ।
 वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्तकात् ॥
 आद्वमन्त्र नियमाद्वम् । पित्रो बलिर्भूतबलिदानानन्तरं,
 श्रुतिजपो मध्याङ्गस्थानानन्तरं दर्भेष्वासीन इत्यादिनोक्तः पवित्र-

१ (क) (ख) पुस्तके पित्रो बलिरथापि वा ।

२ [] निवितांशः (ख) चिह्नित पुस्तके नास्ति ।

मन्त्रजपः । निमित्तमेव निमित्तकमिति । निमित्तकादनन्तरोक्तात्
ब्रह्मायज्ञकालचयादन्यत्र ब्राह्मायज्ञेन कुर्यादित्यर्थः ।

अत्र च तर्पणशाद्गु-पितृथज्ञवल्लिदानानां पितृथज्ञले यथा-
सम्भवमधिकारिभेदेन पुनस्तुत्यविकल्पः ॥]

हारौतः,—

यद्वेषभ्यो जुहोति देवलोकं तेनाभिजयति । पितृभ्यः पितृ-
लोकं । तेन यः स्वाध्यायमधीते चृषिलोकं । अत् भूतेभ्यो
बलिं हरति भूतलोकं तेन ।

शृङ्गलिखितौ,—

पञ्च महायज्ञान्निर्वपेदापचश्चाकोदकेभ्यः ।

बौधायनः,—

अहरहर्द्देवेभ्यः स्वाहा कुर्यादाकाषाण्ठयैन(तं) दैवं यज्ञं
समाप्नोति । अहरहः स्वधा कुर्यादोदपाचान्तर्थैन(तं) पितृथज्ञं
समाप्नोति । अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेदापचपुष्पेभ्योऽथैन(तं)
भूतयज्ञं समाप्नोति । अहरहर्ब्रह्माणेभ्योऽन्नं दद्यादासूख-फल-
श्चाकेभ्योऽथैनं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति । अहरहः स्वाध्यायं कुर्यादा-
पणवाच्छयैनं ब्रह्मायज्ञं समाप्नोति ।

मनुः— चृषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा ।

नृथज्ञं पितृथज्ञञ्च यथाशक्ति न हापयेत् ॥

यद्यपि व्यासादिभिरावश्याम्नौ पञ्च महायज्ञा उक्ताः ।

तथापि,—

लौकिके वैदिके वापि ज्ञतोत्सृष्टे जले चितौ ।

वैश्वदेवञ्च कुर्वीत पञ्चसूनापनुज्ञये ॥

इति श्रातातपवचनेनाधारान्तरस्यापि विहितलात् । सत्याव-
सत्याद्गौ तत्र । अन्यथाऽन्यत्रापि पञ्च महायज्ञाः कार्या इति
परमार्थः ।

लौकिके पाकसाधने वैदिके आवस्थाद्गौ ज्ञतोत्सृष्टे अन्येन
होमं विधाथ त्यक्ते अनन्तरोक्ताग्निच्छायासम्बवे जले तदसम्बवे भूमौ ।

इन्द्रोगपरिग्निष्टे कात्यायनः—

सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बल्लिकर्म च ।

अनश्नताऽपि सततमन्यथा किञ्चिष्ठौ भवेत् ॥

अङ्गिराः,—

शालाद्गौ वा पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः ।

यस्मिन्नद्गौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ॥

शालाग्निरावस्थाग्निः । तेन साग्निना आवस्थाद्गौ होमः
कार्यः । निरग्निना अद्गौ यदि होमः क्रियते तदा लौकिके ।

याज्ञवल्क्यः—

कर्म सार्तं विहायाद्गौ कुर्वीत प्रत्यहं गृहौ ।

होमं शालाहृते वापि औतं वैतानिकाग्निषु ॥

वैतानिकाग्निषु आहवनीयाग्निषु ।

आपः— वैश्वदेवं प्रकुर्वीत खशाखाविहितन्तः ।

सख्नान्नैहविष्टैश्च हविष्यव्यज्ञनाच्चितैः ॥

तैरेवान्नैर्बल्लिन्दद्यात् शेषमास्त्राव वारिणा ।

कृतापसव्यः खधया सर्वन्दच्छिणतो हरेत् ।

सुरार्चनं ततः कुर्याद्विषमाच्यैः सुगन्धिभिः ॥

अत्र च पौराणिके विधौ स्त्रावाश्रयणं वचनवलात् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

हविष्वेषु यवा सुख्यासदनु ब्रौह्यः सूताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत् ॥

ब्रौह्यः कलमाद्यः । गौरोऽच सितसर्षपः ।

शङ्खलिखितौ,—

अत ऊर्ध्वन्देवयज्ञः सर्वेषासुपदिश्यते ।

आश्रमधर्माविरोधे प्रतिनियतानामोषधौनां कोद्रवचणक-
माषमस्त्ररक्तलत्योदालकवर्जं निरूपणीयम् । उदालको वकुरै
दति प्रसिद्धः ।

आपस्तुत्वः,—

न चारलवणहोमो विद्यते ।

तथा परान्नसंस्तृष्टस्य च । अहविष्वस्य च होम उदीचीन-
सुदग्निभागभवसुष्टणं भस्मापोद्ध्व द्वयते । तज्जतमज्जतं चाग्नौ भवति ।
न स्त्रौ जुह्यथात् नानुपेतः ।

चारलवणमूषरलवणं । परान्नसंस्तृष्टमन्यान्नमिश्रं । अहविष्वं
माषादि । यदि तु चारलवणमेव सम्यद्यते तदा उदीचीनसुदग्नि-
भागभवसुष्टणं भस्मापोद्ध्व तस्मिन्नग्नौ जुह्यथादित्यर्थः । न स्त्रौ
जुह्यथात् इति साम्भः प्रवासे कृत्विगमन्निधाने सति प्रसक्तस्य निषेधनं
निरग्नेस्तु स्त्रकर्तृक एव वैश्वदेवः । अनुपेतः अनुपनीतः ।

वशिष्ठः—

वैश्वदेवं सायं प्रातर्गत्त्वेऽग्नौ जुह्वथात् । गृहदेवताभ्यो बलिं
हरेत् । ओचिद्याय इत्या ब्रह्मचारिणे चानन्तरं पितृभ्यो
हत्यात्ततोऽतिथीन् भोजयेत् ।

वैश्वदेवं विश्वदेवताकमन्त्रम् ।

कृदोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

भूतप्रवचने पत्नौ यद्यसन्निहिता भवेत् ।

रजोयोगादिना तत्र कथं कुर्वन्ति आज्ञिकाः ॥

महानसेऽन्नं या कुर्यात् सवर्णान्तां प्रवाचयेत् ।

प्रणवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा ॥

भूतप्रवचनमिह सिद्धेऽन्ने खामिना भूतमिति वाचनं, रजो-
योगादिना लक्षा असन्निधाने अन्या या पाककर्त्तौ सवर्णा तां
वाचयेत् । तथापि भूतमिति यदि वक्तुं न शब्दते तदा
अन्यदयोङ्कारादिसम्बतिप्रतिपादकं किञ्चित् कुर्यादित्यर्थः ।

मनुः—

विश्वदेवस्य सिद्धूस्य गृह्णेऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्यादेवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्त्रहम् ॥

अग्नेः सोमस्य चैवाग्नौ(द्वौ) तयोर्चैव समस्तयोः ।

विश्वेषाच्चैव देवानां धन्वन्तरय एव च ॥

ज्ञत्यै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।

सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्थिष्टकृते ततः ॥

समस्तयोरग्नीषोमाभ्यां सह द्यावापृथिव्योः । द्यावापृथिव्यासेकं
कर्त्तव्यम् ।

विष्णुः,—

ऋथाग्निं परिसमुद्ध्य पर्युच्य परिस्तीर्य परिसमाधाय सर्वतः
पाकादग्निहृत्य जुह्यात् । वासुदेवाय सज्जर्णणायानिरुद्धाय पुरुषाय
सत्यायाच्युताय । वासुदेवायाग्ने सोमाय निचाय वरणायेन्द्रा-
येन्द्राग्निभ्यां विशेष्यो देवेभ्यः प्रजापतये अनुमतै धन्वन्तरये
वास्तोप्यतये खिष्टिङ्कते इति ।

शातातपः,—

भूतयज्ञं तथा आद्वं नियम्बातिथिपूजनम् ।

क्रमेणानेन कर्त्तव्यं स्वाध्यायाध्ययनन्तरा ॥

अथस्य शाखाविशेषविषयो भूतयज्ञादिकम् इति ज्ञेयम् ।

थाङ्गवल्क्यः,—

देवेभ्यसु कृतादन्नात् ग्रेषाद्वृतबलिं हरेत् ।

अथो भूमौ श्वचाण्डाल-देयमन्नं प्रसुच्छति ॥

स्वाध्यायं सततं कुर्यात् पचेदन्नमात्मने ।

आत्मने केवलात्मने ।

एवं सम्यक् हविर्जला सर्वदिच्चु प्रदच्छिणः ।

इन्द्रान्तकाप्यतौन्दुभ्यः स्वानुगेभ्यो वलिं हरेत् ॥

मरुङ्ग इति तु दारि विष्णवेऽङ्गस्य इत्यपि ।

वनस्पतिभ्य इत्येवं मुषलो दूषणं हरेत् ॥

तच्छ्रीष्टके श्रिये कुर्यात् तथा काल्यै तु पादतः ।
 ब्रह्मा-वास्तोष्टिभ्याच्च वासुमध्ये बलिं हरेत् ॥
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्तिष्ठेत् ।
 दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्षत्रेभ्य एव च ॥
 पृष्ठे वासुनि कुर्वीत बलिं सर्वानुभूतये ।
 पृथिव्ये बलिशेषन्तु सर्वदक्षिणतो हरेत् ॥
 शुनाच्च पतितानाच्च श्वपचां पापरोगिणाम् ।
 वायसानां छमौणाच्च ग्रनकैर्विकिरेहुवि ।
 एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमहंति ॥
 स गच्छेत् परमं स्थानं तेजोमूर्च्छिः पथोज्जवला ।
 साधं लक्ष्यस्य सिद्धूस्य पत्यमन्तं बलिं हरेत् ॥
 वैश्वदेवं विना नैतत् साधं प्रातर्विधौघते ।
 एवमिति देवथज्ञप्रकारेण तच्छ्रीष्टकं गृहस्थश्चाग्निरप्रदेशः ।
 वासुपुरुषग्निरप्रदेशो वा । पादतः गृहस्थश्चैवात्मश्चापाददेशे
 ब्रह्मावास्तोष्टिभ्यामिति एवमिति बलिदानप्रदेशः । पृष्ठे वासुनि
 पश्चाङ्गुहे मूर्चोच्चारकरणस्थान इत्यन्यथः । मूर्चोच्चाररहित इति
 पारिजातः ।

सर्वानुभूतये सर्वानुभूतदेवतायै पथोज्जवला उज्जवलपथा
 ग्रनकैर्यथा नोपधानः कथमपि भवति । वायसादौनाञ्चोपकाराय
 बलिः क्रियमाणः तत्र देशे दातव्यो यत्र तेषामुपयोगः सम्भवति ।
 उत्तिष्ठितौत्यनेन श्वादौनामपि बलिदाने अनादरो न कर्त्तव्य

इत्युक्तं । साथन्तिति इदच्च साथं सिद्धेनावेन पत्वा अमन्त्रकं
बलि यजमान-तत्पुच्चादौनामषन्निधाने हरेत् दद्यात् ।

गौतमः,—

अग्नावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिः । [खिष्टकदिति
होमाः ।] दिग्देवताभ्यश्च यथाखं द्वारि महाद्वौ गृहे देवताभ्यः
प्रविश्य ब्रह्मणे मध्ये अद्वा उदकुभे आकाशायेत्यन्तरिचे नक्त-
ञ्चरेभ्यश्च साथम् ।

अग्नाविति वचनाद्यं कल्पो जले चितौ न कार्यः ।
पारिजातेऽयेवम् ।

दिग्देवताभ्यश्च यथाखं यथा यासां देवतानां या दिक् तस्यां
ताभ्यो दद्यात् इत्यर्थः । दिग्देवताभ्यश्वेति चकारात् तत्पुरुषेभ्योऽपि ।
प्रविश्य गृहमिति शेषः । साथन्तु नक्तञ्चरेभ्य इत्यधिकम् ।

द्वन्द्वोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

अग्न्यादिर्गीतमेनोक्तो होमः शाकल एव च ।

अनाहिताग्निरथेवमुच्यते बलिभिः मह ॥

अग्न्यादिः—अग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिः खिष्टकदिति
गौतमोक्तेः । शाकलः काष्ठशकलसाश्यो ज्योतिष्ठोमोहोमः, हैव-
कृतस्यैनसोऽवयजनमसौत्यादिमन्त्रकः । अनाहिताद्वेः औत-
स्मार्ताग्निरहितस्य ।

पारस्करः,—

वैश्वदेवादन्नात् पथ्युच्य खाहाकारैर्जुह्यात् । ब्रह्मणे प्रजापतये
गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतये इति । भूतगृह्येभ्यो मणिके चौन्

पर्जन्यायाद्वाः पृथिव्यै । धात्रे विधात्रे च दार्थयोः । प्रतिदिशं
वायवे दिशाद्वा । मध्ये चौन् ब्रह्मणे अन्तरिक्षाय सूर्याय
विशेष्यो भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः । उषसे भूतानां पतये परं । पितृभ्यः
खधा नम इति दक्षिणतः । पात्रं निर्निज्योत्तरापरस्यां दिशि
निनयेत् अस्तैतत्त्वे इति ।

उत्तरतः इति विशेषदेवात् । विशेषदेवा देवता इति बलि-
सम्बन्धिन अत्ये च देवता अद्यपि देवतान्तरमपि तथायेकदेशेन
आहारः^१ । अतएव होमेऽप्यत्र वैश्वदेवोक्तिः, अन्नादुदृत्येति
अषेः । पर्याग्निभिर्ग्निं प्रज्ञतत्वात् । अनुमतय इति इतिकारो
होमसमाप्तौ चौन् बलौन् भूतगृह्येभ्य इति अस्य विवरणं
पर्जन्यायेति ।

दार्थयोः—दारवामदक्षिणप्रदेशयोः । प्रतिदिशम् आसामेव
चकारात् प्रतिदिशमिति सम्बद्धते । मध्ये गृहस्थैव ब्रह्मण इत्यादि-
त्यं चौणीत्यत्र देवताभिप्रायकं तेषां ब्रह्मादिबलौनां उत्तरदिशं
गृहस्थ पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिशु उत्तरं परं अन्तिमं तेन
विशेषदेवादिबल्यः उत्तरस्यां दिशि देया इति उत्तरापरा
वायवी-दिक् साग्रेरेव ।

अग्न्यादिर्गीतमेनोक्तो होमः शाकल एव च ।

अनाहिताग्नेरप्येष उच्यते बलिभिः सह ॥

इति वाक्येन निरद्वेषः प्रकारान्तरविधानात् । तत्त्विरग्नि-
व्याजसनेयिनां स्वगृह्णोक्तैव देवता सामान्यविध्यन्तराभावात् ॥

विष्णुपुराणे,—

अपूर्वमण्डिहोच्च कुर्यात् प्राक् ब्रह्मणे ततः ।
 प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्यादाङ्गतिमादरात् ॥
 गृह्याभ्यः कश्यपायाथ ततोऽनुमतये क्रमात् ।
 तच्छेषं मणिके पृथ्वी पर्जन्याद्यः चिपेत्ततः ॥
 दारे धातुर्बिधातुश्च मध्ये च ब्रह्मणः चिपेत् ।
 गृहस्य पुरुषव्याघ्र दिग्देवानाच्च से शृणु ।
 दद्याय धर्मराजाय वस्त्राय तथेन्दवे ।
 प्राचां दिशि बुधो दद्याद्वृत्तशेषान्नकं वल्लिम् ॥
 आत्मोन्तरे दिग्मिभागे धन्वन्तरिवलिं बुधः ।
 निर्बपेदैश्वदेवच्च कर्म कुर्यादितःपरम् ॥
 वायव्ये वायवे दिव्ये समस्तानं ततो दिशम् ।
 ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय भानवे च चिपेदलिम् ॥
 विश्वदेवान् विश्वभूतान् तथा विश्वपतौन् पितॄन् ।
 अन्नाणाच्च समुद्दिश्य वलिन्दद्यान्तरेश्वर ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

समूजयेत्ततो वक्ष्नि दद्याचैवाङ्गतौः क्रमात् ॥
 प्रथमां ब्रह्मणे दद्यात् प्रजानां पतये ततः ।
 द्वौयाच्चैव गृह्याभ्यः कश्यपाय तथापरम् ॥
 ततोऽनुमतये दत्ता दद्याद्वृत्तशिन्नतः ।
 पूर्वाख्यातं मया अन्तु नित्यं कर्म क्रियाविधौ ॥
 वैश्वदेवन्तः कुर्याद्वृत्तयस्तुत्रं से शृणु ।

अथास्थानं विभागन्तु देवानुद्दिश्य वै पृथक् ॥
 पर्जन्याङ्गो धरिचौणां दद्यान्तु मणिकैचयम् ।
 वायवे प्रतिदिग्यश्च प्राच्यादिषु ततः क्रमात् ॥
 ब्रह्मणे चान्तरिचाय सूर्याय च अथाक्रमम् ।
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो विश्वभृतेभ्य एव च ॥
 उषसे भूतपतये दद्याच्चोक्तरतस्तः ।
 खधा नम इत्युक्ता च पितृभ्यश्चापि दक्षिणे ॥
 हत्वापस्य वायवां अक्षैतत्तेऽवनेजनम् ।
 अन्नावशेषमिश्रं वै तोयन्दद्याद्याद्याविधि ॥
 ततस्तोषसुपादाय तेषामाचमनाय वै ।
 खलेषु निःचिपेत् प्राज्ञो नान्ना चोद्दिश्य देवताः ॥

याज्ञवर्त्यः,—

देवेभ्यस्तु ज्ञानादन्नाच्छेषं भूतबलिं हरेत् ।
 अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यो बलिं हरेत् ॥
 —श्वादिबलीनां पृथक् निर्देशात् भूतयज्ञवहिर्भावः ।

आपस्तम्बः,—

बलौनान्तस्य तस्य देशस्यै संस्कारः, हस्तेन परिमृज्यावोक्त्यै^३
 न्युष्य पञ्चात् परिषेचनं । तस्य तस्य प्रत्येकं परिमार्ज्जनम् ।
 अवोक्त्य चिक्का न्युष्य बलिन्दत्वा परिषेचनं बलेस्तपरि सेकः ।

१ (ग) मणिक — ।

२ मूले देशे ।

३ (ग) अवेच्य ।

बलौनुक्रा छन्दोगपरिशिष्टे काव्याचनः—

पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः ।

पिण्डवदग्न्यादिप्रचेपेण पश्चिमा अन्तिमा । यत् पश्चिमा-
प्रतिपत्तिः पिण्डवलिप्रतिपत्तिरिति वाख्यातम् । तत् । अन्य-
बलेरपि प्रतिपत्त्यपेक्षासम्भवात् ।

यथा,—

असुधै नम इत्येवं बलिदानं विधौयते ।

बलिदानविधानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥

स्वाहाकार-वषट्कार-नमस्कारा दिवौकसाम् ।

स्वधाकारः पितृणां च हन्तकारो नृणां कृतः ॥

स्वधाकारेण निर्ब्बेत् पितृं बलिमतःपरम् ।

तमप्येके नमस्कारैः कुर्वते नेति गोतमः ॥

नचावरा बलयो भवन्ति महामार्जारश्वरणप्रमाणात् । एकत्र
चेदविष्टता भवन्ति द्रवसंस्कारायैके इति शाखान्तराभिप्रायम् ।
अतएव वाजसनेयिनां गृह्णे स्वधा नम इति नमस्कारोऽपि पठितः ।
नेति गोतम इति छन्दोगमभिप्रेत्य । अवराद्या उनाः । तेन
विडाल्कर्णप्रमाणाद्युना बलयो न कार्या इत्यर्थः । एकत्र चेति
नानास्थानकबलिदानासम्भवात् एकस्मिन्नेव स्थाने अदा बलयस्तदा
अविकृताः परस्परसञ्चिहिता । अन्योन्यसंयुक्ताश्च कार्या इत्यर्थः ।

यत्प्रादिवस्यनन्तरं विष्णुपुराणे,—

ततोऽन्यमन्त्रमादाय भूमिभागे शुचौ पुनः ।

दद्यादग्नेषभूतेभ्यो स्वेच्छया तत् समाहितः ॥

देवा मनुष्याः पश्चो वयांसि
 सिद्धाः सयचोरगदैत्यसङ्गाः ।
 प्रेताः पिशाचास्त्ररवः समस्ता
 ये चाच्चमिच्छन्ति मथा प्रदत्तम् ॥
 पिपीलिकाः कौटपतङ्गकाद्या
 वुभुचिताः कर्मनिबन्धवद्भाः^३ ।
 प्रथान्तु ते दत्तिमिदं मथाऽन्तं
 तेभ्यो विस्तृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥
 येषां न माता न पिता न बन्धु-
 कैवाच्चिद्विर्ण तथाच्चमस्ति ।
 तन्त्रप्रयेऽन्तं भुवि दत्तमेतत्
 ते यान्तु दत्तिं सुदिता भवन्तु ॥
 भूतानि सर्वाणि तथाच्चमेतत्
 अहम् विष्णुर्व यतोऽन्यदस्ति ।
 तस्मादहं भूतनिकायभूत-
 मन्त्रं प्रथच्छामि भवाय तेषाम् ॥
 चतुर्दशो भूतगणो य एष
 तत्र स्थिता येऽखिलभूतसङ्गाः ।
 हृष्टर्थमन्त्रं हि मथा विस्तृष्टं
 तेषामिदन्ते सुदिता भवन्तु ॥
 इत्युच्चार्यं नरो दद्यादन्तं अद्वासमन्वितः ।

भूरि भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रियो यतः ॥

श्वचाण्डालविहङ्गानां श्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां क्षमौणाञ्च शनकैर्निर्जिपेहुवि ॥

इहञ्च काम्यबलिदानं सर्वशाखिसाधारणं सङ्कोचे माना-
भावात् ।

मनुः— इनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां क्षमौणाञ्च शनकैर्निर्जिपेहुवि॑ ॥

ऐन्द्रवाहणवायव्याः सौम्या वै नैर्चर्तास्तथा ।

वायमाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मर्यापितम् ॥

श्वानौ द्वौ श्वावश्वलौ वैवस्तत्कुलोऽन्नवौ ।

ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातासेतावहिंसकौ ॥

दत्त्वानेन विधानेन बलिं पश्चादुपस्थृश्वेत् ।

क्वैतद्वलिकर्म्मवमतिर्थं पूर्वमाशयेत् ।

भिच्छाञ्च भिच्चवे दद्यादिधिवद्वज्ञाचारिणे ॥

यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्ता विधिवहुरोः ।

तत् पुण्यफलमाप्नोति भिच्छान्दत्ता तु भिच्चवे ॥

भिच्छामयुदपाचं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।

वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म्म च ।

अनश्वताऽपि सततमन्यथा किञ्चिष्ठौ भवेत् ॥

सायमिति पुनः पाके ।

पुनः पाकसुपादाय सायमथवनौपते ।

वैश्वदेवनिमित्तनु पत्वा सर्वं बलिं हरेत् ॥

तचापि श्रपचादिभृत्यैवाच्च विसर्जनमिति विष्णुपुराणात् ।

बलिदानान्तरं वशिष्ठ,—

ओचियाय दत्ता ब्रह्मचारिणे चानन्तरं पितृभ्यो दद्यात् ।

पितृभ्यो दानं आद्विह । एतच्च तस्मिन् काले ओचियब्रह्म-
चारिणोरुपस्थितौ अनुपस्थितौ वा बलिदानानन्तरमेव आद्वम् ।

आद्विह्यनुवृत्तौ ग्रातातपः,—

यथा ग्रन्थाभिरुपाणां ब्राह्मणानाच्च भोजनम् ।

अपराह्ने तु सर्वत्र नित्यमेवं प्रकौर्त्तिम् ॥

अभिरुपाणां कुलादिभृत्यनानाम् । अपराह्ने वैश्वदेवक्रिया-
समाप्तौ ॥

मनुः— दद्यादहरहः आद्वमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्व्वर्णपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥

अन्नाद्यमन्नं तदभावे पयोमूलफलानि तदभावे उदकमिति
व्यवस्थित-विकल्पः ।

तथा,—

१ अथेकमाशयेत् विप्रं पितृर्थं पाच्चयाज्जिकम् ।

न चैवाचाशयेत् कञ्जिद्वैश्वदेवं प्रतिदिजम् ॥

१ (ख) आहरेत् ।

२ (क) एकमेवाशयेत् विश्वदेवं ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

अथेकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थचिह्नूये ।

अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ।

अथुद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्दिंजः ॥

पितृभ्य इदमुक्तेति खधाकारच्च कारण्येत् ॥

अदैवं विश्वदेववर्जितम् । पितृभ्य इदमुक्तेति मिलितदेवतावं
आङ्गे इति केचित् ।

दद्याच्च भिक्षाचितयं परित्राङ्ग्रह्णाचारिणे ।

स्वेच्छया पुरुषो दद्यात् विभवे सत्यवारितम् ॥

नरसिंहपुराणे,—

भिक्षाच्च भिक्षवे दद्यात् परित्राङ्ग्रह्णाचारिणे ।

प्रकल्पिताचादुद्धृत्य सर्वव्यज्ञनसंयुताम् ॥

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षार्थं गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवाच्च भिक्षां दला विसर्जयेत् ॥

मत्स्यपुराणे,—

नित्यन्तावत् प्रवक्ष्यामि अर्धावाहनवर्जितम् ।

अदैवन्तदिजानीयात् पार्वणं पर्वसु सृतम् ॥

लघुहारीतः,—

नित्यश्राद्धमदैवं स्वादर्थावाहनवर्जितम् ।

पद्मपुराणे,—

यः पात्रपूरणौ भिक्षां अतिभ्यः संप्रयच्छति ।

विशुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिभाष्टुचात् ॥
मार्कण्डेयपुराणे,—

ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्थादयं ग्रासचतुष्टयम् ।

अयं चतुष्टयं प्राज्ञहन्तकारं द्विजोन्तमाः ! ॥

पद्मपुराणे,—

एकं वेदानुगं विप्रं भोजयेच्छद्वयान्वितः ।

तद्बुक्ता च भवेत् कोटिर्विप्राणान्नाच संशयः ॥

विष्णुपुराणे,—

भोजनं हन्तकारं वा अयं भिक्षामधापि वा ।

अदत्त्वा च न भोक्तयं यथाविभवमात्मनः ॥

महाभारते,—

घाससुष्टिं परगवे सान्न दद्यान्तु सर्वदा ।

अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

पद्मपुराणे,—

सौरभेद्यः सर्वहिताः पवित्राः पुण्यराशयः ।

प्रतिगृहन्तु मे यासं गावस्त्वैऽत्मक्यमातरः ॥

दद्याद्वेन मन्त्रेण गवां यासं सदैव हि ।

गवां कण्ठूयनं घासं यासमाङ्गिकमेव वा ॥

दत्त्वा भवेन्महापुण्यं गोप्रदानसमं नृणाम् ।

भविष्यपुराणे,—

त्वणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याङ्गवाङ्गिकम् ।

कपिलाश्वतदानस्तु फलं विद्यान्न संशयः ॥

पञ्चभूते शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्यसम्भवे ।
 प्रतीच्छेदं मया दत्तं सौरभेदि नमोऽस्तु ते ॥
 गवाङ्किं गवा यद्हिनेनान्नं भुज्यते ।
 बलिदानानन्तरं ब्रह्मपुराणे,—

ततो गोदोहमाचं वै कालन्तिष्ठृहाङ्गणे ।
 अतिथियहणार्थादि तदूर्ध्वं वा वयेच्छया ॥
 अतिथिं तत्र समाप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।
 हिरण्यगर्भबुद्धा तं मन्येताभ्यागतं गृहम् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे वैश्वदेवादिपञ्च-महायज्ञतरङ्गं ॥

अथातिथिपूजा ।

तत्र ॑बलिदानानन्तरं वशिष्ठः—
 ततोऽतिथौन् भोजयेत् । श्रेयांसं श्रेयांसमानूपूर्व्येण ।
 श्रेयासं कुलादिभिरतिशयितम् । आनुपूर्व्येण यो यो यद्य-
 दुत्कृष्टः । तं तं प्रथमं भोजयेदित्यर्थः ।

मतुः—

समाप्ताय ह्यतिथये प्रदद्यादासनोदके ।
 अन्नश्वैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥

अग्निं छत्रा विधानेन यत् पुण्यफलमाप्यते ।
 तेन तु ल्यं विशिष्टं वा ब्राह्मणे तर्पिते फलम् ॥
 मन्त्रकर्मविपर्यायाद्विशिष्टादुद्भूतादपि ।
 तत्फलं नाप्यते कर्तुरिदमश्रद्धाया छतम् ॥
 शिखान(ह)युज्ञतो नित्यं पञ्चाश्रीनपि जुङ्गतः ।
 सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन् ॥
 हृषानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थीं च सुनृता ।
 एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

सम्भास्ताय विना निमन्त्रणं स्थमागताय । उदकं चरण-
 चालनाद्युपयुक्तं, विधिपूर्वकं अतिथिपूजाविधनुसारेण । शिलात्
 चेच-पतितशस्त्रगेषात् । उज्ञतः उच्चिन्त इत्यर्थः । अनेन
 दरिद्रोऽथतिथिपूजां कुर्व्यादित्यर्थः । सुनृता प्रियसत्या ।

हारौतः—

सर्वा अस्य देवता गृहानभ्यागच्छन्ति यस्तैवं विद्वान् ब्राह्मणो
 गृहानभ्येति तमनभ्युपतिष्ठतः प्राणदेवता अपक्रामन्ति । तस्मै यदाह
 खागतमिति गृहदेवता तेन प्रौषाति । यद्यासनादिभिरभ्य-
 च्चयत्यतिथिं यज्ञस्य तेन प्रौषाति । यत् पाद्यादिभिरभिषेचनं
 कुरुते पितृन् प्रौषाति तेन । यदन्नेनाभिपूजयति प्रजापतिस्तेन
 प्रौषाति । यदेनं यान्तमनुद्यान्तीति श्रेयस्यं ब्रह्मवर्चसं तेन सर्वान्
 कामानवाप्नोति ।

अनभ्युपतिष्ठतः अभ्युत्थानमकुर्वतः ।

शङ्खलिखितौ,—

ओचियो वेदत्रतौ अतिधर्मा नैष्ठिकः समानवृत्तिर्योऽन्यो-
भ्यागच्छेत्सिन् काले तमर्चयित्वा अश्रीयात् ।

ओचियोऽत्र वेदानामेकशाखामधीत्य ओचियो भवति
दत्यापस्तम्बवचनविषयः । वेदत्रतौ उपकुब्बाणिकः । अतिधर्मा
यतिः । नैष्ठिको ब्रह्मचारी । समानवृत्तिसुख्यजीवनहेतुः ।

यथा प्रणीतश्चाप्रणीतश्चाग्निर्वतसेवं हि विदांश्चाविदांश्च
ब्राह्मणः पूज्य एव सर्वेषाम् ।

प्रणीतोऽत्र संख्यताग्निः । तथा वयो-वर्ण-विद्या-तपः-सम्बन्धाय
पाद्यमर्घमाचमनौयमन्विशेषांश्चैतस्मै शक्तितो दद्यात् ।

सहासौत प्रदोषेऽनुज्ञाप्य शशीत पूर्वं प्रतिकुद्धेत प्रस्त्रितमनु-
ब्रजेत् । ममेत्य न्यायतो निवर्त्तते । आराम-सभा-प्रपा-तडाग-देव-
गृह-महाद्रुम-नदीनामन्यतरसिन् प्रदक्षिणं कुर्यादाचमुत्सृज्य
पुनर्दर्शनायेति ।

अन्नविशेषान् भोज्यविशेषादीन् । पुनर्दर्शनायेति पुनर्दर्शनाय
वाचमुत्सृजेदित्यर्थः ।

अभ्यागतानुवृत्तौ वशिष्ठः ।

तं भोजयित्वोपासीत । यान्तमनुब्रजेदानुज्ञानादा ।

गोतमः,—

ओचियस्य तु पाद्यमर्घमन्विशेषांश्च कारयेत् । नित्यं
सत्कारविशिष्टं मध्यतोऽन्नपानमविद्ये साधुवृत्ते । विपरीते दणोदके

भूमिः स्वागतमन्तः पूजनमननानभ्यासञ्च कारयेत् । पचेन्नित्यं
वा सत्कारविशिष्टमन्त्रम् ।

विशेषपाकासामर्थ्यं नित्यपच्चमानसेवान्नं सत्कारपूर्वकं देयम् ।
मध्यतः मध्यविधादरेण अविद्ये विद्याशून्ये विपरीते असाधुचरिते
अनभ्यासोऽन्तिक्रमः ।

आपस्तम्बः,— ब्राह्मणाचानधौयानायासनमन्त्रमिति देयम् । न
प्रत्युत्तिष्ठेत् । अभिवादनायैवोन्निष्ठेदभिवाद्यश्वेत् । राजन्य-वैश्यै
च । शूद्रमन्यागतं कर्मणि नियुज्ञात् । अथासौ दद्यात् ।
दासा वा राजकुलादाहृत्यातिथिवच्छूद्रं पूजयेदुः ।

अभिवाद्यो वयोबाहुल्यादिना राजन्य-वैश्यै च प्रति नोन्निष्ठे-
दिति मत्वम्भः । राजकुलात् निजखामिगृहात् ।

शङ्खलिखितौ,— न ब्राह्मणोऽन्तिथिर्ब्राह्मणस्य ओचियाय गुणवत्ते
आतिथ्यम् । राजन्य-वैश्याभ्यां मिच्वत् । शूद्रस्यानृशंसार्थम् ।

न ब्राह्मणोऽन्तिथिर्ब्राह्मणस्य प्रणामादिना सम्भाव्यः । अपि
तु ओचियाय तथाविधमातिथ्यं कार्यमन्येषां मिच्वदन्नमात्रम् ।
आनृशंसार्थं दद्याजन्यफलार्थम् ।

मनुः,—

‘ब्राह्मणस्य लन्तिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।

वैश्य-शूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥

यदि त्वतिथिधर्मेण चत्रियो गृहमात्रजेत् ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥

वैश्य-शूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।

भोजयेत् सह भृत्यैस्तावाननृशंखं प्रयोजयन् ॥

कुटुम्बमिह गृहस्थः ।

बलिदानानन्नरं बौधायनः—

ब्राह्मणच्चियवैश्यशूद्रानागतान् अथाशक्त्या पूजयेत् । अदि
बङ्गनां न शक्नुयात् तदा एकस्मै गुणवते दद्यात् । यो वा
प्रथममध्यागतः स्थात् ।

मनुः—

आसनावस्थौ श्रव्यामनुब्रज्यासु पासनम् ।

उत्तमेषूत्तमं कुर्यात् हीने हीनं समे समम् ॥

बशिष्ठः—

अथापि ब्राह्मणाय वा राजन्याय वा अभ्यागताय वा महोत्तं
महाजं वा पचेत् । एवमस्यातिथ्यं कुर्वन्तीति ।

अत्र यद्यपि अतिथिविषयं गोवधविधिः श्रूयते तथापि—

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणच्च कमण्डलोः ।

गोत्रान्मातृसपिण्डादा विवाहो गोवधस्तथा ॥

नराश्वसेधौ मद्यच्च कल्पौ वज्र्यं द्विजातिभिः ।

इति ब्रह्मपुराणान्निषेधः ।

मनुः— अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योङ्गो गृहसेधिनाम् ।

काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्चन् गृहे वसेत् ॥

१ (ख) (ग) पुस्तके—सत्कात्य च तावान्प्रशंस्यप्रयोजनात् ।

२ (ख) प्राप्त — सेधिना ।

न वै खयं तदन्नीयादतिथिं यज्ञ भोजयेत् ।

धन्यं॑ यशस्यमायुयं खर्गज्ञातिथिभो(पू)जनम् ॥

अप्रणोद्योऽप्रत्याख्येयः सूर्याङ्गः सूर्येणास्तमयतां प्राप्तिः
कालो वैश्वदेवान्तः । अकालस्तदन्यः ।

शातातपः,—

जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते ।

नभस्यः सर्वभूतानां वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः ॥

नान्येषां पूजनीयोऽन्यस्तिषु लोकेषु कश्चन ।

तपो-विद्याविशेषेण पूजयन्ति परस्परम् ॥

अन्योन्यं गुरवो विप्रा अन्योन्यातिथयस्तथा ।

अन्योन्यसु पक्षुर्वन्ति तारयन्ति तरन्ति च ॥

विष्णुः—खाथायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

नैवाप्नोति गृही लोकान् यथा चातिथिपूजनात् ॥

विष्णुपुराणे,—

धाता प्रजापतिः शक्रो वक्षिवसुगणोऽर्थमा ।

प्रविशातिथिभेते वै भुज्ञतेऽथ नरेश्वर ! ॥

तस्मादतिथिपूजायां यतेत सततक्षरः ।

न केवलमधं भुज्ञे मध्यं भुज्ञेऽतिथिं विना ॥

शातातपः,—

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा ।

वैश्वदेवे तु संप्राप्ते सोऽतिथिः खर्गसंक्रमः ॥

नदौसंकमवत् सर्वप्राप्तिहेतुः ।

तथा,—

[भिञ्चां वा पुष्कलां वापि हन्तकारमथापि वा ।

असम्भवे सदा दद्यात् - - - -] ॥

यासमाचा भवेद्द्विज्ञा पुष्कलं तु चतुर्गुणम् ।

पुष्कलानि तु चलारि हन्तकारं विदुर्बुधाः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः ओच्चियो वेदपारगः ।

अध्वनीनः सततमध्वगामी ।

गोतमः,—

असमानगामीणोऽतिथिरेकराचिकः ।

एकराचिकः एकराचं वासशीलः ।

मनुः,—

एकराचन्तु निवसन्नतिथिर्ब्रह्मणः सृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्माद्तिथिरुच्यते ॥

थमः,—

ब्रतौ अतिरेकराचं निवसन्नुच्यतेऽतिथिः ।

आपस्तम्भः,—

अग्निरिव ज्वलन्नतिथिः स्वधर्म्ययुक्तं कुटुम्बिनमभ्यागच्छति
स्वधर्म्यपुरस्कारो नान्यप्रयोजनः ।

स्वधर्म्ययुक्तं स्वधर्म्याचारभाजनं, स्वधर्म्यपुरस्कारो धर्मार्थमटन-
शीलः, नान्यप्रयोजनः अन्नमाचाशयाटनशीलः ।

अमः,—

तिथिपर्वेत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः ॥

पर्वणि अमावस्यादौनि एतदन्याः प्रतिपदादयस्तथाः ।

उत्सवाः विषुवादयः, अन्नप्राप्तिहेतवो धर्मपुरस्कारेण येन त्यक्ताः

सोऽतिथिरित्यन्याः ।

शातातपः,—

अचिन्तितमनाहृतं देश-काल उपस्थितम् ।

अतिथिनं विजानौदाच्चातिथिः पूर्वमागतः ॥

चुधार्त्तसूषितः आन्तो दूरादध्वन आगतः ।

तं पूजयेत् प्रथलेन सोऽतिथिः खर्गसंक्रमः ॥

देशो भार्याग्निसच्चिह्निः । कालो वैश्वदेवान्तादिः ।

मनुः,—

नैकग्रामीणमतिथिं विर्यं साङ्गतिकन्तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्यात् भार्या यत्ताग्नयोऽपि वा ॥

एकग्रामीणोऽनैकग्रामवासी, साङ्गतिकः-चिचपरौहामादिभिः
खर्वैः सह सङ्गतो भवति । गृहे निवासस्थाने भार्या यत्ताग्नयो-
ऽपि वेति न केवलं गृहे अतिथिरपि तु प्रोषितस्यापि यामान्तरे
अच भार्या अग्निर्वा तत्रापीत्यर्थः ॥

अमः,—

अतिथिं पूजयेद्यस्तु आन्तज्ञादृष्टपूर्वकम् ।

सदृशं गोशतं तेन दत्तं स्वादिति मे मतिः ॥

न पृच्छेद्गोचररणं खदेशं नाम वा कुलम् ।

अध्यनोऽभ्यागतं विप्रं भोजनार्थसुपस्थितम् ॥

देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ठा घोऽथं प्रथच्छति ।

न स तत् फलमाप्नोति दत्त्वा खर्गं न गच्छति ॥

चरणः खशाखा ॥

देवलः,—

न पृच्छेद्गोचररणं खाधायं जना चैव हि ।

चित्तन्तु भावयेत्तस्मिन् व्यासः खयसुपागतः ॥

व्यासः खयसुपागत इति तस्मिन्नितिष्ठौ बुद्धिं कुर्यादित्यर्थः ।

यमः,—

देशं गोत्रं कुलं विद्यामन्नार्थं यो निवेदयेत् ।

वैवस्तेषु धर्मेषु वान्नाशौ स निरुचते ॥

बृहस्पतिः,—

आगतस्यासनं दद्यात् आनन्द्य शयनन्दथा ।

दृषितस्य च पानीयं कुधितस्य च भोजनम् ॥

चक्षुर्द्यान्मनो दद्याद्वाचन्दद्याच्च सुनृताम् ।

एवं साधारणो धर्मश्चात्पूर्वणोऽव्रवीन्मनुः ॥

प्रौढते स्वागतेनाग्निरासनेन शतक्रतुः ।

पितरः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः ॥

विप्रपादोदकक्षिना यावत्तिष्ठति भेदिनौ ।

तावत् पुष्करपात्रेण पिवन्ति पितरो जलम् ॥

यस्याध्विन्नाः पथिकाः गृहमायान्ति कर्षिताः ।

पूज्यन्ते हणभूम्यादैः^१ पितरस्तेन पुच्छिः ॥

कर्षिताः अतिपौड़िताः ।

दृच्छः—

१ सुधावस्तुनि वक्ष्यामि विशिष्टे गृहमागते ।

मनश्चकुर्मुखं वाचं सौम्यं दद्याच्चतुष्टयम् ॥

अभ्युत्थानमिहागच्छ पूर्वालापः प्रियान्तिः ।

उपासनमनुब्रज्या कार्याणेतानि अब्रतः ॥

ईषद्वस्तुनि चान्यानि भूमिरापस्तृणानि च ।

पादशौचं तथाभ्यङ्गमाश्रयः शयनन्तथा ॥

किञ्चिद्रात्रौ घथाधक्ति न स्याक्षाश्नन् गृहे वसेत् ।

मृज्जलं चार्थिने देयसेतान्यपि सतां गृहे ॥

ईषद्वस्तुनि अप्रयत्नसाधानि उपासनमन्तिके ।

अत्यधिकारे पुनर्दृच्छः—

तपो जपैः क्षमीभूतो व्याधितोऽवसथार्हकः ।

२ वृद्धो ग्रहग्रहौतश्च यस्यान्यो विकलेन्द्रियः ॥

नौरजश्च युवा चैव [भिञ्चुर्नावसथार्हकः^२] ।

सन्दूषयति तत्स्थानं वृद्धः पौड़यनौति च ॥

नौरजश्च युवा चैव] ब्रह्मचर्याद्विनष्टति ।

ब्रह्मचर्याद्विनष्टश्च कुलं गोचश्च नाशयेत् ॥

१ (ग) भूम्यापैः ।

२ मूले स्वधावस्तुनि ।

३ (ग) रुद्धः ।

४ (ग) [] चिञ्चितांशः प्रतिः ।

वसन्नावसथे भित्तुमैथुनं यदि येवते ।
 तस्मावसथनाथस्य मूलान्यपि निष्ठन्ति ॥
 आश्रमे च अतिर्यस्य विश्राम्यति सुहृत्तकम् ।
 किन्तस्यानेन धर्मणा छतक्षयो हि स सृतः ॥
 जन्मप्रभृति यत् पापं गृहस्थेन तु यत्कातम् ।
 निर्मार्ज्यति तत् सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥
 आवसथार्हकोऽच गृहे वासयितुमुचितः । वृद्धोऽक्षमः ।
 गृहगृहीतो भृताद्यभिभृतः ।

अथः—

नाग्निहोत्रेण दानेन नोपवासोपलेपनैः ।
 देवताः परितुष्टन्ति यथा चातिथिपूजनैः ॥
 अतिथिः पूजितो येन ध्यायेत मनसा प्रुभम् ।
 न तत् क्रतु-शतैर्बापि तुल्यमाङ्गनीषिणः ॥
 आसनं पादगौचञ्च दौपमनं प्रतिश्रयम् ।
 दद्यादेतानि यः पञ्च सर्वज्ञः सर्वदच्छिणः ॥
 अन्नदः प्राणदो ज्ञेयो रूपदो वस्त्रदः सृतः ।
 स हि सर्वप्रदो नाम यो ददाति प्रतिश्रयम् ॥
 गृहस्थैरपि यद्युक्तं स्वातकैर्बैद्यपारगैः ।
 यतिनाऽपि च यद्युक्तं तच्छ्रेयो नेतरैस्तथा ॥
 यत् किञ्चित् कुरुते ध्यायौ दातुरद्वं प्रथच्छति ।
 तस्मात् महत्फलं दानं ध्यायिने स्वातके तथा ॥

अश्वमेध-सहस्रेण राजसूय-शतेन च ।
 पुण्डरीक-सहस्रेण योगिग्वावस्थो वरः ॥
 आन्तायादृष्टपूर्वाय विप्रायाध्वनि वर्त्तिने ।
 ददाति योऽव्वमक्षिष्ठं स अज्ञैः सर्वदच्छिणः ॥
 प्रतिश्चयो वास्तवः । श्रेयः प्रशस्तरं । इतरैर्यथोक्त-गृहस्था-
 हन्त्यैः, पुण्डरीको यागविशेषः^१ । अक्षिष्ठसुखाष्टम् ।

अतिथये दद्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः—

प्रतिश्चयं तथा ग्रायां पादाभ्यङ्गं प्रदौपकम् ।
 प्रत्येक-दानेनाम्बोति गोप्रदानसमं फलम् ॥

अमः,—

येषामनश्चतिथिर्विप्राणां वा व्रजेद्गृहात् ।
 ते वै खरलमुद्गलमश्लमसुपेदिरे ॥
 यस्य चैव वसेद्विप्रो गृहे कश्चिदभोजितः ।
 न तस्य देवाः पितरो हव्यं कवच्च मुच्छते ॥
 अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्तते ।
 सुकृतन्तस्य घत् किञ्चित् सर्वमादाय गच्छति ॥
 अतिथिर्यच वै यामे भिच्चमाणः प्रथन्तः ।
 श्रेते निरशनस्त्र ब्रह्माहत्या विधीयते ॥
 अपि शाकं पचानस्य शिळोऽव्वेनापि जीवतः ।
 स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना भवेत् ॥

अश्यथोऽतिथिभिच्छन्ति सोऽतिथिः स्वर्गमिच्छति ।

खर्जोऽपौच्छ्रुते दातारं सम्यक् सुकृतकारिणम् ॥

पराश्चारः,—

अतिथिर्यस्य भग्नाश्चो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

न तस्य पितरोऽश्रुनि दशवर्षाणि पञ्च च ॥

अश्विहोच्चं जरत्कन्या द्वारे च पशुवन्धनम् ।

अतिथिर्वैश्वदेवान्ते निर्द्वृत्यवमानतः ॥

जरज्जरायुक्ता द्वारे पशुवन्धनं स्वकाले यवसोदकाद्यदाने सति ।

मनुः,—

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यदन्योऽतिथिरावजेत् ।

तस्यैवाच्च अथाशक्ति प्रपद्याच्च वलिं हरेत् ॥

वैश्वदेवे वैश्वदेवाच्चपाके, निर्वृत्ते कृतप्रयोजने निःशेष इति
आवत् । अतिथिरतिथिलक्षणोपेतः । वलिं हरेदिति मनुष्य-
यज्ञव्यतिरिक्त-पाकयज्ञोपलक्षणम् ।

विष्णुपुराणे,—

पथिकास्य ह्यानाहारा ये च सायं गृहागताः ।

तेषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥

प्रतिष्ठा आश्रयः । योनि अन्नादिदानेन जीवनहेतुः ।

दिनेऽतिथौ च विमुखे गते यत् पातकं नृणाम् ।

तदेवाष्टुगुणं पुंसां सूर्योऽपि विमुखे गते ॥

आपस्तुमः,—

एकरात्रच्चेदतिथौन् वासयति पार्थिवान् लोकानभिजयति

द्वितीयेनान्तरौचान् वृत्तौयेन दिव्यान् । चतुर्थेन परतो-
लोकानपरिमिताभिरपरिमितान् लोकानभिजयते ।

मनुः,—

इतरानपि सखादीन् सम्राट्या गृहस्थागतान् ।

प्रकृत्याऽन्नं अथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया ॥

आदिशब्देन समन्विवाभ्ववादीनासुपादानं, प्रकृत्य प्रकर्षण
सखाय सह भार्यया गृहस्थान् भोजयेदित्यर्थः । एव च
भार्यायाः परिवेशनादावच्यः ।

आज्ञवल्क्यः,—

भोजयेत् स्थागतान् काले सखि-समन्वित-वाभ्ववान् ।

अहःशेषं सहासौत शिष्टैश्चै सह बन्धुभिः ॥

काले भोजनकाले ।

मनुः,—

राजर्लिकृ-स्नातकाचार्य-प्रिय-शश्हुर-मातुलान् ।

अर्हयेनधुपर्क्षण परिसंवत्सरात् पुनः ॥

राजाऽचाभिषिक्तः चचिदधर्मण प्रजापालः ।

राजा च ओचिदश्चैव यज्ञकर्मण्युपागते ।

मधुपर्क्षण सम्यूज्यो नलयज्ञ इति स्थितिः ॥

गोतमः,—

चत्विंगाचार्य-शश्हुर पितृव्य मातुलानासुपस्थाने मधुपर्क्षः

संवत्सरे पुनर्यज्ञविवाहयोरर्वाक् । राज्ञश्चाओचिदस्यासनोदके ।

चृत्विगादौनां गृहागमने सति मधुपक्षेण पूजा संवत्सरे पुनरुपस्थाने मधुपर्क इत्यर्थः । चज्ज-विवाहयोरव्वार्गिति चज्ज-विवाहयोरुपस्थाने संवत्सरादव्वार्गिपि मधुपक्षो हैथः । राज्ञ इति श्रोत्रियस्य राज्ञः संवत्सरादव्वार्गिपि मधुपक्षो हैथः । अश्रोत्रियस्य राज्ञ आसनोदक एव ।

आपस्तुवः,—

१मधुपक्षाहेर्वा वेदाध्यायः । आचार्य चृत्विकृ खातको राजा चै धर्मयुक्तः । आचार्याय चृत्विजे शशुराय राज इति परि-संवत्सरादुपतिष्ठ्यो गौर्मधुपक्षस्य । दधि मधुसंस्थृष्टं मधुपर्कः । पथो वा मधुसंस्तृष्टम् । (अभावे उदकम्)३ ।

वेदाध्यायोऽधीतवेदः । परिसंवत्सरात् प्रतिसंवत्सरम् ।

मनुः,—

सुवासिनौः कुमारांशु रोगिणो गर्भिणौस्तथा ।

अतिथिभ्योऽय एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥

सुवासिनौ ऊढ़ा कन्या । कुमारा बालाः ।

गोतमः,—

भोजयेत् पूर्वमतिथिं कुमार व्याधित सुवासिनौ स्वविरान् जघन्यांशु ।

अतिथिभोजनस्य गोतमेन बालादिभोजनात् पूर्वमुक्तं तदतिथेरभर्हितलं बोधयितुं विवचितम् ।

१. मूले गोमधुपक्षाहेर्वः । २. मूले वा ।

३. (क) (ख) पुस्तके चिह्नितांश्चो नास्ति ।

यदा बालादीनां भोजने पौर्वापर्यमनादेयं किञ्चु दद्यत्योः
शेषभोजनमिष्टम् ।

अतुः—

अद्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं सुक्रे विच्चाणः ।

स सुच्छानो न जानाति शृण्वैर्जिधमात्मनः ॥

इत्येकवाक्यतया एतेष्वभुक्तवत्सु स्त्रयन्न भोक्तव्यमित्येवाभिमतम् ।

आपस्तम्बः—

सर्वान् वैश्वदेवभागिनः कुर्वीताश्चाण्डालेभ्यो नानर्हङ्गो
दद्यादित्येको ।

सर्वानन्नार्थिनः वैश्वदेवभागिनः वैश्वदेवान्नभागिनः कुर्यात् ।
आश्चाण्डालेभ्य इत्यमिविधावाङ्गिति अनर्हङ्गः श्चाण्डाल-
पाषण्डेभ्यः । अनर्हतामदाने न दोषः, दाने पुण्यमिति अवस्था ।

नन्दिपुराणे,—

यतेर्नांश्चाण्डालेभ्यः सदा गृही ।

देवतः—

अनुतं भोजयेद्दिग्रं स्त्रहडे सति सर्पिषि ।

परच निरचं घोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥

मिष्टमन्नं स्त्रयं सुक्रां पञ्चात् कदशनं लघु ।

ब्राह्मणं भोजयेन्द्रुखीं निरये चिरमाविशेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

कुटुम्बिनो भोजनीयाः सामर्थ्यदिभवे सति ।

सौहृता यत् कृतं तेन तत् पापं स समश्रुते ॥

खसामर्घभोज्यतुत्यं भोज्यम् ।

यमः,—

अपचलमतिक्रम्य पचन्तं यस्तु भोजयेत् ।
 मूषिकाणां ब्रजेश्वोनि वर्षीणामधिकं शतम् ॥
 एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।
 स याति परमं खानं तेजोमूर्त्तिः पथार्जुना ॥
 परमं खानं परमं पदं पथार्जुना चक्रजुना वर्त्मना ।
 न तु जन्मपरन्पराक्रमेण ।

व शिष्टः,—

गृहेष्वभ्यागतं महयेद्यथाशक्ति चाक्षेन सर्वभूतानि गृहस्थः ।
 महयेत् पूजयेत् ।

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्यते तपः ।
 चतुर्णामाश्रमाणाच्च गृहस्थस्तु विशिष्यते ॥

पैठौनसिः,—

सर्वं एव गृहस्थमूलाखदुपजीविनः ।
 गृहस्थस्यैव पूजादिकर्तृलात् ।

विष्टः,—

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्मवः ।
 एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिन्नकाः^१ ॥

मनुः,—

यस्माच्चयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाक्षेन चाच्चहम् ।
 गृहस्थस्यैव धार्यन्ते तस्माच्छ्रेष्ठाश्रमीं गृही ॥

तथा,—

गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ।

न चैव पुच्छारेण स्वकर्मपरिवर्जितः ॥

क्रियाः पञ्चयज्ञाद्याः । स्वकर्म पञ्चयज्ञात्मकम् ।

तथा,—

अद्वाला चाप्यज्ञला च अद्वला ये च भुज्जते ।

देवादीनाम्बृणौ भूत्वा नरकन्ते ब्रजन्यधः ॥

भविष्यपुराणे,—

अज्ञला वैश्वदेवन् ये भुज्जन्ते बुधाः खग ! ।

तथा विना तु साक्षेण मृगयोनिं ब्रजन्ति ते ॥

विना साक्षेण अतिथ्यातिथ्यादिरहितेन ।

आपस्तुत्वः,—

अस्याग्नौ न क्षयते अस्याग्नं न दीयते । न तज्जोक्तव्यम् ।

अस्याच्चस्य ।

आवालः,—

अस्याताश्वौ मलं सुङ्गे अजपौ पूय-शोणितम् ।

अदत्ता तु क्षमिं सुङ्गे अद्वला विषभोजनम् ॥

अमः,—

अघं स केवलं सुङ्गे यः पञ्चत्यात्मकारणात् ।

इन्द्रियप्रीतिजननं वृथापाकं विवर्जयेत् ॥

बौधायनः,—

न चैव क्वचिद्वला भुज्जीत ।

अथाप्यचान्नगौतौ श्वोकौ उदाहरन्ति ।

यो भासदला पितृदेवताभ्यो
 भृत्यातिथीनां खसुहृज्जनस्य ।
 सम्पन्नमश्नन् विषमन्ति मोहात्
 तमदृम्यहन्तस्य च भृत्युरस्मि ॥
 कृताग्निहोत्रः कृतवैश्वदेवो
 १पूज्यातिथीन् भृत्यजनाविश्वष्टम् ।
 तुष्टः शुचिः अद्वधदन्ति यो मां
 तस्यामृतं स्वां च स मां भुनक्ति ॥

भोजथेदित्यनुवृत्तौ—

विशिष्टः—

खग्न्याः कुमारौबालवृद्धतरुणप्रजाताः, ततोऽपरान् गृह्णान् ।
 श्वच्छाङ्गालपतितवायदेभ्यो भूमौ निर्वपेत् । शूद्रायोच्छिष्ट-
 मतुच्छिष्टं वा दद्यात् । शेषं दृम्यती भुज्ञीयाताम् । सर्वोप-
 योगे तु पुनः पाकः कार्यः ।

तरुणप्रजाता नवप्रसूता, गृह्णा गृहभवाः परिचारकाः ।
 उच्छिष्टानुच्छिष्टदानविकल्यः आश्रितानाश्रितशूद्रविषयः सद-
 सच्छूद्रविषयो वा बोद्धव्यः । सर्वोपयोगे सर्वस्यान्नस्य उपयोगे
 आतिथ्यादिना । १[सर्वस्यान्नस्यातिथिभिर्भोजने कृते यदाऽन्यत्
 प्रयोजनमति तदा पुनः पाकः कार्यो न पुनर्वैश्वदेवादि
 कार्यमिति कल्पतरः] ।

१ (ख) (ग) —सुक्षाठतिथिः ।

२ (ख) एउल्के [] चिह्नितांश्चो नात्ति ।

याज्ञवल्क्यः,—

बालसुवासिनीद्वाग्भिष्टातुरकन्यकाः ।

सम्भोज्याऽतिथिमृत्यांश्च दद्यत्वोः शेषभोजनम् ॥

एते दद्यत्योरवशं भर्त्याः ।

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता आद्वक्रियापरः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥

भार्या खौया, आद्वक्रिया आद्वकरणं नमस्कारेण नम इति
मन्त्रेण ।

पराश्ररः,—

षट्कर्माभिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकः ।

ज्ञतशेषन्तु भुज्ञानो ब्राह्मणो नावसौदृति ॥

षट्कर्माणि यज्ञादीनि ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरेऽतिथिपूजातरङ्गः ॥

पञ्च महायज्ञाः समाप्ताः ॥

अथ भोजनविधिः ।

तत्र दत्तः,—

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

देव-पितृ-मनुष्याणां कौटानाञ्चोपदिष्टते ॥

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषसुभवेत् ।

संविभागो विभज्य प्रतिपत्तिः ।

मनुः,—

विघ्नसाश्री भवेन्नित्यं निवृद्धामृतभोजनः ।

विघ्नं सुक्षेपेन्तु यज्ञशेषमथामृतम् ॥

अमृतममृतवन्तुप्तिकरं पवित्रञ्च ।

देवतः,—

खाला प्रचाल्य पादौ तु स्तम्भखालङ्कृतः शुचिः ।

पञ्चयज्ञावशिष्टञ्च यो सुक्ष्मे शोऽमृताश्रनः ॥

उपलिङ्गे शुचौ देशे पादौ प्रचाल्य अलतः ।

प्राङ्गुखोऽन्नानि सुच्छीत शुचिः पौठमवस्थितः ॥

बौधायनः,—

प्रचालितपाणिपादोऽप आचम्य शुचौ संवृते देशे अन्नसुपहत-
सुपसंगट्या—कामक्रोध-लोभमोहानपहत्य सर्वाभिरङ्गुलौभिः
शब्दमकुर्वन् प्राश्रीयात् । न पिण्डशेषं पात्यासुतसृजेत् । मांस-
मत्स्य-तिल-मधुसंसृष्टं प्राश्याप उपस्थिताश्चिसुपसृग्रेत् ।

संवृते वस्त्रादिना आवृते देशे उपविश्वेति शेषः । उपहत-
सुपनौतं उपसंगट्या निकटस्ये पात्रे समादरेण सम्बूङ्गृहीत्वा
शब्दमकुर्वन् भवणे क्रियमाणे श्रीतकारादिकमनाचरन्तौनस्त्रैवाचे
विधानात् ।

पिण्डशेषमशितुं शहीताऽन्नस्य शेषं पात्यां भोजनस्य ।

शङ्खः,—

चतुष्कोणं दिजातौनां चिकोणं चचिद्यस्य तु ।

मण्डलाङ्गति वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युचणं सृतम् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

आसनस्यस्तु यो दर्पात् पञ्चमध्यमुपस्थिते ।
 विशेषज्ञनभूमिच्छ अप्रचालितपाणिमान् ॥
 स सर्वेषान्तु अतपापं तद्ब्रह्माति नराधमः ।
 तस्माद्विरुपस्थृश्य आचान्तः प्रविशेषब्रह्म ॥
 उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ पुद्धासनान्विते ।
 चतुरसं चिकोणच्च वर्तुलच्चार्द्धचन्द्रकम् ॥
 कर्त्तव्यमानुपूर्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ।
 ब्रह्मरुद्रेन्द्रचन्द्राकरा वस्वो मण्डलान्तरात् ॥
 निवेदितं नरैरनं अस्माद्ब्रह्मन्ति नान्यथा ।
 अकृत्वा मण्डलं ये तु भुज्जतेऽधमयोनयः ॥
 तेषान्तु अचरकांसि हरन्यन्तस्य तद्वात् ।
 पात्रेवक्त्रानुरूपेषु पुच्छत्यानुजैः सह ॥
 भूम्यां पात्रं प्रतिष्ठाय मौनेनाक्रन्तु भक्षयेत् ।
 पवित्रपाणिः प्रथमं लभेत्तचाघमर्षणम् ॥
 अकृत्वरूपेषु धनानुरूपेषु अघमर्षणं अघमर्षणं पुष्टम् ।

व्याप्तः,—

भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाय यो भुज्जे वाग्यतः पुच्चिः ।
 भोजने भोजने चैव चिराचफलमन्तुते ॥

मनुः,—

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुज्जे यशसं दक्षिणामुखः ।
 श्रियं ग्रत्यञ्जुखो भुज्जे चक्षत भुज्जे ह्यञ्जुखः ॥

आयुषं आयुषे हितसेवं यशस्यं, श्रियं चृतं वाच्वरचिति
शेषः । चृतं सत्यं यज्ञं वा ।

हारीतः—

नोदञ्जुखः शयनासने वाश्रीयात् ।

न काण्डायसे न मृतपात्रे न भिन्नावकीर्णे ।

काण्डायसे लौहपात्रे । मृतपात्रे मृत्तिकाघटितभाजने ।
भिन्ने विघटिते । अवकीर्णे दुष्टभोजनाद्यपविचौक्तते । नोदञ्जुख
इति तु निषेधं चृतस्मवाच्छताम् ।

वामनपुराणे,—

भुज्जीत नैवेह च दच्चिणासुखो

न च प्रतीचीमभि भोजनौयम् ।

अथमपि प्रत्यञ्जुखनिषेधो निष्कामविषयः । सकामस्य तन्मुख-
भोजनविधानात् । दच्चिणासुखभोजननिषेधस्तु जीवन्मात्रविषयः ।

पुष्टिकामाधिकारे—

वाग्यतो दच्चिणासुखो भुज्जीत । अनायुव्यन्तस्य भोजनं
मातुरित्युपदिशन्ति ।

इत्यापस्तम्बवाक्यात् ।

विष्णुपुराणे,—

नैकवस्त्रधरो नार्दपाणिपादो नरेश्वर ।

विष्णुद्ववदनः प्रीतो भुज्जीत न विदिङ्गुखः ॥

प्राङ्गुखोदञ्जुखो वापि न चैवान्यमना नरः ।

विदिङ्गुखः आग्नेयकोणादिसुखः, प्राङ्गुख उदञ्जुखो वेत्यच
भुज्जीतेत्यन्यथः । वाकारस्वानास्थायाम् ।

यमः,—

प्राञ्जुखोऽनानि भुज्जीत पञ्चार्द्दी वाग्यतः शुचिः ।

भुज्जीत ह्यार्दपादसु नार्दपादः स्त्रेनिश्च ॥

आर्दपादसु भुज्जानः शतं वर्षाणि जीवति ।

पञ्चार्द्दीति करदथ-चरणदथ-वदनार्दः । पुनरार्दपाद इत्यभिधानं पादार्दतायामादरघोतनार्थम् ।

विष्णुपुराणे,—

क्षातो यथावत् क्षत्वा तु देवर्षिपितृतर्पणम् ।

प्रशस्तरत्नपाणिसु भुज्जीत प्रथतो गृह्णते ।

क्षतवापो ज्ञते चाग्नौ शुद्धवस्त्रधरो नृपः ।

प्रशस्तरत्नानि गाहडादीनि क्षतवापो देवताद्यर्थे क्षतनिर्बापः ।

मनुः,—

सायम्भातर्मनुष्याणामश्नन्देवनिर्मितम् ।

नान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोत्रस्मो विधिः ॥

सायम्भातःशब्दावत्र रात्रि-दिनपरौ ।

तथा क्षन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

सुनिभिर्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनाम् (नित्यम्) ।

अहनि तथा तमस्त्रिन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः ।

नान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोत्रस्मो विधिः ॥

अहःशब्दोऽत्र दक्षानुभारात् पञ्चमाहर्भागपरः । तमस्त्रिनौ रात्रिः, सार्द्धप्रहरयामान्तः सार्द्धप्रहरमध्ये ।

मनुः,—

पूजयेदशनन्नित्यमद्याचैतदकुल्यन् ।

दृष्टा हव्येत् प्रशंसेच्च अभिनन्देच्च सर्वशः ॥

पूजितं द्वाशनन्नित्यं बलमूर्च्छ्य यच्छ्रति ।

अपूजितच्च तद्वक्तुभयं नाशयेदिति ॥

ब्रह्मपुराणे,—

अन्नं दृष्टा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

अस्माकं नित्यमेतदखिति भक्त्या प्रवन्देत ।

अन्नं विष्णुं स्वयं प्राह नित्यमेव जनार्हनः ॥

यो मान्ददाति प्राणाय भुञ्जानः ग्रास्त्रविद्विजः ।

प्राणान्नं मां सदा ध्यायेत् स मां संपूजयेत् सदा ॥

वामेन पाणिना पात्रं गृहीता सुवि संस्थितम् ।

तेजोऽसौति जपस्त्वन्नं प्रणमेदस्ततच्च तत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

उपघातादृते दोषं नान्नस्तोदौरयेदुधः ॥

उपघातोऽत्र श्वपाकादिस्पर्शः ।

ब्रह्मशतातपः,—

परिधानमापोऽशानं पूर्वमाच्छादनं परम् ।

भवत्यन्नमनग्नं हि सोत्तरीयं तथाऽस्ततम् ॥

पूर्वं यदापोऽशानं तत् परिधानं तेन तद्वन्नमनग्नं भवत्य-

च ।

याज्ञवल्क्यः,—

आपोशानेनोपरिष्टाऽधस्तादश्वता तथा ।

अनग्नमस्तुतचैव कार्यमन्तं द्विजनाना ॥

ब्रह्मपुराणे,—

आपोशानच्च गृहीयात् सर्वतीर्थमयच्च यत् ।

अस्तुतोपस्तरणमस्त्रीति विष्णोरन्नमयस्य च ॥

हस्तेन लक्ष्येनान्नं सोदकेन कदाचन ।

दक्षाद्यो लक्ष्येहुञ्जन् तेनान्नं निहतं भवेत् ॥

हतच्छान्नमभद्यलं तस्य याति दुरात्मनः ।

पञ्चयासच्च भुक्तादौ कच्चिद्वेश्वरनि सङ्कटे ॥

पात्रमुद्घृत्य ग्रेषन्तु भवेत् साङ्कराङ्गयात् ।

पित्रे कर्मणि सुज्ञानो भूमौ पात्रं न चालयेत् ॥

तथा,—

प्राणेभ्यस्तथ पञ्चभ्यः स्वाहाप्रणव-संयुताः ।

पञ्चाङ्गतीस्तु जुह्ययात् प्रत्याग्निनिर्भेषु च ॥

प्राणेभ्यः प्राणादिभ्यः—ब्रह्मपुराणे वक्ष्यमाणेभ्यः । स्वाहा-प्रणव-

संयुताः प्रणवाद्याः स्वाहान्ताः ॥

विष्णुपुराणे,—

प्राणे हप्ते तु हप्तन्ते नित्यं भुक्तार्कचचुषः ।

व्याने हप्ते तु हप्तन्ते ओत्रे द्वे ककुभस्तथा ॥

१. मूले आपोशानेनोपरिष्टात् । अधस्तादनमता तथा ।

अपाने हन्ते हन्त्यन्ते बुद्धिर्वाग्विभवैस्तथा ।
 समाने हन्ते हन्त्यन्ते मनः पञ्जन्यविद्युतः ॥
 उदाने हन्ते हन्त्यन्ते वाय्वाकाशौ च सर्वदा ।
 हन्तेषु तेषु हन्तं स्यात् जगत् सदसदात्मकम् ॥
 प्रजाङ्गो ब्रह्मचारी स्यात् पश्चच्छैर्बद्धते च सः ।
 प्राणाग्निहोचविद्विप्रो हाता च स्यात् समृद्धिमान् ॥
 सुक्ष्माऽस्त्रताऽपिधानार्थं पिवेत्तोयं सकृत् सकृत् ।
 येनान्नं न भवेत्तेऽन्नं जीवद्वूतं जगत्त्वये ॥
 एवं सुक्ष्मन् सदा विप्रो ज्ञातिप्राधान्यमाप्नुयात् ॥

हारौतः,—

अथ ब्राह्मणानां भोजनविधिं वक्ष्याम्यहं — स्त्रातोऽहतवामा
 शुक्लवासाः शुचिः पविचात्मा प्राञ्छुख-आसीनः पाणौ प्रक्षाल्य
 दशहोतारं निगद्य इन्द्रं गच्छ स्त्राहा इति, ध्यायेदव्यतं पुरुषम् ।
 तत्तेजोऽसौत्यन्नमाह्नियमाणमभिमन्त्रयेत् । द्यौख्ला ददालिति
 नौयमानं । भूख्ला प्रतिगृह्णालिति प्रतिगृह्णाग्निरज्जिजन्मना
 जातवेदो इतं चचुरस्तं सक्त्वासन् ॥

श्रव्णः त्रिधाभूजसो विमानोऽजस्तो घर्षो
 हविरज्जिनाहरस्मि प्रथमजो चक्षतस्य पूर्वं देवेभ्यो
 अस्त्रतस्य नाम यो मां ददाति इह देहमावहदिदमन्नं
 मदर्थमसौत्यन्नमभिमन्त्रयेत् ।

अन्तश्चरसि भूतेषु गुह्यादां विश्वतोमुखः ।

लं यज्ञस्त्रं वषट्कारः लं विष्णोः परमं पदम् ॥

आपो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भूवः स्वरोम् ।

अमृतोपस्तरणमसौत्यपः प्राण्य प्राणाय स्वाहैत्यकैकया आङ्गत्या
सर्वान् प्राणान् प्रौढाणति । समस्तानपि पिवेदथ ।

अथ मैत्रायणेर्मतम्—

आयुषे स्वाहेति दर्शिताः प्राणाङ्गतौराच्युक्तामं भुज्ञीतेत्येवं
ह्याह । यथाकाममश्रुते अन्तश्चरसौत्यभिधाय इदममृतयोनौ
सत्ये ज्योतिश्चति परमात्मनि स्वाहेति प्राणाच्यात्मानम् ।

तेन प्राणाय स्वाहेति हृदयदेशमालभ्य जपति प्राणानां
यन्निरसि इति प्राणदेशं विष्णोर्जठरमसौति नाभिदेशम् ।

देवानामसि श्रेष्ठ उग्रस्त्रं पितरो वृथामृतलमस्त्रभ्यं रुद्रे
तदस्तु झटं तव स्वाहेति ।

पुनरपि हृदयदेशमालभ्य सावित्रीज्ञानुभाव्य चिरापो रसानां
बह्नानां रससुकृ समस्तान्नपाककर्म्मेष्टिः प्रौढतां विश्वभुग्निं ध्यायेद-
व्यक्तं पुरुषम् । मूत्रपुरीषे रथ्यामाक्रम्य श्वशानज्ञानः पुनराचामेत् ।

एवच्च यो ब्राह्मणो भुज्ञे स पुण्यतमो भवति पङ्किपावनो
भवत्युभयतः पचाणि तर्पयति देवांश्च तर्पयति पितृंश्च तर्पयति
मनुष्यांश्च तर्पयति भोज्यस्यान्नं पुनाति ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छत्येवं
ह्याहेति । दश्महोता चित्तस्त्रकु चित्तमाच्यमित्यादिको मन्त्रः ।

इन्द्र गच्छ स्वाहेति मन्त्रान्तेन चित्तस्त्रगित्यादि दश-
होतमन्त्रा दर्शिताः ।

एवमन्त्रमुच्चार्थं अवकं पुरुषं जगत् कारिणं प्राणानित्यनेन
प्राणादि-वायुपञ्चकग्रहणमाङ्गतिपद्मचानामिकाङ्गुष्ठमात्रयाह्वाच-
परिग्रहात् ।

तथा क्लदोगोपनिषदि वाक्यकारः—

समं प्रथमाङ्गतिमित्याङ्गति धर्मप्रज्ञस्ति स्तोकगृहीतैरिति
एतच्च दृद्धद्विड्विवरणकारेण विवृतम् ।

स्तोकता निर्दिश्यते नामिकाङ्गुष्ठेन द्यावद्वृक्षते तावत् कृतस्तद-
गृहीतैस्तथा ह्याङ्गतिर्गृह्यमाणा दृश्यते इति जयस्त्रामी ।

चिन्माङ्गतिं निगिरेत् । न दन्तभिन्नां कुर्यात् । अपरदेश-
आङ्गतयः आयुषे खाहेत्यादयः । काम्या यथाकाममित्यादेरय-
मर्थः । शेषाङ्गतिषु निगिरणनियमो नास्ति अन्तश्चरसीत्यभि-
धार्य अनश्चरसीत्यादिनामृताभिस्तरणमसीत्युहितान्तेनाभिघार्य
जुहोति अप इति शेषः ।

सावित्रीं चिरचार्यं आपोरसनामित्यादिमन्त्रेण अवकं पुरुषं
आयेत् । एवम्भूतेनिकर्त्तव्यताके भोजने वैश्वानरविद्याविदो ब्रह्म-
विदोऽधिकारः । इत्युपनिषद्देदिनः ।

अयच्छार्थः प्राणा ह्यात्माते अन्तमित्यनुवादेन द्योत्यते ।

बौधायनः—

अथ शालौनयायावराणामात्रयाजिनां प्राणाङ्गतौर्वाख्या-
स्यामः । सर्वावश्यकावसाने संस्कृतोपलिप्ते देशे प्राङ्गुख उपविश्य
उद्गृतमाह्रियमाणं भूर्भुवःखरोमित्युपस्थाय वाचं यच्छेत् । न्यस्तमन्तं
महाव्याहतिभिः प्रदच्छिणमुदकञ्च परिषिद्धं सवेन पाणिना

विमुच्चमृतोपस्तरणमसीति पुरस्तादपः पौत्रा पञ्चान्नेन प्राणा-
ङ्गतीर्जुहोति ।

प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
प्राणाय खाहा ।

अपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
अपानाय खाहा ।

व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय व्यानाय
खाहा ।

उदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
उदानाय खाहा ।

समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
समानाय खाहा ।

इति पञ्चान्नेन प्राणाङ्गतीर्जुहा—दृष्णीभूय ब्रतयेत् प्रजापतिं
मनसा धायेत् ।

अथायुदाहरन्ति ।

आसीनः प्राङ्गुखोऽश्रीधात् वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।

अखन्दयस्तन्मनाश्च भुक्ता चाग्निसुपत्युग्रेत् ॥

सर्वभक्ष्यापूप-फल-कन्द-मूल-मांसानां दण्डैर्नावद्येत् । नाति-
सुहितोऽमृतापिधानमसीत्यपः पौत्राऽचान्तो हृदयदेशमभि-
स्युग्रति । प्राणानां यन्थिरसि सद्ग्रो मा विश्वनकस्तेनानेनाप्याय-
खेति । पुनराचम्य इच्छेण पादाङ्गुष्ठे पाणिं निस्त्रावयति ।

अङ्गुष्ठमाचः पुरुषः खाङ्गुष्ठच्च समाश्रितः ।

ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुक् ॥ इति ।

इति कृतानुमन्त्रयहणमूर्द्धहस्तः समाचरेत् ।
अद्भुतायां प्राणे निवेश्यामृतं झटं शिवो माविश प्राणमन्त्रे-
नाप्यायस्त ।

अद्भुतायां अपाने निवेश्यामृतं झटं शिवो माविश अपान-
मन्त्रेनाप्यायस्त ।

अद्भुतायां व्याने निवेश्यामृतं झटं शिवो माविश व्यानमन्त्रे-
नाप्यायस्त ।

अद्भुतायामुदाने निवेश्यामृतं झटं शिवो माविश समान-
मन्त्रेनाप्यायस्त ।

अद्भुतायां समाने निवेश्यामृतं झटं शिवो माविश समान-
मन्त्रेनाप्यायस्त ।

इति पञ्चभिर्ब्रह्मणि स आत्मा अमृतत्वायेत्यचरेणात्मनि
योजयेत् । सर्वच क्रतुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यत इति ।

अथाप्युदाहरणि ।

यथा तुलमैषौकमग्नौ प्रोतन्तुयते । (एवं सर्वाणि पापानि
दद्यन्ते ह्यात्मयाजिनः ।)

केवलाद्यो भवति केवलादौ मोघमनं विन्दत इति । स
एवमेव अहरहः सायं प्रातर्जुह्यादद्विर्वा सायमिति । मूलं ।

ग्रालिनो गृहवासशीलाः गृहस्थाः । यायावरा नित्यमटन-
खभावाः साग्रिगृहस्थभेदाः । आत्मयाजिनो अग्निमेव परमात्म-
बुद्धा य उपासते । आवश्यकं ह्यानादि-पञ्चयज्ञानं । संस्तुष्टं मार्ज-
न्यादिसंशोधितं । उपलिङ्गं गोमयापाभ्यां ? । उद्भूतमन्त्रमिति शेषः ।

उपस्थाय तत् समुखतया नवीभूय वाचं अच्छेत् । न्यस्तं
पात्रकृतं प्रदक्षिणमन्त्रमुदकमित्युदकेन प्रदक्षिणमन्त्रं सर्वतः
परिषिद्धेत्यर्थः । पञ्चाणाङ्गतौः प्रथमं वाचं अच्छेत्युक्ते:
पुनरुद्धरणैर्ग्रहणं पञ्चाङ्गत्यनन्तरमपि वाङ्मयमत्ताभाय । स्फूर्त्यन्
अन्तर्मविकिरन् ।

अग्निस्तुश्चेदित्यनेन शालौनादौनां त्रयाणां तिलादि-
संस्कृष्टाभक्षणीयान्नभक्षणेऽपि कृतेऽग्नेरूपस्तर्णनं नित्यवदङ्गमित्यन्तम् ।

कन्दानि शूरणादौनि । मूलानि मूलकादौनि । भक्ष्य-
पदादेवापूपादिलाभे तेषां पुनर्ग्रहणं दोषाधिक्याय । दन्तैर्नार्वद्येत्
हन्तैः खण्डयित्वा न भक्षयेत् ।

सर्वभक्ष्येत्यादिषु कर्मणेवार्षत्वात् षष्ठौ । पञ्चभिरिति
प्रकृतत्वादनन्तरोक्तमन्तैः, ब्रह्मणि स आत्मा अस्तत्वायेति, अनेन
मन्त्रेणाक्षरेण परब्रह्मणा आत्मानं जीवं घोजयेत् । एकत्रेन
धार्येदित्यर्थः । अङ्गिर्वा सायमिति सायं भोजनासंभवेऽङ्गिरेव
प्राणाङ्गत्यादि सञ्चेत्कुर्यादित्यर्थः ।

तथा,—

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्रुंसु तपश्चरेत् ।

प्राणाङ्गिहोत्रलोपेन अवकीर्णे भवेत्तु सः ॥

अन्यत्र प्रायश्चित्तात् प्रायश्चित्ते तदेव विधानम् ।

अथायुदाहरन्ति ।

अन्तरा प्रातराश्च सायमाशन्तयैव च ।

सदोपवासी भवति यो न भुक्ते कदाचन ॥

प्राणाग्निहोचमन्त्रांश्च निरुद्धे भोजने जपेत् ।

त्रेताग्निहोचमन्त्रांस्तु^१ द्रव्यालाभे तथा जपेत् ॥

स एवमेवाचरंस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

गृहस्थोऽचाहिताग्निरनश्चनुपवासं कुर्वन्ववकीर्णै प्रायश्चिन्ताहः ।

अन्यत्र प्रायश्चिन्तात् उपवासात्मकादुपवासयुक्तप्रायश्चिन्ता-
दन्यत्र अत्रैव हेतुः । प्रायश्चिन्ते तु तदेव विधानमनश्चनमेव
विशेषविहितमिति तेन यत्राहितान्वयुद्देशेनोपवासविधिः तत्रैव
तेन उपवासः कार्यं इति ।

एवं ब्रह्मचारिणोऽपि अन्तरा प्रातराशमित्यादि-अन्तरा मध्ये
प्रातराशो भोजनम् । उपवासी उपवासफलभाक् । निरुद्धे भोजने
दृच्छायां सत्यामन्त्राद्यसम्भवाङ्गोजननिवृत्तौ, द्रव्यालाभेऽग्निहोच-
हवनीयद्रव्यालाभे । चयोऽग्नयः त्रेता गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नयः ।

पुष्टिकामाधिकारे आपस्त्वः,—

औदुखरश्चमसः सुवर्णनाभः प्रशस्तः । न चान्वेनापि भोक्तव्यम् ।

यावद्ग्रासं सन्धयन्ववस्थान्दयन्वापजहीत । अथवा अपजहीत । छत्वं

ग्रासं यस्तीतैः सहाङ्गुष्ठम् । न च मुखशब्दं कुर्यात् । पाणिञ्च^२
नावधूनुयात् । आचम्य चोद्धौर्णै पाणौ धारयेदाप्रोदकीभावात् ।

^३अतोऽग्निसुपस्यृशेत् । दिवा च न भूञ्जीतान्यत्र फलमूलेभ्यः ।

स्थालीपाकानुदेश्यानि च वर्जयेत् । सोन्तराच्छादनश्चैव यज्ञोप-

वीती भूञ्जीत । इति ।

१ (ग) मन्त्रार्थान् ।

३ (ख) (ग) पाणिना ।

२ (क) (ख) ग्रसेत् ।

४ मूले तवः ।

ओदुम्बरश्चमसस्ताघमयं पाचं, सुवर्णनाभलच्छास्य मध्यनिहित
सुवर्णलं, न चाव्येनापौत्र्यनेनात्यन्तनिकटैः पुत्रादिभिरपि न तत्र
भोक्तव्यमित्युक्तम् । यावद्ग्रासं यावद्ग्रासचितुं ग्रक्षते नापजहीत
स्वेन पाणिना पाचं न ल्यजेत् । अथवाऽपजहीतेत्यच्च पाच-
ग्रहणाऽग्रहण विकल्पः षोडशिग्रहणाऽग्रहणवद्वावस्थितः ।

अत्र कपर्दिना-यदि प्रथमं पाचस्य धारणसुपक्रान्तं तदा
धारणमेव । अथाधारणसुपक्रान्तं अधारणमेव कार्यमित्युक्तम् ।

आप्रोदकौभावात् यावत्प्रत्युरजलसम्बन्धम् । एतच्चाग्न्यपसर्वशं
तिलमांसादि-संस्टृष्टान्नभोजनविषयम् । दिवा न भुज्ञीत पुनरिति
शेषः । खालौपाकोऽत्र पचादिचर्हः । उद्देश्यानि दैवपित्र्यं
खयसुद्देशविषयौकृतानि ।

यज्ञोपवौतीत्यपि षोडशवलच्छादनः । सोपरिवत्त एव
भुज्ञीत नोक्तरौयवासोव्यतिरेकेण भोजनकाले सूचादिना
कार्यमिति कपर्दिभाव्यम् ।

वर्णिष्ठः—

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुज्ञीत । दृष्टौ साङ्कृष्टं कृतस्यं यासं यसेन
च सुखशब्दं कुर्यात् ।

अब्दमिति चिद्वाचं तेन ताम्बूलादिभवणे प्राङ्मुखादिनियमो
नास्तीति लभ्यते । दृष्टौंग्रहणादवभाषणविरहे सिद्धे पुनर्मुख-
शब्दनिषेधः फुत्कारादिभवनिनिष्टत्ये ।

मनुः— न भुज्ञीतोद्दूतस्त्वेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ।

नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराग्नितः ॥

उद्धृतस्तेहं खल्यादि, अतिप्रगे अतिनवोदितसूर्ये अतिसारं
सूर्यास्तमनकाले । प्रातराश्चितः प्रातराहारवृप्तः ।

न हतौचमथाश्चौचान्नं चापयन्तं कदाचन ।

विष्णुपुराणे,—

अश्चौचान्तन्मना भूला पूर्वनं मधुरं रसम् ।

लवणाङ्गौ तथा भधे कटुतिकादिकांस्ततः ॥

प्रामदवं पुरुषोऽश्चौचान्नधे तु कठिनाश्चनः ।

अन्ते पुनर्द्रवाश्चौ च बलारोग्यन्नं सुचति ॥

ब्रह्मपुराणे,—

कुर्यात् चौरान्तमाहारं न च पश्चात् पिवेद्वधिं ।

जठरं पूरचेदद्दैं अच्छेभागं जलेन च ॥

वायोः सञ्चरणार्थञ्च चतुर्दमवशेषयेत् ।

देवतः,—न भुज्ञीतादृतं नित्यं गृहस्थो भोजनं खयम् ।

पवित्रमय इद्यञ्च सर्पिराङ्गरघापहम् ॥

आपस्तम्बः,—

न नावि भुज्ञीत तथा प्रासादे कृतभूमौ भुज्ञीत ।

नावि आसौन इति शेषः । प्रासादे प्रासादस्योपरौत्यर्थः ।

कृतभूमौ स्तन्तिकाप्रचेषस्यादितायां भूमौ ।

ब्रह्मपुराणे,—

अस्तु पाणितले भुज्ञेऽयस्तु फूत्कारसंयुतम् ।

प्रसृताङ्गुच्छिभिर्यस्तु तस्य गोमांसवच्च तत् ॥

नाजौर्णे भोजनं कुर्व्यात् स्वाच्च नातिबुभुचितः ।
 हस्त्यश्वरथयानोङ्ग-प्रासादस्यो न भवेत् ॥
 अग्नानान्तर्गतो नैव देवालयगतोऽपि वा ।
 शयनस्यो न भुज्ञीत न पाणिस्यं न वासने ॥
 न सन्ध्ययोश्च न मध्याह्ने नार्द्धरात्रे कदाचन ।
 नार्द्धवासा नार्द्धशिरा न चायज्ञोपवीतवान् ॥
 न प्रसारितपादस्यु पादारोपितपाणिमान् ।
 नावसविद्यकसंस्थस्य न च पर्याङ्गिकास्थितः ॥
 न वेष्टितशिराशापि नोत्सङ्घटतभाजनः ।
 नैकवस्त्रो दुष्टमधे शोपानतकः शपादुकः ॥
 न चक्षोपरिसंस्थस्य चर्मवेष्टितपार्श्ववान् ।
 अन्नस्य जन्मकालुष्यं दुष्टकिञ्च न द्रुतस्येत् ॥
 यास्त्रेषु नाश्रीयात् पौत्रेषु पित्रेषु तु ।
 ग्राकमूलफलेत्वादि इन्तच्छेदैर्न भवेत् ॥
 सञ्चयेन्नान्नमन्नेन विचित्रं पात्रसंस्थितम् ।
 बहूनां भुज्ञतां मधे न चाश्रीयात्तराचितः ॥
 वृथा न विकिरेदद्यनं नोच्छिष्टः कुचचित् ब्रजेत् ।
 न स्त्रूपेत्वा शिरो विप्रः शोच्छिष्टेनैव पाणिना ॥
 तिलकल्पं जलं चौरं दधि चौद्रं घतानि च ।
 न त्यजेदर्द्धजग्धानि शक्तंस्याय कदाचन ॥
 प्रसृताङ्गुलिभिः परस्यरासंख्याङ्गुलिभिः । स्वाच्च नाति-
 बुभुचितः अतिशयितबुभुचया चिरमात्रानं न पौड्येदित्यर्थः ।

यानमत्रोक्तातिरिक्तं दोलादि । पर्यङ्गिका मञ्चिका । दुष्टाः
पतितादथः । चर्मवेष्टितपार्श्ववान् लृतसन्नाहादिः ।

अन्नस्य जन्मकालुष्यं दुष्पत्रिञ्च न कुत्सयेत् । जन्म निन्दित-
देशोत्पत्तिं कालुष्यं मालिन्यं दुष्पत्रिर्मन्दपाकः । पौत्रशेषं जल-
पात्र एवावशिष्टम् । दन्तच्छेदैर्दैत्येष्विला क्षिला । अन्नेनापूपादिना
तेन पात्रविकीर्णमन्नमपूपादिना न वर्तुलौकुर्यादित्यर्थः । अर्द्ध-
जग्धानि किञ्चिद्भुक्तानि ।

महाभारते,—

पानीयं पाथसं सर्पिर्मधुशेषं इधीत्यपि ।

निरस्यं शेषसेतेषां न प्रदेशस्तु कस्यचित् ॥

निरस्यमत्याच्यं शेषशब्दः सर्वत्र सम्बधते ।

ब्रह्मपुराणे,—

अथेकपड़क्त्वा नाश्वीयात् संहृतः स्खजनैरपि ।

को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥

भस्मस्तम्भ जलदारमार्गैः पङ्किञ्च भेदयेत् ।

विष्णुपुराणे,—

नासन्दौसंस्थिते पात्रे नादेशे च नरेश्वरः ।

नाकाले नातिसङ्कौर्ण दलाऽपञ्च नरो यसेत् ॥

नाशेषं पुरुषोऽश्वीयात् अन्यत्र जगतीपते ।

मण्डाम्बु-दधि-सर्पिभ्यः सकुम्भ्यश्च विवेकवान् ॥

आसन्दौ वेत्रादिघटितासनविशेषः । अदेशे रथ्यादौ ।

अकाले सन्ध्यादौ ।

मणः,—

सत्तवः सर्पिषाऽभ्यक्ताः श्रीतवारिपरिसुताः ।

नातिसाद्रा नचात्यच्चा मण इत्यभिधीयते ॥

इति चरकोक्तः ।

शङ्खलिखितौ,—

न भोजनार्थै पाकशालां प्रविशेत् । न वृथापाकं पाचेत् ।

न वृथापाकमन्मीयात् ।

हारीतः—

न क्रुद्धो नात्यमना नाभिभाषमाणोऽन्नीयात् । न शिशून्
भर्त्यरथन् । नाप्रदाय प्रेचमाणेभ्यो न च तदन्नीयाद्येन देवपितृ-
मनुष्यार्थं न कुर्यात् । एवं ह्याह—

आत्मार्थं भोजनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् ।

वृत्यर्थं यस्य चाधीतिर्निष्कलं तस्य जीवितम् ॥

यो भुङ्गे वेष्टितगिरा यस्य भुङ्गे उद्भुखः ।

सोपानलक्ष्य यो भुङ्गे सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥

प्रेचमाणेभ्यः प्रकर्षणं साकाङ्गमीचमाणेभ्यो बालादन्येभ्यः ।
देवपितृमनुष्यार्थमिति पञ्चयज्ञोपलच्छणम् । भुज्यत इति भोजनं
भोज्यमन्मिति यावत् ।

यमः,— अश्नाति यो भृत्यगणस्य मध्ये

मिष्ठानमेको रसगृहुदुद्धिः ।

दीनैः कटाहैरभिवौच्यमाणो

व्यतं विषं हालहलं स भुक्ते ॥

विष्णुः—

न गो-ब्राह्मणोपरागे वाश्नीयात् । चन्द्रार्केपरागे नाश्नीयात् ।
न च राजव्यसने । प्रवसितश्वाग्निहोच्चौ यदाग्निहोच्चं हृतं मन्येत
तदाश्नीयात् । यदाहृतं मन्येत वैश्वदेवमपि । पर्वणि च यदा हृतं
मन्येत । पर्वणि नाश्नीयाच्चार्दुराच्चे । न मध्याक्ते । न सन्ध्ययो-
र्नार्द्ववासा नैकवासा । न नग्नः । न जलस्थः ।

नोत्कृटकः । न भिन्नासनगतः । न च शशनगतः, न च
भिन्नभाजने नोत्सङ्के न भुवि न पाणौ । लवणं अत्र दद्यात् न
तदाश्नीयात् ।

न बालकं निर्भर्त्ययन्, नैकान्तोष्णम् । नोद्धृतखेहम् । न दिवा
धानाः । न रात्रौ तिल्लसम्बद्धं न दधिसकून् । न कोविदार वट
पिप्पल शणशाकम् । नाद्वा नाड्वा । नानार्दपादः । नानार्दकर-
सुखश्च नोच्छिष्टे उतमादद्यात् । न चार्कतारकं वौचेत । न मूर्हानं
स्युचेत् । न ब्रह्म कौर्त्येत् । ग्राङ्मुखोऽश्नीयात् । दच्चिणा-
भिमुखो वा । अभिनन्द्यान्व । सुमनाः स्वगन्धलिप्तश्च । न निःशेष-
कृत् स्यात् । अन्यत्र दधि मधु सर्पिः सकूपलमोदकेभ्यः^१ ।

नाश्नीयाद्वार्यथा सार्वं नाकाशे च तथोत्थितः ।

बह्नां प्रेचमाणानां नैकस्त्रिन् बहवस्तथा ॥

शून्यालये वक्षिगृहे देवागारे तथैव च ।

पिवेन्नाच्चलिना तोयं नाति सौहित्यमाचरेत् ॥

१ (क) (ख) सकूपलमोदनेभ्यः ।

गोब्राह्मणेपरागे गोब्राह्मणव्यसने । पारिजातेन तु उपरोधे इति
पठिला निरोध इति विष्टतम् । प्रवसितोपरागोऽत्राग्निहोत्रदेशं
व्यक्ता दूरं गतः । नोत्कटो नोत्कटासनः । भिन्नं सुषुटितं न सुवीति
क्लेति शेषः । अन्न दद्यादिति देवादिभ्य इति शेषः । अन्न दद्यान्न
तदश्चीयात् । अच्चातौयं न दद्यान्तच्चातौयच्चाश्चीयादित्यर्थः ।
अग्रदानपूर्वकलाह्नोजनस्य नादलाघमिति ब्राह्मणादिभ्य इत्यर्थः ।
नादला देवेभित्यर्थः । निःशेषकृत् अशेषभोजी । आकाशे
निराधारे भोजनासम्भवादासन्दौकादावित्यर्थः । एकस्मिन् प्रेच-
माण इति विभक्तिव्यत्ययेनान्वयः ।—(बह्वनां प्रेचमाणानामित्य-
नादरे षष्ठौ ।) बह्वन् वाभिलाषाननाहृत्य तेन तेषां प्रेचणं
वारयित्वेत्यर्थः ।

तथा,—

न भावदुष्टमश्चीयान्न भाष्डे भाषदूषिते ।
श्यानः प्रौढपादसु क्लवा चैवावस्थित्यकाम् ॥
भावदुष्टमश्चिलेन तर्कितम् । प्रौढपादोऽत्रासनजह्नाद्या-
रोपितपादः ।

मतुः,—

एकवस्त्रो न भुज्जीत कपाटमपिधाय वा ।

भूमौ देवान्तरौक्त्य भिन्नपाचेण चाशनम् ॥

नाहारसुपभुज्जीत तिष्ठन् गच्छन् हसन्नपि ।

अद्यासे धामतो वापि सन्निष्ठेष्टे मृते सति ॥

न भुज्जीताशनं धीमानधर्मर्थं, शोकस्य कारणात् ।

भिजपात्रे न चाशनं कार्यमिति ग्रेषः । खयामे मृते सति ।
यामतो यामे सुचिङ्गष्टे सति मृते सति सप्तम्यन्तात्तसिः ।
अधर्मर्थमधर्मसाधनम् ।

बृहस्पतिः—

न स्युशेदामहस्तेन भुज्ञानोऽनं कदाचन ।

न पादौ न शिरो वस्त्रं न पदा भाजनं स्युशेत् ॥

वस्त्रिनाभ्यधोदेशः । न शिरो न वस्त्रौत्युभयत्रापि न जो-
इच्छः । समाहारे वा इदः ।

न भुज्जितेत्यनुवृत्ताबुध्नाः—

नानाचान्तः खट्टारुद्धो न चोत्तानः कदाचन ।

गोतमः—

न रात्रौ प्रैष्याहतम् ।

रात्रौ प्रैष्येण दासादिना आनीतं न किमपि भक्षणौयमित्या-
चार्यमखरी ।

मनुः— नाश्रीयाद्वार्यद्या सार्दूलैनामौचेत चाशतौम् ।

वशिष्ठः—

भार्यथा सह नाश्रीयादवौर्यमपत्यं भवति ।

वाजसनेयके विज्ञायते ।

अङ्गिराः—

ब्राह्मणा सह योऽश्रीयादुच्छिष्टं वा कदाचन ।

ैन तस्य दोषं मन्यन्ते नित्यमेव मनौषिणः ॥

उच्चिष्ठमितरखीणां योऽमीथाद्वाद्वाणः क्वचित् ।

प्रायश्चिन्ती स विज्ञेयः सङ्कीर्णो मूढ़चेतनः ॥

ब्राह्मणैपदभिह पतिसमानवर्णोपलचणम् । तेन पतिसवर्णया
पत्वा ब्राह्मणस्य सहभोजनं कार्यमन्यथा न कार्यं तदपि चाध्यन्येव ।

ब्राह्मणा भार्यया मादृं कच्छुच्छौत वाध्वनि ।

असवर्णस्त्विथा सार्दूं भुक्ता पतति तत्त्वणात् ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

विप्रख्वेवसुपस्यूश्य पादाङ्गुष्ठे च दक्षिणे ।

हस्ताभ्यां सन्त्रवद्विद्यात् विधिवच्चावनेजनम् ॥

सम्माज्जर्य वाह्न जानू च गोप्रदानफलं लभेत् ।

भुक्ता चैव प्रतिष्ठेत न चाप्याद्रेण पाणिना ॥

आचान्तोऽप्यशुचिस्त्वावद्यावत् पाचमनुद्धृतम् ।

ज्ञाते अप्यशुचिस्त्वावद्यावन्नोन्मृज्यते मही ॥

श्रातातपः—

विद्यमानेन हस्तेन ब्राह्मणोऽज्ञानदर्बलः ।

तोयं पिवति वक्त्रेण श्वासौ जायेत नान्यथा ॥

उद्गृह्य वामहस्तेन अस्त्रोयं पिवति द्विजः ।

सुरापानेन तन्तुयं मनुराह प्रजाप्रतिः ॥

हस्तं प्रचाल्य गण्डूयं चः पिवेदविच्चणः ।

स देवांश्च पितृंस्त्रैव आत्मानं चापि घातयेत् ॥

बौधायनः—

भुज्ञानेषु च विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् ।

भोजने विन्नकर्त्ताःपौ ब्रह्महत्या तथोच्यते ॥

पात्रत्यागोऽत्र देशान्तरगमनम् ।

विष्णुपुराणे,—

भुक्ता चैव तथा सम्यक् प्राञ्जुखोदञ्जुखोऽपि वा ।

आचान्तः पुनराचामेत् पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥

खस्तः प्रशान्तचित्तसु कृतासनपरिघ्रहः ।

अभीष्टदेवतानाच्च कुर्वीत स्वरणं नरः ॥

अग्निराप्यायतां धातून् पार्थिवान् पवनैरितः ।

दत्तावकाश्चो नभसा जरयत्यस्तु मे सुखम् ॥

अन्नं बलाय मे भूसेरपामन्यनिलस्य च ।

भवतेत् परिणतं^१ भमास्त्व्याहतं सुखम् ॥

प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा ।

अन्नं पुष्टिकरञ्चास्तु भमास्त्व्याहतं सुखम् ॥

अगस्त्यरग्निर्वडवानलक्ष्म

भुक्तं मद्याच्चं जरयत्वशेषम् ।

सुखं ममैतत् परिणामसम्भवं

यच्छत्वरोगो मम चास्तु देहे ॥

विष्णुः समसेन्द्रियदेहदेहौ

प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।

सत्येन तेनाच्चमशेषमेत-

दारोग्यदं मे परिणाममेतु^२ ॥

१ (ग) परिणतौ ।

२ (ख) (ग) एतत् ।

विष्णुर्धा तथैवान्वं परिणामश्च वै तथा ।

सत्येन तेन महूकं जीर्वलन्नमिदन्नधा ॥

दत्युच्चार्य सहस्रेन परिमार्जदोदरम् ।

अनायासप्रदायौनि कुर्यात् कर्मण्यतद्रितः ॥

आपस्तमः—

यत्र सुज्यते तत् समूद्घ निर्हत्यावोच्यतं देशममत्तेभो लेपान्
संहत्याद्विः संस्तियोन्नरतः इुचौ देशे रुद्राय निनयेदेवं वासु
शिवं भवतु ।

समूद्घ वर्द्धन्यादिना संशोध्य निर्हत्योच्छष्टमपनीयावोच्याद्विः
प्रसिद्धाचाराद्वौमयाम्भेति लभ्यते । अमत्ताणि स्थान्यादि-
पात्राणि उन्नरतो गृहात् । वासुगृहं शिवं भद्रम् ।

हारौतः—

पञ्चात् पत्रौ शेषं बलिं हरेत् ।

एतच्च पाकभाण्डावशिष्टेनान्नेन बलिहरणं कर्त्तव्यं, दत्याचार्य-
जयस्तामिमतम् ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे भोजनविधितरङ्गः ॥

अथ भोज्याभोज्यानि ।

तत्र गोतमः,—

प्रशस्तानां खकर्मसु दिजातौनां ब्राह्मणो भुज्ञोत ।
प्रशस्तानां सम्यक् खकर्मपरत्वेन सुतानाम् ॥

यमः,—

ब्राह्मणस्य सदाऽन्नीयात् चचियस्य तु पर्वसु ।
प्रकृतेषु च वैश्यस्य शूद्रस्य न कदाचन ॥
अमृतं ब्राह्मणस्याच्चं चचियस्य पथः सृतम् ।
वैश्यस्य लक्ष्मेवाच्चं शूद्रस्य रघिरं सृतम् ॥
ब्राह्मणाच्चं चचियाच्चं वैश्याच्चं शौद्रसेव च ।
तां तां योनिं ब्रजेद्विप्रो भुक्ताच्चं यस्य वै सृतः ॥
पर्वसु पौर्णमास्यादिषु प्रकान्तेषु गोभूम्लादिषु । शूद्राच्च-
निषेधोऽसच्छूद्राच्चविषयः, सच्छूद्रस्य लक्षं गोभूम्लादिलाभार्थं
भोक्तव्यम् । तदलाभे तदपि न भोक्तव्यम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे,—

राजां पर्वणि वैश्यानामश्चौयानमङ्गले गवाम् ।
गोभूमिरच्चं होमार्थं सच्छूद्रस्य गृहे तथा ॥

आपस्तुवः,—

सर्ववर्णनां स्वधर्मे वर्तमानानां भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ।

मतुः,—

नाद्याच्छूद्रस्य पक्षाच्चं विद्वानश्राद्धिनो दिजः ।
आददौतामसेवास्मादवृत्तावेकराचिकम् ॥

अश्राद्धिनो नित्यश्राद्धाकारिणः । अवृत्तौ आपदि । एक-
रात्रिकं एकाहोरात्रनिर्व्वाहकमन्त्रम् ।

हारीतः—

शूद्राचेन तु भुज्ञेन जठरस्थेन यो मृतः ।

स वै खरत्वसुइलं शूद्रलच्छोपगच्छति ॥

पेठीनसिः—

गृहमेधी न शूद्रान्नमन्नौधादायुर्ब्बलन्तेज इति व्यपक्रामति ॥

वशिष्ठः—

शूद्राचेनोदरस्थेन यः कश्चिन्मिथते दिजः ।

स भवेच्छूकररौ गाम्यस्तथ वै जायते कुले ॥

शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।

जुड्हन् वाय जपन् वाऽपि गतिमिष्टां न विच्छति ॥

शूद्राचेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्याच्च तस्य ते पुच्चा न च खर्गाहृको भवेत् ॥

यमः— शूद्राचेनोदरस्थेन ब्राह्मणो यस्तु त्यजेत् ।

आहिताग्निस्थाय घञ्चा स शूद्रगतिमाप्नुयात् ॥

यश्चाहिताग्निर्विप्रस्तु शूद्राचेनाभिवर्तते ।

यच्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा त्रतं चयोऽग्नयः ॥

शूद्राचेनाभिवर्तते शूद्राचेन भुक्तेनेत्यर्थः ।

अङ्गिराः—

घण्मासान् यो दिजो भुज्ञे शूद्रस्याच्च विगर्हितम् ।

स च जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः शा चैव जयते ॥

विष्णुपुराणे,—

सम्मोक्ष्यैव तु गृहीयात् शुद्रानं गृहसागतम् ।

भविष्यपुराणे,—

उपक्षेपेण धर्मेण शुद्रानं यः पचेह्विजः ।

अभोज्यं तद्वेदन्वं स च विप्रः पुरोहितः ॥

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्वं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यान्वं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

शुद्रानं शुद्रसम्यक्ं शुद्रेण च सहासनम् ।

शुद्राज्ञानागमः कस्त्रिज्जवलन्तमपि पातयेत् ॥

उपक्षेपह्वपोऽच धर्मः शुद्रेण ब्राह्मणाय पाकार्थमन्त्रसमर्पणम् ।

यत्तु— अथा यत्क्षतोऽप्यापः शुद्धिं धानि नदीङ्गताः ।

शुद्राद्विप्रग्टहे ह्यन्वं प्रविष्टसु यदा शुचि ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यं तत् सच्चुद्रानविषयम् । ब्राह्मणेन शुद्रात्

प्रतिग्रहादिना यज्ञवक्ष्यं तत्परमिति लक्ष्मीधरः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

शुद्रेषु दासगोपालकुलमिच्छाद्वृशीरिणः ।

भोज्यान्वा नापितश्चापि यश्चाक्षानं निवेदयेत् ॥

गोपालो यस्यैव गा: पालयति तस्यैव भोज्यान्व इति भर्तृ-
यज्ञाचार्यः । कुलमिच्चं कुलक्रमादागतमैत्रीशालौ, अद्वृशीरौ
मिलिला कर्षकः । नापितः चुरकर्मोपजीवौ । सोऽपि खकौय
एव विवचितः । आत्मनो निवेदनं कुलतः श्रीकृतो वा दृष्टार्थ-
तथा उपचारविशेषेण च खाभिप्रायकथनपूर्वकं तदा यहणम् ।

याहृशोऽस्य भवेदात्मा 'याहृशच्च चिकौर्षितम् ।
यथा चोपचरेहेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥
इति भनुवचनात् ।

देवतः—

सुहासो नापितो गोपः कुम्भकारः कषीबलः ।
ब्राह्मणेरपि भोज्याच्चाः पञ्चैते शूद्रयोनयः ॥
कषीबलोऽर्द्धशूरौ, एषामन्त्रमनापद्यपि याह्नम् । आपदि
तु पक्षाच्चमपि याह्नम् ।

शूद्राधिकारे गोतमः—

पशुपालं चेचकर्षकं कुलसङ्गतं वणिकुं कारयित्वा प्रचारकाः
भोज्याच्चाः ।

वणिकुं च शिल्पीं कारयिता नापित इति भस्तरौ ।
प्रचारकः पूर्वकः पूर्वरौत्याऽत्मनिवेदक एव यः शूद्रो वणिकुं
शिल्पी (तस्करादिको) न भवति तदाभोज्याच्च इत्यर्थः ।

आङ्गिराः—

गोरसञ्चैव सकूंशं तैलं पिण्डाकमेव च ।
अपूपान् भवयेच्छूद्राद्यच्चान्यत् पथसा कृतम् ॥
पथसा दुधेन कृतं लड्ढुकादि ।

हारीतः—

कन्दुपकं पद्यःपकं पादसं दधि सकृवः ।
एतान्यशूद्राच्चभुजो भोज्यानि भनुरव्रवीत् ॥

पराश्वरः,—

तावद्भवति शुद्धात्र्वं यावत्त्र स्फूर्षति दिजः ।
दिजायकरसंख्याण्टं सर्वं तद्विरुच्यते ॥

यमः,—

यथा जलं निर्गमनेष्वपेयं
नदीगतं तत् पुनरेव पेयम् ।
तथाऽन्नपानं विधिपूर्वमागतं
दिजातिपाचान्तरितं न दुष्टति ॥
निर्गमनं वायादिपतितवारिप्रवाहदेशः ।

मनुः,—

नाश्रोच्चियतते अज्ञे यामयाजिङ्गते तथा ।
स्त्रिया क्लीवेन च इते भुज्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥
ऋशीकमेतत् साधूनां यत्र जुक्त्यमी हविः ।
प्रतीपमेतदेवानां तस्मान्तत् परिवर्जयेत् ॥
मन्त्रकूद्वातुराणान् न भुज्जीत कदाचन ।
केशकीटावपनञ्च पदा स्फूर्षञ्च कामतः ॥

अश्रोच्चियोऽथयनशून्य उलिकु अजमानो वा । तते वितते
प्रारब्ध इति यावत् । यामयाजी यावत्तावदनेकयाजकः ।
यश्चोपनयते बह्ननिति पर्यालोचनया बह्नासुपनेतेति विश्व-
रूपाचार्यः । स यस्य होमकर्त्ता तस्यात्रं न भोज्यमिति ।
स्त्रिया इते स्त्रिया होमे क्षते स्त्रिया यत्र वैश्वदेवादिकं कृतम् ।
ऋशीकमश्रीकरं प्रतीपं प्रतिकूलम् ।

तथा तच्चैव,—

गवा चान्नसुपच्रातं घुष्टान्नच्च विशेषतः ।
 गणान्नं गणिकान्नच्च विद्युषा च जुगुप्तिम् ॥
 स्तेन-गाधनयोच्चैव तद्दणो वाहूषिकस्य च ।
 दीच्छितस्य कदर्थस्य वद्वस्य निगड़स्य च ॥
 अभिशस्तस्य षण्डस्य पुंश्वल्ला दान्तिकस्य च ।
 शुक्रं पर्युषितच्चैव शृद्धस्योच्छिष्टमेव च ॥
 चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।
 ऊयान्नं सूतिकान्नच्च पर्याचान्नमनिर्दशम् ॥
 समासमाभ्यां विप्राभ्यां विषमं समसेव च ।
 पूजातो दीयमानच्च याह्वं वा देयसेव च ॥
 अनर्चितं वृथा मांसं अवीरा-नगरिणोस्तथा॑ ।
 पिशुनानृतिनोच्चैव क्रतुविक्रयिणस्तथा॑ ॥
 शैलूषस्य तथैवान्नं तुच्छवाय ज्ञतप्त्वयोः ।
 कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ॥
 सुवर्णकर्तुर्बैणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।
 श्वतां शौण्डिकानान्नं चेलनिर्णजकस्य च ॥
 रजकस्य॑ नृशंसस्य अस्य चोपपतिर्गर्हते ।
 मृद्यन्ति ये चोपपतिं खोजितानान्नं सर्वगः ॥
 अनिर्दशम् प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ।

१ व्याचित्-अवीरायाच्च योषितः ।

२ (क) (ग) पाठः-विक्रयिकस्य च ।

३ (ग) रङ्गकस्य ।

घुष्टान्नं भुज्जतामन्त्र ये केचन वुभुचिता दत्याद्यादुव्य यदन्नं
दीयते । गणः समूहः । गणिका वेशा । विदुषा जुगुप्तिं
वेदार्थविद्विर्मध्यस्यैर्निन्दितं जुगुप्तिं एव वा तत्र दृष्टोषानुमानं,
गायनो गानेन यो जीवति, कदर्थः छपणः । वद्वस्य रज्जवादिना
निदन्तिस्य निगडस्य निगडवतः सम्बन्धलक्षणया । अथवा निगडेन
वद्वस्येतर्थः—हतीयार्थं षष्ठी । पुंश्ली अभिचारिणी । भुतं
यदन्नरसद्रव्यान्तरसम्बन्धादन्तां गतं तत्त्वात्यत्तं वर्जयं, अत्यत्तं
भुतमाख्यातमिति वृहस्यत्युक्तेः ।

शूद्रोच्छिष्टं शूद्रं भोजयिला यदुद्वृतम् । क्रूरोऽनृजुप्रवृत्तिः ।
उच्छिष्टभोजी प्रतिषिद्धोच्छिष्टभोजी । ऊयो दारणकर्मा । ऊयो
राजेति मञ्जरीकारः । सूतिकान्नं सूतिकासुद्विश्य यत् क्रियते
तदन्नं तत्कुलैरपि न भोक्तव्यम् । पर्याचान्तमितरानेकपङ्क्षस्या-
नभिभूय यत्तान्ने भुज्यमाने केनाप्याचन्यते तदन्नम् । अनिर्दशं
सूतिकान्नं, विद्यादिना तत्त्वयोर्विषमार्चनया प्रदीयमानमन्नं न
भोक्तव्यमेवं विद्यादिभिर्विषमयोः सम्पूजया दीयमानमन्नं न
भोज्यं दाचापि न तथा देयम् ।

अनच्छितं पूजार्हस्य यदवहेलया दीयते । वृथामांसं देवादि-
पिचाद्युद्देशेन यन्न दत्तम् । अवौरा पतिपुच्छून्या, नगरी
नगरस्त्रामौ । पिशुनः परोच्चे परापवादवक्ता । अनृती अत्यन्त-
मसत्यवक्ता कृटसाक्षादिवादी । क्रतुविक्रयिकः मदौयथागात्तव
फलमस्तित्युक्ता यो धनमादन्ते । शैलूषो नटः । तुन्नवायः शौचिकः ।
छतम्पः छतं यो न मन्यते । उपकृतस्य हन्तेति मिताच्चराकारः ।

कम्मारो लौहकारः । निषादो जातिविशेषः । रङ्गावतारकः नट-
गायनान्यो रङ्गावतरणकर्मजीवनवान् । वेणो वेणुक्षेत्रे यो जीवति,
वरड़ इति विश्वरूपः । श्वतां मृगयार्थकुक्षुरपोषकाणां । झौण्डिको
मद्यविक्रेता । नृशंसो निर्द्युयः । उपपतिर्जारः । खोजितानां
भार्यावश्ववर्त्तिनां सर्वेषाः सर्वव्यवहारेषु । अनिर्द्वग्न्म प्रेतान्म
दशाहाभ्यन्तरे प्रेतसुहित्य यत्यक्तमसूतकिनोऽपि ।

आङ्गवल्लयः—

कूरोय-पतित-ब्रात्य-दाम्भिकोच्छिष्ट-भोजिनाम् ।

नृशंस-राज-रजक-छतम्भ-वधजीविनाम् ॥

चेलधाव-सुराजीव-सहोपपतिवेशनाम् ।

पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चक्रिकवन्दिनाम् ॥

एषामन्त्रं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ।

ब्रात्यः पतितसाविचौकः । नृशंसो निर्द्युयः । राजा भूपतिः ।
रजको वस्त्रादौनां रागकारी । वधजीवौ प्राणिवधेन यो
जीवति । चेलधावो वस्त्रनिर्णजनकर्ता । सुराजीवौ मद्यविक्रयौ
सहोपपतिवेशनां सहोपपतिना जारेण सहितं वेश्य येषां वर्तते ते ।
पिशुनः परदोषाख्यानशीलः । चक्रिकः तैलिकः । शाकटिकश्चेति
लच्छीधरः । वन्दौ स्त्रावकः । सोमविक्रयौ सोमलताविक्रेता ॥
तथा,— नटनर्तकतचाणश्चर्मकारः सुवर्णकृत् ।

स्थाणु पाषण्ड गणिका अभोज्यान्नाः प्रकौर्त्तिताः ॥

गान्धर्वो लौहकारस्तु सूचिकसुन्नवायकः ।

चक्रोपजीवौ रजकः कितवस्त्रस्तरस्तथा ॥

ध्वजी-मालोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ ।

कुलालश्चित्कर्मा च वार्द्धुकिश्चर्ष्विक्रियौ ॥

कुलालोऽखकीयोऽत्र विवच्छितः । शूद्रस्यास्त्वभूतस्येति
वशिष्ठवचनात् । कुम्भकारो भोज्यात्र इति देवत्वविधानन्तु खकीय
कुम्भकारविषयम् ।

सुमन्तुः—

अभिशस्तु-पतित--पौनर्भव--भृणह--पुंश्चल्लस्तु--विशस्तुकार^१--
तैलिक--चर्मिकध्वजि--सुवर्णकार--लेखक--पण्ड--वन्धकी--गण-
गणिकान्नानि चाभोज्यानि । शौकरिक व्याध निष्पच्च^२ रजक
वन्धक वरुड़ चर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्याः ।

अभिशस्तु-पवादविषयः । पौनर्भवः पुनर्भूपुच्छः । पौनर्भवस्तु
विवादरन्नाकर एवासामिस्तकः । विशस्तुं धनुरादि विविधम् ।
शस्त्रमिह खड्गादि । ध्वजी मद्यविक्रिता । लेखकोऽत्र चित्तकरः ।
पण्डो नपुंशकः । वन्धकी खैरिणी । शौकरिकः शूकरोपजीवी ।
निष्पच्चः पाकाकारी । यतिर्ब्रह्मचारी ।

अन्नमनाद्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः—

शूद्रस्य चास्त्वभूतस्य उपपतिर्यस्योपमन्यते अथ गृहान् दहेत्
अथ वधार्हणोपमन्यते ।

अथायुदाहरन्ति ।

१ मूले—अशुचिप्रस्तुकार ।

२ मूले चाक्रिक— ।

३ (ग) निषाद ।

नाश्रन्ति श्वतो^१ देवा नाश्रन्ति वृषभौपते: ।

भार्याजितस्य नाश्रन्ति यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

वधाहैण विषादिना ।

गोतमः—

उच्छिष्ट पुंश्चल्लभिश्लानपदेश्य दण्डक तचक कदर्य
वन्धनिक चिकित्सक मृगव्यनिषुचारि उच्छिष्टभोजि-गण-
विदेविणामपांकेयानां प्रागर्चनादुर्बलात् । वृथाक्षाचमनोत्थान-
यपेतानि ।

उच्छिष्टमखाभिकम् । अनपदेश्योऽज्ञातकुलाचारः । दण्डकोऽच
नियहनियुक्तः । वन्धनिको गुप्तिगृहनियुक्तः । चिकित्सकः
चिकित्सोपजीवी । मृगव्यनिषुचारीलेकपदं । तेनानिषुचारि-
मृगयुपरियहः । न मृगयोरिषुचारिणः परिवर्ज्यमन्त्रमिति
वशिष्ठवचनात् । प्रागर्चनात् दुर्बलात् । प्राक् ये आद्वप्रकरणे
अपांकेया बोधिताङ्गौरादयस्यक्तात्मपर्यन्ताः तेषां प्रायस्त्वित्तात्
प्रागच्च न भोक्तव्यं । दुर्बलो हौनप्रजननकोशः आद्वप्रकरण
एवोक्तः । वृथाक्षं घटेवाद्यनुद्देशेनात्मार्थं पच्यते । आचमन-
मपेतमर्द्धभुक्ते यत्ताचान्तम् । उत्थानमपेतं यत्तार्द्धभुक्ते एवोत्थितम् ।

शङ्खलिखितौ,—

भौतरदिताक्रन्दितावक्रूषुक्तु—परिभुक्त—विस्तितोन्मत्तावधूत-
राज-पुरोहितान्नानि वर्जयेत् ।

१ वचित् मूले श्वपते: ।

२ मूले मृगयुकारच्छिष्ट ।

भौतः चक्षः । हृदितोऽश्रुप्रातवान् । आक्रन्दितः हुःखप्रयुक्त-
सन्ततशब्दवान् । अवकूष्ठो जुगुप्सितः । चुतो हिक्कावान् ।
परिभुक्तो निःशेषान्नभोजनशीलवान् । अवधूतः सञ्जनवहिष्कृतः ।
सर्वचादिकर्मणि कः । तेन भयादयो वर्तमाना एव निमित्तमिति
नेतव्यं । राजा जानपदेश्वरः । पुरोहितो यस्य कस्यचित् ।
एतेषामन्ब्रं न भोक्तव्यम् ।

तथा,—

विद्विषाणस्य नाम्नीयात् ब्रह्मच्छ्रित् पापकर्मणाम् ।

आद्वसूतगणान्नानि परिभूतानि यानि च ॥

विद्विषाणो विद्वेषणशीलः । आद्वमिह प्रेतश्राद्धम् । सूतो
ब्राह्मणां चचियाज्ञातः । परिभूतानि तिरस्तानि ।

अन्नमभोज्यमित्यनुद्वन्नावापस्तम्भः—

सर्वेषां शिष्यजीविनां ये च शस्त्रमाजीवन्ति ये चाधिकं
वन्धकम् । भिषक् । वार्दुषिको दौचितो, अक्रौतराजको अग्नी-
घोमीयसंस्थायामेव इतायां वपायां दौचितस्य भोक्तव्यम् ।
यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे शेषान्नं सुच्छीरन्निति ब्राह्मणम् ।

राजां प्रेष्यकरो । अहविर्याजी । चारौ । अविधिना च
प्रब्रजितः । यश्चाग्निमपास्यति । यस्य सर्वान् वर्जयति । सर्वान्नौ
च श्रोत्रियो निराकृतिर्षष्टौपतिः । मत्त उन्मत्तो बद्धोणिकः
प्रत्युपविष्टो यस्य प्रत्युपवेशयते तावन्तं कालं ।

ये चाधिकं वन्धकं उपजीवन्तीत्यनुषङ्गः । वार्दुषिकोऽच
समर्थं पण्डमादाय महार्थं यः प्रयच्छति ।

इत्यादिनोक्तः ।

अक्रौतराजकोक्रौतसोमस्ताकः । अग्नौषोभौयसंस्था अग्नौ-
षोभौयपशुयागसमाप्तिः । वपाचां कृताचां अग्नौषोभौयं पश्चावेव
निर्दिष्टं प्रेषणमेवाच प्रेष्यं अहविर्यजी नरादिरुधिरा-
दीनामभिचारकर्मसु होता । चारी चरः । अविधिना प्रब्रजितः
शास्त्रोक्तरौतिं विहाय प्रब्रजितः चतुर्धाश्रमी । अपास्तातौति
अविधिनेति शेषः । सर्वान् अनिन्द्यानपि । निराकृतिरधीत-
वेदोऽप्यथापन-ब्रह्मयज्ञादिशूल्यः । बहूपणिकः-उच्चमर्णः ।

स चेदुपविष्टो भवति अधमर्णं प्रति धनयहणार्थं अनश्वन्नुपविष्टो
भवति तदा तावत् कालमभोज्यात्तः यस्म ग्रत्युपवेश्यते यस्माधमर्ण-
मृणदानेन प्रत्युपवेश्यते ।

तथा पुण्यस्येष्टतो भोक्तव्यं पुण्यस्य चान्तौष्टतो न भोक्तव्यम् ।

पुण्यस्य पुण्यवतः, ईष्टतो याचमानस्य । तथा यस्म कुले
विद्यते न तत्रानिर्दिश्वाहे भोक्तव्यम् । तथानुत्थिताचां सूतिकाचां
अन्तःशवे च । अन्तःशवेऽग्नौचानधिकारिणोऽपि यस्म गृहमधे
शवस्त्रङ्गुहे अदन्तम् ।

विशिष्टः—

अग्नौचे यस्तु शुद्रस्य मृतके वापि सुक्रवान् ।

स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्थग्नेनौ च जायते ॥

अनिर्दिश्वाहे परशवेै नियोगाहुक्रवान् द्विजः ।

क्षमिर्भूत्वा स देहान्ते तां विष्टां समुपाश्रुते ॥

१ अनिर्दिश्वाहे याश्ववे । इति माधवभाष्यौयः पाठः ॥

परश्वे अदीयमश्चौचं यस्य न भवति स तस्य परः परस्य
श्वे मृतकाश्चौचमधे ।

देवलः—

पतितान्नमभोज्यान्नमपांकेयान्नसेव च ।

शुद्धान्नं कुतस्तितान्नं दूषितं परिवर्जयेत् ॥

अभोज्या—पुंश्चादयः सृत्यन्तरोक्ताः । दूषितं क्रमिकेश-
कौटादिभिः ।

अमः,— यस्तु प्राणन्विसुच्चेत् सुक्ता आद्वं नवं द्विजः ।

अयाज्यासु तु घोरासु तिर्यग्योनिषु जायते ॥

उत्पाद्यते तु यो गर्भे सुक्ता आद्वं नवं द्विजः ।

न स विद्यामवाप्नोति चौणायुश्चैव जायते ॥

अयाज्यासु तिर्यग्योनिषु यागार्हक्षागाद्यन्य-तिर्यग्योनिषु ।
नवं आद्वं प्रेतआद्वं सुक्ता यो गर्भ उत्पाद्यते स विद्याहौनः
चौणायुश्च भवति इति द्वितीयस्त्रोकार्यः ।

तथा,—

अधीत्य चतुरो वेदान् साङ्गोपाङ्गान् विशेषतः ।

नरेन्द्रस्य गृहे सुक्ता क्रमियोनौ प्रजायते ॥

अधीत्यापौत्यर्थः ।

राजान्नं हरते तेजः शुद्धान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।

वैश्यान्नं सूतिकान्नं लोकेभ्यः परिक्षत्ति ॥

तथा,— राजान्नं सूतकस्यान्नं चौरस्यान्नं तथैव च ।

मृतके सूतके चान्नं सर्वस्यमपि पातयेत् ॥

तेजः शापानुग्रहचमलं लोकेभ्यः सुकृतार्जितेभ्यः ।

अवधूतमवज्ञातं सरोषं विस्मयान्वितम् ।

गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्जितम् ॥

अवधूतं यदुच्छिष्टं वाग्दुष्टमपि यज्ञवेत् ।

अश्रद्धया इतं दत्तमभोज्यं तद्विजातिभिः ॥

अवलिप्तस्य मूर्खस्य दुर्वृत्तस्य च दुर्बोतेः ।

अन्नमश्रद्धानस्य यो सुकृते भूणहा तथा ॥

खसुतावज्ञ यो सुकृते स भुक्ते पृथिवीमलम् ।

स्वशुराव्वमिति पारिजातपाठः ।

तथा,—

नृणामाङ्गर्भलं चान्नं सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।

दुष्कृतं हि मनुष्यस्य अन्नमाश्रित्य तिष्ठति ॥

यो यस्याव्वमिहाश्राति स तस्याश्राति किञ्चिषम् ।

अवधूतं व्यक्तं । वाग्दुष्टं भक्ष्यमभक्ष्यतथा वाग्विषयौकृतम् ।

अवलिप्तस्य गर्वितस्य भूणहा तथा गर्भहन्तुसमो भवतीत्यर्थः ।

तथा,—

विष्टा वार्द्धूषिकस्यान्नं रुधिरं ब्रह्मघातिनः ।

मलं हि रजकस्यान्नं चर्मकारस्य किञ्चिषम् ॥

पापं तथान्नं ग्रौण्डस्य घाण्डिकस्य तथैव च ।

अङ्गिराः,—

जन्मप्रभृति-संस्कारे बालस्यान्नस्य भोजनम् ।

असपिण्डैर्न भोक्तव्यं श्वशानान्ते विशेषतः ॥

जन्मप्रभृतिसंख्कारेऽन्नस्य भोजने प्राप्तेऽपि सपिण्डैर्निमन्त्रितै-
रपि न भोक्तव्यं, अप्रजानान्ते तु विशेषत इत्यर्थः ।

तथा,—

अप्रजानान्तु नारीणां न चाश्वीयाच्च तद्गृहे ।

मोहादा अस्तु भुज्जीत स पूर्यं नरकं ब्रजेत् ॥

अप्रजा अनपत्या ।

भविष्यपुराणे,—

यो गृहीला विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्त्रते ।

अन्नन्नस्य न भोक्तव्यं वृथा पाको हि स सृष्टः ॥

शातातपः,—

यच्च नाश्वन्ति वै देवाः पितरश्च तथाऽतिथिः ।

वृथापाकः स विज्ञेयो न तस्याद्यात् कथञ्चन ॥

मनुः,—

राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।

आयुः सुवर्णकारान्नं अशश्वर्मविकर्त्तिनः ॥

कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णजकस्य च ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिवृत्तति ॥

पूर्यैच्छिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् ।

विष्टा वार्दुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥

य एभ्योऽन्ये तभोज्यान्नाः क्रमशः परिकौर्त्तिताः ।

तेषान्त्वगस्थिरोमाणि वदन्यन्नं मनीषिणः ॥

खतन्त्र नानास्त्रवास्यदानि मेलकौक्षतानि गणान्नानि ।

पैठोनसिः:—

गणान्नं गणिकान्नञ्च दुष्कृतं, वार्द्धैर्विष्टा, सांवत्सर ज्योतिषिक-
यामकूटान्नं विषं, वन्मकीनां रेतो भिषक् ग्रन्थकृतः पूर्यं । परिविच्छि-
परिवेविदान विद्वप्रजनन वृषलौपतिदिधिषुपति पुनर्भूमुचाणां
हधिरं पतितानाञ्च ।

सांवत्सरो ज्योतिषिकः, यामकूटो यामकपटव्यवहारशीलः ।
परिवेविदानः परिवेच्छा विद्वप्रजननः च्छक्षिश्चर्चर्चार्हा । दिधिषु-
ज्येष्ठाथामपरिणीतायां परिणीता ॥

वशिष्ठः:—

अहृधानस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।

नलेवं बङ्गयाज्यस्य यश्चोपनयते बह्न् ॥

बङ्गयाज्यो बह्ननां याजकः ।

मतुः:—

ओचियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्द्धैः ।

मीर्मासिलोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥

तान् प्रजापतिरित्याह माण्डं विषमं समम् ।

अद्वापूतं वदान्यस्य हतमशद्वयेतरत् ॥

कदर्यः क्षपणः । वदान्यो दाता ।

बौधायनः:—

शुचेरश्रहृधानस्य अहृधानस्य चापुचेः ।

मीर्मासिलोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥

तान् प्रजापतिरित्याह मा कुदं विषमं समम् ।
हतमश्रद्धानस्य अद्भापूतं विशिष्यते ॥

आदित्यपुराणे,—

विष्णुं जामातरं भन्ये तस्य भन्युं न कारयेत् ।
अप्रजायान्तु कन्यायां नास्त्रीयान्तस्य वै गृहे ॥
ब्रह्मदेयाविशेषेण देवे भोज्यं सदैव तु ।
गन्धर्वैश्वरैव देवैश्च कुर्यादै गमनागमम् ॥
ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वा भुज्जीत् कदाचन ।
अथ भुज्जीत मोहाद्यः स पूर्यं नरकं ब्रजेत् ॥

मनु-यम-वशिष्ठाः,—

अक्षादेभूणहा मार्षि पत्यौ भार्याऽपचारिणौ ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किञ्चिषम् ॥
इति प्रत्येकमन्नादिभिरन्वौथते । मार्षीति संयोजयतौत्यर्थं
प्रयुक्तम् ।

शातातपः,—

वनस्यतिगते सोमे परान्नं ये तु भुज्जते ।
तेषां मासक्षतो होमो दातारमधिगच्छति ॥
वनस्यतिगते सोमे अमावास्यामित्यर्थः ।

मनुः,—

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्ध्यः ।
तेन ते पश्चतां प्रेत्य ब्रजन्यन्नाद्यदायिनाम् ॥

अन्नाद्यमन्नम् ।

यमः—

खपाके विद्यमाने यः परपाकं निषेवते ।
 सोऽश्वलं शूकरलच्च गर्भभलच्च गच्छति ॥
 परपाकेन पुष्टस्य द्विजस्य गृहमेधिनः ।
 इष्टं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्ननस्य तद्वेत् ॥
 यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्यां समधिगच्छति ।
 यस्यान्ननस्य ते पुत्रा अन्नाद्रेतः प्रवर्तते ॥

याज्ञवल्क्यः—

परपाकस्त्वचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ॥
 हारौत-जमदग्नी,—

ब्राह्मणानेन दारिद्र्यं च चिद्यानेन प्रेष्यता ।
 वैश्यानेन तु शूद्रलं शूद्रान्नैर्नरकं ब्रजेत् ॥

॥ इति गृहस्थरकारे भोज्याभोज्यतरङ्गः ॥ * ॥

अथाभक्ष्याणि ।

तत्र कथं विप्रान् मृत्युर्जिघांसतौति चृषिप्रश्नानन्तरम् ।

मनुः—

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।
 आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥
 लघुनं गृज्ञनच्चैव पलाण्डुं करकाणि च ।
 अभक्ष्याणि द्विजातीनां असेधप्रभवानि च ॥
 लोहितान् वृचनिर्यासान् ब्रज्ञनप्रभवांस्तथा ।
 श्लुञ्च गव्यं पेयूषं यन्नेन परिवर्जयेत् ॥
 आलस्यमिह सामर्थ्यं सत्यपि अवश्यकर्त्तव्यप्रयत्ने वैमुख्यम् ।
 अन्नदोषो जात्यादिभिः ।
 तदुक्तं भविष्यपुराणे—

जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविदूषितम् ।
 संसर्गश्रियदुष्टच्च सहस्रेष्ठं स्वभावतः ॥
 लघुनं गृज्ञनच्चैव पलाण्डुं करकाणि च ।
 वार्ताकु नाडिकोलो'चुमुपेयाज्ञातिदूषितम् ॥
 त भवेत् क्रियादुष्टं यहुष्टं पतितैः पृथक् ।
 कालदुष्टन् विज्ञेयं ह्यस्तनं चिरसंस्थितम् ॥
 दधिभक्ष्यविकारांश्च मधुवर्जनदिष्टते ।
 सुरा लग्नसंस्तुष्टं पेयूषादिसमन्वितम् ॥

संसर्गदुष्टमेतद्धि शूद्रोच्छिष्ठवदाचरेत् ।
 शूद्रोच्छिष्ठन्तु विज्ञेयं पूर्वं शूद्रे प्रदर्शितम् ॥
 विचिकित्सा तु हृदये घस्तिन्नेप्रजायते ।
 सहस्रेष्ठन्तु विज्ञेयं पुरीषन्तु खभावतः ॥
 रमदुष्टं विकाराद्धि रमेति प्रदर्शितम् ।
 पायम-क्षीर-पूपादि तस्मिन्नेव दिने तथा ॥

गृहनं लशुनसदृशः कन्दभेदः । लशुनानुकारी लोहितः
 सूक्ष्मकन्द इति तु हृलायुधः । पलाण्डुर्लशुनानुकारी तदधिक-
 सूक्ष्मकन्दः । परांडुरिति अस्य प्रसिद्धिः । करका काष्ठक्षत्रिका
 कनक्षत्रि इति अस्य प्रसिद्धिः ।

यदधिकात्य ब्रह्मपुराणम्,—

मधुकैटभक्तचाणां चिशीष्यस्यासुरस्य च ।
 विष्णुना हन्यमानानां यन्नेदः पतितं सुवि ॥
 पिण्डोपमन्तु रुदुखण्डं करकं चैत्यसन्निभम् ।
 कृत्राकं इत्यसदृशं दैत्यदेहसमुद्धवम् ॥ इति
 असेधप्रभवानि साच्चाद्विष्टाजातानि तण्डुलौयकादीनि शाका-
 नौति याज्ञवल्क्योत्तेः । यानि तु साच्चाद्विष्टाजातानि न भवन्ति
 किन्तु विष्टाक्रान्तभूम्भूतानि तेषां पुष्पफलान्यदुष्टान्येव ।

असेधेषु च ये वृक्षा उप्ताः पुष्पफलोपगाः ।
 तेषामपि न दुष्टनि पुष्पाणि च फलानि च ॥
 इति बौधायनाभिधानात् ।

अत्र वृच्यहणाच्छाकादीनां निषेध एव । साक्षाद्सेधजातेषु
वृच्येषु यानि पुष्ट्यफलानि तानि निषिद्धान्येव ।

वृच्यनिर्यासो वृच्याच्चिःसूतो रसः कठिनतां गतो लाशक
इति प्रसिद्धः । ब्रश्नं क्षेदनं ब्रश्नप्रभवास्तथा ब्रश्न-
प्रभवान् लोहितानपि वर्जयेदित्यर्थः ।

तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः—

अथो खलु य एव लोहितो यो वा आब्रश्नान्निर्येष्यति तस्य
नाश्यत्वं । काममन्यस्येति ।

तेन कर्पूरादीनामनिषेधः । शेरुर्बङ्गवारः । पेयूषं नव-
प्रसूताद्याः चौरं यदग्निसंयोगात् काठिन्यं भजते तच्चेद्वयं तदा
त्याज्यम् । अलावुरच वर्तुलाकारा ।

अलावुं वर्तुलाकारां वार्ताकुं कुन्दमन्निभाम् ।

इति वचनात् ।

वार्ताकुपदमपि एतदनुसारात् श्वेतवार्ताकुपरमित्यन्ये ।
वार्ताकुः कण्ठकारिकेति हलायुधः । नाडिका कलम्बिका ।
काञ्छदुष्टमित्यादित्यस्तनं पर्युषितं सर्वमभक्ष्यम् । दधि-भक्ष्य-
विकाराश्च दधिगोधूमादिप्रभवाः पर्युषिता अपि भक्ष्यतया ये
बोधितास्तेऽपि चिरावस्थित्या मन्दरसगम्भा वृत्ता यदि तदा तेऽपि
न भक्ष्याः । मधु पुनश्चिरावस्थित्या मन्दरसगम्भमपि भक्ष्यम् ॥

यमः—

लशुनं गृञ्जनञ्चैव विलेयं सुसुखन्तथा ।

करकाणि पलाण्डुञ्च वर्जयेच्च सदा बुधः ॥

वरं खयं विश्वस्यापि सर्वमांसानि भच्येत् ।
न च इच्चाकमश्चीयाद्विजात्यपसदोऽपि सन् ॥
भूमिजं वृच्छयं वापि इच्चाकं भच्यन्ति ये ।
ब्रह्मप्रांस्तान् विजानीयाद्ब्रह्मवादिषु गर्हितान् ॥
विलोयो दृतमलम् । सुसुखः सर्पविशेषः ।
तदुक्तं विश्वकोषे,—

सुसुखस्ताच्छ्वतनये फणिभेदे च पण्डिते । इति ।
विश्वस्य हिंसयित्वा ।

हारीतः,—

इच्चाकं विद्वराइच्च पलाण्डु लशुनल्लथा ।
भच्यन् वै पतेद्विप्रो अदि स्यात् सर्ववेदविद् ॥
विद्वराहो ग्रामशूकरः ।

देवतः,—

शेशातको ब्रजफली कौसुभं नाडमस्तकान् ।
गर्जनच्चेति ग्राकानामभच्याणि प्रचक्षते ॥
पलाण्डु लशुनं सुक्तं निर्यासच्चेति सर्वशः ।
कुवृद्धं श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डच्च न भच्येत् ॥
शेशातको बड्डवारकः । कौसुभः कुसुभसभवः । नाडं
कलम्बिका । मस्तकं वर्तुलालाबुः । श्वेतवृन्ताकं श्वेतवार्ताकुः ।
निर्यासो लोहितः । लोहितान् वृच्छनिर्यासानिति दर्शनात् ।
कुलत्य इति हलायुधः । कुम्भाण्डं कुम्भार इति प्रसिद्धम् ।
स्थलकुम्भौति हलायुधः ।

नियमभोज्यमित्यत्वत्तौ गोतमः,—

किमलय कियाकु लघुन निर्यासि लोहिता ब्रह्मनाश् ।
दारु-वक-वलाक टिहिभ-नक्तच्चरा अभक्ष्याः ।

किंश्चलयो नवपक्षवः । कियाकुः अहिक्तचाकम् । सुदर्शना
इति हलादुधः ।

अभोज्यप्रकरणे आपस्तम्भः,—

तथा कीलालौषधीनाश् । कलञ्ज पलाण्डु परारौ(रि)काः ।
बच्चान्वत् परिचक्षते । १क्वाकभोज्यमिति ब्राह्मणम् ।

कीलालः सुरा तदर्थं स्थापिता या ओषधयो ब्रौह्मादयः ।
किलालौषधयस्तेषां विकार इति शेषः । कलञ्जो लघुनविशेषः ।
परारिका पलाण्डुविशेषः ।

रसोनो दीर्घपञ्चश्च पिच्छगम्बो महौषधम् ।

हिरण्यस्तु लग्नाण्डुश्च नवतक्षः परारिका ॥

गच्छनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः ।

इति सृतिमञ्जरीकारचिखित-वैद्यकस्तोकात् ।

तथा अच्चान्वदेवंविधि कोविदारादि शिष्टाः प्रचक्षते तदपि न
भोज्यमिति शेषः ।

उश्नाः,—

कुसुमं नाडिकाशाकं वृन्ताकं पौत्रिकन्तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्थादपि वेदान्तगो दिजः ॥

वृन्ताकमत्र शेतवान्तीकुः । शेतवृन्ताकमिति देवलवचनात् ।
तितरा इति हलायुधः । पौत्रिकं कण्टाकरञ्जभवम् ।

पैठीनस्मिः,—

वृन्ताक नाडिका पोतु कुसुभास्त्रसन्तकाश्चेति शाकदला-
नामभोज्याः ।

अस्मन्तकः कुशसदृशस्त्रशिरेष इति ब्रह्मचारिकाण्डे
लक्ष्मौधरः ।

विष्णुः,— न कोविदार वट पिप्ल शाकम् ।

हारीतः,— परमान्नं क्षयरमांसं यावकापूपान्नं शस्कुलौर्न
पाचयेदात्मार्थं । न वा स्नोदुम्बर दधित्य नौप मातुलुङ्गानि
भवयेत् । परमान्नं पादसम् । अपूपाः पौलिका इति प्रसिद्धाः ।
दधित्यः कपित्यः, नौपः कदम्बः । मातुलुङ्गो वौजपूरकः ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ— याज्ञवख्यः,—

देवतार्थं हविः शिर्योर्लोहितव्रश्नानि च ।

अनुपाक्षतमांसानि विड्जानि करकाणि च ॥

देवतार्थं बल्युपहारादि । हविर्हेमार्थं चरुपुरोडाशादि ।
शिर्यः शोभाच्छनः । अनुपाक्षतं पशुयागादौ मन्त्रवत्तृणेन
पशोःस्यार्जनाखं यदुपकरणं तच्छून्यम् ।

तथा,—

वृथा क्षयर संघाव पादसापूपशस्कुलौः ।

वृथा आत्मार्थं यत् पच्यते न देवायुद्देशेन । वृथान-

प्रतिषेधे कृतेऽपि तद्विशेषाणां कृशरादीनां पुनः प्रतिषेधसुज्ञवणे
दोषाधिक्यद्योतनार्थम् । प्रायश्चित्तद्योतनार्थमिति लक्ष्मीधरः ।
कृशरस्तिलसुज्ञाभ्यां सह सिद्धौ ओदनः । संयावो दृत-चौर-
गोधूमचूर्ण-सिद्धौः । तकोरिकेति प्रसिद्धौः । पायसं दुग्धयवागः ।
शक्तुलौ सुज्ञादिचूर्णसिद्धा भतिला स्वेहपक्वा । स्वेहपक्वगोधूम-
विकार इति हलायुधः ।

यमः—

यवागं कृसरञ्जैव पूप पायस शक्तुलौः ।
स्वचौषपक्वमांसञ्च मत्स्यानप्यनुपाकृतान् ॥
वर्जयेत् सर्वशुक्रानि देवान्नानि हवौषिच ।
स्वेहेन तु समायुक्तं नैव सर्वं प्रयोजयेत् ॥

यवाग्वादिकमत्रापि दृथेति विवचितम् । स्वचौषपक्वमांसं
भौमोभपक्वमांसं मत्स्यस्यानुपाकृतत्वं मांसवत् । देवान्नानि देवोद्देशेन
त्यक्तानि । हवौषिआत्ममात्रार्थसाधितानि । स्वेहेन तु समा-
युक्तमतिहौनस्त्रिघरसम् ।

गोतमः—

उद्भूतस्वेह विलेय पिण्डाकमधितप्रभृतीनि चात्तवीर्याणि
नाश्रीयात् ।

विलेयं दृतमलं, आत्तवीर्यं गृहीतसारम् ।

देवलः—

न बौजान्युपभुज्जीत रोगापत्तिमृते बुधः ।
फलान्येषामनन्तानि बौजानान् विनाशयेत् ॥

नाश्रीथात् पथसा नक्तं भुक्तं चेन्न खपेन्निशि ।
न क्षीरमुत्सृजेत् प्राप्तं पवित्रं हि पथः सूतम् ॥

बौजशब्दः कुशाण्डादिबौजपरः ।

यमः,—

भिन्नभाष्टे न भुज्जीत न रात्रौ दधिशक्तुकान् ।
दिवा दधित्यधानास रात्रौ त दधिशक्तुषु ॥
कोविदारे च रजके तस्करे सूतके तथा ।
स्नेहातके तथा उज्ज्वलीनित्यमेव छतालया ॥
सूतके जननमरणाशौचे ।

तथा,—

काक-कुक्कुट-संस्यृष्टं भक्तं वा श्रीमिसंयुतम् ।
अभोज्यं तद्विजानौद्याद्वृद्धराजवचो वथा ॥

ब्रह्मपुराणे,—

राजमाषाः स्यूलमुद्गालथा वृषक-चाषकौ ।
मस्तुरः शतपुष्पाश्च कुसुमः श्रीनिकेतनम् ।
शस्त्रान्वेतान्वभक्ष्याणि न च देयानि कस्यचित् ॥

राजमाषो वर्वटो ववल्लीति प्रसिद्धः । स्यूलमुद्गो सेथो इति
प्रसिद्धः । वृषकचाषकाविति स्थाने हलायुधेन वृषकवासका-
विति पठित्वा वृषको वासको यवासो दुरालभेति व्याख्यातम् ।
शतपुष्पा सौक इति प्रसिद्धा । श्रीनिकेतनं श्रीषधीविशेष इति
हलायुधः ।

वर्जयेदित्यनुदृत्तौ आपस्तम्भः,—

कृष्णधान्यञ्च शूद्रान्म् ये चान्येऽनाश्वभिताः^१ ।

कृष्णधान्यं कालाङ्गी करिहनादि । अनाश्वमभद्रं मण्डुकादि
तेन सम्भितास्तन्तुत्या: ।

वशिष्ठः,—

उच्चिष्टमगुरोरभोज्यं स्खसुच्छिष्टसुच्छिष्टोपहतञ्च । ^२वसनं
केशकौटोपहतञ्च इति ।

स्खसुच्छिष्टं स्खयसेव किञ्चित् भुक्ता त्यन्ते । वसनमिह परि-
हितवसनम् ।

सुमन्तुः,—

केशकौटवचोऽभिहतं श्वभिराध्रातं प्रेचितञ्चादधि मिद्धान्म
पर्युषितम् । पुनःसिद्धं चाण्डालावेचितमन्मभोज्यम् । अन्यत्र
हिरण्योदकैः सृष्टा ।

वचोऽभिहतं यस्यान्नस्योपरि वागुच्चारिता । प्रेचितं श्वभिरेव ।
अदधि दधिव्यतिरिक्तं सिद्धान्म् । पर्युषितं रात्र्यन्तरितम् ।
पुनः सिद्धं सिद्धं सत् पुनः साधितं । हिरण्योदकं हिरण्योदकेन
संसृष्टं तोथम् ।

मनुः,—

मत्तकुद्धातुराणान्तु न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकौटाऽवपन्मञ्चं पदा स्फृष्टन्तु कामतः ॥

भूणम्भाऽवेचितमैव संसृष्टञ्चाप्युदक्यथा ।

१ मूले सम्भताः ।

२ मूले यदध्यनं ।

पतचिणाऽवलौढ़च्च शुना संसृष्टुसेव च ॥
उदक्या रजस्त्वा । पतचिणाऽवलौढ़च्च चटकेनास्त्रादितम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

शुक्तं पर्युषितोषणच्च श्रस्युष्टं पतितेचितम् ।

उदक्यास्युष्टं संघुष्टं पर्यायाच्चच्च वर्जयेत् ॥

सहुष्टं कीर्त्युद्घोषणार्थं यद्दत्तं पर्यायाच्चं अवस्थाच्चं यदन्यसौ
अपदेशेन दत्तम् ।

थथा,—

ब्राह्मणाच्चं ददच्छूद्दः शूद्राच्चं ब्राह्मणो ददत् ।

उभावेतावभोज्याच्चौ भुक्ता चान्द्रायणच्चरेत् ॥ इति

आपस्तम्बः,—

अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं नलभोज्यम् । अप्रयतेन शुद्रेणोपहत-
मभोज्यम् । यस्मिंश्चाचे केशःस्थादन्यदा असेध्यम् । असेष्यैरव-
स्युष्टच्चै । कौटो वासेध्यसेवौ सूषकलाङ्गं वा । पदा वोपहतं
ैसिचा वा शुना वापयाचेण वा स्युष्टं दृष्टसुपहतं दास्या वा
नक्तमाहतं । भुज्ञानं वा यत् । यत्र शूद्र उपस्युष्टेत् अनर्हद्विवां
समानपङ्गौ भुज्ञानेषु वा यत्रानुत्यायोच्छिष्टं प्रथच्छेदाचासेदा
मनुष्यैरवत्रातं अन्यैर्वाऽसेध्यैः ।

अप्रयतोपहतं अशुचिना स्युष्टं अप्रयतमशुचि नलभोज्यं
नाभोज्यसेव किन्चन्यधिश्रयणादिना शुद्धौक्त्य भोज्यम् । अप्रयतेन
तु शुद्रेण स्युष्टं सर्वथा अभोज्यम् ।

असेधमूषरमृत्तिकादि, असेधैर्लङ्घुनादिभिः स्यृष्टं कीटो-
इसेधसेवी यस्मिन्नन्वे न तद्वोच्यमिति सम्बन्धः । मूषकला मूषक-
विष्ठा अङ्गं तस्यैव पुच्छपादादि । पदा चरणेन सिंचा वस्त्रप्रान्तेन
प्रचालितेनापि स्यृष्टं शुना कुकुरेण हृष्टं स्यृष्टज्ञापपाचेण
पतितादिना आहृतमानीतम् । दाख्या चेत्यत्र स्तौलमविवरितं
न्यायसाम्यात् । उपस्यूशेदित्यत्र तदन्वं किञ्चिद्भूतमयभोज्य-
मित्यन्वयः ।

अनर्हद्विरपांक्तेयैः समानपङ्क्त्यामन्वमभोज्यमनर्हद्विर्वा समान-
पङ्क्तौ यत्र किञ्चिदनुत्याय मृत्यादेस्तद्विष्टं प्रथच्छेत्तत्रै-
वैषां किञ्चिद्भूतमयज्ञमभोज्यसेवमाचामेदित्यत्र कुम्भयिला एहि
भस्मभूतं वेत्याद्युक्ता मनुष्यैरवत्रातं प्रथनेति ग्रेष । असेधै-
र्मार्जीरगद्भादिभिः ।

शङ्खलिखितौ,—

तत्र भद्ध्याणि पेयानि वर्जयेत् असेधपतित-चाण्डाल-
पुष्कर-रजस्तला-कुणप-कुष्ठिस्यृष्टानि ।

पुष्करो चेच्छजातिविशेषः । कुणपः शवः ।

ब्रह्मस्थितिः,—

नाद्याच्छास्त्रनिषिद्धून्तु भद्ध्यभोज्यादिकं द्विजः ।

मांसं विगर्हितचैव भुक्तं बङ्गविधनथा ॥

अत्यहं भुक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः ।

विगर्हितमिह शिष्टनिन्दितम् ।

देवतः—अभोज्यं प्राज्ञराहारं भुक्तं पर्युषितं सदा ।

अन्यच मधुशक्तुभ्यां भक्ष्येभ्यः सर्पिषो गुडात् ॥

अवलीढ़च मार्चार-ध्वाङ्ग-कुक्टुटै-मूषकैः ।

भोजने नोपभुज्ञौत तदभेधन्तु धर्मतः ॥

विशुद्धमपि चाहारं मचिकाङ्गमितन्तुभिः ।

बेशलोमनखैर्वार्पि दूषितं परिवर्जयेत् ॥

भक्ष्येभ्यो मोदकशक्करादिभ्यः ।

आश्रीयादित्यनुष्टुतौ हारीतः—

न रजखलया दत्तं न पुंश्चल्ला न कुदूथा न मलवदाससा
नापरया दारा पक्कं न द्विःपक्कं न शुक्तं न पर्युषितं । अन्यच
गुडपिष्टक-सकु-खेह-गोरस-तैलादिषु पक्कात् । न तैल दध्यनुपानं
न वा चुतान्नं न जुग्यितम् ।

मलवदाससा विष्ठानुलिप्तवस्तुया । अपरयादारा रजखला-
दिभिरन्यदारा तैलादिषु पक्कादिति तैलपक्कात् । आर्षलादच
सप्तम्यलुका, खेहः सार्षपादि । तैलादिरित्यादिशब्दात् दृतग्रहणम् ।
न तैलदध्यनुपानं भोजनान्ते तैलं दधि वा यथा भवति तथा
नाश्रीयादिति तात् पर्यार्थः ।

अभोज्यमित्यनुष्टुतौ गोतमः—

पर्युषितमश्चक्षेह-मांस-मधूनि ।

शाकादिकं विहाय पर्युषितं न भक्षयेदित्यर्थः । भक्ष्यशब्देन
मोदकादिग्रहणम् ॥

शङ्खलिखितौ,—

नापणौयमन्मन्मीयात् । न द्विःपकं न भुक्तं न पर्युषितम् ।
अत्यन्तं राग-वुक्त-षाड्व-दधि-गुड्ग गोधूम-यवपिष्टकविकारैभ्यः ।

आपणौयं हड्क्रौतम् । रागा वस्तुगालितासुङ्गदाढ़िम-
मांसाद्याः प्रलेहाः । वुक्तं वुक इति प्रसिद्धम् । षाड्वाः
खाइस्तकटुकखादाः प्रलेहा एव ।

वशिष्ठः,—

अन्नं पर्युषितं भावदुष्टं सञ्जलेखं^१ पुनःसिद्धमाममांसं चृचौष-
पकं कामन्तु दध्ना इतेन वाभिधारितसुपभुच्छौत ।

आमं तण्डुलादि एतान्यपि दध्ना इतेन वाभिधारितानि वा
भुच्छौत भोज्यान्तरासम्भव इति कविकल्पतत्कारः ।

आपस्तम्बः,—

नापणौयमन्मन्मीयात् । तथा रसानाममांसमधुलवणानौति
परिहाप्य । तैलसर्पिष्ठी तु प्रयोजयेदुदके अवधायान्नं पर्युषित-
मयाद्यापेयानाद्यं शुक्तज्ञ । फाणितं पृथुक तण्डुल करभ्य भरुज
सकु शाक मांस पिष्ट चौरविकारौषधि वनस्पति मूल फलवज्ज्ञं
शुक्तं^२ वापरयोगम् ।

रसा गुड्गाद्यः । उदके उदकपात्रे मणिकादौ निधाय
अखाद्यापेयानाद्य—खाद्यान्वाद्ये कठिनस्तुदमन्द्ये पिष्टकाद्योदना-
दौनि । पेदं प्रसिद्धं भुक्तं पर्युषितमपि नाभ्यवहार्यम् । फाणित-

मिच्छुरमविकारः पाकसाधो द्रवः खण्डविज्ञतिः । फेना इति
यस्य प्रसिद्धिरिति हजायुधः ।

पृथुक्तण्डुलाश्चिपिटकाः करभा दधिसक्तवः । भर्जा धानाः ।
माषवच्चादिग्रकार इति हजायुधः । शुक्रं वा अपरद्योगमिति ।
अपरेणान्नेन योगो यस्येति वैयधिकरण्डेऽपि बङ्गवौहिः । यच्च
शुक्रमयाह्मपेयमनाद्यसुक्रं तटव्यान्नरासंसिर्ग । शुक्रान्तु केवल-
मिति गोतमदर्शनात् ।

बृहस्पतिः—

दधि भच्यं शुक्रमपि अचैव दधिसम्भवम् ।
कन्दमूलफलैः पुष्पैः ग्रस्तैः शुक्रासवन्तु यत् ॥
अविकारि भवेन्नद्यमभच्यन्तद्विकारक्त ।
कन्देत्यादेरथर्मर्थः कन्दादिभिः वतं शुक्रं यदि मोहादि-
विकारकरं न भवति तदा भच्यं नो चेन्नेति ॥

यमः,—

शुक्रानि हि द्विजोऽन्नानि न सुज्ञौत कदाचन ।
प्रचालितानि निर्दीपाण्डापद्मर्मी यदा भवेत् ॥
मसूरं माषसंयुक्तं तथा पर्युषितं हि यत् ।
तत्तु प्रचालितं छावा सुज्ञौताज्याभिघारितम् ॥
यच्चुक्रं पर्युषितञ्च मसूरमाषसंयुक्तं तत् प्रचाल्याभिघार्य-
चापदि भोज्यमित्यर्थः ।
मनुः— यत् किञ्चित् त्वेहसंयुक्तं भज्यभोज्यमगर्हितम् ।
तत् पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषञ्च सर्वतः ॥

चिरस्थितमपि लाद्यमस्तेहात्रं दिजातिभिः ।

यवगोधूमजं सब्वं पथसञ्चैव विक्रिया ॥

यमः,—

अपूपाश्च करभाश्च धानाश्च वटसक्तवः ।

शाकं मांसं मस्तुरच्च सूपं क्षसरमेव च ॥

यवाग्नं पायसञ्चैव यच्चान्यत् खेहसंयुतम् ।

सब्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तञ्च परिवर्जयेत् ॥

देवौपुराणे,—

न च क्षग्रपूपानि पायसं दधिसर्पिषौ ।

वृथामांसञ्च नाश्रीयात् पिण्डदेवविवर्जितम् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

चाण्डालपतितामेध्यकुणपैः कुठिना तथा ।

ब्रह्म-सूतिकोदक्या कौलेयककुटुम्बिभिः ॥

दुष्टं वा केशकौटात्रं मद्भस्तकनकाम्बुभिः ।

शुद्धमद्यात् सहस्रेण प्रसूतञ्चोषणमेव च ॥

कौलेयककुटुम्बिभिः कौलेयकाः श्वानः कुटुम्बिनो येषां

ते तथा ।

तथा,— उच्छिष्ठेन तु शूद्रेण संसृष्टः परिवेषकः ।

इवहस्तसु घत्किञ्चिद्द्यात्तच्च न भचयेत् ॥

तथा,—

एकेन पाणिना दत्तं कदाचन न भचयेत् ।

घृतं तैलञ्च लवणं पानीयं पायसन्तथा ॥

भिन्ना तु हस्तदन्ना या न सा याह्वा तु कुचित् ।

शूद्रभुक्तावशिष्टन्तु नाद्याङ्गाण्डिश्चितं लपि ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

भिन्नभाण्डगतं तद्वनुखवातोपशामितम् ।

तत् सूक्ष्मापक्षमखिन्नमवलीढमसंस्तृतम् ॥

पिष्टशाकेषु पथसां विकाराकृपनन्दन ।

तथा मांसविकाराश्च वज्जर्याच्चैव चिरोषिताः ॥

भविष्यपुराणे,—

आयुषेन तु पात्रेण यदन्नमुपनीयते ।

भोक्ता विष्टासमं सुङ्गे दाता च नरकं ब्रजेत् ॥

अङ्गुल्या दन्तकाष्ठच्च प्रत्यच्छ्लवणच्च यत् ।

मृत्तिकाभचणच्चैव तुल्यं गोमांसभचणैः ॥

अथ दुर्घानि ।

तत्र मनुः,—

अनिर्देशादा गोः चौरमौडमेकश्फन्नथा ।

आविकं सन्धिनौचौरं विवस्यायाश्च गोः पथः ॥

आरण्यानाच्च सर्वेषां स्वगाणां माहिषं विना ।

खौचौरच्चैव वज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥

अनिर्देशा गौः यस्याः प्रसवानन्तरं दशदिनानि नापक्रान्तानि ।
एकशफा एकच्चुरा वडवादयः । आविकं भेषीदुर्घं । सन्धीनि
या चतुमती वृषभिच्छति ।

तदुकं हारौतेन । सन्धीनि या वृषस्यन्ती तस्याः पथो न
पिवेत् । चतुमङ्गवतीति ।

विवत्सा स्फुतप्रजा । आरथ्यस्टगः रुह-महिषपृष्ठतादयः ।

गोतमः,—

गोश्च चौरमनिर्देशायाः सूतके चाजामहिषोश्च नियमाविक-
मपेयं औद्भेदकशफञ्च स्यन्दिनी यमसू सन्धिनीनाच्च ।

सूतके प्रसवे वृत्ते अनिर्देशाया दशदिनान्यनपक्रान्तवत्याः ।
स्यन्दिनी वत्सं विनैव प्रस्त्रवत्स्तनौ । यमसूर्यमजापत्या ।

बौधायनः,—

अनिर्देशाहा सन्धिनी॑ । चौरमपेयं विवत्सान्यवत्सायाश्च ।
अनिर्देशायाः सन्धिन्याश्च॒ चौरमपेयम् । अन्यवत्सा या अन्यवत्से न
दुह्यते ।

आपस्तुभः,—

स्वं मद्यमपेयं तथैडिकं॑ पयः ।

ऐडिकमिति सरलच्छागः । स तु इडिक इत्येव लोके
प्रसिद्धः तत्भवमैडिकं पयः ।

१ (ख) (ग) स्यन्दिनी ।

२ (ख) (ग) स्यन्दिन्याश्च ।

३ मूले ऐलकं ।

न पिवेदित्यनुवृत्तौ । हारीतः—

नान्यवत्सायाः स्लेघयोगात् । न हतवत्सायाः शोकाभिभृत-
लात् । न निर्खिकायाः असत्त्वात् । नान्यस्याच्छ्रद्धात्मना
इश्व्रीयात् । एवं न नवप्रसूतायाः सरजस्त्वात् ।

सप्तरात्रादित्येके दशरात्रादित्यपरे मासेन पेयं भवतीत्यपरे ।
एवं याह्वाः ।

द्वौ मासौ पाथयेद्वत्पं वृत्तीये द्विस्तनं दुष्टेत् ।

चतुर्थे चित्तनं दुज्ज्ञाद्यथान्यायं अथावत्तम् ॥

अत्र विवत्सा विप्रकृष्टवत्सा निर्खिका निःशेषेण दुग्धा ।
नान्यस्य गोराच्छ्राद्य दुग्धं मासेन गृहीयादुपयुज्यादित्यर्थः ।
पेयूषमभिनवदुग्धम् ।

थमः—

वर्जयेद्वौरवत्साया औद्गमेकशपञ्च यत् ।

आरण्यानाच्च सर्वेषां वर्जयित्वा तु माहिषम् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

दृतफेनं दृतान्मण्डं पेयूषमथवाऽपि गोः ।

सगुडं भरिचाक्तनु तथा पर्युषितं दधि ॥

दीर्णलक्मपेयच्च नष्टखादु च फेनवत् ।

प्रमादाङ्गचितैरेभिर्वने पचं ब्रतच्चरेत् ॥

दृतादिति पञ्चमी षष्ठ्यर्थं मण्डमुपरिभागः । सगुडच्च
भरिचाक्तच्च पेयूषपदोपात्तदुग्धमेव निषिद्धमिति हलायुधः ।

१ (ग) पेयूषम् ।

भगुडं मरिचाक्तज्ज्ञ पर्युषितं दधेवेत्यन्ये । हीणं विभक्तीभूत-
दधिभागम् ।

अमः,—

भुक्ता तु चौरलवणं चिराचज्ज्ञ वने वसेत् ।

भविष्यपुराणे,—

कापिलं यः पिवेच्छूद्रो नरके परिपच्यते ।

ज्ञतशेषं पिवेद्विप्रो विप्रः स्वादन्यथा पश्चुः ॥

हलायुधे आपस्तुखवाक्यम्,—

क्षचियस्त्वैव वृत्तस्त्रो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

यः पिवेत् कापिलं चौरं न ततोऽन्योऽस्तुपुण्यकृत् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

अपि प्रथाणसमये रात्रौ न प्राश्नेहृषि ।

मधुपर्क्षप्रदानन्तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥

दिवा धानासु वसति रात्रौ च दधिसक्तुषु ।

अलक्ष्मीः कोविदारेषु कपित्येषु सदा स्थिता ॥

शङ्खः,—

माहिषं गव्यमाजज्ञ भक्ष्यं चौरेषु निर्द्विशेत् ।

अथ पञ्चणः ।

तत्र मनुः—

क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वान् तथा वै यामवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् टिडिभञ्ज विवर्जयेत् ॥

कलविङ्गं स्वं हंसं चक्राङ्गं यामकुकुटम् ।

सारसं रज्जुदालञ्ज्ञं दात्यूहं शुक्रसारिकम् ॥

प्रतुदान् जालपादांश्च कोथष्टि-नखविष्किरान् ।

निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लरमेव च ॥

वकच्छैव वलाकञ्चं काकोलं खच्चरीटकम् ।

मत्स्यादान् विष्वराहांश्च मत्स्यनेव च सर्वशः ॥

क्रव्यादो मांसाशिनो गृध्रादयः । यामवासिनः पारावता-
दयः । उभयत्रापि शकुनीनित्यन्ययः । अनिर्दिष्टान् श्रुतौ—
भद्र्यतेनाकथितान् ।

ओङ्गं वाङ्वमालभेत तस्य च मांसमग्नीयादिति श्रुतौ—
एकशफर्मांसस्यापि यज्ञे भद्र्यताविधानात् । कलविङ्गो याम-
चटकः । तस्य शकुनीन् यामवासिन इत्यनेन निषेधे लभे पुन-
निषेधं आरण्यककलविङ्गनिषेधाय । स्वः स्वनेनैवाहारं यः
करोति । रज्जुदालकः कालकण्ठो ढाङ्गक इति प्रसिद्धः । प्रतुदाः चञ्चा प्रतुद्य
भद्रणशीलाः । जालपादा आल्यादयः । जालपादा आठिविशेषा
जलवा इति प्रसिद्धाः ।

१ (क) (ख) क्रव्याद शकुनीन् ।

अगस्त्योपदेशे— घतकुम्भमास्तच सरावीर्भव्यिष्यसि । इति
रामायणदर्शनाद्विगौताचाराच्चेत्यन्ये । कोयष्टिः कोटा इति
प्रसिद्धः । नखविष्कराः नखैर्बिंतुद्य ये भच्यन्ति वनकुक्तुटादद्यः ।
विमञ्जतो मत्यादान् मण्डूकप्रभृतौन् । श्रौनं शूनात्मकस्थानभवं
मांसम् । वज्रमुत्तप्तशुक्रमांसम् ।

उत्तप्तशुक्रमांसं स्याद्वज्रन्तु चिलिङ्गकम् । दत्यमरात् ।
काकोलो दग्धकाकः । मत्यादान्नकादीन् सर्वशः सर्वप्रकारेण ।
याज्ञवल्खयः,—

कलविङ्कं सकाकोलं कुररं रच्छुदालकम् ।
जालपादान् खञ्चरौटानविज्ञातान् मृगदिजान् ॥
चाषांश्च रक्तपादांश्च (श्रौ) सौनं वज्रमेव च ।
मत्स्यांश्च कामतो जग्धा सोपवासस्यहं वसेत् ॥
कुरर उत्कोशः । उत्कोश-कुररौ समावित्यमरकोषात् । भ च
कद्गुन इति प्रसिद्धः । चाषः कराष इति प्रसिद्धः । रक्तपादाः
कादम्बादद्यः ।

देवलः,—

बलाका हंस दात्यूह भृङ्गराजक चित्रकाः ।
उत्तूक-कुरर-श्येन-गृध्र-कुक्तुट-वायमाः ॥
चकोरः कोकिलो रच्चाः कुटिलाश्वाषमण्डूकाः ।
कङ्केलो वरणो भास ग्रतपत्र स्ववङ्गमाः ॥
उत्क्रोशो वर्हिणः क्रौच्चश्वकवाकः शिल्लौमुखः ।
पारावत-कपोतौ च अभच्छ्याः पक्षिणः सृताः ॥

भूज्ञराजो धूम्राटो धनच्छुआ इति प्रसिद्धः । चित्रकः
चित्रकपोतः । चेतक इति प्रसिद्धः । कञ्जीलो हितपचः ।
कञ्जारीति प्रसिद्धः । कुररपदादेवोत्क्रोशनिषेधे सिद्धे पुन-
रुत्क्रोशोपादानं दोषातिशयार्थम् ।

अभोज्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः—

श्वनुनानाच्च— विधून्^१ वि(क्षि)च्छर जालपादाः कलविङ्ग स्व
हंस चक्रवाक भास वायष पारावत ककुम शारङ्गाः पाण्डुक
कपोतक कौञ्ज (गृध्र श्येन) कुरर वकवलाकाः महु टिड्मि
मण्डलनक्तच्चराः । दार्ढोघाट चटक तैलातक हारीत खच्चरीट
कुकुट शुक सारिकाः । कोकिल क्रव्यादा यामोपचारिणश्चा-
यामचारिणश्च ।

विधूनो विधूनातौति विधूनः । भासः भज्ञचरो गृध्रविशेषः ।
शारङ्गो भ्रमरः । मण्डलो वागुदो वादुर इति प्रसिद्धः । नक्तच्चरा
राचौ चारिणः उलूकादयः । दार्ढोघाटः काष्ठकुट्टकः हारीतो
हरितपचः कपोताकारः । यामचारिणः-याम एव सदा चरन्ति ।

अभच्यप्रकरणे आपस्तम्बः—

कुकुटो विकिराणां स्वः प्रतुदां । क्रव्यादः । हंस चारस^२
चक्रवाक सुपर्णाश्च । कुञ्ज कौञ्ज वा(इ)प्राणस लक्षणवर्ज्जम् ।
सारसः काष्ठकुट्टकः ।

१ मूले विषु ।

२ (क) (ग) एुत्तके () चिह्नितांश्चो नास्ति ।

३ मूले— भास ।

भक्ष्यानुवृत्तौ वौधार्यनः,—

पच्चिण्डित्तिरि कपोत कपिञ्जल बाङ्गीणस वणमयूरा
वारुणवज्जाः पञ्चविष्किराः ।
वणमयूरः खटमोरा इति प्रसिद्धो मयूरविशेषः । अत्र कपोतो
वनकपोतः ।

यत्तु वन्यपारावतः कपोतो वैत्यभक्ष्यगणे याज्ञवल्क्ये कपो-
तोक्तिः सा यामकपोताभिप्राया ।

गङ्गाः,—

तित्तिरञ्च मयूरञ्च लावकञ्च कपिञ्जलम् ।
वाङ्गीणसं वर्तकञ्च भक्ष्याणाह अमः सदा ॥
कपिञ्जलो गौरतित्तिरः । वाङ्गीणसस्तु—
कृष्णघौवो रक्तशिराः श्वेतपचो विहङ्गमः ।
इति लक्षितः ।
वर्तको वटयौ इति प्रसिद्धः । अत्र मयूरसूणमयूरपरः पूर्वेण
समसेकवाक्यानुरोधात् ॥

अथ पश्चादयः ।

तत्र देवताः,—

अभक्ष्याः पशुजातीनां गोखरोद्धाश्वकुञ्जराः ।
सिंहव्याप्रर्चसरभाः सर्पाऽजगर-जालकाः ॥

आरुमूषिक माज्जार नकुल यामशूकराः ।

शुभगाल मृग द्वीपि गोलाङ्गुल नृमर्क्षटाः ॥

चृचो भलूकः, सरभोऽष्टाह्निः पशुविशेषः । अजगरः सर्पभेदः ।

आरुर्ध्महामूषिकः । मूषिकः खन्त्यमूषिका । मृगशब्दो ऽज्ञात-
मृगपरः । अज्ञातांश्च मृगदिजानिति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

याम्यारण्णान् पशूनश्चन्ति अथा—

अज मेष महिष हरिण खङ्ग रुह पृष्ठत न्यङ्गु चृच महारण्ण-
वासिनश्च महावराहान् ।

इत्यादि हारीतवचनात् ।

रुद्रवङ्गगाखश्टङ्गो मृगः । पृष्ठतो विन्दुयुतो मृगः । चृचो
मृदुश्टङ्गो वेस्म इति प्रसिद्धः । न्यङ्गुः सम्बरसदृशः उङ्गरहितो
मृगविशेषः ।

आजं गव्यच्च यन्मांसं मधूरच्च विवर्ज्येत् । इति हारीतवचनं
न्यायोपात्तयज्ञादिविशेषविषयमिति नेत्रम् ।

द्वौपौ चिचकव्याघ्रः चितौघा इति प्रसिद्धः । गोलाङ्गुलः
छण्डमुखो वानरः ना मनुष्यः । मर्क्षटो गोलाङ्गुलान्यमर्क्षटः ।

यमः—

गवाश्वगर्द्भभोद्धांश्च शुभगालं तथैव च ।

विष्किरान् प्रतुदान् भुक्ता सद्यः पतति वै दिजः ॥

विष्किरोऽत्र नखविष्किरः—

नित्यमभोज्यमित्यनुवृत्तौ गोतमः—

उभयतोदन्त-केशलोमैकशफ-कलविङ्क—सवचक्रवाकहंसाः ।

उभयतोदन्ता मनुष्यादयः । केशिशब्दो गवयजातिपरः ।
 अलोमानः सपीदयः । तथानुपददवसन्न वृथामांसानि ।
 अनुपददत् खामाविकदनपतनपूर्वसमये भक्षोऽप्यभक्ष्य इत्यर्थः ।
 अवसन्नो व्याधिलानः ।

अभोज्या इत्यनुवृत्तौ वशिष्ठः—

गौरगवय सरभास्त्रानुहिष्टाः अथधेचनडुहै मेधौ तु
 वाजसनेयके विज्ञायते । खड्डे तु विवदन्तेऽयाम्यशूकरे च ।
 गौरोऽश्वसदृश आरण्यपशुः । मेष्ठौ मेधौ यज्ञस्तदङ्गभृतौ ।
 खड्डे च विवदन्ते अग्नाम्यशूकरे चेति । खड्डायाम्यशूकररथोर्मुनिभेदेन
 भक्ष्योक्तेः । आद्वादिविनियुक्तविषयतया व्यवस्थितो विकल्पः ।

ब्रह्मपुराणे,—

पशोऽस्त्र मार्यमाणस्य न मांसं याहयेहिजः ।

पृष्ठमांसं गर्भशश्यां प्रुक्षमांसमधापि वा ॥

भूमेरन्तरितं क्वला मृद्धिश्चाच्छादितच्च यत् ।

पक्षमांसमृचौषन्तु प्रथलात्तन्न भक्षयेत् ॥

भूमेरन्तरितं क्वला मृद्धिराच्छाद्य यत् यक्षं तन्मांसं न भक्षयेत् ।
 चृचौषशब्दोऽत्र भौमोऽपक्षपरः ।

मनुः—

न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगदिजान् ।

भक्षयेदार्द्द समुहिष्टान् सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥

एकचराः स्वभावत एकाकिनो ये चरनि सर्पादयः ।
अज्ञातान् नामतः स्वभावतो रसवीर्यपाकतश्च । समुद्दिष्टान ग्रास्ते
भक्ष्यत्वेन कथितान् ।

अभक्ष्यप्रकरणे आपस्तम्भः—

पञ्चनखानां गोधा कच्छप श्वाविट्चक्ष्यक खड्ग शश पूति-
खषवर्जम् ।

श्वाविद् मेधा, यस्य साहौति प्रसिद्धिः । शत्यकः मेधा-
सदृशः शत्कवान् । पूतिखषः प्राणिविशेषो हिमवति प्रसिद्धु इति
कपद्मै ।

मनुः—

श्वाविदं शत्कौं गोधां खड्गं कूर्मं शशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाङ्गरनुकांशेकतोदतः ॥

एकतोदतः एकतोदन्नान् । एवच्च पञ्च पञ्च नखा इति
रामायणीय परिसंख्या तु अतिरिक्तशत्यकौशब्दविषयत्वेन परामृश्य
समर्थनीया ।

ग्रामारण्यानामित्यादि महावराहानित्यन्तमभिधाय—

पुनर्हरीतः—

शशक शत्यक मेधा गोधा-कूर्म-वर्त्तिक-तित्तिरि-मधूर-
वाङ्गीणस-लावक-वक-पिञ्चलान् सशत्कांश्च मत्यान् न्यायोपपन्नान्
भक्षयेत् । मेधा सलत्तवती निषिद्धान्य-कुररविधिर्विहित-
मात्रात्त्वाभे द्रष्टव्या ॥

अथ मत्याः ।

तत्र मनु-यमौ,—

यो यस्य मांसमन्नाति स तन्मांसाद् उच्यते ।

मत्स्यादः सर्वमांसादत्स्यान्मांसं विवर्ज्येत् ।

आपल्लवः,—

अभक्ष्यश्चेटो मत्स्यानाम् । सर्पश्चौष्णैः मृदुरः क्रव्यादौ ये चान्ये
विकृताः^१ यथा मनुष्यशिरसः ।सर्पश्चौष्णैः सर्पस्येव शिरो यस्य सः । मृदुरो मकरः क्रव्यादा
नक्रादयः ।

यमः,—

अभक्ष्या मकर सर्प सरीसृप कङ्क मयूर वर्षिक नक्र
कर्कट शिशुमारा ये चान्ये हयकर्णिकाः । ये चन्द्रिश्चका
उभयकाश्याः ।सर्पोऽन् जलसर्पे डुण्डुभः । सरीसृपोऽन् त्रैलौकाः ।
कङ्कर्ज्जलकाकाः । मयूरोऽन् जलचरो मयूरसदृशः पच्छी । खदर
इति प्रसिद्धः । वर्षिकाः सर्पसदृशो मत्स्यविशेषः । उभयकाश्या
उभयतोमुखाः ।

तथा,—

मत्स्यांश्चाश्चकलान् सर्वान् वेदाध्यायौ विवर्ज्येत् ॥

वेदाध्यायौ चैवर्णिकः ।

पैठीनसिः:—

कुलौर वातुकि-पूतन जलानन्तं चिप्रगाम्वेत्यभद्याः ।

तथा,—

शत्वैर्दुक्ता मत्या भद्याः । इतरे त्वभद्याः ।

देवताः:—

शम्बूकः शुक्रिर्गच्छुक्तिः शिशुमारः सवङ्गमः ।

मत्याष्व विष्णुता नैकभद्या जलौकसः ॥

शुक्रिः शुक्रिका । नखशुक्रिद्वीर्धशुक्रिका । सवङ्गमोऽत्र मण्डुकः ।

मनुः:—

पाठीन-रोहितावादौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।

राजौवान् मिहतुण्डांश्च मशत्कांश्वैव सर्वशः ॥

आद्यावदनीयौ । नियुक्तौ हव्यकव्ययोः आद्याद्यर्थे
विनियुक्तौ ।

भद्यमित्यनुवृत्तौ वौधायनः:—

मत्याः— सहस्रदंडशिलिचिमो वर्ष्मि वृहच्छरोमशकरि
रोहितराजीवाः ।

चिलचिमः स्त्रलचरः लोहिताकारः स्त्रलचरो रोहितसदृगः ।
राजीवः सहस्रजग्निलः पाठीनः । वर्ष्मिर्वायवो वासुरिति
प्रसिद्धः । निषेधस्तु प्राच्योऽन्यायोपात्तविषयः ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे अभद्यतरङ्गः ॥

अथ मांसभक्षणवर्जनयोर्विधिः ॥

;—

इति द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यं विशेषतः ।
प्रस्थातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥
चेत भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाङ्गं काम्यथा ।
विधि नियुक्तश्च प्राणानामपि^१ चात्यये ॥
एस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
तम् स्खावरचैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥
प्राणामन्नमचरा दंडिणामप्यदंडिणः ।
हस्ताश्च बहस्तानां शूराणाचैव भौरवः ॥
त्ता दुष्ट्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।
त्तैव सृष्टाश्चाद्याश्च प्राणिनोऽन्तार एव च ॥
ज्ञाय जग्धर्मांसस्तेष्य दैवो विधिः सृतः ।
तोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु रात्रसो विधिरुच्यते ॥
तैता खयं वायुत्पाद्य परोपकृतसेव च ।
त्वान् पितृंशार्च्चयिला खादन्नासं न दुष्टति ॥
ति द्विजातीनां इत्यनेन पूर्वोक्तभक्ष्याभक्ष्यलक्षणं न
य किन्तु ब्राह्मणादि-वर्णचयमधिष्ठात्येत्युक्तं । तेन
भक्षणं शूद्रस्य निर्दीप्तं तन्मध्यगकाकादिभक्षणान्तु महाजन-
शूद्रस्यापि निषिद्धं । वक्ष्यमाण मांसवर्जनविधानान्तु

साधारणं वर्ज्जने तु विधिः सङ्कल्पात्मकः । प्रोच्चितमत्र यज्ञार्थं
मन्त्रैः संख्यात्, असंख्यातान् पश्चन्मन्त्रैरित्यादिवाक्यविशेषात् ।

ब्राह्मणानाच्च काम्यथा— लमस्सिन्कार्ये मांसं भक्षयेति
ब्राह्मणेच्छातस्त्रैकवारमेव । सकृत् ब्राह्मणाकाम्ययेति यमवचनात् ।
असकृत्वे दोष एव ।

प्राणानामपि चात्यय इति—यदा मांसभक्षणविरहेण प्राणात्ययः
सम्भाव्यते तदा मांसं भक्षयेदित्यर्थः । एतेषामेव पूर्वोक्तानामनुवादाः
प्राणस्यात्ममित्यादयः । चरा हरिणादयः । अचरासूणादयः दंष्ट्रिणः
शार्दूलादयः । अदंष्ट्रिणो मृगादयः । महसा मनुष्यादयः । अहसा
मत्स्यादयः । शूराः आखेटकादिगौण्डाः । भौरवः कातरा
हरिणादयः । यज्ञायेति तादर्थं चतुर्थी । जग्धिरदनम् ।

खथमुत्पाद्येति चत्रियमधिकात्य,—

चत्रियाणाच्च यो दृष्टो विधिस्तमपि मे इष्टु ।

बौर्येणोपार्जितं मांसन्तथा खादन् दुष्टति ॥

आरण्णाः सर्वदैवत्याः प्रोच्चिताः सर्वज्ञो मृगाः ।

अगस्त्येन पुरा राजन् मृगयाऽनेन गृह्णते ॥

अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यान्ति भारत ।

लिप्यते न च दोषेण न चैतत् पातकं विदुः ॥

इति महाभारतदर्शनात् ।

क्रौला खयं वेत्यनेन देवाद्यर्चनपूर्वकं मांसमदोषमित्युक्तम् ।

याऽपि मांसवर्जने फलश्रुतिः साप्तेतत्-प्रकरण-लभ्यमांसभक्षण-
वर्जनविषया न निरक्तादिविषया तदाचरणे दोषश्रवणात् ।

याज्ञवल्क्य-विश्वामित्रौ,—

प्राणात्यये तथा आद्वे प्रोक्षितं दिजकाम्यथा ।

देवान् पितृं शार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥

भक्षयन्शापि मांसानि शेषभोजी न लिप्यते ।

श्रौषधार्थमशक्तौ वा नियोगाद्यज्ञकारणात् ॥

शेषभोजी देवादर्चनशेषभोक्ता । श्रौषधार्थमौषधफलार्थम् ।

अशक्तौ मांसभक्षणं विना सामर्थ्यविरहे । तेन यत्र मांसभक्षणं
विना सामर्थ्यमतीव मन्दं भवति तत्र भक्षणे न दोष इत्यर्थः ।
नियोगः आद्वे निमन्त्रणम् । यज्ञकारणात् यज्ञसिद्ध्यर्थं भक्षयन्नपि
न लिप्यत इति मन्त्रः ।

यमः— भक्षितं प्रोक्षितं मांसं सङ्कट्टाह्मणकाम्यथा ।

देवे नियुक्तः आद्वे वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

सङ्कटेकवारं सङ्कट्टाह्मणकाम्यथा इत्यन्वयः । नियमे मांस-
वर्जनवते सति । एतच्च प्रोक्षितं विहाय सर्वैरेव संवध्यते ।
प्रोक्षिते तु प्रत्यक्षुतिविरोधात् । एवमन्यस्मिन्नपि मांस-
भक्षणाभ्यनुज्ञाने याज्ञवल्क्याद्युक्तबलवत्यमाणविषयं विहाय नियमे
तु वर्जयेदिति योज्यम् ।

गृहस्थतिः,—

रोगी नियुक्तो विधिना कृतं विप्रवृत्तस्था ।

मांसमद्याच्चतुर्द्वैषा परिसंख्या प्रदर्शिता ॥

अतोऽन्यथा तु योऽश्रौयात् विधिं हिवा पिशाचवत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावत् प्राप्नोति मारणम् ॥

रोगी चाच मांसैकापनेयरोगः । नियुक्तः आद्वे निमन्त्रितः,
विधिना वेदोक्तप्रकारेण । इतं इतावशिष्टम् । विप्रवृत्ते
विप्रेण मांसभक्षणे कृतप्रार्थनः । चतुर्द्वार्ता चतुःप्रकारेण, परिसंख्या
इह परिगणनमाचम् ।

देवान् पितृन् समधर्च्य खादनांसं न दुष्टति ।
इत्यादिभिर्मांसभक्षणाभ्यनुज्ञानात् ।

हारौतः—

वृथामांसस्य भोक्ता तु प्राश्य कृच्छ्रच्चरेहुधः ।
काम्यथा ब्राह्मणानानु यथाकामं समझुते ॥

मनुविष्णू—

असंख्यान् पश्चन् मन्त्रैर्नाद्यादिप्रः कथञ्चन ।
मन्त्रैसु संख्यानान्यात् शाश्वतं विधिमास्ति ॥

प्रोक्षितं भक्षयेत्तामांसमिति अदुक्तं तस्येदं विवरणम् । शाश्वतं
नियं वेदबोधलात् । आस्ति आश्रितः ।

यसः—

यजुषा संख्यातं मांसं पृष्ठमांसं विवर्जयेत् ।
पृष्ठमांसं पृष्ठसमन्वितं पशुमांसम् ।

पैठीनसिः—

आद्वे तु मांसमन्नीयात् तथाऽतिथिनिमित्तके ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावन्निरथमन्त्रुते ॥

अतिर्थमुपात्तमतिधिना भद्रमित्यर्थः । यो नाश्नाति तं
प्रत्युत्तरखण्डेन निन्दामाह यावन्ति पश्चिति ।

मनुः,—

नियुक्तसु यथान्याम् यो मांसं नात्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंश्टिम् ॥

यमः,—

आमन्वितसु यः आद्वे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावन्निरधमश्रुते ॥

हारीत-ग्रातातपौ,—

चत्तियैसु सृगव्येन विधिना समुपार्जितम् ।
आद्वकाले प्रशंसन्ति सिंहव्याघ्रहतञ्च यत् ॥
विषशस्त्रहतञ्चैव व्याधि-तिर्यग्घतञ्च यत् ।
न प्रशंसन्ति वै आद्वे यन्तु मन्त्रविवर्जितम् ॥

सृगव्येनाखेटकेन । विधिना विषक्षादिशौर्येण । तिर्यग्घोऽन्न
सिंहव्याघ्रेतरपश्वः ।

गोतमः,—

आलहताऽदृष्टदोष वाक्-प्रशस्तान्यभ्युक्त्योपभुज्जीत ।
आलाः सिंहादयः सृत्यन्तरोक्ताः, अदृष्टदोषमनिश्चितदोष ।
वाक् प्रशस्तं शुचि अशुचि वेति सन्दिग्धं यदन्येन शुचीत्युक्तं,
तदभ्युक्त्योपभुज्जीत इत्यर्थः ।

आपस्तमः,—

हिंसार्थेनाऽसिनार्चिक्कनं मांसमभद्र्यम् ।

हिंसार्थं प्राणिवधार्थसेव निश्चितेन असिना पाकार्थं यत्
कृतम् । असिपद्मनोपलच्छणम् । तेनास्त्रान्तरस्य तथाविधस्य
यग्हणम् ।

मनुः,—

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि दिजः ।
जगध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः ॥
न तादृशं भवत्येनो स्तुं हन्तुर्द्वनार्थिनः ।
यादृशं प्रेत्य भवति वृथामांसानि खादतः ॥
मां स भवचिताऽमुच यस्य मांसमिहाद्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसलं प्रवदन्ति मनौषिणः ॥
खमांसं परमांसेन दो वर्द्धयितुमिच्छति ।
यत्र यत्राभिजायेत स भवेद्याधिपीडितः^१ ॥
भुक्ता तु भोहान्मांसानि नरः पुर्ष्यर्थमात्मनः ।
अकृता ह्यात्मनः गुद्धिं तिर्यग्योनिषु पच्यते ॥
गुद्धिः प्रायस्थितम् ।

मनुः,—

यसु भक्षयते मांसं विधिं हिला पिण्डाचवत् ।
स लोकेऽप्रियतां याति व्याधिभिष्वैव पीड्यते ॥

हारीतः,—

मात्रकात् पैठकाचैव किञ्चिषाज्जन्तुमभवः ।
यो यस्य भक्षयेनांसं स तस्यान्नाति किञ्चिषम् ॥

१ मूले-अनन्धर्च्छं पितृन् देवान् ततोऽन्यो नास्यपुण्यद्वात् ।

भक्तिवा तु यो मांसमद्भिः ग्रौचं समाचरेत् ।
 हिंसन्ति॑ देवतास्तथा अशुचेः प्रुचिदर्शिनः ॥
 किञ्चिषमच शुक्रशोणिते ।

तस्य मांसं तत्त्वयत्वात्तत् किञ्चिषमिहोच्यते ।

देवतः,—

आत्मार्थं खादुकामिलाऽज्ञीवधातं न धातयेत् ।
 कष्टं हि व्यालधर्मिलाऽज्ञीवमांसोपजीवनम् ॥

मनुः,—

अनुमन्ता विश्विता निहन्ता क्रयविक्रयौ ।

संखन्ता चोपहन्ता च खादकस्येति धातकाः ॥

अनुमन्ता हननस्त्रीकन्ता । विश्विता अङ्गविभाग-
 व्यापारकन्ता । निहन्ता प्राणविद्योगफलकव्यापारकन्ता । संखन्ता
 नांसपरिष्कारकन्ता । उपहन्ता परिवेशनकन्ता ।

यमः,—

असु खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणाम् ।

हतानाद्व ऋतानाद्व यथा हन्ता तथैव सः ॥

अनुमन्ता विश्वस्ता च निहन्ता क्रयविक्रयौ ।

धातकाः सर्वं एवैते संखन्ता षष्ठ उच्यते ॥

निदेशादनुमन्ता च विश्वस्ता द्वासनात्तथा ।

हननेन तथा हन्ता धनेन क्रयिकस्तथा ॥

विक्रीयौ च धनादानात् संखर्त्ता तत्प्रवर्त्तनात् ।
 धनेन चोपभोगेन बधबन्धेन चायथ ॥
 चिविधसु बधो ज्ञेयो भोक्ता तचातिरिच्यते ।
 घातकाः षट् समाख्याता भोक्ता तत्र च सप्तमः ॥
 बसां तेषां सकाशात् भोक्ता तचातिरिच्यते ।
 केतारं ब्रजते पादो पादो भोक्तारमृच्छति ॥
 घातकं ब्रजते पादः पादमिच्छन्त्यतस्त्वयः^१ ।
 अदि तत्खादको न स्यात् घातको न तथा भवेत् ॥
 खादको घातकः केता चयसुख्या न संशयः ।
 न भूमेच्छायते मांसं न च द्वचात् प्ररोहति ॥
 घोरं प्राणिबधं कृता तस्मान्मासं विवर्जयेत् ।
 असु खादति मांसानि ब्राह्मणो वेदवित्तया ॥
 स पच्यते निरालम्बे नरके तेन कर्मणा ।
 भक्ष्याण्यपि च मांसानि असु तानि न भक्षयेत् ॥
 अभक्षणे न मांसानां साचाद्गुर्जस्तु तुष्ट्यति ।
 सर्वेषामेव मांसानां महादोषसु भक्षणे ॥
 अभक्षणे तु धर्मः स्यादिंशिष्ट इति नः श्रुतम् ।

तथा,—

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत् शतं समाः ।
 मांसानि तु न खादेद्यस्त्वयोः पुण्यफलं समम् ॥

१. क्वचित् पादं पादमतस्त्वयः ।

फलमूखाशनैर्ष्वय्युव्यन्नानाञ्च भोजनैः ।
न तत् फलमवाप्नोति अन्मांसपरिवर्जनात् ॥

आज्ञवल्क्यः,—

सर्वान् कामानवाप्नोति अश्वमेधफलन्तथा ।
गृहेऽपि निवसन् विप्रो सुनिर्क्षांसविवर्जनात् ॥

बृहस्पतिः,—

रोगार्त्तेऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं नात्ति लोलुपः ।
फलं प्राप्नोत्यथक्नेन सोऽश्वमेधसवस्य च ॥
मद्यं मांसञ्च भृतानां भैयुनं लखनं सृष्टम् ।
तदेव विधिना कुर्वन् स्वर्गमाप्नोति मानवः ॥

नन्दिपुराणे,—

क्लेदि दूर्गन्धि विहृतं जुगुप्सास्यदमेव च ।
मांसं न भच्येदिदान् न खादु परमं हि तत् ॥
यस्तु सम्यक् स्वधर्मस्यो गुरुशुश्रूषणे रतः ।
गच्छेत्सोकं प्रुभं मर्च्यो दिव्यं देवनिषेवितम् ।
तमेव दिवसं मांसाद्विरतो लोकमाप्नुयात् ॥
यो मांसं वर्जयेन्मासं पुरुषः प्रुभमानसः ।
स चाति स्वर्गमतुलं दिव्यलोकसम्बद्धिमान् ॥
यन्त्रपो धोरसङ्कल्पं पुष्करेषु समाः शतम् ।
तस्मा फलमवाप्नोति तत्फलं मांसवर्जनात् ॥
चन्द्रसूर्यघृण्यहे यस्तु दद्यात् पृथ्वीं चराचराम् ।

गथाधाच्च तपो घोरं अच्छाव्दप्रतमाचरेत् ॥
 एवं विधाय परमान् स लोकान् प्राप्नुयान्नरः ।
 लोकान् दिव्यानवाप्नोति सर्वदा मांसवर्जनात् ॥
 यश्चोपदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः ।
 मांसस्य वर्जनफलं सोऽमांसादफलं लभेत् ॥

महाभारते,—

मासि मास्यश्चमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 न खादति च यो मांसं सममेतद्युधिष्ठिर ! ॥
 अस्तु वर्षशतं पुण्यं तपस्तथेत् सुदारणम् ।
 यश्चैव वर्जयेन्मांसं समं वा स्यान् वा समम् ॥
 मांसं वर्जयेन्मासमिति शेषः ।

तथा,—

कौसुदन्तु विशेषेण गुह्य(क्ष)पचन्नराधिप ।
 वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मो ह्यच विधीयते ॥
 चतुरो वार्षिकान् मासान् यो मांसं परिवर्जयेत् ।
 चत्वारि भद्राण्याप्नोति कौर्त्तिमायुर्यशो बलम् ॥
 अथवा मासमयेकं सर्वमांसान्यभक्षयन् ।
 अतीत्य सर्वदःखानि सुखं जीवेन्निरामयः ॥
 ये वर्जयन्ति मांसानि मासशः पच्छोऽपि वा ।
 तेषां हिंसानिवृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥
 मासन्तु कौसुदं पञ्चं वर्जितं सर्वराजभिः ।
 सर्वभूतात्मभूतैर्विज्ञातार्थ-परापरैः ।

नाभागेनेत्यादिना राज्ञः प्रकृत्य—

एतैश्चान्वैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भच्चितम् ।
 श्वारदं कौमुदं मासं ततस्ते खर्गमाप्नुवन् ॥
 ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रिया वृताः ।
 उपास्यमाना गन्धवैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥
 तदेवमुत्तमं धर्ममहिंसालक्षणं शुभम् ।
 ये चरन्ति महात्मानो नाकपृष्ठे वसन्ति ते ।
 मधु मांसञ्च ये नित्यं सर्वे ते मुनयः स्फुताः ॥
 मधु मांसञ्चेति वर्जयन्तीति शेषः ।

मनुः,—

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
 प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिश्च महाफला ॥
 न मांसभक्षणे दोष इत्यादि विहितमांसभक्षणाभिप्रायम् ।
 निवृत्तिर्षांसादिवर्जनसङ्कल्पः । महाफला खर्गादिफला ।
 भक्षणजन्यतप्यपेच्या खर्गदर्महत्त्वात् ।

नन्दिपुराणे,—

यदि वा न समर्थः स्यात् सदा मांसविवर्जने ।
 वर्जयेदयने मुख्ये कृतखर्गमतिर्नरः ॥
 चतुर्थीं चाष्टमीं चैव द्वादशीं च चतुर्दशी ।
 पञ्च पञ्चाणि वज्जर्यानि षड्शीतिमुखानि च ॥

संक्रमश्चापि सूर्यस्य विषुवौ चापि वार्षिकौ ।
मांसान्तु विरतो मर्त्यः खर्गं याति दिनचयम् ॥
दिनचयं विरत इत्यन्यः ॥

॥ इति गृहस्थरकारे मांसभचणवर्ज्जनतरङ्गः ॥

अथ पशुहिंसाविधिनिषेधौ ।

तत्र मनुः—

यज्ञार्थं पश्वः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
यज्ञस्य भृत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥
भृत्यै भरणाय । सर्वस्य देवादेः ।
ओषध्यः पश्वो वृचास्तिर्यच्चः पच्चिणस्तथा ।
यज्ञार्थं निधनं प्राप्नाः प्राप्नुवन्तुच्छ्रितौः^१ पराः ॥
मधुपक्के च सोमे च पितृदैवतकर्मणि ।
अन्नैव पश्वो हिंसा नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥
एव्यर्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविह्वजः ।
आत्मानश्च पशुंश्वैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥
या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे ।
अहिंसामेव तां विद्याद् वेदाद्वार्मी हि निर्वभौ ॥
तथा,— गृहे गुरावरणे वा निवसन्नात्मवान् द्विजः ।
नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥

१ (ग) प्राप्नुवन्ति स्थितौः ।

कुर्यात् दृतपशुं सङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुन्तथा ।

न लिव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कथञ्चन ॥

यावन्ति पशुरोमाणि तावत् क्वलैव मारणम् ।

वृथापशुन्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥

योऽहिंसकानि भूतानि निहन्यात्महितेच्छया ।

स जीवंश्च सृतश्चैव न क्वचित् सुखसेधते ॥

गुरौ वसन् ब्रह्मचारौ । गृहस्थश्च गृहे वसन् । अरण्ये

वसन् वानप्रस्थः । अवेदविहितां भन्नणमाचार्यमेव क्वताम् ।

आपदि चुधादिक्लेशे प्राणात्ययसम्भावनायान्तु विहितलात् कर्त्तव्यैव
हिंसा ।

दृतपशुं पशुकार्ये दृतम् । सङ्गे लोकाचारप्राप्तयज्ञादौ पशु-
वधप्रसङ्गे तत्र पशुं दृतं पिष्टं कुर्यादित्यर्थः ।

तथा,—

यो वन्धनवधक्लेशं प्राणिनां न चिकीर्षति ।

स सर्वस्य हितप्रेषुः सुखमत्यन्तमश्रुते ॥

यज्ञायति यत् कुरुते रतिं बध्नाति यत्र च ।

तत्तदाप्नोति यत्रेन यो हिनस्ति न किञ्चन ॥

हारीतः,—

यथात्मनस्तथाऽन्येषां यो विदान् स्वस्तिमिच्छति ।

स सर्वलोकप्रवरे ब्रह्मस्तोके महीयते ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे पशुहिंसाविधिनिषेधतरङ्गः ॥

अथ मद्यापेयत्वम् ।

अमः—

सुरा समलभन्नानां मांसानाञ्च मलं सुरा ।
मलं हि सर्वभूतानां सुरा धर्मेषु कथते ॥
तस्माद्विजैर्न पेयैषा न च याह्या कथञ्चन ।
समलं मलमित्यर्थः । धर्मेषु धर्मग्रास्तेषु ।

मनुः—

सुरा वै मलभन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्वाह्णाणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिवेत् ॥
गौडौ माध्वौ च पैष्टौ च विज्ञेया चिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥
यह्नरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।
ब्राह्मणेन न चात्त्वयं देवानामन्त्रता हविः ॥
अभेष्ये वा पतेन्मन्त्रोऽवैदिकं वायुदाहरेत् ।
अकार्यमन्यत् कुर्यादै ब्राह्मणो मद्मोहितः ॥
यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्नाव्यते सकृत् ।
तस्य व्यपैति ब्राह्मणं शुद्रत्वञ्च स गच्छति ॥
गौडौ गुडोङ्गवा । माध्वौ मधूङ्गवा । पैष्टौ पिष्टोङ्गवा ।
अच सुख्या सुरा पैष्टौ यथैका पैष्टौ सुरा चिभिर्द्विजातिभि-
रपि न पातव्या तथान्याऽपि सर्वा द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणैर्न पातव्या ।
मधूङ्गवायान्तु सुरायां च चियवैश्ययोर्न पाने दोषः ।

तथा च अमः,—

कामादपि हि राजन्यो वैश्यस्तु सुममाहितः ।

पिवेतां मधु तावन्तु न दोषं कञ्चिद्वच्छतः ॥ इति

हारीते तु द्विजोन्नमैरित्यत्र द्विजातिभिरिति अः पाठस्तत्र
द्विजातिशब्दो ब्राह्मणपरः । तत् ब्राह्मणेन नान्तर्यमिति वाक्य-
शेषादिति लक्ष्मीधरः । यत्तरत्र इति-यस्माद्यत्तरत्रः पिशाचाना-
मिदमन्वयत् यत् मद्यादि तद्वाह्मणेन न भक्ष्यम् ।

विष्णुः,—

गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न सृष्ट्या द्विजातिभिः ॥

माध्वीकमैत्रवं टाङ्कं कौलं खर्जुरपानसम् ।

मृद्गीकारसं माध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

असेधानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च ।

राजन्यस्वैव वैश्यस्तु सृष्टा चेतो न दुष्टति ॥

द्विजातिभिर्वाह्मणैः । माध्वीकं मधुकपुष्पप्रभवम् । ऐत्य-
मित्रुरसप्रभवम् । टाङ्कं कपित्यरसप्रभवम् । कौलं कोलिभवम् ।
(कोलिर्बद्धरौ) खर्जुरं खर्जुरफलभवम् । पानसं पनसफल-
भवम् । (पनसः कण्ठकौफलं) मृद्गीकारसं द्राचाद्रवजम् ।
माध्वीकं मधुकार्यम् । मैरेयं धातुपुष्पम् गुडधान्याम्बुद्धितमिति
शब्दार्णवे वाचस्यतिः ।

उश्नाः,— मद्यमदेयमपेयमनियाह्वाम् ।

अनियाह्वामखीकार्यम् ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ गोतमः—मद्यनित्यं ब्राह्मणः ।

बृहस्पतिः,—

सौचाभृत्यां तथा मद्यं श्रुतौ भक्ष्यसुदाहृतम् ।

यमः,—

मद्यं पीत्वा तु यो विप्रो ब्रह्मा व्याहरते क्वचित् ।

ष्टताङ्गतिष्ठस्तेण न च किञ्चिदुपाश्रुते ॥

ब्राह्मणमीहते यस्तु जायमानः पुनः पुनः ।

न तेन मद्यं पातव्यं दातव्यञ्च न कर्यचित् ॥

भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणे देवतः—

अथातयामं रसवत् प्रत्ययं सुपरिश्रुतम् ।

द्रव्यं इव्येषु धर्मज्ञैरेतन्मेधतमं सृतम् ॥

सुरामरिष्टमैरेयं मधु माध्वीकमासवम् ।

धान्याम्बु शुक्लवर्णञ्च न पेयं ब्राह्मणैर्दिज ॥

अथातयाममपरिभृतं रसवत् अच्युतरसं परिश्रुतं वस्त्रपूतम् ।

इत्यमूतमश्रुतमपि भोज्यम् ।

अरिष्टः,—

मद्याधिकारिकद्रव्य खदिराद्यैर्विनिर्भितम् । आसवः सन्धानकं

धान्याम्बु शुक्लजातम् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे मद्यापेयलतरङ्गः ॥

अथ भोजनोत्तरकर्म ।

तत्र दद्धः—

भुक्ता तु सुखमास्याय तदन्नं परिणामयेत् ।

इतिहासपुराणादैः षष्ठ-सप्तमकौ नयेत् ॥

अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्यामतः पुनः ।

सुखमास्याय अन्नपरिणामानुकूलां स्थितिं विधाय ।

याज्ञवल्क्यः—

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां छावाग्नौस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिष्ट्रितो भुक्ता नातिविप्रोऽथ संविशेत् ॥

तानग्नीनुपास्याराष्ट्रं संविशेत् शयीत ।

दद्धः—

होमो भोजनकालस्य यच्चान्यद्गृहकृत्यकम् ।

छावा चैव ततः पश्चात् खाध्यायं किञ्चिद्वाचरेत् ॥

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

यामदद्यं श्यानस्य ब्रह्मभूयाय कल्पयेत् ॥

भ्रुवं प्रकृत्य ब्रह्मपुराणे,—

शिशुमारसु यः प्रोक्तः स भ्रुवो यत्र तिष्ठति ।

सच्चिवेशस्त्र तस्यापि शृणुव्व शुनिष्ठत्तम् ॥

यदक्षा कुरुते पापं दृष्ट्वा तं निश्चि मुच्यते ।

यावत्यस्वेह ताराश्च शिशुमाराश्रिता दिवि ॥

तावन्येव तु वर्षाणि जीवन्यभ्यधिकानि च ।

अभ्यधिकानि शतवर्षादिति शेषः ।

तथा,—

उत्तानपादस्त्वाथ विज्ञेयो ह्युत्तरो मनुः ।
 अज्ञो धरश्च विज्ञेयो धर्मो मूर्खान्मास्थितः ॥
 हृषि नारायणस्त्रान्ते अस्थिनौ पूर्वपादयोः ।
 वस्त्रणस्त्रायमा चैव पस्थिमे तस्य सविधनी ॥
 शिश्रः संवत्सरस्त्वा भित्रोऽपानं समाप्तिः ।
 पुच्छेऽशिश्र महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो ध्रुवः ॥
 तारका शिष्ठुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम् ।

विष्णुः,—

नार्द्रपादः सुष्यान्त्रोत्तरशिराः^१ । न नद्यो नानुवंशे । नाकाशे
 न पालाशे श्रयने । न पञ्चदारक्षते । न गजभग्नक्षते । न विद्युद्गंध-
 क्षते । न भिन्ने । नाश्विष्टे । न घटसिक्तद्रुमजे । न झग्नान-
 शून्याल्लयदेवतायतनेषु । न चपलमधे । न नारीमधे । न गोगुरु-
 ङ्गताश्वनसुराणासुपरि । नोच्छिष्टो न दिवा खपेच्च सन्धयोः ।
 न भस्मनि देशे न चाङ्गुचौ नार्द्रे । न च पर्वतमस्तके ॥

अपरशिराः पश्चिमशिराः । वंशो गृहमूर्खन्यकाष्ठमिह
 अनुवंशं वंशदैर्घ्यान्तुगमेन । आकाशे अनावृतदेशे पञ्चदारक्षते
 परस्यारविजातीयपञ्चदारक्षते ।

तदुक्तं वाराहेण,—

एकद्रुमेण धन्यं वृच्छदय-निर्मितच्च धन्यतरं चिभिरात्मज-

दृढ़िकरं चतुर्भिरथो वशश्चायुधं पञ्चवनस्तिरचिते पञ्चलं
याति तत्र यः श्वेते । षट् षष्ठा-तत्त्वाणां काष्ठघटिते कुल-
विनाश इति ।

न चपलमध्ये शयनविरोधिचापलवतां मध्ये आईदेश
इत्यनुषङ्गः ।

मार्कण्डेयपुराण,—

नोदद्वयुषः स्वपेक्षन्तु न च प्रत्यक्षशिरा नरः ।

शिरस्यगस्तिमाधाय शयीताऽथ पुरन्दरम् ॥

प्राक्षशिरश्शयने विद्या धनमायुश्च दक्षिणे ।

पश्चिमे प्रबला चिन्ता हानिस्त्वयुक्तथोत्तरे ॥

उशनाः,—

न तैलेनाभ्यक्तशिराः शयीत ।

मनुः,—

नैकः सुष्याच्छून्यगृहे शयानं न प्रबोधयेत् ।

पैठौनसिः,—

न शौण्ठीयां खद्वायासुपविशेत् । नाद्वारेण प्रविशेत् । ना-
दौचितः कृषणचर्मणि सुष्यात् । न सन्धिवेलायां शयीत । नान्य-
पूर्वे । नानुवंशास्त्रौर्ण नाम्भपौठोपाधाने न तिर्यगुद्गु प्रत्यक्ष-
शिराः । न नद्यो नाशुचिर्ण चासने नोच्छिष्टे न प्रगे ।
नोच्चैर्निशायां भाषेत ।

अन्यपूर्वे पूर्वमन्योपभुङ्गे प्रगे प्रातःकाले ।

सुष्यादित्यनुवृत्तौ ।

श्रुत्वा खितौ—

न विश्वीर्णखद्वायां नान्यवर्णोपसेवितायामनभुव्य भूतयच-
यहायतनेषु न श्रमानवल्लौक-महावृक्षच्छायासु न पर्वणि
रभसोत्सवे वा ।

पर्व प्रतिपत्पञ्चदश्योः सन्धिः । रभसोत्सवे हर्षोत्पादक-
पुत्राद्युत्पत्तौ ।

मनुः—

चतुकालाभिगमी स्यात् खदारनिरतः सदा ।

पर्ववर्जं ब्रजेदेनां तद्वतो रतिकाम्यया ॥

चतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश सृताः ।

चतुर्भिरितरैः चार्द्धमहोभिर्कृतुगर्हितैः^१ ॥

तासामाद्याश्वतस्वश्व निन्दितैकादश्यो च या ।

त्रयोदश्यो च श्रेष्ठासु प्रशस्ता दशरात्रयः ॥

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियो इयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी चंविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥

पुमान् पुंसोऽधिके पुङ्क्रे स्त्री भवेदधिके स्त्रियः ।

समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा चौण्डेऽत्ये च विपर्ययः ॥

ैनिन्द्यासु षट्स्त्रिपि हि स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ।

ब्रह्मचार्यव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥

चतुकालाभिगमीति—चतुः स्त्रीणां गर्भग्रहणयोग्यः समयः ।

१ (ख) सदिगर्हितैः ।

२ वाचित् निन्द्याखद्यासु चान्यासु ।

तचावशं स्त्रीगमनमेव ब्रतं यस्य स चतुकालाभिगमीत्यर्थः ।
 ब्रते इति सूत्रेण षिनिः पर्ववर्ज्जमिति चतुर्वनृतावपि तद्वतो
 भार्यारतिगमनकाम्यया युक्तगमनब्रतः । एतच्च गमनं सकामाया
 रक्षणार्थम् । एकादशीत्यादिकं चतुर्पक्षमदिनादारभ्य । अथुग्मासु
 पञ्चम्यादिषु संविशेत् अभिगच्छेत् । समे स्त्रीपुंसयोस्तुल्ये शुक्रे ।
 अपुमान्त्रपुंसकः पुंस्त्रियौ वेति द्वैधौभूते शुक्रे बोध्यव्यम् ।

तथा च अमः,—

यदि संयोगकाले तु पुरुषो रागमोहितः ।
 दिधा समुत्सृजेच्छुक्रं यमकल्प जायते ॥ इति
 चौणे निःसारे अत्ये अल्पपरिणामे । विपर्ययो गर्भानुत्-
 पत्तिः । ब्रह्माचार्येव ब्रह्मचर्यसाधफलवानेव ।

वद्धुभातातपः,—

चतौ तु गर्भशङ्कितात् खानं मैथुनिनः सृतम् ।
 अनृतौ तु सदा कार्यं शौचं सूत्रपुरीषवत् ॥
 द्वावेतावशुचौ स्वातां दम्यतौ शयनङ्गतौ ।
 शयनादुत्प्रिता नारौ शुचिः स्थादशुचिः पुमान् ।
 शुचिलं स्थानादिकं विनापि ।

गोतमः,—

न मिथुनौभूय शौचं प्रति विलम्बेत ।

पराश्वरः,—

चतुस्त्रातां तु यो भार्यां सञ्चिधौ नोपगच्छति ।
 स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्माहेति तथोच्यते ॥

अमः,—

ऋतुक्षातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नाचं संशयः ।
भार्यामृतुमुखे यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति ।
पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन् रेतसि शेरते ॥

देवलः,—

खटारांश्च ऋतुक्षातान् सुख्खस्तेजोपगच्छति ।
भूषणहत्यामवाप्नोति गर्भव्याय विनाशं सः ॥
सुख्यो रोगादिशून्यः ।

बौधायनः,—

त्रौणि वर्षाण्यृतुमनौ यो भार्यां नोपमर्यति ।
स तु च भूषणहत्याया दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥
ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।
तुल्यमाङ्गस्तयोद्दीषमयोनौ यश्च सिञ्चति ॥
नोपगच्छेत् प्रमन्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने ।
समाने शयने चैव न शयीत तथा सह ॥
रजसा विस्तुतां नारीं नरस्याभ्युपगच्छतः ।
प्रज्ञा तेजो यशश्चकुरायुश्चैव प्रहीयते ॥
तां विसर्ज्जयतस्तस्य रजसा चमभिस्ताम् ।
प्रज्ञा(तेजो)लक्ष्मीर्यशश्चकुरायुश्चैव प्रवर्द्धते ॥

देवलः,—

अशुद्धदिवसेष्वेतां मैथुनार्थं यदि ब्रजेत् ।
आयुः प्रज्ञा च धर्मश्च तस्य पुंसः प्रहीयते ॥

तस्मान्निराचं चाण्डालौ पुण्यितां परिवर्जयेत् ।

अवेचेत च तां नित्यं रथाभस्मनिषेवणैः ॥

अवेचेत रचेत रथाभस्मनिषेवणैरित्यचाधाहतोत्सुकशब्द
योगात् प्रसितोत्सुकाभ्यास्तेति हतौद्या तेन रथाभस्मनिषेवणै-
रौत्सुकं निवारयेदित्यर्थः ।

विशिष्टः—

न मलिनवासमा सह संविशेत् । न रजखलया नायोग्यया ।
अद्योग्या अप्राप्ततारूप्या ।

गोतमः—

नाकल्यां नारीमभिरसेत । न रजखलां न चैनां स्त्रियेत् ।
नाकल्याम् ।

अकल्यां रोगिणौ । न कन्यां स्त्रियेदित्यर्थः ।

आद्वानन्तरं शङ्ख-स्त्रियितौ ।

चतुर्थातां तदहोराचं परिहरेत् । नार्त्तवे । न दिवामैथुनं ब्रजेत् ।
क्लीवा अत्यवीर्याश्च दिवा प्रसूयन्ते अत्यायुषस्त्रै । तस्मादेतद्वर्जयेत् ।
प्रजाकामः । पितृणां नेह वै तन्तुं विच्छिन्न्यात् प्रथतेताच्छेदाय
येनाप्रतिष्ठः पतति तस्मात् प्रजाकामः प्रजाया प्रतिष्ठेत ।

तन्तुःसन्तानः, अच्छेदाय सन्तानस्याविच्छेदाय न शङ्खौ
निषेधाय अप्रतिष्ठः प्रजानुत्पत्याप्राप्तनिष्ठः पतति तस्मादुत्पत्यर्थं
यतितव्यम् ।

याज्ञवलक्ष्यः—

षोडशन्तुर्निर्णयाः स्त्रीणां तासां^१ युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्यव पर्वाद्याश्वतस्त्वं विवर्जयेत् ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं चामां मधां मूलज्ञं वर्जयेत् ।

सुखे इन्दौ सकृत् पुचं लक्षणं जनयेत् पुमान् ॥

यथाकामौ भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुसारन् ।

पर्वाणि-पौर्णमास्यमावास्याष्टमौचतुर्दशीसंक्रान्तयः । चामा

अचाल्यबला अक्षमता च यदि रजस्त्वावतैर्न भवति तथाया-
हारापर्कर्षण कर्त्तव्या । सुखे बलवति । इन्दुग्रहणं शुभग्रहा-
नरस्योपलक्षणम् । सकृत् एकस्यां रात्रौ एकवारं न वारान्तरं
गच्छेदित्यर्थः ।

तदुक्तमायुर्वदे,—

वामग्रायौ द्विभोजौ च षण्मूलौ द्विःपुरीषकृत् ।

सकृद्वैषुनकारौ च । इत्यादि

तामामाद्याश्वतस्त्वं इति मनूकं चतुर्थं आङ्गयेदिति
पैठीनसादिनिषेधो अपत्यस्ताल्यायुद्धदोषाय एवच्चापत्यदीघायुद्ध-
कामो यदि स्वात्तदा न चतुर्थाङ्गच्छेत् । अतत्कामश्चेद्वच्छेदिति
व्यवस्था ।

तदुक्तमापलम्बने ।

चतुर्थैप्रस्तुति उच्चरोत्तरां प्रजानिःश्रेयसार्थमिति ।

विष्णुः,—

नाष्टमौ—चतुर्दशीषु स्त्रियसुपेत्यात् । न आद्वं भुक्ता । न
आद्वं इत्वा । नामन्तिः आद्वे । न ब्रतौ । न दीक्षितः ।
न देवायतने । न ज्ञानशून्यालयेषु । न वृच्मूलेषु । न

दिवा । न सन्ध्ययोः । न मखिनां नाभकां नाभको न
रोगार्त्ताम् ।

न हौनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं तथैव च वयोऽधिकाम् ।

नोपेयाङ्गभिण्णौ भार्यां दीर्घमायुज्जिंजीविषुः ॥

दौचितः दौचाख्यसंकारवान् । अवस्थेष्टि आवत् । तच्च
दौचोनोचनात् । रोगार्त्तां आधिपौडिताम् । स्त्रियाः पुरुषस्य
वा उपगमनजनितश्च तत्सम्बद्धो वा रोगो विवक्षितः । वयोऽधिका
अच्च उपरतरजस्का ।

मनुः,—

अमावस्यामष्टमीच्च पौर्णमासौच्चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमनृतौ स्नातको दिजः ॥

वशिष्ठः,—

नातौर्धे उपेयात् । तीर्थमन्त्र योनिः ॥

अथोदाहरन्ति ।

अस्तु पाणिगृहौताया आस्ये कुव्वीत मैथुनम् ।

भवन्ति पितरस्य मांसरेतोभुजः सदा ॥

या स्यादनभिचारेण रतिः सा धर्म्यमाश्रिता ।

अनभिचारो योन्यनतिक्रमः ।

अपि च काठके प्रवचने विज्ञायते—

अपि श्वो विजनिष्यमानाः पतिभिः सह श्योरन् । इति
खौणामिक्षदत्तो वरः ।

बौधायनः—

यसु पाणिगृहीताया मुखे गच्छति भैथुनम् ।

तस्येह निष्कृतिर्नास्त्रीवेवमाह प्रजापतिः ॥

पैठीनस्मिः—

अयुग्मेनाचरतः स्त्रौ जायते युग्मे पुमान् भवति । संहृते
देशे भैथुनमाक्षयेत् ॥ न प्रथमे न दितौये न हतौये न
चतुर्थे आक्षयेत् । दिवस इति श्लोकः ।

॥ इति सप्रक्रिय-महासान्धिविग्रहिकठक्कर-वौरेश्वरात्मज-

सप्रक्रिय-महासान्धिविग्रहिकठक्कर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते

गृहस्थरत्नाकरे भोजनोन्नरकर्म्मतरङ्गः ॥

अथ रजस्वलाधर्माः ।

तत्र हारौतः—

रजःप्राप्ता ॑चाधः ग्रद्यौत न च देवकार्यं कुर्यात् ।

भूमौ काषाणीयसे पाष्ठोर्मृणमये वाश्रीयात् ॥

रजःप्राप्ता रजःप्राप्तवतौ अधो भूमौ अस्युश्वलादेव साक्षाद्वै-
कार्यनिषेधे यिद्द्वे—न च देवकार्यं कुर्यादित्यभिधानं तदन्त-
प्रेक्षणं तद्व्यपुष्ट्यनैवेद्यादिप्रत्यवेक्षणमपि न कुर्यादित्येतत्परम् ।
काषाणीयसमयःपात्रम् ।

विशिष्टः—

चिराचं रजस्वलाऽङ्गुचिर्भवति । सा नाङ्ग्यात्, नाष्टु ल्लायात्,
अधःग्रद्यौत, न दिवा सुष्यात्, नाश्चिं स्फूर्तेत् । न खर्व्यापः
पिवेत् । न रक्षु प्रस्तुतेत् । न दन्तान् धावयेत् । न मांस-
मन्त्रीयात् न ग्रहाच्चिरौचेत् । न हस्तेत् । न किञ्चिदाचरेत् ।
नाञ्जलिना जलं पिवेत् न लोहितायसेन वा ।

विज्ञायते हीन्द्रः चिशीष्टाणम् लाङ्ग हत्वा पाप्तना गृहीत-
मात्मानममन्यत । तं सर्वाणि भूतानि अभ्याक्रोशन् भूणहन्ति ।
स स्त्रिय उपधावत् । अस्यै मे भूणहत्यायै हतौयं भागं प्रति-
गृहीतेति । ता अव्रुवन् किं नो भूयादिति । सोऽब्रवीत् वरं
द्वृणुध्वमिति । ता अव्रुवन् चट्टौ प्रजा विन्दामह इति । कामं
माविजनितः सम्भवामेति । तथेति ताः प्रतिजग्नङ्गः^१ । सैषा

१ (ख) चेदधः ।

२ मूले अधिकः पाठः दृतौयं ब्रह्महत्यायाः ।

ब्रह्महत्या मासि मास्याविर्भवति तस्माद्रजःखलाद्या अन्नं नाश्चौ-
यात् । भूणहत्याद्या एवैषा रूपं प्रतिसुच्यास्ते कञ्जुकमिव ।

तदाङ्गः ।

अच्छनाभ्यञ्जनमेवास्या न प्रतिधात्यं तद्विस्तिया अन्नमिति ।
तस्मात्तस्यामन्नं न वीभत्सन्ते^१ । मैवं मेधसुपागमदिति ।
उदक्याऽन्वासते येषां ये च केचिदनश्यः ।

२कुलञ्ज्ञाश्रोत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिणः ॥

यहानादित्यादीन् किञ्चिद्गृहलेपनाद्यपि । खब्बों वामहस्तः ।
लोहिताथयेन ताम्रपात्रेण । पाप्नना गृहीतममन्यत पापसमुद्रो-
इहमिति मतिं कृतवान् । आविजनितः सम्भवासेति आविजननादा-
प्रमवात् सम्भवाम भिशुनौभवासेत्यर्थः । आविजनित इति भाव-
लक्षणे इत्यादिना भावे तस्मन्प्रत्ययः । प्रतिसुच्यावथ्य अन्नमञ्जनम-
भ्यञ्जनञ्ज्ञ । अञ्जनं मैथुनं स्वेहवद्वयलक्षणसाम्यात् । अभ्यञ्जनमार्लि-
ञ्जनमञ्जनमभि तस्य वृत्तेः । न चेनां स्त्रियेदिति गोतमवचनात् ।

अश्वीयात् उपभुञ्जीत भूणहत्या ब्रह्महत्या यतस्याद्या अञ्जना-
भ्यञ्जनमेवान्नं तस्मात्तस्या श्रोदनादिरूपमन्नं न वीभत्सन्ते न
निन्दन्ति यद्यञ्जनाभ्यञ्जनमात्रे माऽशुचिस्तदा यज्ञचर्यार्थां
शुचिःस्यादित्यत आह मैवं मेधसुपागमदिति । मेधो यज्ञः ।
मा एवं विधास्यती यज्ञं गच्छेदित्यर्थः । अन्वासते उपासनं
कुरुते ।

१ मूले तस्यास्त्वं न च मन्यन्ते ।

२ (ख) गृहस्थाः श्रोत्रियाः पापाः ।

पैठीनसिः:-

अथ रजखलां परिहरेत् । लाङं विश्वरूपं जघान वज्रेण्डः तं
देवा भूणहन्तिवदन् । स स्त्रिय उपादधौत । अस्यै भूणहत्यायै
हतौयं भागं प्रतिगृहीत वरं दास्यामि ततो अंशं हतौयं
ब्रह्महत्यायाः स्त्रियः प्रपद्यन्ते एवं भूमिर्बनस्यतयश्चैकं तासां वरं
तुष्टः प्रायच्छत् ।

भूमेः स्त्रियं वृच्छाणां किञ्चप्ररोहणं स्त्रौणां सर्वकाले
सम्भवस्तस्माद्रजखलां नोपासीत । ब्रह्महत्याप्रसुतां तां चतु-
राचेण स्त्रातां सर्वकर्माणि कारयेत् ।

सर्वकर्माणि देवपित्र्यतिरिक्तानि ।

पुनः पैठीनसिः:-

चिराचं मलवदासो धार्यमाणा न स्वायात् । न भुञ्जौत
नाङ्ग्यात् न नखान्तिष्ठन्ते । नापमार्जयेत् । न रजुं स्फुरेत् ।
न दन्तान् धावयेत् । न गन्धान् सेवेत । न प्रणीयात् । न
सर्वेण पिवेत् । न पर्णेष्व न प्रथाधिष्ठौ । न गोपौत्यं गवामिव
जलादिपानम् ।

अत्रैव तैत्तिरौद्यश्रुतिः:-

या मलवदासा भवति । यस्तोऽभिजाघते शोऽभिग्रस्तो
यामरणे तस्यै स्तेनोपायं पराचौनस्यै ज्ञतमुखो अप्रगभी या स्वाति
तस्या अप्समाहका । या अभ्यङ्ग्यात् तस्यै दुश्चर्मा जायते ।
या प्रलिखति तस्यै खलतिरथ या नारौ मांसं भुङ्गते तस्यै काणो
जायते, या दन्तान् धावति तस्यै श्वावदन्तः । या नखान्तिष्ठन्ति

तस्यै कुनखो या कृषाति तस्यै ह्लीवः । या रज्जुं सृजति तस्या
उद्भवकः? । या पर्णे पिवति तस्यै उन्मत्तकः । या खर्वेण
पिवति तस्याः खर्वः । तिस्रो रात्रीन्वतञ्चरेत् अच्छलिना पिवेत् ।
खर्वेण पात्रेण प्रजायै गोपीत्यायति ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे रजखलाधर्मतरङ्गः ॥

अथ पर्वशत्यानि ।

तत्र मनुः—

साविचान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वसु नित्यशः ।

पितंश्चैवाष्टकाखर्च्चनित्यमन्वष्टकासु च ॥

साविचाः सविद्वदेवताकाः ते च गायत्राऽचतद्रव्येण च
कार्याः ।

शान्तिकामसु जुह्यात् गायत्रीमन्तैः शुचिः ।

इति शङ्खावचनात् ।

धर्मद्वारा ऐहिकानिष्ठनिवृत्तिः शान्तिः । पर्वसु चतुर्दश्या-
दिषु । नित्ययहणात् पर्वश्चवश्यकर्त्तव्यता प्रतीयते ।

विष्णुः—

पर्वणि होमान् कुर्वीत् । न त्रणमपि क्रिच्चात् । अत-
ङ्गृतस्तिष्ठेत् । एवमाचारसेवी स्यात् ।

क्रिच्चात् हिंस्यात् ।

आपस्तम्बः,—

दिवादित्यः सत्त्वानि गोपाथति नक्तचन्द्रमाः । तस्मादभा-
वस्थायां निशायां स्वाधीय आत्मनोऽगुप्तिभिर्चकेत् प्रायत्येन ब्रह्मा-
चर्येण काले चर्यथा च सह एतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ।

स्वाधीयो भृशतरं गुप्तिं रक्षां प्रायत्येन अप्रायत्यनिभित्त
दुष्टासु रथोपसर्जनवर्जनादिना सम्यक् शौचाचमननिष्ठादत्तेन ।
एवं ब्रह्मचर्येण काले चर्यथा सुख्याकालत्रयप्रातरादौ तत्त-
कर्मकरणेन ॥

इन्द्रोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

पौर्णमासौमसावस्थामधःस्वापो विधीयते ।

अनाहिताद्विरेष पश्चादग्निर्विधीयते ॥

अनाहिताद्विरच सात्त्वग्निमान् ।

बौधायनः,— पर्वसु च नाधीयौत न स्वौमुपेयात् । पर्वसु
रक्षःपिशाचान्यभिचारवन्ति भवन्तीति ।

पैठीनसिः,—

न पर्वसु तैलं चुरं मैथुनं मांसमुपेयात् । नामावस्थायां
हणानि किन्द्यात् ।

उपेयादुपभुज्जीति ।

वामनपुराणे,—

किनत्ति वौरुधो अस्तु वौरुतसंस्थे निश्चाकरे ।

पञ्चं वा पातधयेकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥

वीरत्संखे वनस्तिसंखे ।

यमः—

आमन्त्रम् कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गे चतुर्दशी ।

मांसाशने पञ्चदशी कामधर्म तथाऽष्टमी ॥

दृढ़शातातपः—

दन्तकाष्ठमावस्था मैथुनञ्च चतुर्दशी ।

हन्ति सप्तकुलन्तस्य तैलयहणमष्टमी ॥

षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभौ पचौ चतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे चुरे भगे ॥

षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिण्डितनाथा ।

क्षौरकर्म चतुर्दशी तथा पर्वणि मैथुनम् ॥

सर्वपर्वसु षष्ठ्याञ्च सामान्येनैव सर्वतैलादिप्रतिषेधे सिद्धे
तत्त्वनिधिविशेषसम्बन्धेन तैलादिविशेषनिषेधो दोषविशेषार्थः ।

देवताः—

पञ्चदशाच्चतुर्दश्यामष्टम्याच्च विश्वारदः ।

तैलं मांसं व्यवायच्च चुरकर्म विवर्जयेत् ॥

अत्र च षष्ठ्यादिशब्देन तिथिवाचिना तत्तदवच्छिन्नकाल इति
प्रतिपादनात् थावत् षष्ठ्यादितिथिकालमेव मांसादिनिषेधः ।
न तु तदपलच्चिते अहोरात्रे उपलक्षणपरत्वे प्रमाणाभावात् ।
अतएव देवपितृमनुष्ययोः पूर्वापराह्योर्विहितत्वात् तत्कालव्याय-
तिथिमादरः ।

विष्णुपुराणे,—

चतुर्दीश्यष्टमौ चैव अमावस्याऽयै पूर्णिमा ।
 पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥
 तैलस्त्रीमांससम्भोगी पर्वखेतेषु वै पुमान् ।
 विष्णुन्नभोजनं नाम प्रथाति नरकं सृतः ॥
 अशेषपर्वखेतेषु तस्मात् संयमिभिर्नैः ।
 भावं सच्छास्त्रदेवेज्याध्यान-जप्य-परायणैः ॥

वराहपुराणे,—

वैष्णवं प्रकृत्य वराह उवाच ।

षष्ठौ चाष्टम्यमावस्या उभे पचे चतुर्दीशौ ।
 मैथुनं नैव सेवेत द्वादशीच्च मम प्रियाम् ॥
 अष्टम्याच्च चतुर्दीशां षष्ठ्याच्च द्वादशीन्तथा ।
 अमावस्याच्चतुर्थाच्च मैथुनं योऽधिगच्छति ।
 तिर्थग्रन्थोनिं स गच्छेत मम लोकं न गच्छति ॥

तथा चाण्डालशपथे,—

षष्ठ्यष्टम्यमावस्या उभौ पचौ चतुर्दीशौ ।
 अस्त्रातानां गतिं रेगच्छे यद्यहं नागमे पुनः ॥

भविष्ये,—

सप्तम्यां स्युश्तस्त्वैलमिष्टा भार्या विनश्यति ।

मनुः—

असावास्वामष्टमीच्च पौर्णमासीच्चतुर्दशीम् ।
ब्रह्मचारी भवेत्तावत् प्रत्यहं स्वातको दिजः ॥

वामनपुराणे,—

नन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेच्च
क्षौरच्च रिक्तासु जयासु मांसम् ।
पूर्णासु योषित् परिवर्जनौथा
शेषासु सर्वाणि समारभेत ॥
नाभ्यङ्गमर्क्षे न च भूमिपुच्चे
क्षौरच्च शुक्रेऽथ कुजे च मांसम् ।
वुधे च योषां न समाक्रमेत
शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥
चिचासु हस्ते श्रवणे च तैलम्
क्षौरं विशाखा-प्रतिपत्सु वर्ज्यम् ।
मूले सृगे भाद्रपदे च मांसं
योषिन्नद्या कृत्तिक योत्तरासु॑ ॥

॥ इति गृहस्थारनाकरे पर्वक्षत्यतरङ्गः ॥

अथ ब्राह्मणकर्म-धर्म-वृत्तयः ।

तत्र मनुः—

एतत् वोऽभिहितं कृत्वा विधानं पाञ्चयज्ञिकम् ।
द्विजातिसुख्यादत्तीनां विधानं श्रूयतामिह ॥

हारीतः—

अथापयेदधीयौत याजयेत यजेत वा ।
प्रतिगृह्णीयाद्याच्च षट्कर्मा ब्राह्मणः सृतः ॥
याजनाध्यापनादिभ्यस्तथा दानप्रतिगृहीः ।
विराजः सर्वगमायाति विमानैः सहितो द्विजः ॥

विराजत इति विराजः शोभमान इति यावत् ।

मनुः—

अथापनमध्ययनं यजनं याजनन्तया ।
दानं प्रतिगृहस्तैव षट् कर्माण्ययजन्मनः ॥
षष्ठान्तु कर्मणामस्यै चौणि कर्माणि जीविका ।
याजनाध्यापनस्यैव विशुद्धाच्च प्रतिगृहः ॥

जीविका वृत्त्युपायः । विशुद्धोऽत्र अत्प्रतिगृहे प्रतिगृहीतुः
प्रायश्चित्तं नौक्रम् ।

वृत्त्यधिकारे आपस्तम्भः—

दायाद्यं शिलोऽक्षौ चान्यचापरिगृहीतम् ।
दायमादत्त इति दायादः पुचादिस्तस्य कर्म । दायो
धनगृहणमपरिगृहीतमस्तामिकं नौवारादि ।

हारीतः—

द्विविधमपि गृहस्थं प्राङ्गः शालौनां चाचावरच्च । शालौनात् पुण्यतरो चाचावरः श्रेयान् । सर्वावस्थासु बह्योऽस्य शाला इति शालौनः शालावानिति वा शालौनः शालाचामात्रवृत्तिभिर्लौनः शालौनः । स द्विविधो गृहशालौनस्तेताशालौनश्चेति ।

गृहशालौनो जातपुत्राचायाधानं संवत्सराद्वा शुश्रूषावान् । स एव द्विविधः सम्बन्धवृत्तिरसम्बन्धवृत्तिश्चेति । तथोरसम्बन्धवृत्तिः श्रेयान् स व्याख्यातः । सम्बन्धवृत्तिः व्याजानवृत्तिः क्षणिवृत्तिश्च ।

गृहशालौनो गृहशालावान् । चेताशालौनो गर्हपत्याग्निचयवान् । जातपुत्राचायाधानं संखुर्युरिति शेषः । जातपुत्राचायाधानभित्यत्र पुच्छव्दः प्रथमावङ्गवचनान्तः । शाकल्यमतानाश्रयणेन यकारस्यालोपः संवत्सराद्वा शुश्रूषावान् इति ।

अः शुश्रूषावान् गृहाग्निपरिचरणवान् भवति संवत्सरादूर्ध्वमाधानं कुर्यादित्यर्थ । तथोरसम्बन्धवृत्तिः समाख्यात इति मद्याह्नताधानोऽसम्बन्धवृत्तिः शिखोऽक्षादिवृत्तिः । सम्बन्धवृत्तिर्व्याख्यातः । योऽयं सम्बन्धवृत्तिर्हारानाह्याग्नीनाधायेत्यादिना कथितः ।

मुनहर्वरीतः—

चृतामृतोपहत सम्बन्धवृत्त्यापत्पृष्ठद्वृत्यो भवन्ति । चृतमुच्छ्रीलं भैक्ष्यममृतमध्याचितोपपन्नाभ्यामध्यापनादिति उपहतवृत्तिः सम्बन्धवृत्तिः बङ्गो चाचितम् । आपहृत्तिः क्षणिः । आसां पूव्वाः श्रेयस्यो भवन्ति । अध्यापनादिति च विहितवृत्तिलक्षणम् ॥

मनुः,—

अद्रोहेणैव भूतानामल्यद्रोहेण वा पुनः ।
 या वृत्तिस्तां समाख्याय विप्रो जीवेदनापदि ॥
 याचामाचप्रसिद्धार्थे स्त्रैः कर्मभिरगर्हितैः ।
 अक्लेशेन ग्रौरौरम् कुर्वत्तैत धनसञ्चयम् ॥
 ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ।
 सत्यानृताभ्यामपि वा^१ न शृण्या कथञ्चन ॥
 ऋतसुज्ञशौलं ज्ञेयमृतं स्वादयाचितम् ।
 मृतन्तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं सृतम् ॥
 सत्यानृतन्तु वाणिष्ठं तेन चैवापि जीव्यते ।
 सेवा शृण्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्येत् ॥
 उच्छ्रग्नीलभिति समाहारे इदः । उच्छ्रः खलच्चेचगतखाम्यौ-
 दाख्यविषयफलस्योच्चयनम्, शौलः स्वाम्यौदाख्यविषयकर्षितच्छेच-
 शस्यमञ्जरौहरणम्, भैक्ष्यशब्दोऽसिद्धान्नभिक्षापरः सिद्धान्नभिक्षाया
 गृहस्थमधिकात्य निषेधात् ।

तथा चाङ्गिराः,—

अनापदि चरेद्यस्तु सिद्धां भिक्षां गृहे वसन् ।
 दशरात्रं पिवेदज्ञमापत्काले च्यहं द्विजः ॥ इति
 वज्रं घृतं, द्रोहोऽन न मारणं किन्तु पौडामाचम् । अन्यैस्त्वत्य-
 द्रोहेणैवेत्येव पठितं तत्राण्यमेवार्थः । याचा प्राणवृत्तिः, माच-
 शब्दो भोगार्थमन्नदानव्यवच्छेदपरः ।

कृतादित्यनुवृत्तौ अमः,—

आद्यास्तत्त्वं श्रेष्ठाः स्युर्बाह्मणानाच्च वृत्तयः ।

ब्राह्मणस्येत्यनुवृत्तौ गोतमः,—

ऋषि—वाणिज्ये चाखयंक्तते कुशीदच्छेति ।

न दोषादेति ग्रेषः । कुशीदं वृद्धर्धं धनप्रयोगः ।

पृथग्यहणमापत्सु खयंक्तस्याभ्यनुज्ञानार्थम् । कुशीदवृत्तिर्धर्मर्थेति
प्रदेशाल्लरेऽभिधानात् ।

द्वृहस्तिः,—

कुशीद ऋषि वाणिज्यं प्रकुर्वीताखयंक्ततम् ।

आपत्काले खयं कुर्वन्नैनसा युज्यते दिजः ॥

हारीतः,—

अश्वीनाधायोऽक्षशिखाभ्यामयाचितोपपन्नं साधुभ्यो याचनात् ।

मझो वा याचनाद्वैवमनुव्यातिथिभ्योऽज्ञादानं कुर्वते ।

साधवो निर्देषमाचाः । सन्तो विद्वांसः ।

पैठीनसिः,—

अथ गृहस्थधर्माश्चरित्यन्तलोपेन धर्मस्य वृत्तिसुपाददीत ।

मनुः,—

कुशलधान्यको वा स्यात् कुशीधान्यक एव वा ।

त्वयैहिको वाणि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥

ततुणीभपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ।

ज्यायान् परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥

षट्कर्मको भवत्येषां चिभिरन्यः प्रवर्तते ।

द्वाभ्यासेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसचेण जौवति ॥

कुशूलधान्यकः उष्टिकापरिमितधान्यवान् । कुम्भी कलशी
व्यहैहिक इति ईहा चेष्टा तथाभ्यवैहिकं धान्यं व्यहं
व्यहगमकमैहिकं अस्य तथोन्नः । श्वेभवं श्वस्त्रमन्न-
न्नदस्यास्तीति श्वस्त्रनिकः सद्यः प्रचालनवृत्तिरित्यर्थः ।

अश्वस्त्रनिकापेच्छया व्यहैहिक चैगुण्यदर्शनात्तदव्यवहितकुशूल-
धान्य-कुम्भीधान्ययोस्तदव्यवहितषड्हजादशाहपर्यन्तेन (?) धान्य-
मादाय परिमाणं बोध्यम् । अथश्च वृत्तिविशेषपरिद्यहो
धर्मांतिशयार्थं गृहस्थमात्रविषयो न यायावरविषयः । अनन्तरमेव
चतुर्णामुत्तरोत्तरश्रेष्ठतामुक्ता षट्कर्म्मको भवत्येषामित्युक्तेः ।
(षड्हजत्तयः)^१ क्षषिवाणिज्यान्तर्भवेण, पूर्वोक्तोऽचादीनां वृत्तित्यागे
मानाभावात् ।

न च वाणिज्यं यायावरत्वं पुरस्त्वय विहितं षट्कर्म्मको
भवतीत्यादि, षट्कर्म्माण्युच्छशिलायाचितायाचितक्षिवाणिज्य-
रूपाणि । चिभिरुच्छशिलायाचितैः । द्वाभ्यामुच्छशिलाभ्यां
ब्रह्मसचेण उच्छेन, ब्रह्मसत्रशब्दस्तु ब्राह्मणानां सततचाणकारित्वेन
उच्छ्रे प्रवर्तते ।

याज्ञवल्क्य-विश्वामित्रौ,—

कुशूल-कुम्भीधान्यो वा व्यहिकोऽश्वस्त्रनोऽपि वा ।

जौवेदाऽपि शिलोच्छेन श्रेयानेषां परःपरः ॥

१ (ग) द्वायात्मक ।

२ (क) (ख) पुस्तके () चिह्निताण्णः पतितः ।

हारीतः,—

शालौनादात्मवृत्तियापनादर इति यायावरः । दश दश
रात्रौर्वसन् प्रथातौति यायावरः । पराख्यष्टु वृत्तिषु वरथा
आत्मानं यापयतौति यायावरः । स दिविधः । कृतप्रस्थानो-
ङ्गतप्रस्थानश्चेति ।

अस्य विधिवदापनं कलाशेष्यां प्रातरुदिते वैश्यानर्येष्या मन्त्रतो
दिग्द्रव्यादौनि प्रतिष्ठापयन्ति स कृतप्रस्थानः । अथ अस्य
विधिवदापनं कलाशेष्यां प्रातरुदिते वैश्यदेव्येष्या दिग्द्रव्यादि
मन्त्रतो न प्रवर्त्तयन्ति सोऽकृतप्रस्थानः ।

ब्रह्मवदस्य चृषितं सम्बद्धते स प्रथमेष्या एनसो विसुच्यते ।
द्वितीयथा देवेभ्यः प्रकाशः समानलोकश्च भवति । तृतीयथा
ब्रह्मर्षितं सम्बद्धते तस्माद्ब्रह्मणि स्थितो नामन्त्रतः शयनासना-
हारविहारोत्थानदानोपप्रदानः स्थात् ।

तस्य पर्वसु वपनञ्चाग्निपरिचरणञ्च स्थं होमोपस्थानञ्चोपहृत्य
गार्हपत्याय निवेदनं यथोक्तानां बलिहोमानां करणं स्वाश्रय-
विशेषाणामस्यापनं धर्मोपरोधिनामर्थानां वर्जनम् ।

अथाष्टौ वृत्तयो भवन्ति,—

उच्च-शिलायाचितोपपत्ति—सन्दर्शन—वभुस्तुत्यः कुदाल-
इपोतौ चेति । एतासामेकतमया वृत्त्या परथाऽवरथा वा यत्र
यथा वर्तनं तया यापयेत् । अथोनिः कण्डुलस्थानं गोस्थानं
धान्यकरणलवणमिति—पञ्चोच्चस्थानानि । लूनं शौर्णमनुज्ञातं
शिलमित्याङ्गः ।

ब्राह्मणच्चत्रियविज्ञोऽयाच्चितोपपन्नानां शूद्रेभ्योऽप्येके । आपदि
मन्दर्गयन्नात्मार्थं गृहीयात् । सन्दर्शी भिस्तेत्येवसुदाहरन्ति ।

पर्णशिखया पञ्च सौता वाहयेदभुखन्य आकाशात् । कुदालौ
राज्ञो भागं दद्यादन्यत्र जगतीपतेः । अन्नविशेषेभ्यो वृत्त्युपपत्तौ
मोमेनेष्ट्राऽग्निं चिला सर्वस्वं दत्ताङ्गुष्ठानामिके संयम्य यौवायामासज्य
कपोतवदेकैकं गृहीयाग्निन्नाग्निन्नवृत्तिरित्येके इति तु ताभि-
र्वृत्तिभिराहत्या पूर्ववत् कुर्व्यात् ।

षण्मासान् कृच्छ्रान् प्रत्याहितात्मा यमनियमानिति यायावरः ।
परं ब्रह्मान्तमाप्नोति यज्ञला नेह जायते । आत्मवृत्तियापना-
दित्यत्र यापनं सङ्गोच्चः ।

अष्टवृत्तयोऽत्रैवाये वापनं आग्नेयी चेष्टिः पूर्वदिने कार्ये ।
प्रातरुदिते तु वैश्वानर्या इष्टा इमां दिशं ब्रज इदं द्रव्यं यवान्
ब्रौहीन् वा आहरेति ।

यस्य दिग्द्वयादौनि प्रतिष्ठापयन्ति चत्विजः स कृतप्रस्थानः ।

अकृतप्रस्थानस्तु यस्य पूर्ववदापनादि कारयिला प्रातरुदिते
वैश्वदेवेष्टा अस्यां दिशि तिष्ठ इदं द्रव्यमहार्थन्वेतदिति
दिग्द्वयादौनि प्रवर्त्तयन्ति आदिग्निति चत्विजः ।

प्रथमा इष्टिराग्नेयी दितीया वैश्वानरौ हतीया वैश्वदेवौ
देवेभ्यः सकाशात् प्रकाशत इति प्रकाशो द्योतमान इति यावत् ।

नामन्वतः ग्रथनामनादिति न मन्त्रं विना द्वितीयार्थं तमिः ।
उपप्रदानं प्रतिग्रहः तस्य पर्वस्त्रिति यद्यप्याहिताग्नितया वपनादौनि
लम्बानि तथापि तेषां पुनरुक्तिर्नियमार्था ।

गार्हपत्यनिवेदनं त्रप्राप्तमेवास्येति विधौयते आश्रमविशेषा
थायावरलाद्यः । एकतमयेति वृत्तिसङ्करनिषेधात् । आपयेत्
गमयेत् समर्थमिति ग्रेषः । गोस्थानं चत्र गोभ्यो अवादि दीयते ।
धान्यकरणं खलं, लवणं क्षेत्रमधिकरणाव्युत्पन्ना । अनुज्ञातमिह
खाम्युपेच्छितं सन्दर्शयन्नात्मार्थं गृह्णौयादिति निकटस्ये खामिनि
तदुपेच्छितमपि धान्यादि सन्दर्शयन्नेव गृह्णौयादित्यर्थः ।

आत्मार्थं वर्तनार्थं न तु भोगार्थं सञ्चयार्थं वा । सन्दर्शी
भिच्छेतेति सन्दर्शदारैव भिचां कुर्यात् न तु वाचेति । वभु-
खन्यवृत्तिमाह पर्णशाखयेत्यादि पर्णः पलाशः तच्छाखया
पञ्च सौता खाङ्गलपद्मतीर्वाहयेत् । वभुखन्यो वभुवर्णवृष्टखन्य-
च्छायः, आकालाद्यावद्वौजवपनकालं, केचिच्चतुर्विंशतिसौता इति
पठन्ति ।

कुद्दालौवृत्तिमाह कुद्दालौति । कपोतीमाह अन्नविशेषेभ्य
इत्यादि अथाचितादिलाभेनान्नादिविशेषातिरेके सति मोम-
यागादि छला उक्तप्रकारां कपोतीमनुतिष्ठेत् यौवायामासञ्ज्य
प्रसेचिकादिपाचमिति ग्रेषः ।

भिन्नाद्विच्छित्तिरित्येके कापोत्ये च भिन्नादिद्वौर्णाद्वौप्लादे^{१-}
र्यदेकैकवौजादानं सा भिन्नवृत्तिरित्येके मन्यन्ते । तेनाचापि
मर्वस्त्रानादौतिकर्त्तव्यता । तस्या एव वृत्तेः कपोतीलात् ।
अतएवाष्टम्यास्त्रदनन्तरमभिधानं पूर्ववत् कुर्यात् ।

गार्हपत्यनिवेदनादिष्टमासान् क्षच्छानित्यनुषङ्गः । क्षच्छाः

प्राजापत्या विशेषानुपादानात् । प्रत्याहृतात्मा अभनिचमान
कुर्यादित्यनुषङ्गः । प्रत्याहृतात्मा च प्रत्याहृतो विषयेभ्यो निव-
र्त्तिं आत्मा येन स तथोक्तः ।

बौधायनः—

अथ शालीन आयावरचक्रचरधर्माकाङ्क्षणां नवभिर्वृत्तिभि-
र्वर्त्तमानानां तेषां तद्वर्त्तनाहृत्तिरित्युच्यते । शाला अचलात्
शालीनवम् । अनुक्रमणाचरणाच्चक्रचरत्वं । दृत्या वरथा आतौति
यायावरत्वं । ता अनुव्याख्यास्यामः ।

षष्ठिवर्त्तनौ कौदाल्लौ ध्रुवा संप्रचालनौ समूहा पाल(लि)नौ
शिलोच्छा कापोतौ मिह्नेच्छेति नवैताः । तासामेवाऽन्यापि
दशमीहृत्तिर्भवत्यानवमवृत्तेः ।

केशभूलोमनखानि वापयिलोपकन्ययते । कृष्णाजिनं कम-
एडलुं यष्टिं वौव(रु)धं कुशाहारैमिति तैत्तिरीयेष्वा प्रस्त्रास्यति
वैश्वानर्था वा ।

अथ प्रातहृदिते आदित्ये अथासूचमग्निं प्रज्वाल्य गार्हपत्यमाज्यं
विलाप्योत्पृथ सुकुसुवं गृहौला आहवनीये वास्तोष्यत्वं जुहोति ।
वास्तोष्यते प्रतिजानीहि अस्मानित्यमनुद्रुत्यै वास्तोष्यते ममया
मंसदा त इति याज्यथा जुहोति सर्वं एवाहिताग्निरित्येके ।

निर्गत्य यामान्ते यामसीमान्ते वाऽवतिष्ठते । तत्र कुटौं
मठं वा करोति कृत्वा प्रविशति कृष्णाजिनादीनामुपकृप्तानां
यस्मिन् यस्मिन्नर्थे येन अत् प्रयोजनं तेन तत् कुर्यात् ।

१ मूले कुतपहारं । २ क्वचित् इति पुरोऽनुवाक्यामनूच्य ।

प्रसिद्धमग्नीनां चरणं सिद्धं दर्शपौर्णमासाभ्यां अजनं प्रसिद्ध-
माश्रयणं, प्रसिद्धः पञ्चानां महायज्ञानामनुप्रथोग उत्पञ्चानामौष-
धीनां निर्व्वापणं दृष्टस्ववति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्व्वपामौति
वा तुष्णौ वा यथैता अङ्गिः प्रोक्षति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षा-
मौति तुष्णौ वा ताः संस्कृत्य साधवन्ति॑(ति) ।

तस्याधापन-याजनप्रतियहा निवर्त्तने अन्ये च अज्ञक्रातव
इति । हविष्वच्छरेद्वतोपायनीयं दृष्टं भवति । तद्यथा मर्पिर्मिश्रं
दधिमिश्रमचारलवणमपर्युषितं ब्रह्मचर्थमृतौ वा गच्छति पर्वणि
पर्वणि केशश्शश्रुरोमनखवापनं शौचविधिश्च ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे ब्राह्मणकर्म धर्मवृत्तिः ॥

अथापहत्तिः ।

तत्र मनुः—

शिलोऽक्षमप्याददौत विप्रो जीवन् यतस्तः ।

प्रतियहाच्छ्लः श्रेयान् ततोऽप्युक्तः प्रवर्तते ॥

मुख्या वृत्त्या जीवनाभावे यतस्तो, अपकृष्टादपि शिलोऽक्षा-
वाददौत । न तु प्रतियहात् । तस्मात् प्रतियहात् शिलोऽक्षौ
श्रेष्ठौ तयोरपि चाभावे प्रतियहः । तथा खधर्को वरं विगुणो
न पारक्योऽनुष्ठितः ।

परधर्म्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ।

शुद्धलिखितौ,— तस्य स्वधर्मं एव श्रेयान् अन्योऽप्यनुष्ठितो
नावरेवितो यद्यन्येवौ हि ब्राह्मणो जघन्येषु प्रवर्त्तत इति ।
तस्मात् प्रशस्तमयाचारः सर्वतश्च प्रतिगृहीयात् । नात्मनस्तो
वृत्तिमिच्छेत् कामं चयाणां वर्णानां आजनं कुब्जीत धर्मणा तेभ्यो
वृत्तिमादाय धर्मकृत्येषु पहरेत् ।

तस्य ब्राह्मणस्य स्वधर्मः स्ववृत्तिः शिष्टोऽप्यप्रतिगृहादिः ।
अन्योऽपि यथाकथच्चिद्विहितोऽपि । अवरः चत्तियादिः । प्रशस्त-
मयाचारः प्रशस्ताः शिष्टाः समयः सिद्धान्तः, आचरतीत्या-
चारः तेन शिष्टसिद्धान्ताचारकर्त्तव्यर्थः । सर्वतः शूद्रादेरपि
प्रतिगृहीयात् । अन्यकृत्यापेक्षया शूद्रप्रतिगृहस्यापि कथितवात् ।
ततः शूद्रादिप्रतियहेण वृत्तिं भोगं तेन जीवनमाचार्यं तत्कार्यं
न तु भोगार्थमिति । धर्मणा शास्त्रतः ।

मनुः,—

अजौवंसु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।

जीवेत् चत्तियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥

उभाभ्यामप्यजौवंसु कथं स्यादिति चेन्नवेत् ।

कृषिगोरचमादाय जीवेद्देश्यस्य जीविकाम ॥

यथोक्तेनाभ्यापनयाजनादिना । चत्तियधर्मेण प्रजादिरक्षणेन प्रत्य-
नन्तरोऽनन्तर एव हिशब्दस्तस्यैव हेतुलद्योतनाय तेनानापद्वृत्ति-
कालेऽपि अन्तरितवृत्तिदीर्घायैवेत्युक्तं भवति । उभाभ्यां स्व-चत्तिय-
वृत्तिभ्यां कृषिगोरचमिति वैश्ववृत्तिप्रदर्शनार्थं तेन वाणिज्यमपि
गात्मम् ।

जोविकामिति अश्विहोचं जुहोतीतिवत् प्रत्यवायकृत्यपेत्रथा
कर्मलं । छष्टिश्चाच खयंकृताऽनुज्ञायते । खकीयाद्या अनाप-
द्वृत्तिलज्जानात् ।

अत्यापत्काले ब्राह्मणस्तेत्यनुवृत्तौ—

गोतमः—

याजनाधापनप्रतिग्रहाः सर्वेषाम् । पूर्वः पूर्वो गुरुः ।
तदभावे चत्रियवृत्तिः । तदलाभे वैश्यवृत्तिः । सर्वेषाम्-
प्रशस्तानामपि ॥

वशिष्ठः—

कामं वा खयं कष्टोत्पाद्य तिलान् विक्रीरन् । नत-
याज्ययाजनं प्रतिनिषिद्ध-प्रतिग्रहेणस्तौति ।

अथाप्यदाहरन्ति—

अग्नय इव दौधन्ते जपहोमैर्द्विजोन्माः ।

प्रतिग्रहेण ग्राम्यन्ति उटकेनाग्नयो यथा ॥

प्रतिग्रहेण निषिद्धेन ।

गङ्गान्तिखितौ,—

आपत्काले ब्राह्मणस्य मातापितृमतो बहुभृत्यस्यानन्तरिका-
वृत्तिरिति विकल्पः । तत्र ब्राह्मणेषु चरित्रगुणसम्बन्धवृत्ते-
दर्शक्यमाख्यातं यद्युयुक्ते स धर्मस्तस्यानन्तरा वृत्तिः चाचोऽभि-
निवेशस्तयाणां व्यावृत्तौ याजनाधापनप्रतिग्रहाणाम् । एवमप्यजीवन्
वैश्यवृत्तिमेवोपजीवेत् ।

विकल्पो विमर्शो निश्चय इति यावत् । अनापत्काले

ब्राह्मणवृत्तिरपि आपत्काले अनन्तरवृत्तिरिति व्यवस्थितविकल्प
इति हस्तायुधः ।

क्षाचोऽभिनिवेशः क्षचियवृत्तिनिष्ठता शिलोऽकाद्यनन्तरं युधः
तदसम्भवे क्षचियवृत्त्या वापत्काले इसाधुध्यः प्रतिगृहीयात् । वृत्ति-
खङ्करं न कुर्यात् । कर्म-वर्षसङ्करं न कुर्यात् । कुलशुद्ध्यर्थ-
मापत्काले वैश्वदृत्यसम्भवे असाधुरिह अत्प्रतियहः क्षायाद्यपेक्षया
अपकृष्टः, “अथान् खधर्मो विगुणः, इति विगुणप्रतिप्रहादेः
अष्टत्वाभिधानं शङ्कादिप्रतिग्रहादिविषयम् ।

आजनाध्यापनप्रतिग्रहानुवृत्तौ—

बौधायनः,—

तदशक्तौ क्षचधर्मेण जीवेत् प्रत्यनन्तरत्वात् ।

नेति गोतमः,—

न हास्यार्थमपि ब्राह्मण आयुधमाद्धीत ।

अत्युग्रो हि क्षचधर्मो ब्राह्मणस्य ।

अथायुदाहरन्ति—

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सवर्णानाञ्च सङ्करे ।

गृहौयातां विप्र-विश्वौ शस्त्रं धर्मव्यपेक्षया ॥

वैश्ववृत्तिरनुष्टेया क्षचधर्मेण शस्त्रधारणादन्येन धर्मार्थमेव

ब्राह्मणस्य शस्त्रधारणविधानात् ।

क्षाचेण धर्मेणाजीवेत् विश्वां वायापदि द्विजः ।

निस्त्रौर्यार्थं समुत्सृज्य पाव्यात्मानं भवेत् पथि ॥

विशां वेति कर्मणेयत्रानुषङ्गः । निष्ठौर्यार्थं पदमिति विप॑-
रौतानुषङ्गः । अर्थं दृत्तिविनियुक्तं मसुत्सृज्य व्यक्ता आत्मानं
पाच्य पावचिला पथि भवेत् स्वर्धमाचरेदित्यर्थः ।

नारदः—

आपत्वनन्तरार्ह दृत्तिब्राह्मणस्य विधौयते ।
वैश्यवृत्तिस्तत्सोक्ता न जघन्या कथञ्चन ॥
न कथञ्चन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् ।
दृष्टलः कर्म ब्राह्मण्ये पतनौये हि चैतयोः ॥
उत्कृष्टच्च निकृष्टच्च द्रयोः कर्म न विद्यते ।
मध्यमे कर्मणौ हिला मर्वसाधारणे हि ते ॥
आपदं ब्राह्मणस्तीत्तर्वा-क्षच्चवृत्त्यज्जितैर्धनैः ।
उत्सृज्य क्षच्चवृत्तिं तां क्लवा पावनमात्मनः ॥
तस्यामेव तु यो दृत्तौ ब्राह्मणो रमते रसात् ।
काण्डपृष्ठस्तुतो मार्गात् सोऽपांक्तेः प्रकौर्त्तिः ॥
अनन्तरा मन्त्रिहिता जघन्या शूद्रदृत्तिः । दृष्टलस्येदं वार्षलं
पतनौये पतनकर्तृभूते क्लायलुटो बज्जलमित्यनेन कर्त्तरि अनौय-
प्रत्ययः । मध्यमे क्षच्चियवृत्ति-वैश्यवृत्त्यात्मके कर्मणौ । काण्ड-
पृष्ठो ब्राह्मणाधमः ।

१ (ग) विपरिणातानुषङ्गः ।

२ (ख) (ग) आपदनन्तरम् ।

३ (ख) मूले कर्म वा ब्राह्म । (क) कर्म न ब्राह्मम् ।

४ (ग) क्षच्चवृत्त्यादृते जने । ५ (ग) सदा

बृहस्पतिः,—

कुमौदि कषि-वाणिज्यं प्रकुञ्जैतास्त्वयंकृतम् ।
 आपत्काले स्वयं कुर्वन्नैनसा युज्यते द्विजः ॥
 लभ्यताभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांशापि पूजयेत् ।
 ते हृष्टास्तस्य तं दोषं ग्रभयन्ति न मंशयः ॥
 तद्वोषं कुमौदादिवृत्तिकृताधर्मम् ।
 वणिकुमौदि दद्यात्तु वस्त्रगोकाङ्कानादिकम् ।
 छषिवलोऽन्नपानानि यानश्चासनानि च ॥
 पश्येभ्यो विश्वकं दला पशुवर्णादिकं शतम् ।
 वणिकुमौददोषः स्यात् ब्राह्मणानाङ् पूजने ॥

महाभारते,—

फलाच्छुल्काच्च वसनान्मृदुत्तिग्रधाच्च भोजनात् ।
 अपरप्रेष्यभावाच्च ऊर्झमिच्छन् व्रजत्यधः ॥
 अपरप्रेष्यभावः स्वातन्त्र्यमाचम् ।

॥ इति गृहस्थरनाकरे आपहृत्तिरङ्गः ॥

अथ छषिः ।

तत्र मनुः—

वैश्यवृत्त्या तु जीवंसु ब्राह्मणः चचियोऽपि वा ।

हिंसाप्राचां पराधीनां छषिं यद्गेन वर्जयेत् ॥

छषिं साधिति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता ।

भूमिं भूमिश्यांस्यैव हन्ति काष्ठमयोसुखम् ॥

भूमिश्यान् भूम्याधारशाचिकौटादीन् । अयोमुखं फालवत् ।

वैश्यवृत्त्याऽपि जीवज्ञां ब्राह्मणचचियाभ्यां वैश्यवृत्त्यन्तरामभव
एव छषिः कार्येत्यर्थः ।

बौधायनः—

छषिर्वैद्विनाशाय वेदः छषिविनाशक्त ।

गक्तिमानुभयं कुर्यादग्रक्षु छषिं त्यजेत् ॥

हारीतः—

सहस्रं खाङ्गलं तद्वाद्वाणे न विद्यते ।

आपद्याचरितलाद्यदि कुर्याद्यथार्थम् । यथार्थं यावदाप-
निस्तोर्यते तावदनिकमेष ।

बौधायनः—

प्राक् प्रातराकर्षी स्यात् । अस्यूतनासिकाभ्यां समुक्ताभ्यामतु-
दञ्चवया सुहस्र्युद्धरभ्युच्छब्दवयन् ।

बृहस्पतिः—

विदधीत गवाभ्यासे तथा राजपथस्य च ।

ऊषरं मूषिकाव्याप्तं चेचं यद्गेन वर्जयेत् ॥

गर्त्तानुपं सुसेकच्च समन्नात् चेत्रसंयुतम् ।

सुक्षेपच्च तथा काले वापद्यन् फलमन्मुते ॥

हारीतः,—

आपसु च क्षणिं प्राङ्गः । क्षणिवेदायोजनवदायोज्य वाल-
वृद्धक्षणात्तादौन् वर्जयेत् अदौर्ध्वेणप्रतोदेन श्वेवाहयेत् । यष्टि-
सुश्विलोऽपारनिजानुयोक्तौर्दीर्घवणाक्रोशनप्रभृतिभिर्भिस्तान् पर्वसु
न सन्धिवेलयोर्वाहयेत् ।

द्विहलणते वा परियोगोऽवस्थज्य मोक्षणं लद्वरच्छायायां
पानाहारादौन् दद्यात् । क्षमि-कौट-किलीतक-दंश-भग्नक-
माचिका-निवृत्ति-स्फुर-शौतवातोष्णाभिर्वर्षष्ठूरणकर्णकण्ठूथन-
धूपाग्निवात-प्रच्छन्नसमुपस्तीर्णादिषु च गोपयेत् । सन्न-भग्न-
विलग्नात्तान् औषध-यवस-लवण-स्वेहादिषु यथार्थं पवल-लवण-
मर्द्दनपुलाकाभिहारेषु बलिहोमादौन् कुर्यात् ।

देवलः,—

स्वालाऽनुङ्गोऽलङ्घत्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

मौरभेयाणां पुण्यमिति षड्गां राज्ञे दत्त्वा पञ्चमात्
ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

अथाप्यत्रोदाहरन्ति ।

युपोऽयं निहितो मध्ये भेदिनामेह कर्षकैः ।

तस्मादतन्त्रितो दद्यादन्नधान्यार्थदच्छिणाः ॥

भूमिं कष्टोषधिं किला हला कौटपिष्ठौङ्गिकान् ।

पुनर्निति खलु चज्ञेन कर्षका नाच संशयः ॥

आयोजनवत्— आयोजनमश्चिद्यने गृह्णोक्तव्यदत् । आर्तः पिपासार्तः । आदिशब्देन रोगादियहणम् । वाह्येहुषभानिति शेषः । अरनिरिह प्रसृतिकनिष्ठाङ्गुलिहस्तः । द्रावणं चासार्थ-कशाद्युत्यां आक्रोशनं विषयत्वेत्यादिसाक्षेपभाषणम् । आदिशब्देन कशादारकतर्ज्ञनादियहणम् । द्विहस्तते पुनःकर्षणाथ परिघोगो हस्तस्य सम्बन्धं योगः तेन द्वितीयवाहनं पर्वादावपि कुर्वादित्यर्थः ।

अवस्थज्य हस्तादिना धूलिकर्द्मादौनपास्य स्तुदुवत् आश्वासय-चित् । किलीतको गवादिस्थलादिदेशोऽन्नवो रक्तपाची कौट-विशेषः । निवृत्तयस्तमराः स्तमरो गणचारिन्द्रुद्रमचिकाः क्षमि-कौटादिषु उपद्रवहेतुषु अथायोगसुदरणादिभिर्गोपयेत् । सन्नो-उवसन्नः, विलग्नः पङ्कादौ सग्नः ।

अथार्थमेतान् भग्नादैन् औषधयवसादिषु भोजयेत् । पवनः स्त्रवनं । पुलाको यूपाद्यपनेयहेतुव्यापारः । अभिहारः खलाङ्गुह-प्रत्यानयनम् । सौरभेद्याणां पुण्यं कल्याणमस्त्रिति ब्राह्मणं भोजयेदित्यर्थः । षड्भागं राज्ञे ददेति ।

तदुकां वृहस्थतिना,—

राजे दद्याच्च षड्भागं देवतानाच्च विंशकम् ।

चिंशङ्गागच्च विप्राणां हृषिं हत्वा न दोषभागिति ॥

हारीतः,—

अष्टागवं धर्महस्तं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।

चतुर्गवं नृशंसानां दिग्गवं ब्रह्मधातिनाम् ॥

बालानां दमनचैव वाहनच्च न शस्ति ।

वृद्धानां दुर्बलानाञ्च प्रजापतिवचो अथा ॥

देवतः—

पुस्त्रोपघातं नस्तां वा वाहनानान् कारयेत् ।

वृद्धं युग्मं न युज्जीते जीर्णं व्याधितमेव वा ॥

ब्रह्मपुराणे,—

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभौ तथा ।

इन्द्रः प्रतीताः पर्जन्यः शेषश्चन्द्रार्क्षवक्षयः ॥

बलदेवो हलं भूमिर्षभौ रामलक्ष्मणौ ।

रक्षोन्नामौ जानकी सौता युग्मं गमनमेव च ॥

एते द्वाविंशतिः प्रोक्ताः प्रजानां पतयः शुभाः ।

गोमङ्गलेषु समूच्याः क्वचारम्भे महोत्सवै ॥

अर्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्माल्यैर्कैः पृथक् पृथक् ।

सदचिणैर्विधानेन होमैब्रह्मण्टर्पणैः ॥

ततः शाकुनसूक्तेन वाद्यशब्देन भूरिणा ।

हलेन वाहयेद्गुमिं स्थयं स्थातः स्खलङ्घृतः ॥

पूर्वात्तरां दिशं गच्छेत् क्रमात् पौरन्दरौ शुभाम् ।

क्वला प्रदचिणावर्त्तमैश्वान्यभिसुखोद्यतः ॥

विमुच्य वृषभौ बौजं पुरुषो लक्षणान्वितः ।

वृप्तः सुवासाः स्त्रग्नौ च सुवर्णजलसेचितम् ॥

सुवर्णपात्रे क्वला तु प्राङ्गुखो निर्बपेद्गुवि ।

उम्बा बौजञ्च तचैव भोक्तव्यं बन्धुभिः सह ॥

उत्सवश्चैव कर्त्तव्यो गौतवाद्यसमाकुलः ।

न षण्डं वाहयेत् धेनुं न गां भारेण पौडयेत् ।
न वाहनौयाः गिशिरे वृषभा यच्च कुचित् ॥
देवौपुराणे,—

सुक्षमं पृष्ठदेशे तु स्फन्ददेशे च यो वृषम् ।

वाहयेद्गुरुभारेण म तु भारशतं हरेत् ॥

रामायणे,—

ये दुर्बलं परिश्रान्तं बालिशः पापनिर्भयः ।

वाहयिथ्यत्यनज्ञाहं स गोप्तः पापमास्ति ॥

ग्रन्थं समये बलिनं वृषं यो वाहयिथ्यति ।

यासोपहारसंयुक्तं न म पापं प्रयास्यति ॥

वृहस्पतिः,—

कृशाऽतिष्ठूँ चुद्रच्च रोगिणं प्रपलाद्यनम् ।

काणं खक्षच्चै नादद्यात् वाह्यं प्राजः क्षीवलः ॥

इति गृहस्थरत्नाकरे कृषितरङ्गः ।

अथ ब्राह्मणस्यापहृतौ वाणिज्यम् ॥

तच्च मनुः,—

इदन्तु वृत्तिवैकल्यात्यजतो धर्मनैपुणम् ।

विट्पण्ष्मुहूतोद्घारं विवेयं वृत्तिवर्द्धनम् ॥

सर्वांच्चानपोहेत छतान्नच्च तिलैः सह ।

अश्मनो लवण्यैव पश्वो चे च मानवाः ॥
 सर्वज्ञं तान्त्रं रक्तं शाणचौमाविकानि च ।
 अपि वै खुररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥
 आपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः ।
 चौरं चौद्दं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
 १आरण्यांश्च पशून् सर्वान् दंडिणश्च वयांसि च ।
 मद्यं नौखिज्ञं लाचाज्ञं सर्वांश्चैकशफांस्तथा ॥
 चपु-शीशे तथा लौहं तैजसानि तु सर्वशः ।
 वालांश्चर्मांस्तथास्थीनि वसाः स्त्रावानि रोचनाम् ॥

धर्मनैपुणं खर्धर्मरचणकौशलम् । विट्पणं वैश्विकेयम् ।
 उदृतोद्धारसुदृत उद्धारः सारभृतो मांसादिर्यस्य तद्व्यम् । रमा
 अत्र कद्वज्ञादिषङ्गसान्यतमप्रधानानि इवाणि । अपोहेत वाणिज्ये
 त्यजेत् । कृताङ्गं पक्वान्नमिहाश्मनः पाषाणाः । रसलेनैव लवणा-
 निषेधमिद्दौ पुनर्लवणनिषेधयहणं तदधिकदोषयहणाच ।
 तान्त्रं तनुनिर्मितम् वस्त्रादि, रक्तमिह लोहितम् । शाणचौमा-
 विकानि लक्षोहितान्यथपोहेतेत्यपिशब्दाङ्गम्यते ।

सोमं सोमलताम् । चौद्रं माचिकम् । मधु मुष्यरसः ।
 दंडिणः शूकरादौन् एकशफानश्वादौन् । पशुपदादेव सर्व-
 पशुनिषेधे लभ्ये पुनर्दंशैकशफयहणं तदाणिज्यदोषोत्कर्षद्योतनार्थं,
 स्त्रावानि स्त्रायूनि ।

१ (क) (ख) पुस्तकद्वये वारण्यानिवादि पंक्तित्रयं पतितं ।

२ (ग) ज्ञापनार्थं ।

हलायुधेन तु विट्पण्णमुद्भूतोद्भारं विक्रीयं वित्तवद्धनमिति
विधिखण्डतयैवावधारितं व्याख्यातञ्च उद्भूतोद्भारं निषिद्धंवर्ज्यं
विक्रीयमेवेति ।

याज्ञवल्क्यः,—

फलोपल-चौम-सोम-मनुष्यापूप-वौहधः ।

तिलौदन-रस-चारान्^१ दधि चौरं दृतं जलम् ॥

शस्त्रासवं मधूच्छिष्टं मधु लाचाऽप्मवर्हिषः ।

मृच्छर्ष्य पुष्पं कुतपं केशं तक्रं विषं चित्तीः ॥

कौशियं नौलं लवणं मांसैकशफशौशकान् ।

शाकान्यौषधिपिण्डाकं पशुगन्धांस्तथैव च ॥

बैश्यदृच्याऽपि जीवस्तुं विक्रीणौत न जातुचित् ।

उपलोद्धं मणिः । अग्नशब्दश्वार्घे एतदन्यपरः । वौहत्
शुहच्चादिः । चारं यवच्चारादि । कुतपो नेपालकम्बलः ।

अविक्रीय-इत्यधिकारे यमः,—

कुसुभजारिकेलञ्च वृन्ताकं पौत्रिकन्तथा ।

सोमः श्वेशातको यज्ञस्त्रोयं धर्मस्य सर्वंगः ॥

शङ्खंलिखितवाक्ये चातोऽधिके पानक्षण्णाजिने निषिद्धे
लिखिते ।

ब्राह्मणानुवृत्तौ गोतमः,—

तस्यापण्णं गन्धरसं कृतान्नमाषचौमाजिनानि । रक्तनिर्णिके

१ वृच्चित् रसक्षोऽं ।

२ मूले जीवन्नो विक्रीणौत कदाचन ।

वाससौ चौरं मूलकं फलमौषधम् । मधु-मांस-दणोदकापथानि
पशवस्त्रं हिंसासंयोगे पुरुषवशाकुमारौ वेहतस्य नित्यं भूमि-
ब्रौहियवाऽवयस्य ऋषभं धेन्वन्दुहस्तैके ।

अपथं विषादि । वशा वन्ध्या गौः । कुमारौ अख्यवया
गौः । वेहत् गर्भघातिनौ गौः । ऋषभं आधानसमर्थो ऋषभः ।
तदन्योऽनुडुहपदेनोक्तं इत्यपैनस्तत्यम् ।

आपस्तमः—

अविहिता वाणिज्या ब्राह्मणस्य । १८दि व्यवहरेत् पण्डानामप-
ण्डानि व्युदस्त्वन् । मनुश्चान् रसान् (रागान्) गन्धानन्दं चर्मं गवां
वशां सेशचर्मादि तोशकौले पिण्डिलिमरौचे । धान्यं मांसमायुधं
सुकृताशास्त्रं तिलतण्डुलांस्त्वेव धान्यस्य विशेषेण न विक्रीणीयात् ।

पण्डानामपण्डानि विक्रेतव्यानामधे अपण्डानि अनर्हविक्रेयाणि
व्युदस्त्वन् परिहरन् क्षेशचर्मादि सन्धानहेतुर्द्वचनिर्यासः । तोशा
ईषदिस्तु बीजं कौलं मद्यजनकमन्दं सुकृता सद्विहिता धान्यस्य
मधे तिलतण्डुला इत्यर्थः ।

पैठीनमिः— विद्यापूर्तमिष्टं गावः शङ्खस्त्रं ऊर्णवस्त्रे ति
विक्रेयाणि ।

अविक्रेयाणि ब्राह्मणेत्यनुवृत्तौ—

उग्रानाः— शुक्रि-विष-तुष-कुतप-सखिल-सोम-गन्ध-क्षौम-
रक्तवस्त्र-कौशेय-चर्मकम्बलप्रभृतौनि ।

बौधायनः—

पितॄन् वा एष विक्रीणीते अस्तिलान् विक्रीणीते । प्राणान्

वा एष विक्रीणीते यस्तदुलान् विक्रीणीते । सुकृतं वा एष विक्रीणीते यः पणमानो दुहितरं ददाति ।

अपष्टमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठाद्यः—

धान्यानान्तिलानाङ्गः ।

ऋचाष्टाहरन्ति ।

भोजनाभ्यञ्जनादानाद्यदन्त्यत्कृते तिलैः ।

कृनिर्भूत्वा म विष्टायां पितृभिः मह मज्जति ॥

रसगन्धतिलानाञ्च लाचालवण्णपर्पिषाम् ।

भू-गोऽग्निच्चौरसेषाणां तैलाश्वजलवाससाम् ॥

मांस-कृष्णाजिनानाञ्च विक्रेता सर्वविक्रीयौ ।

खेहद्रव्य—रसानाञ्च सत्त्वानां जीवतामपि ॥

विक्रेता दानपुण्णानां प्रोच्यते भूणहा बुधैः ।

वक्ता च दानपुण्णानां शपथे मुण्णविक्रीयौ ॥

तपुशीशायसानाञ्च धात्रूनामपि सर्वशः ।

वज्र-शुक्रि-प्रवालानां मणीनां मार्चिकस्य च ॥

मया दत्तं गोभूहिरण्यादि अन्यद्वा सुकृतं कृतं नश्यत्यिर्थः ।

महाभारते,—

विक्रीय हीह सोमस्य गर्हयन्ति मनौषिणः ।

प्रतिरूपककर्ता च भूणहा सोऽपि कथ्यते ॥

खेहद्रव्यं तिलादि । प्राणवतां दानपुण्णानां शपथकरणे

वक्त्रेत्यन्ययः ।

ये चैनं क्रीणते तात ये च विक्रीणते जनाः ।

ते वै वैवस्तुतं प्राप्य रौरवं यानि सर्वशः ॥
क्रीणते वाणिज्यार्थमिति प्रकरणात् । तातेति समोधनम् ।
क्षागलेयः,—

न वेदविक्रयं कुर्यादग्निविक्रयमेव च ।
यो धर्मविक्रये पुंसां नरकः सोऽन्नं जायते ॥
तस्मान्न विक्रयो धर्मयः अग्निहोत्रे तथैव च ।
प्रख्यापनं प्राध्ययनं प्रश्नपूर्वः प्रतियहः ॥
याजनाध्यापने वादः षष्ठिधो वेदविक्रयः ।
अग्निहोत्रोऽन्नाग्निचयपरः । प्रख्यापनं सुविद्याया अतिशयेन
कथनं । प्राध्ययनं अनन्यायेऽप्यध्ययनम् । प्रश्नपूर्वः प्रतियहः
कियदनेन पठितं किं कुलमस्येति पृष्ठा यद्वैयते । यदार्थं वेद-
रागिभस्त्रिलितं पठसि तदेदं दास्यामीत्यन्ये । याजनाध्यापने
भृतियहणपूर्वके । वादोऽन्नं पणयहणपूर्वकः ।

भविष्यपुराणे,—

वेदविक्रयजं नेष्टुं स्त्रिया यच्चार्जितं धनम् ।
न देयं पिण्डेवेभ्यो यच्च क्लीवात् खगाधिप ॥
अनुयोगेन यो दद्यात् ब्राह्मणाय प्रतियहम् ।
स पूर्वं नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥
वेदाचराणि यावन्ति नियुज्ञ्यादर्थकारणात् ।
तावतौ भूणहत्या वै वेदविक्रयवाप्नुयात् ॥
यमः— गवां विक्रयकारौ तु गवि रोमाणि यानि तु ।
तावत वर्षसहस्राणि गवां गोष्टे क्षमिर्भवेत् ॥

शङ्ख-लिखितौ,—

न विक्रीणोद्यादविक्रीयाणि । तिल दधि शौद्र-लवण लाचा-
मस्य-मांस-कृताज्ञ-स्ली-पुरुष-हस्त्यश्च-गो-वृष-गन्ध-रस-चौम-कृष्णा-
जिन-सोमोदक-नौलविकथात्मदः पतति ब्राह्मणः ।

नौलमिह नौलवस्त्रादद्यः ॥

मनु-हारीतौ,—

मद्यः पतति मांसेन लाचथा लवणेन च ।

त्वयेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः चौरविक्रियात् ॥

इतरेषान्तु पश्चानां विक्रियादिह कामतः ।

ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥

पतति अतिशयितपापो भवति । न तु तस्य ब्राह्मण-
कर्त्तव्यकर्मानधिकारः । तस्य ब्रह्महत्यादि-पञ्चकान्यतम-साध्य-
लात् । शूद्रो भवतीत्यपि निन्दातिशयद्योतनाय ब्राह्मणस्य शूद्रला-
सम्भवात् । इतरेषामेतदाक्योक्त-मांसादिचतुष्कातिरिक्तानाम् ।
नियच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ।

हारीतः,—

यस्तु समृद्ध्य सम्भारं दुर्भिंचं समुदीचते ।

हौनार्धमानदाता वै प्राप्तो दुर्भिंचकण्ठकः ॥

हौनसङ्करमानैश्च चश्चैव हरते मलम् ।

स मलः प्रोच्यते प्राज्ञैः प्रजानां मलहारकः ॥

हौनार्धमानदाता हौनार्धण मानेन बङ्गमूल्यं गृहीता विक्रेते-
त्यर्थः । दुर्भिंचकण्ठकः दुर्भिंचे लोकशत्रुः । हौनसङ्करमानैः

हीनेनार्थेन सङ्गरेणापद्रव्यमिश्रेण मानेनेति विशेषणेन सेय-
द्रव्यात्मताहेतुना एतैर्चो हरेत् । मत्तं मखिनद्रव्यं पापहेतुत्वात् ।

मनुः,—

कामसुत्पाद्य कृत्यान्तु खयमेव कृषीवलः ।

विक्रीणौत तिलान् इद्धान् धर्मार्थानचिरस्थितान् ॥

इद्धानपद्रव्यशूल्यान् धर्मार्थान् धनसाधावश्यकधर्मसिद्धा-
र्थान् । अचिरस्थितान् अर्थाधिक्यार्थाय चिरमनवस्थितान् ।

तदुक्तं नारदेन,—

अशक्तौ भेषजस्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च ।

यद्यवश्यन्तु विक्रियालिला धान्येन तत्समाः ॥

रसा रसैर्निर्मातव्या नवेवं लवणं रसैः ।

कृतान्नज्ञाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥

निमातव्याः परिवर्त्तनीयाः । कृतान्नमोदनशक्तादि ।

गोतमः,—

विनियमस्तु रसानां रसैः पशुनाञ्च लवणकृतान्नयोलिलानाञ्च
समेन आसेन तु पक्षस्य सम्प्रत्यर्थः ।

रसानां कृतादौनां रसैस्तैलादिभिः पशुनाञ्च पशुभिरिति
शेषः । लवणस्य रसव्यतिरिक्तेन केनापि समेन कृतान्नस्य केनापि
समेन कृतान्नेन तिलानान्वान्येन समेन आसेन तु पक्षस्य सम्प्र-
त्यर्थः । तात्कालिकावश्यककार्यार्थम् ।

यमः,—

न तिलास्तैलतां यान्ति न गावो यान्ति चौरताम् ।

रसास्तेषां न विज्ञेया यथा गावस्तथा तिलाः ॥

हारौतः—

नियमस्तु रसादीनां विक्रयो नैव दुष्टति ।

यज्ञार्थदक्षिणार्थच्चै प्रजापतिवचो यथा ॥

योऽयं नियतविनिमयस्त्वपो विक्रयः स यज्ञार्थं दक्षिणार्थच्च
कृतो न दुष्टति ।

वशिष्ठः—

रसा रसैः समतो हीनतो वा निमातव्या नत्वेव लक्षणं रसैः ।

तिल-तण्डुल पक्षाद्वं विद्या मनुष्याङ्गं विहिताः परिवर्त्तकेन ।

समतो हीनतो वा इति छत्रोदान्तान्तभि तेन ममैर्यूनैर्वा
परिवर्त्तनौद्या रसाः । नत्वधिकं याह्वाभिर्यर्थः ।

तिलतण्डुलालुवृत्तावापस्तम्बः,—

१ विहितश्चैषां मिथो विनिमय अन्वेन चाक्षस्य मनुष्याणां
मनुष्यैः, रसानां च रसैः, गन्धानां च गन्धैः, विद्यया विद्यानाम् ।
अक्रीतपण्डेयवहरेत् । मुञ्चवल्वजैर्मूलफलैरुषेणकाष्ठैरविकृतैर्नात्यन्त-
मनुरभेत् । तच वृत्तिं प्राप्य विरभेत् ।

अक्रीतपण्डैः क्रयव्यतिरिक्तप्रकारोपपन्नैः व्यवहरेत् विक्रयं
मध्येत् । लणकाष्ठैरित्यनेनोपात्तयोर्मुञ्चवल्वजयोः पुनरपादानं
विक्रयस्यातिशयाभ्यनुज्ञानाय नात्यन्तमनुरभेत् । नात्यन्तमध्यं
कुर्यात् । वृत्तिं मुख्याम् ।

१ (ग) दक्षिणानां । २ मूले— अविहिताः ।

३ मूले अन्वस्येत् ।

बौधायनः,—

हणकाष्ठमविज्ञतं विज्ञेयम् ।

अथायुदाहरन्ति ।

पश्ववश्वैकतोदन्ता अश्वा च लवणोद्गृह्णतः ।

एतद्ब्राह्मण ते पण्डितन्तुश्वारजनौकृतः ॥ इति ।

अश्वा पाषाणः, लवणोद्गृह्णतः लवणादन्यः । अयज्ञाभ्यविक्रयो-
त्यन्तापदि । सत्यन्तरे लवणाश्वनोर्द्योरपि निषेधात् ।

अरजनौकृत कुसुमादिभिर्न रक्तौकृतः ।

नारदः,—

ब्राह्मणस्य च विक्रीयं शुष्कं दास त्वणानि च ।

गन्ध्रद्व्येरका वेच मूल तृखकुशाद्वते ॥

खयं विशीणं विदलं फलानां वदरेऽग्निं ।

रचुः कार्पासिकं सूचं तच्चेदविज्ञतम्भवेत् ॥

एरका त्वणविशेषः । तूलं शाख्यादिः । विदलमिह वस्त्रलभम् ।

शङ्खलिखितौ,— शुष्ककाष्ठ वदरेऽग्नदविल्वकार्पासिकसूचै-
रविज्ञतैर्द्वयमाहरेत् ।

हारीतः,— पूर्वदृत्तिम्बजीवन् शुष्ककाष्ठविक्रयं कुर्वीत ।
गा एव वा रचेत् ।

शङ्खलिखितौ,— आपद्धतो ब्राह्मणः कामं जिजौविषुरेकान्तरितां
दृत्तिमास्याय पण्डिति ब्रूयात् । सकृदेवोक्तमूल्यमिच्छेत् ॥

इति गृहस्थरत्नाकरे वाणिज्यतरङ्गः ॥

अथ पाशुपाल्यम् ।

तत्र शङ्खलिखितौ,—

गावो रक्षेत् तासु पौतासु पिवेत् । अवतिष्ठन्तीषु पविश्चेत् ।
 न स्थं सुखापयेत् । न शनैराद्र्गशाखया पृष्ठतोऽभिहन्यात् ।
 नातीर्थेन विषमेनान्योदकेऽवतारयेत् बाल-बृहू-कृष्ण-रोगात्तर्ता:
 शान्ता उपासीत । शक्तिः प्रतीकारं कुर्यात् । गवामेष
 धर्मोऽन्यथा विस्तवः ।

उपासीत परिचरेत् । गवामेष धर्मो न तदन्यरक्षणीयानाम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

परिभृत्याऽय गा मोहादवौचिनरके नरः ।
 गोभिर्निश्चासनिर्भिन्नो दद्यते नरकाग्निना ॥
 तस्मान्मार्गं नदेन्तासु चौरिवृक्षोत्थवस्त्रालैः ।
 हे श्रीमातस्त्रं मां पाहि वत्सायेति ब्रुवन् वचः ॥
 गोब्राह्मणार्थं संयामे निहतः शाङ्करं पदम् ।
 योऽपि कश्चिन्नरो याति किं पुनब्राह्मणादयः ॥

इति गृहस्थरत्नाकरे पाशुपाल्यतरङ्गः ॥

अथ ब्राह्मणस्यापहत्तौ कुशीदम् ।

तत्र नारदः,—

आपदं निस्तरे दैश्यः कामं वार्दुषिकर्मणा ।

आपत्स्खपौह॑ कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्दुषम् ॥

एवच्च कष्टतरासु आपत्स्वेव कुशीदस्य ब्राह्मणे अवसरः ।

पैठीनसि:—

लोके ब्राह्मण-राजन्यौ वार्दुषिकं न दद्याताम् ।

अथायुदाहरन्ति ।

समर्थं धनसुदृत्य॑ महार्थं यः प्रथच्छति ।

स वै वार्दुषिको ज्ञेयो ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

समर्थमन्त्यफलं, उदृत्य उद्भारं क्लावा, महार्थं वज्जफलम् ।

तथाच बौधायनः,—

यः समर्थं गृहीत्वार्थं महार्थं सम्यथच्छति ।

स वै वार्दुषिको ज्ञेयः सर्वधर्मेषु गर्हितः ॥

यमः,—

समर्थं पश्यमाहत्य महार्थं यः प्रथच्छति ।

स वै वार्दुषिको ज्ञेयो ये च वृद्धा प्रयुज्जते ॥

समर्थमिह यथाप्रचरन्मूल्यं महार्थज्ञेह प्रचरन्मूल्याधिकमूल्यं
वृद्धा शास्त्रानुज्ञातवृद्धा । अर्धमिति ग्रेषः । वाणिज्या-कुशीदयो-
रापद्यपि अनुज्ञाने एवंविधयोर्निषेधः ।

वृहस्पतिः—

भागाय द्विगुणादूर्ध्वं चक्रवृद्धिस्य गृह्णते ।

मूलच्छ सोदयं दद्यात् वार्दुष्यं तद्विगर्हितम् ॥

भागोऽत्र द्विगुणमृत-धनाधिकवृद्धिग्रहणम् । चक्रवृद्धिः
कलायासेव या कला । सोदयं यावद्यत्तं तावतोऽधिकं मूलं तेन
यदाऽत्यं मूलं दला तदेव सोदयं बोद्धव्यम् १(मूलत्वेनैव मूल-
ग्रहणसमये गृह्णाति सोऽपि वार्दुषिरित्यर्थः) ।

नारदः—

वृद्धिस्य योक्ता धान्यानां वार्दुष्यं तदुदाहृतम् ।

अत्र शास्त्रानुसत्तवं बोद्धव्यम् ।

पैठीनसिः । वार्दुष्यं परिहरेत् ।

अनायुदाहरन्ति ।

वार्दुषिभूषणहा चैव तुलायामवरोपितौ ।

अतिष्ठद्वज्ञहा कोशां वार्दुषिः समकर्त्यत ॥ इति
वार्दुषिश्चाच पूर्वसुक्तः ।

वृहद्वज्ञनन्तरं लघुहारीतः—

ब्रह्मणं वृद्धिजीवच्च तुलायां समधारयन् ।

अतिष्ठद्वज्ञहा कोशां वृद्धिजीवख्यकर्त्यत ॥

मनुः—

न पापं ब्रह्महत्येणां न पापं गुरुहिंसके ।

न पापमधिदावेणां न पापं वृषलौपतेः ॥

१ (ग) पुस्तके () चिह्नितांशः अधिकः पाठः ।

सर्वपापाधिकां वृद्धिं भूणन्ना समतोलयत् ।

ब्राह्मणः चचियो वापि वृद्धिं नैव प्रथोजयेत् ॥

कामन्तु सुखधर्माद्यं दत्वा पापौयसेऽत्यक्रम् ।

वृद्धिं निन्दितां धर्मार्थमवश्यकत्याद्यं पापौयसे हौनजातीयाय
अत्यक्रमत यावतो धनस्य वृद्धा अवश्यकर्त्तव्यसिद्धिः तावता ।

ब्राह्मण-चचियावित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः—

कामं वा विलुप्तकृत्याय पापौयसे दद्याताम् ।

पैठौनसिः—

कामन्तु पापौयसे दद्याद्गेत्येके । न ज्यायसौं वृद्धि-
सुपाददौत न लेव कनौयसौम् ।

दशपणसंख्या एकसौ पापौयसे दद्यादिवर्यः । वृद्धेरधिकत्व-
मत्त्वपतञ्च शास्त्रानुमत-वृद्धपेत्या । कनौयस्या वृद्धेर्निर्षिद्धेनोपा-
दानभावश्वककर्माननुकूलायाः ।

वशिष्ठः—

वशिष्ठवचनप्रोक्तां वृद्धिं वार्द्धेषिके इटणु ।

पञ्चमाषाढ्य विंशत्यामेवं धर्मो न हीयते ॥

विंशतिरिह कार्षपणानाम् । तत्र पञ्चमाषाढ्य वृद्धिर्याह्वा ।
माषाढ्य-माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षपणस्य तु ।

इति नारदवचनान्वेयाः । इथञ्च वृद्धिः प्रतिमासं याह्वा ।

अशौतिभागं गृह्णौयान्नासादार्द्धेषिकः शते । इत्युक्तेः ।

बृहस्थतिः—

अशौतिभागो वद्धूत लाभो दिगुणतामित्यात् ।

प्रयुक्तं सत्तभिर्वैस्त्रिभागोनैर्न संशयः ॥

व्याख्याः—

सबन्धे भाग आश्रीतः साष्टभागः सलग्नके ।

निराधाने द्विकश्तं मासलाभ उदाहृतः ॥

आश्रीतौ प्रयौतितमः । अथसेव सलग्नके खकौ याष्टभाग-
सहितः । निराधाने वन्धकलग्नकधून्ये ।

द्विकं ग्रतं प्रगृहीत सतां धर्ममनुसारन् ।

द्विकं ग्रतं हि गृहानो न भवत्यर्थकिल्बिषी ॥

तथा द्विकमपि ग्रतं गृहानो नैव दोषभाक् ।

अत्र च सबन्धकावन्धकविषयतया विरोधपरीहारः ।

सबन्धे भाग आश्रीत इति व्याख्योक्तः ।

हारौतः—

पुराणपद्मविंशत्यां मासे अष्टपणा वृद्धिः । एवं षड्भिर्मासै-
शतुभिर्वैत्सरैर्द्विपर्यागतं सन्तिष्ठते । एषा धर्मवृद्धिन्नानया
धर्माच्छवते ।

पुराणमिह षोडशपणाः पणं काकिनीचतुष्टयम् । तथैव
प्रसिद्धेः । द्विपर्यागतं द्विगुणैभूतं सन्तिष्ठते न पुनर्वर्द्धत इति
आवत् ।

मनुः—

द्विकं चिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च ग्रतं समम् ।

मासस्य वृद्धिं गृह्णौ यादर्णानामानुपूर्वशः ॥

द्विकं द्वे वृद्धौ दीयेते यस्मिन् चतुषे तत् । एवं चिकाद्यपि
ममं तुल्यम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

अश्वीतिभागो वृद्धिः स्थानाभि मासि सबन्धके ।

वर्णक्रमाच्छ्रतं द्विचित्प्रत्यच्छकमन्यथा ॥

अन्यथा बन्धकलग्नकविरच्छेण ।

मनुः,—

नातिसंवत्सरौं वृद्धिं न वा दुष्टां पुनर्हरेत् ।

चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च आ ॥

अधिकानि च विवादरत्नाकर एव प्रपञ्चितानि तत्र इष्टव्यानि ।

हृहस्यतिः,—

वहवो वर्त्तनोपाया चतुषिभिः परिकौर्त्तिः ।

सर्वषामपि चैतेषां कुशीदमधिकं विदुः ॥

अनावृज्ञा राजभयान्मूषिकादैरुपद्धवैः ।

कृष्णादिके भवेद्वानिः कुशीदे सा न विद्यते ॥

इक्षुपचे तथा कृष्णे रजन्यां दिवसेऽपि वा ।

उष्णे श्रीतेऽतिवर्षे वा वर्द्धनं विनिवर्त्तते ॥

दिशं गतानां या वृद्धिर्नानापण्ठोपजीविनाम् ।

कुशीदं कुर्वतः सम्यक् साऽस्मिन् तस्यैव जायते ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे कुशीदतरङ्गः ॥

अथान्यापहतयः ।

तत्र मतुः—

विद्या शिल्पं स्तुतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।

धृतिर्भैक्ष्यं कुशीदत्त दश जौवनज्ञेतवः ॥

विद्या वेदविद्याव्यतिरिक्ता । शिल्पं चित्रादिकर्म ।

स्तुतिर्वितनम् । विपणिर्वाणिज्यम् । गोरक्ष्यकुशीदवाणिज्यानां

शोकनिवद्धुलमात्रेणोपन्यासः । वृत्तेश्वानापहृत्तिता ज्ञेया ॥

याज्ञवल्क्यः—

कृषिः शिल्पं धृतिर्विद्या कुशीदं शकटं गिरिः ।

सेवाऽनूपं नृपो भैक्ष्यमापन्तौ जौवनानि तु ॥

क्षागलेयः—

शकटं शाकिनौ गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।

अनूपं पर्वतो राजा दुर्भिते नव वृत्तयः ॥

शकटं धान्यादिवहनभारदारेण । शाकिनौ शाकवाटिका ।

जालं मत्याद्याहरणेन । अस्यन्दनसेकचावस्थानं व्याधिक्यविरह-

वृषादिलाभो दृत्तिः । वनं फलमूलाद्याहरणेन । अनूपं जलप्राथो

देशः स च विषशालूकाद्याहरणेन । गिरिस्तदसाधारणवस्त्राद्या-

हरणेन ।

गोतमः—

सर्वथा वृत्तिरशक्तावशेषद्वेष तदथेके प्राणसंशये तदर्णसङ्करा-

भक्ष्यनियमसु प्राणसंशये । ब्राह्मणः ग्रस्तमाददौत ।

सर्वथा प्रतिषिद्धवृत्ति-विक्रयवृत्ति-संकरादिभिः । अशक्तौ

अवश्यकार्य-कर्मसम्बन्धे अशौद्रेण शुद्रसाधारणोच्चिष्ठाशनाद्य-
न्वेन । तदपि शौद्रमपि कर्म । प्राणसंशये एके वृत्तिसम्बन्धे ।
आत्मनोऽवश्यभर्त्तव्यानाश्वेति शेषः । तदर्थसङ्करस्तेन शूद्रवर्णे
सङ्करः सहासनादिः । अभृत्यं लशुनादि नियमो निवृत्तिः,
तस्माभावोऽभृत्यनियमः । तेन प्राणसंशये वर्णसङ्करदोषो भृत्य-
नियमो नास्तीत्यर्थः ।

ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददौत प्राणधारणार्थमिति शेषः । सर्वथा
प्रतिषिद्धविक्रयादि-वर्णसङ्करादिभिरिति महार्थं हतोया । तेन
प्राणधारणासभवे ब्राह्मणेन सर्वथा प्रतिषिद्धविक्रयादिकमपि
शस्त्रधारणमपि कार्यमित्यर्थः ।

अङ्गिराः—

व्याधितस्य दरिद्रस्य कुटुम्बात्पञ्चुतस्य च ।

अध्वानं वा प्रपञ्चस्य भिक्षाचर्या विधीयते ॥

व्याधितलाद्यत्र सर्वथा पाकानुपपत्तिलक्षकम् ।

हारीतः—

चतुर्वर्णेषु वा भैक्ष्यसेकान्नं वा द्विजातिषु ।

खक्षेष्योपार्जितं भैक्ष्यं विधिना लनसूयया ॥

वायुतुल्यं प्रशंसन्ति चृष्टयो न्यायकोविदाः ।

खक्षेणा यथोक्ताआपनादिप्रयोजनेन । विधिना च
समाहत्य तद्वैक्ष्यमित्याद्यनन्तरोक्तप्रकारेण । वायुतुल्यं शुद्धतया ।

मनुः—

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि च षड्नम्नता ।

अश्वस्तनविधानेन कर्तव्यं हीनकर्मणः ॥

खलात् चेचादगारादा यतो वाऽप्युपलभ्यते ।

आत्मातयन्तु तत्स्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥

ब्रह्माखं न च हर्तव्यं चन्द्रियेण कदाचन ।

दस्तु-निक्षियथोः स्वर्णं न जीवन् हर्तुमर्हति ॥

अश्वस्तनविधानेन एकदिनमात्रोपयोगेन । दस्तुश्वौरः ।

निक्षियथो विहितक्रियारहितः । तयोर्ब्रह्मण्योरपहर्तव्यमित्यर्थः ।

तथा,—

अलिङ्गौ लिङ्गवेषेण यो वृत्तिसुपजीवति ।

स लिङ्गिनं हरत्येनस्तिर्थग्नोनौ च जायते ॥

चान्नवलक्ष्यः,—

वुभुक्तितस्त्वयं हिता धान्यमब्राह्मणाद्वरेत् ।

प्रतिगृह्य तदात्मेयमभियुक्तेन धर्मातः

प्रतिगृह्य गृहौला ।

हारीतः,—

आरोग्यवृत्तिः चिकित्सितसुपपति-वृष-वेशोपजीवनं वैतसा
वणिकू कैराटौ वार्द्धिकी अनृतौ कितवृत्तिं वाद-प्रैष्य-
तार्किकाश्ववृत्तिः, राजपौरुषं दम्भजीवनं कल्कवृत्तिः । परस्ता-
हरणं स्तेयवृत्तिर्वधवन्धोपपत्युजीववृत्तयश्वेताः किञ्चिष्ववृत्तयो
निरयानुशिष्टाः । पापयोनिषु जायन्ते तस्मान्नामद्वृत्तिः स्यात् ।

आरोग्यवृत्तिरौषधविक्रथवृत्तिः । चिकित्सितं रक्तप्रतिक्रिया-
वृत्तिः । उपपत्युपजीवनं स्वभार्याजारोपजीवनवृत्तिः । वृषोप-

जीवनं भाटकादिवृत्तिः । वेश्योपजीवनं मूल्येन स्त्रीसमर्पणम् ।
 वैतस्या नामवृत्तिः । वणिक् पण्यजीवनवृत्तिः । कैराटी अविक्रिय-
 विक्रियवृत्तिः । वाहूषिकी कुशीदवृत्तिः । अनृतवृत्तिः कपट-
 वृत्तिः । कितववृत्तिः द्यूतकारवृत्तिः । वादवृत्तिः कलहेन वृत्तिः ।
 प्रेषववृत्तिः सेवावृत्तिः । तार्किकोऽच कुहेतुवादवृत्तिः । आश-
 वृत्तिः छलादिना परद्रव्योपमद्वनवृत्तिः । राजपौरव्यं राज-
 भयकथनेनोत्कोचादानम् । दम्भजीवनं कल्कवृत्तिरिति सामा-
 नाधिकरणं दम्भस्य व्यक्ता हि कल्कता । च्छ्लेन परखाहरणं
 स्तेववृत्तिः । निरथानुशिष्टा नरकयातनां प्राप्ताः ।

देवलः—

चिकित्सां ज्योतिषं रूपं शकटं तिलपौडनम् ।
 सुरास्त्वलाञ्च नाजीवेत् पुचाचार्यत्वमेव च ॥
 लाचा-मञ्जिष्ठ-मांसानि मधुलोहविषाणि च ।
 आजीवन् वृषलोऽयार्यः कर्मणा तेन वर्जितः ॥
 रूपं वेशादिरूपवज्जौवनोपायः । शकटनिषेधो दुर्भिक्षं
 विना । पुचाचार्यत्वं आचार्यतया पुचाद्वनयहणम् ।

ग्रन्थालिखितौ—

नान्तरितां नाविशिष्टां नाधिकां न समां न हीनां न
 कुत्सितां नानर्थकारौ वृत्तिं लिपेत् ।

अन्तरितां वर्णकमेण व्यवहिताम् । यथा ब्राह्मणस्य वैश्य-
 वृत्तिः । अविशिष्टा सत्यतियहादौ सम्भवति असत्यतियहादिका ।
 अधिका स्तोत्राण्डुष्टवर्णसम्बन्धिनी । समा आवश्यककर्त्तव्योपसमर्थी ।

हीना श्रद्धसम्बन्धिनौ । कुत्तिता निष्वकर्मलेनोपात्ता । अनर्थकरी
वल्लवद्विनिष्टचेतुः ।

मनुः—

नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ।
न कल्यमानेव्यर्थेषु नात्तावपि यतस्तः ॥
प्रसङ्गेन गौतवाद्यादिना कल्यमानेव्यर्थेषु धनेषु सत्तु,
यतस्तोऽधिशस्तपतितादेः ।

लघुहारीतः—

अधिकारौ तु यो यस्य स दासस्तस्य कौर्त्तिः ।
तस्माद्विजोन्नमेनैतत्कार्यं कर्म न कर्हिचित् ॥
अधिकारौ तु यः पूर्तमिष्टं वा कर्म कारयेत् ।
स गच्छेवरकं धोरं यस्यार्थस्तस्य तत् फलम् ॥
इति जीवनार्थदत्तधनातिरिक्त-प्रभुधनेनाधिकारौ न धर्म-
माचरेदिति तात्पर्यम् ।

ब्यासः—

बृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिष्टः ।
अप्यकार्यशतं क्लवा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत् ॥
अकार्यशतं निन्दिता ब्रजिः ।

दत्तः—

दत्तौये च ततो भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम् ।
माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ॥
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्गं उदाहृतः ।

ज्ञातिर्बन्धुजनः चौणस्तथाऽनाथः समाश्रितः ॥
 अन्वेऽपि धनयुक्तस्य पोष्यवर्गं उदाहृतः ।
 ज्ञानविद्यश्च दातव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पोष्यवर्गं सदा भरेत् ।
 भरणं पोष्यवर्गस्य स्वर्गसाधनमुच्चमम् ॥
 नरकं पौडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ।
 स जीवति पुमानेको बङ्गभिर्योऽनुजीवते ।
 जीवन्तोऽपि मृतास्त्वये पुरुषाः सोदरभराः ॥
 बङ्गर्थं जीवते कैस्ति कुटुम्बार्थं तथाऽपरैः ।
 आत्मार्थं न च शकोति स्वोदरेणापि दुःखितः ॥
 अर्थसाधनं धनार्जनं, दौनः समाश्रित इत्येको बोधव्यः ।
 तेनादौनः समाश्रितोऽपि न तथा । अभ्यागतोऽचापबन्धौ
 यामान्तरादागतः । ज्ञातिः पितृबन्धुः । बन्धुर्मातृबन्धुः । अनाथः
 पित्रादिपोषकशून्यः । ज्ञानवित् वेदशास्त्रवेत्ता ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरेऽन्यापद्वितीयः ॥

अथ प्रतिग्रहविधिः ।

तत्र व्यासः—

द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोन्तमः ।
अथ राजादिपाचेभ्यो न तु शूद्रात् कथञ्चन ॥

भक्तः—

राजतो धनमच्छ्वेत् संसौदन् खातकः चुधाम् ।
याज्यान्तेवामिनो वापि नलन्यत इति स्थितिः ॥

याज्ञवल्क्यः—

राजान्तेवामि आर्येभ्यः सौदच्छ्वेद्धुनं चुधा ।
दस्मि-हैतुक-पाषण्ड-वकटतीख्य वर्जयेत् ॥
राजशब्दः चच्चिन्दनृपतिपरः ।

न राज्ञः प्रतिगृहौयादराजन्यप्रसूतितः ।

दूतिवचनात् ।

लोकरक्षनार्थमेव कर्मानुष्टायौ दभ्मौ । हैतुकः हैतुवादरतो
युक्तिवलेन सर्वत्र संशयकारौ । पाषण्डनस्त्वयौवाज्ञाः ।
वकवदस्य वर्तनमिति वकटतिः ।

नारदः—

अर्थानां भूरिभावाच देवत्वाच्च^१ महात्मनाम् ।
अथान् प्रतिग्रहो राजां नान्येषां ब्राह्मणादृते ॥
देवत्वं अष्टलोकपालांशत्वात् मन्वादिभिः संसुतत्वाच्च ।

१. क्वचित् देवत्वाच्च ।

ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावयेतौ धृतब्रतौ ।
 नैतथोरन्तरं किञ्चित् प्रजा-धर्माभिरक्षणात् ॥
 धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशुचीन् ।
 मेधसेव धनं प्राङ्गस्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः ॥
 अशुचिरिह कृतापराधः ।
 शुचैनामशुचैनाच्च मन्त्रिपातो अथाऽध्यसाम् ।
 समुद्रे समतां याति तदद्राजां धनागमः ॥
 अथाग्नौ संस्थितं दौसे शुद्धिमायाति काञ्चनम् ।
 एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजनि ॥
 खधर्मे ब्राह्मणस्तिष्ठन् वृत्तिमाहरते नृपात् ।
 नासङ्गः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणो विभवे सतिैः ॥
 अशुचिर्वचनाद्यस्य शुचिर्भवति पुरुषः ।
 शुचिश्चैवाशुचिः सद्यः कर्त्त राजा न दैवतम् ॥
 विदुर्य एवं दैवत्यं राजो ह्यमिततेजसः ।
 तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न ज्ञिष्यन्ते कथञ्चन ॥

शिलोऽक्षवृत्त्यनन्तरं भनुः,—

सौदङ्गिः कुर्यमिच्छद्विर्धनं वा पृथिवीपतिः ।
 याच्यः स्यात् स्नातकैर्विर्प्रैरदित्यस्यागमर्हति ॥
 अकृतज्ञ कृतात् चेत्वात् गौरजाविकमेव च ।
 हिरण्यं धान्यमन्नं पूर्वं पूर्वमदोषकृत् ॥

- १ मूले प्रजा धर्मेण इक्षतोः ।
 २ (क) वर्णेभ्यो नियमे सति ।

कुण्ठं सुवर्णरजताभ्यमन्यत् कांस्यादि । धनमदित्सन्
दातुमवाच्छन् व्यागमर्हति ।

तस्य राष्ट्रे न वस्त्रव्यभिति मेधातिथिः । अष्टात्मकाण्डं छतात्
छष्टात् । अन्नं पक्वम् ।

बौधायनः,— तस्य वृत्तिब्राह्मणच्चियवैश्यरथकारेष्वामं लिप्सेत
भिच्छेत वाग्यतस्तिष्ठन् ।

रथकारो माहिष्येण करणस्त्वया जातः । लिप्सेत अप्रार्थित-
भिति श्रेष्ठः । भिच्छेत पक्वाच्चभिति श्रेष्ठः ।

शङ्खंलिखितात्,—

भिच्छमाणो वा निमित्तान्तरं ब्रूयात् । न रङ्गावतारं कुर्यात् ।
न स्त्रौं नाप्राप्तव्यवहारानपर्याप्तसन्निधानाननुद्दिश्याच्च भिच्छेत ।

यदर्थं भिच्छेत तसेवार्थं कुर्यात् श्रेष्ठस्त्रिगम्भो निवेदयेत् ।
यो वाऽन्यः साधुतमस्तुस्मै दद्यात् ।

निमित्तान्तरं भिच्छाप्रयोजकं विवाहयज्ञादि । रङ्गो नृत्यादि-
स्थानं तदवतारे भिच्छार्थन्त्र गमनम् । अप्राप्तव्यवहारान् षोडश-
वषेनवयस्कान् अपर्याप्तसन्निधानान् दानायोग्यदेशकालस्थान्
अनुद्दिश्याच्च भिच्छानिमित्तं यज्ञविवाहाद्यतिरिक्तं निमित्तमन-
भिधाय भिच्छेतेति न स्त्रौमित्यादिभिरन्वीयते ।

मतुः,—

न राज्ञः प्रतिगृहीयादराजन्यप्रसूतिः ।

शूलि-चक्रि-ध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥

दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो धजः ।
 दशध्वजसमो वेगो^१ दशवेशसमो नृपः ॥
 सूना प्राणिवधस्यानम् । चक्रं मर्षपादिवहनस्थानम् । तदस्या-
 खौति चक्रौ । धजवान् शौणिकः । वेगोऽत्र गणिकावृत्तिः ।
 दशशूनासमहस्ताणि यो वाहयति शौणिकः^२ ।
 तेन तु त्यः सृतो राजा धोरस्त्वा प्रतियहः ॥
 यो राज्ञः प्रतिगृहीयात् लुभ्यसोच्छास्त्रवर्त्तिनः ।
 स पर्यायेण यातीमान्वरकानेकविंशतिम् ॥
 तामित्रमन्वतामित्सम् महारौरव-रौरवौ ।
 नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च ॥
 संजीवनं महावीर्यौ तपनं मम्पतापनम् ।
 संघातकञ्च काकोलं कुशूलैऽनुतस्त्रित्तिकम् ॥
 लोहशङ्कुमूर्च्छैषनु पन्थानं शाल्मलौ नदौम् ।
 असिपचवनञ्चैव लोहदारकमेव च ॥
 एतद्विदल्लो विद्वांसो ब्राह्मणा वेदवादिनः ।
 न राज्ञः प्रतिगृहन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्गणः ॥

अमः—

अराजन्यप्रसूतस्य राज्ञः सच्छन्दवर्त्तिनः ।
 धोरः प्रतिगृहस्त्वा मध्वाखादो विषोपमः ॥
 राजकिल्विष-दग्धानां विप्राणामकृतात्मनाम् ।

१ (क) समा वेश्या ।

२ (क) सौनिक ।

३ सूले कुद्धलं ।

खिज्ञानामिव बौजानां पुनर्जन्म न विद्यते ॥

तस्मात् प्रतिग्रहं राज्ञो वर्जयन्ति मनौषिणः ।

दैवतान्नैर्दिजान्नैश्च पुनरथाशयन्ति ते ॥

तथैव राजमहिषी-राजामात्यपुरोहिताः ।

पापेनार्द्धन् संयुक्ताः सर्वे ते राजधर्मिणः ॥

अक्षतात्मनां निन्दितराजप्रतिग्रहाचरणेन पुनर्जन्मश्रेष्ठवताम् ।
दैवतान्नैरित्यादि देवस्त्र-ब्राह्मणस्त्राभासपि वरमात्मा पौष्ट्रणौयो
न तु राजप्रतिग्रहेणेति तात्पर्यार्थः ।

हासीतः—

दशशूना-सहस्राणि अक्षा राजा करोति वै ।

तान्येव कुरुते राजौ घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥

अर्द्धार्द्धल्लु ततोऽमात्यः सेनानी-दण्डनायकौ ।

तदर्द्धार्द्धमथार्द्धार्द्धमाश्रितोपाश्रितेषु च ॥

अङ्गिराः—

घण्मासान् थो दिजो भुङ्गे शूद्रान्वं ज्ञानदुर्बलः ।

जीवन् स तु भवेच्छूद्रो मृतः शा चाभिजायते ॥

एते दोषा भवन्त्यत्र शूद्रादेव प्रतिग्रहे ।

अनुग्रहप्रवृत्तस्य न दोषोऽङ्गिरसो मतम् ॥

अनुग्रहप्रवृत्तस्य अग्रिमखण्डस्त्रगृव्यादिः ।

तथा—

संखारैः शूद्राति ह्यामं धान्यं तेन शुचि सृतम् ।

तस्मादामं ग्रहीतव्यं मृत-सृतान्तरेष्वपि ॥

पक्षान्ववर्जं विप्रेभ्यो गौर्धन्यं चचियात्तथा ।

वैश्येभ्यः सर्वधान्यानि शुद्राङ्गाहात्तथा पणाः ॥

संखारैः कन्यनादिभिः, पणस्तामिकः कार्षिकः । एतच्चाप-
द्वत्स्येति कल्पतरः ।

यमः—

अनिर्दृशाहे प्रेतस्य प्रतिगृहन्ति वै दिजाः ।

समाः शतसहस्रत् नरकं पर्युपासते^१ ॥

प्रेतस्यानिर्दृशाहे मृतकाशौचमध्ये ।

अपांकेयानुवृत्तौ—शूद्राचाजनानन्तरं मनुः—

वेदविचापि विप्रोऽस्य लोभात् क्षत्रा प्रतिघहम् ।

विनाशं ब्रजति चिप्रमामपाचमिवामसि ॥

हारीतः— पतित-दुष्कृतेभ्यः प्रतिगृहीतमस्तर्गमयाज्जिकम् ।

न तेन पुण्यार्थानाम्नोति । अतिदेशवादाभ्यामर्थात् स्वयं ब्राह्मण-
मभिजित्य नामसमन्वस्ते दौयमानं प्रतिषिध्य स्वयं प्रतिगृह्णन् तस्य
दुष्कृतमाम्नोति । आनृशंस्यार्थं प्रतिगृह्ण तेभ्योऽक्षतोपयोगानां
स्तैन्यमसत्कार्यार्थं निमज्जयात्मार्थं निवधाति । एतैः प्रतिघहोप-
शयैः प्रतिगृहचिरयाय कल्पते ।

दुष्कृतेभ्यः उपपातकिभ्यः ।

वृहस्पतिः—

अस्तोऽपौदमादाय माधुभ्यः संप्रथच्छति ।

धनस्तामिनमात्मानं सन्तारथन्ति दुष्कृतात् ॥

यमः— यस्तु लभ्यं पुनर्दद्यात् प्रतिगृह्य यतस्ततः ।

१४: संपृच्छति राजानं का वा भवति दक्षिणा ॥

जानताऽजानता वापि यत्किञ्चिद्दुष्कृतं भवेत् ।

सर्वन्तरति धर्मात्मा प्रतिगृह्य पुनर्ददत् ॥

सक्ताः प्रतिगृहे ये च न तु दाने कथञ्चन ।

तेषां वैवख्तः प्राह नदृश्च गमनं कर्तित् ॥

सक्ता आमङ्गवन्तः ।

मनुः—

गुरुन् भृत्यानुज्ञिहीर्षन्नर्चिष्यन् देवतातिथीन् ।

सर्वथा प्रतिगृहीयाच्च तु हयेत् स्वयं ततः ॥

गुरुषु न अतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।

आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् गृहीयात् साधुतः सदा ॥

एतेष्वपि च कार्येषु समर्थः सन् प्रतिगृहे ।

नादद्यात् कुलटा-घण्ड-पतितेभ्यस्तथा दिषः ॥

गुरवः पिचादयः । उज्जिहीर्षन् चुधाद्यवसन्नानुद्धत्तुमिच्छन् ।
अर्चिष्यन् देवतातिथीनिति गुरुभृत्यप्रतिसन्धानमावश्यकं कार्य-
मित्यर्थः । सर्वतः सज्जोऽसज्जः । न हयेत् स्वयं तत इति
प्राणरचातिरिक्तं भोगादि तेन न कुर्यादित्यर्थः ।

गुरुषु न अतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन्निति तैर्विना वा गृहे
वसन् जीवत् स्वपि गुर्वादिषु प्रकारान्तरेण संभवदृत्तिषु आत्म-
वृत्त्यर्थं साधुतः साधुभ्यो धार्मिकेभ्य एव प्रतिगृहीयादित्यर्थः ।

गोतमः,—

एधोदक-मूल-फल-मध्यभयाभुद्यत-श्चासनावस्थ-यान-पथो-
दधि-धान्य-१८षष्ठ-प्रियङ्क मार्ग-शाकानि अप्रणोद्यानि सर्वेभ्यः ।
पिण्डेवगुरुभरणे चान्यवृत्तिश्चेनान्तरेण शूद्रात् ।

अभ्युद्यतं अभिमुखं दातुमानीतमेधोदकादन्यदपि । एधा-
दौनि दातुर्गहादिवत्तौनि । अभ्युद्यतानि अचाचितान्यपि
अप्रणोद्यानि न प्रत्याख्येयानि । आवस्थो गृहं, मार्गं मृगमांसम् ।
पिण्डेवगुरुभरणे चान्यदिति आद्वाद्यर्थमन्यदपि न प्रत्याख्येय-
मित्यर्थः ।

सुमन्तुः,—

अभोज्यान्नानाभपि पुष्प-फल-मूल-शाक-हण-काष-धान्यानि
चेत्तस्यान्यम् तडागे गोष्ठञ्च पय आददत्तामदोषः ।

चेत्तमत्रोत्पत्तिस्यानम् ।

आपस्तम्बः,—

मध्यन्तं मार्गं मांसं भूमिर्मूलफलानि रक्ता गृह्यतिर्निवेशनं
युग्मं वासस्त्रोदयतः१ प्रतिगृह्याणि एतान्यपि नानन्तेवासुद्धूतानि ।

रक्ता चाणम् । गृह्यतिर्गर्मार्गः । उपस्तक्षास्त्रावत्तौ, अन्तेवासी
शिष्यः । तेनोद्धूतानि प्रापितानि ।

हारौतः,—

आमं वा गृह्णौरन् क्तान्नस्य वा चिरमस्य न सुभिक्षाः ।

१ शकरौति क्वचित् पाठः ।

२ (क) उपग्रहः ।

खयमप्यवृत्तौ सुवण्णं वा दन्ता पशुं वा भुज्जीत । नात्यन्त-
मभ्यसेहृतिं प्राप्य विरमेत् ।

आमं त्रीहितएडुलादि छताच्चस्येव्यन्तर्मावितस्तोकयोगे षष्ठौ ।
तेन छताच्चस्य विरसस्य लवणादिरसशूल्यस्य स्तोकं यावद्वृत्य-
भरणोचितं तावदुपतोऽपि ग्राह्यमित्यर्थः । न सुभिच्चाः स्वर्यदि-
सुखेनाच्चदातारो लोका न सुखेन दुर्भित्तिं इत्यर्थः ।

आदित्यपुराणे,—

अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति माधवः ।

पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥

मतुः—

एधोदकं भूलफलं अन्नमभ्युद्यतच्च अत् ।

बर्वतः प्रतिगृह्णौ याच्चाध्यथाभयदक्षिणाम् ॥

श्वर्यां कुशं गृहान् गन्धानपः पुष्पमणीन्दधि ।

धान्यान् भूत्यान् पथो मांसं श्राकच्चैव न निर्नुदेत् ॥

अभयमन्त्र दृष्टान्तार्थसुक्तं तस्य सुखदानासन्धवात् । मण्डो
रक्तानि । पथो दुर्घमम् । न निर्नुदेत् न त्यजेत् ।

अङ्गिरो-बौधायनौ,—

खलचेत्रगतं धान्यं वापौकूपगतं जलम् ।

अभोज्यादपि तद्वाह्णं यच्च गोष्ठगतं पयः ॥

विच्छिन्नेषु च पक्षेषु हविराश्रयणेषु च ।

इष्टिं न विद्धतां कुर्यात् सुखतच्च न लोपयेत् ।

पक्षान्ववच्चे विप्रेभ्यो हविर्वा चच्चियादपि ।

वैश्वान्तु सब्वेधान्वानि शूद्राद्वाह्यं न किञ्चन ॥

यच्च चेचगतं धान्यं खले वाऽथ गृहाद्विः ।

सर्वकालं ग्रहीतव्यं शूद्रेभ्योऽप्यज्ञिरोमतम् ॥

प्रतिवर्णमिदं दृष्टं प्रतिग्राह्यं दिजोन्तमैः ।

तथापि च पथः पेयं दिजेभ्योऽप्यज्ञिरोमतम् ॥

विच्छिन्नेषु पचेषु पक्षादिकरणकालेषु । आश्रयणादिषु दशै-
पौर्णमासस्यत्ति-र्यावता भवति तावदर्थमभोज्यान्वादपि यथोक्तं
धान्यादि प्रतिग्राह्यमित्यर्थः । पथो जलमिह ।

तथा राशीततं धान्यं खलचेतेऽथवा भवेत् ।

सर्वकालं ग्रहीतव्यं शूद्रेभ्योऽप्यज्ञिरोमतम् ॥

सुपाचे यन्तु विन्यस्तं सुखं तच्छुचि निव्यग्नः ।

पात्रान्तरगतं ग्राह्यं शूद्रात् खग्नहमागतम् ॥

शूद्रवेशनि विप्रेण चौरं वा यदि वा दधि ।

निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि सूतम् ॥

आमं मांसं मधुं दृतं धानाः चौरमधौषधम् ।

गुड-तक-रसाः ग्राह्या निवृत्तेनापि शूद्रतः ॥

शाकञ्च मत्स्यं मूलानि कटुकाः शक्तवस्तिलाः ।

इच्छुः फलानि पिण्डाकं प्रतिग्राह्याणि सर्वतः ॥

सर्वकालं सूतकादावपि । सर्वतः सर्ववर्णभ्यः । कटुका-

खण्डुलानां कणाः ।

याजवल्क्यः,—

कुशाः शाकं पद्यो मतस्या गन्धः पुष्टं दधि चितिः ।

मांसं श्वासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

अथाचिताहृतं ग्राह्मपि दुष्कृतकर्मणः ।

अन्यत्र कुलटा-षण्ड-पतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

जावालः,—

अभ्युद्यतं गृहे भैक्ष्यं ग्राह्मं तत् सर्वतः स्त्रयम् ।

आत्मनैव शुभायातं नियुज्ञाहृतके परम् ॥

अभ्युद्यतं दातुमुपक्रान्तम् । शुभायातमनिषिद्धक्रमायातं आत्म-
नैवोपयोक्तव्यं नियुज्ञाहृतके परमशुभायातमित्यर्थः ।

मनुः,—

आहृताशुद्धतां भिचां पुरस्तादप्रवेशिताम् ।

सेने प्रजापतिर्याज्ञामपि दुष्कृतकर्मणः ॥

नाश्रन्ति पितरस्त्वा दशवर्षाणि पञ्च च ।

न च हयं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥

चिकित्सक-कृतज्ञानां शत्यहत्तुसु वाङ्मेषः ।

षण्डस्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत् ॥

आहृता ग्राहकसमौपमानीता । भिचाऽन्त्र यासमात्रम् ।

यामप्रमाणा भिचा स्यादिति सृतेः । अप्रवेशिता साचात्

परम्परथा वा न याचिता । चिकित्सको वैद्यः । शत्यहत्ता

गिरावैद्यः ।

थमः,—

चिकित्सकस्य सृगयोर्वैश्याचाः कितवस्य च ।

षण्ड-सूतिकथोर्षैव उद्यतामपि वर्जयेत् ॥

वशिष्ठः,—

अहधानस्य भोक्त्रव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।

नत्वेवं बहुयाज्यस्य यस्त्रोपनयते बह्न् ॥

चिकित्सकस्य सृगयोः शत्यहर्तुश्च पाशिनः ।

षण्डस्य कुलटायाश्च उद्यताऽपि न गृह्णते ॥

पाशिनो वागुरिकस्य ।

तथा—शस्त्रं विषं सुरा चाप्रतिग्राह्याणि ब्राह्मणस्य ।

शङ्ख-लिखितौ,—

न मद्यं प्रतिगृहीयात् ।

आदित्यपुराणे,—

किं करिष्यति विप्रोऽसौ गृहचुभयतोमुखौम् ।

सहस्रं वारणाः पाशाः चुरधाराग्निसच्चिभाः ॥

पूर्णं वर्षसहस्रे च पाश एकः प्रमुच्यते ।

एतामवस्थामप्नोति गृहचुभयतोमुखौम् ॥

अस्तुप्रतिग्रहाश्चान्येऽस्माभिर्दानरनाकरे देयादेयतरङ्गे प्रद-
र्शिताः ।

याज्ञवल्क्यः,—

विद्या-तपोभ्यां हौतेन न च याज्ञः प्रतिग्रहः ।

गृह्न प्रदातारमधो नथत्यात्मानमेव च ॥

मनुः—

न द्रव्यानामविज्ञाय विधिं धर्मये(मर्य) प्रतियहे ।

प्राज्ञः प्रतियहं दद्याद्वस्त्रीदन्तपि चुधा ॥

विधिर्ष्वन्त्वप्रयोगाद्यात्मिका इतिकर्त्तव्यता ।

तथा,—

हिरण्यं भूमिमश्च गामनं वासस्तिलान् गृहम् ।

अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्त्रीभवति दारुवत् ॥

हिरण्यमायुरन्तच्च भूर्गौर्बाष्टुष्टैतस्तनुम् ।

अश्वश्चचुख्तच्च वासो दृतन्तेजस्तिलाः प्रजाः ॥

अतपास्त्वनधीयानः प्रतियहरुचिर्नरः ॥

अस्मस्यस्मस्यवेनेव सह तेनैव मज्जति ॥

तस्मादविद्वान् विभिद्याद्यस्मात्तस्मात् प्रतियहात् ।

खल्पकेनापि गृह्णन् हि पङ्के गौरिव सौदति ॥

प्रतियहस्मर्थोऽपि प्रसङ्गन्तच वर्जयेत् ।

प्रतियहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशास्यति ॥

हिरण्याचे आयुरुषतो दहतः, भू-गावौ तनुमुषतो यस्मात्तस्मा-
दपि सुविशुद्धादपि । प्रसङ्गोऽद्यामङ्गः ।

ब्राजवचक्यः—

प्रतियहस्मर्थोऽपि नादत्ते चः प्रतियहम् ।

ये खोका दानशीलानां स तानाम्नोति पुष्कलान् ॥

यमः,—

सर्वदेवाभिगमनात् सर्वयज्ञनिषेवणात् ।
गवां कोटिप्रदानाच्च श्रेयस्य विनियहः ॥
यश्च याचनको नित्यं न म स्वर्गस्य भाजनम् ।
उद्देजयति भूतानि यथा चौरस्त्वैव मः ॥

व्यासः,—

प्रतियहस्तचिनं स्यात् याचार्थन्तु समाहरेत् ।
स्थित्यर्थादधिकं गृह्णन् ब्राह्मणो यात्यधीगतिम् ॥

महाभारते,—

धर्मार्थं यस्य विज्ञेहा तस्यानीहा गरीयसौ ।
प्रक्षालनाद्वि पङ्कस्य दूरादस्यर्शनं वरम् ॥
धर्मार्थं आवश्यककर्मातिरिक्त-कर्मार्थमित्यर्थः ।
प्रथागतौर्धे प्रतियहे तीर्थस्य निष्कलतासुक्ता—

मत्स्यपुराणे,—

तस्मात्तीर्थं न गृहीयात् पुण्येष्वायतनेषु च ।
निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेद्विजः ॥

० ॥ इति गृहस्थरत्नाकरे प्रतियह-तरङ्गः ॥

अथ स्त्रिय-वैश्य-कार्म-धर्मवृत्तयः ।

तत्र मनुः—

वयो धर्मा निवर्त्तने ब्राह्मणाः स्त्रियं प्रति ।

अध्यापनं याजनश्च दत्तौयश्च प्रतिग्रहः ॥

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तरच्चिति स्मितिः ।

न तौ प्रति हि तान् धर्मान् मनुराह प्रजापतिः ॥

शस्त्रास्त्रभृत्वं स्त्रियस्य वणिक्-पशु-कृषिर्विशः ।

आजीवनार्थं धर्मसु दानमध्ययनं यजिः ॥

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य रक्षणं स्त्रियस्य च ।

वार्त्ताः कर्मेव वैश्यस्य विशिष्टानि स्त्रकर्मसु ॥

ब्राह्मणस्येते ब्राह्मणाः । वार्त्ता कृषि-पशुपाल्यवाणिज्याः ।

विशिष्टान्युत्कृष्टानि ।

पराश्ररः—स्त्रियेण प्रजाः पाल्याः शस्त्रपाणिः प्रचण्डवान् ।

निर्विद्या परस्मैनि चितिं धर्मेण पालयेत् ॥

लौहकर्म तथा रक्ष-पशुनां परिपालनम् ।

वाणिज्य-कृषिधर्मान्तं वैश्यवृत्तिरदाहता ॥

प्रचण्डवान् पुरुषस्त्रहायवान् ।

दानमध्ययनं यजिरित्यनुवृत्तौ शङ्ख-लिखितौ ।

पूर्वधर्म एव स्त्रियः, शस्त्रार्जन-स्त्रिय-व्यवहार-दण्डरक्ष-
णानुशासनमिति वृत्तिः ।

पूर्वधर्म एव वैश्यः, कृषिः पशुपाल्यं वाणिज्यं योनिपोषणं
वृत्तिप्रयोग इति वृत्तिः ।

पूर्वधर्मोऽध्ययन-यज्ञदानादिः, शस्त्रेणार्जनं शस्त्रार्जनं, चत-
चाणं चतादभिभवाद्वचणम् । व्यवहारो वादिनोः शङ्काप-
करणम् । अनुशासनं वर्णनां निजधर्मेण व्यवस्थापनम् । योनिपोषणं
वृद्धर्थं वड्वादिपोषणम् । पाशुपाल्यं वेतनेन पशुरचणम् ।

हारीतः— धनुर्वेदव्रतस्त्वातः चत्रियोऽध्ययन-यजन-दान
धर्मशिष्टपरिपालनाग्नियहरतोऽभिजितघङ्गागवृत्तिर्वैकदेशी ।
वैश्योऽध्ययन-यजनदानधर्मकृषि-पशुपाल्य-वणिकृवृत्तिः ।

धतुःस्त्वातः अधिगतधनुर्वेदविद्यः । एवं वेदव्रतयोरपि ।
अभिजितानां शत्रूणां भूम्यादीनां घड्भागग्रहणम् ।

देवलः—

चत्रधर्मोऽध्ययनेषु दानैर्वेदविद्यपूजनम् । ब्राह्मणशुश्रूषाणां वैश्य-
शूद्रपरिपालनम् । वणिकशुल्कोपजीवनं वर्णाश्रमव्यवहारसंस्थापनं
पापनियहो गुणवत्परियहो व्यवहारार्जनं धर्मचरितानुपालनं हस्त्य-
श्वरथप्रवरणशिक्षाऽभ्यासः । शस्त्रोपायाश्रयत्वं कोषदण्डावेचणम् ।
परचक्रापणाटवौतखरद्व्यमानाप्त कुलीनाध्यक्षप्रतिषेधलक्ष्म शूर-
निजैश्वरदण्डप्रणयनं धर्मविशुद्धै चाधैर्यसुत्साइः । शौर्यं शक्तत्वं
अयाचनमिति ।

वैश्यधर्मोऽध्ययनयजनप्रदानैर्धर्मानुष्ठानं ब्राह्मणक्षत्रियशुश्रू-
षणम् । पापवर्जनं कल्पनपोषणं कर्षणं पशुपालनं भारोद्वहन-
पण्यव्यवहार-नर्तन-गायन-तालावतरण-रङ्गोपजीवनच्चेति ।

॥ इति गृहस्थरनाकरे चत्रियवैश्यकर्म-धर्मतरङ्गः ॥

अथ द्रव्याणां धन्याधन्यस्वरूपानि ।

तत्र मतुः—

सप्त विज्ञागमा धन्या दायो खामः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव ॥

विज्ञागमो धनोपायः, दायः कुलक्रमागतं धनम् । खामो
निधादिलाभः । जयोऽत्र शत्रोरभिभवः । प्रयोगः कुशीदम् ।
कर्मयोगः कृषिवाणिज्यादिः ।

गोतमः— खामौ रिक्ष्य-क्रय-संविभाग-परिग्रहाधिगमेषु ।
ब्राह्मणस्याधिकं लक्ष्यं चत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्य-शूद्रयोः ।
खामौ भवतीति शेषः । संविभागो भर्तृदाय इति भर्तृयज्ञः ।
परिग्रहः अनन्यपूर्वारणमहिव्यादिपरिग्रहः । अधिगम आक-
राधिलक्ष्यः । एतानि सर्ववर्णतुल्यानि । ब्राह्मणस्याधिकमसाधारणं
प्रतिग्रहादि । विजितं संयामे अधिकं चत्रियस्य । निर्विष्टमिह
कर्मचरणेनोपात्तम् ।

नारदः—

धनमूलाः क्रियाः सर्वाः यत्रस्तस्याच्छन्नेः मतः ।

रक्षणं वर्द्धनं भोग इति तस्य विधिः क्रमात् ॥

तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुद्धं शवलमेव च ।

कृष्णश्च तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पुनः ॥

श्रुत-शौर्य-तपः-कन्या-शिष्य-याज्यान्वयागतम् ।

धनं सप्तविधं शुद्धसुदृढंस्य तद्विधः ॥

१ व्रचित् तत्साधने ।

२ (क) उद्योगः ।

श्रुतागतमध्ययनादिलभ्म् । शौर्यंगतं जयेन लभ्म् ।
 तपसागतं जपहोमदेवार्चनादिलभ्म् । कन्यागतं कन्यया सह
 श्वशुरादितो लभ्म् । शिष्यागतं शिष्यास्त्वं गुरुदच्छिणादि ।
 आज्ञागतं कृत्विकृकर्षणा लभ्म् । अन्वयागतं दायलभ्म् ।
 उदयः फलं । तदिधः शुद्धः ।

तथा,—

कुमीद-कृषि-वाणिज्य-शुल्कशिल्पानुवृत्तिभिः ।

कृतोपकारादाप्तञ्च श्रवणं समुदाहृतम् ॥

अनुवृत्तिः सेवा ।

तथा,—

पार्श्विकद्यूतचौर्यार्त्ति प्रतिरूपकसाहसैः ।

आज्ञेनोपार्जितं यच्च तत् कृषणं समुदाहृतम् ॥

पार्श्विकं उत्कोचादिलभ्मं, आर्त्तिः परपौड़ा । प्रतिरूपकं
 द्रव्याभासः, साहसः चौर्यम् । व्याजः वहिच्चयाचादिव्याप्तोपद्रव्य-
 मिश्रोकरणम् ।

तथा,— तेन क्रयो विक्रयश्च दानं यहणमेव च ।

विविधाश्च प्रवर्त्तन्ते क्रियाः संभोग एव च ॥

तेन चिविधेन शुक्रादिना ।

तथा,—

यथाविधेन द्रव्येण यत् किञ्चित् कुरुते नरः ।

तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥

तत् पुनर्दार्दशविधं प्रतिवर्णश्रियात् सृतम् ।

साधारणं स्याच्चिविधं शेषं नवविधं सृतम् ॥

शेषमसाधारणक्रमागतं प्रीतिदायप्राप्तञ्च मह भार्यथागतम् ।

अविशेषेण वर्णनां सर्वथा चिविधं धनम् ।

वैशेषिकं धनं विद्याद्वाह्नाणस्य चिलचणम्^१ ॥

प्रतिग्रहेण अल्पम्बं आज्ञतः शिष्टतस्था ।

चिविधं चत्रियस्यापि प्राङ्मुखैशेषिकं धनम् ॥

युद्धोपलब्धं काराच्च दण्डाच्च व्यवहारतः ।

करेण लभ्यः कारः कारशब्दः करपरः । व्यवहारतो

न्यायात् तेनाहेर्द दण्ड इत्यर्थः ।

तथा,—

वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि चिलचणम् ।

कृषिगोरक्षवाणिष्यैः शुद्रस्येषामनुग्रहात्^२ ॥

अनुग्रहात् शुश्रूषाहेतुकात् । एतच्च नवविधलं द्विजाति-
रूप-वर्णचयविषयम् । शुद्रे तु शुश्रूषाजनितानुग्रहादेव लभ्यमसा-
धारणम् ।

तथा,—

सर्वेषामेव वर्णनामेष धर्मर्थो धनागमः ।

विपर्ययादधर्मर्थः स्याच्च चेदापद्मरौयसी ॥

वृहस्पतिः,—

वृत्त्युपात्तेन लभ्याऽर्थं कुर्यात् पालनवर्द्धनम् ।

भोगञ्च वन्धुभिः साद्दें दौनानाथार्थिभिस्था ॥

वृत्त्युपात्तेन विहितवृत्त्युपात्तेन ।

विष्णुपुराणे,—

पाकसंस्था हविःसंस्थाः सोमसंस्थाश्च संस्थिताः ।

धने यतो मनुष्याणां यतेतातो धनार्जने ॥

महाभारते,—

धनेन तु विहीनस्य पुरुषस्यात्मेधसः ।

उच्चिद्वन्ते क्रियाः सर्वा यौशे कुसरितो यथा ॥

दुर्भिर्चाहेव दुर्भिर्चं क्लेशात् क्लेशं भयाङ्गयम् ।

मृतेभ्यः प्रमृता यान्ति दरिद्राः पापकारिणः ॥

उत्सवादुत्सवं यान्ति खर्गात् खर्गे सुखात् सुखम् ।

अद्वधानाश्च दानाश्च धनाद्याः शुभकारिणः ॥

अहिरण्यमदासौकमल्याच्चाक्षमगोरसम् ।

गृहं कृपणवृत्तीनां नरकस्यापरो विधिः ॥

धर्मार्थः समाहार्यो धर्मलक्ष्यं चिधा धनम् ।

कर्त्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥

एकेनांशेन धर्मस्तु कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता ।

एकेनांशेन कामश्चाप्येकमंशं विवर्द्धयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

पादेन तस्य प्रावल्यं कुर्यात् सञ्चयमात्मवान् ।

अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यं नैमित्तिकन्तथा ॥

पादच्चाद्वार्द्धमर्थस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् ।

एवच्चाचरतः पुत्र अर्थः साफल्यसृच्छति ॥

भविष्यपुराणे,—

वित्तसाध्यं न यः कुर्याद्गृहमाल्योपि हि दिजः ।
 न तत् फलमवाप्नोति प्रलोभाकान्तमानमः ॥
 तस्माच्चिभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।
 भागद्वयच्च धर्मार्थमनित्यं जीवनं यतः ॥
 ॥ इति गृहस्थरत्नाकरे सत्त्वास्त्वतरङ्गः ॥

अथ शूद्र-धर्म-कर्मवृत्तयः ।

तत्र मनुः,—

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्तिनाम् ।
 शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो निःश्रेयसः परः ॥
 शुचिरुक्तिष्ठवर्णेषु स्तद्वागनहङ्कृतः ।
 ब्राह्मणापाश्रयो नित्यमुक्तिष्ठर्जातितोऽश्रुते ॥
 उत्कृष्टवर्णेषु च चिद्यवैश्यात्मकेषु ब्राह्मणापाश्रयः वृत्त्यर्थं
 च चिद्यादिशुश्रूषापरोऽपि ब्राह्मणे निवेदितात्मा जातितः उत्कृष्ट-
 जातित उत्कृष्टः । उत्सृष्टमिति क्वचित् पाठः । उत्सृष्ट-
 मुत्कृष्टम् ।

बृहस्पतिः,—

शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा सत्यमकोध एव च ।
 शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारोऽत्र देशितः ॥

हारीतः,—

न शूद्राय वृत्तिं प्राङ्गः चिर्वर्णशुश्रूषा वाऽस्य वृत्तिः । दानधर्मं
इत्येके ।

वशिष्ठः,— एतेषां परिचर्या शूद्रस्य । अनियता वृत्तिः ।
अनियतकेशवेशाः । सर्वेषां वा सुक्तशिखावर्ज्जम् ।

एतेषां चैवर्णिकानां अनियता एतावद्वातव्यमिति नियम-
शून्या । अनियतकेशवेशाः । अनियताः केशाः वेशाः शूद्रस्ये-
त्यन्यथः । सर्वेषां ब्राह्मणादौनां सुक्तशिखावर्ज्जं सुक्तशिखलं
कैरपि न कार्यमित्यर्थः ।

मनुः,—

शूद्रस्य वृत्तिमाकाङ्गन् लक्ष्ममाराधयेद्यदि ।

धनिनं वाऽप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥

खर्गीर्थमुभयार्थं वा १विप्रमाराधयेत्तु सः ।

यातब्राह्मणशब्दो हि स ह्यस्य कृतकृत्यता ॥

तथा,—

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।

यत्ततोऽन्यद्विं कुरुते तद्वव्यस्य शक्तिः ॥

कल्यते तस्य तैर्वृत्तिः खकुटुम्बाद्यथार्हतः ।

शक्तिच्छाप्येत्य दाच्यच्च मृत्यानाच्च परिग्रहम् ॥

उच्छिष्टमन्नं दातयं जीर्णानि वसनानि च ।

पुखाकाशैव धान्यानां जीर्णाशैव परिच्छदाः ॥

यात्राह्लाणशब्दश्च यातः प्राप्तो ब्राह्मणशब्दो ब्राह्मणशुश्रूषा-
कोऽथमित्याकारः शब्दो येन स तथा । ब्राह्मणसेवनादन्य-
द्वतोपवासादि । तैर्द्विजातिभिः । खकुटुभात् कुटुभार्थधनात् ।
शक्तिः सामर्थ्यात् । दाच्यं कार्येषु पाटवम् । भृत्यानाच्च परियहं
पुच्छारादि, उच्चिष्ठं सुक्षेपेषम् । एतच्चोच्छिष्ठाशनं अङ्गतदार-
परियहस्य । इतरस्य पाकयज्ञाधिकारात् । पुलाका इहासार-
धान्यानि । परिच्छदाः छन्नोपानहादयः ।

गोतमः,— शूद्रश्चतुर्थी वर्ण एकजातिः । तस्यापि सत्यम-
सत्यमक्रोधः शौचाचमनार्थं पाणिपादप्रचालनमेवैके । आङ्गकर्मा
भृत्यभरणसुदारवृत्तिः । परिचर्यां चोत्तरेषां तेभ्यो वृत्तिं
खिप्तेत । जीर्णान्युपानच्छवासकूर्चादीनि । उच्चिष्ठाशनं
शिल्पवृत्तिश्च पञ्चार्थमाश्रयेत् ॥

कर्त्तव्यस्तेन द्वौणोऽपि तेन चोत्तरतस्तदर्थोऽस्य निचयः स्यात्
अनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः पाकयज्ञैः स्त्रयं याचेतेत्यैके ।

एकजातिरेकजन्मा उपनयनात्मकद्वितीयजन्मविरहात् । आच-
मनार्थं आचमनेतिकर्त्तव्यतादां पाणिपादप्रचालनमेवेत्येवकारवलेन
सुखादिस्पर्शननिवृत्तिः । एके इतिवचनाङ्गोत्तममते सुखादिस्पर्शः
सदार्थपरिगृहीतशूद्रविषयः ।

तदाह वौधाथनः ।

शूद्राणामार्थाधिष्ठानात् मासि मासि वापनमार्षवदाचमन-
कल्य आचमनेतिकर्त्तव्यता । उपवौतवस्त्रविन्यासादि । आर्य-
परतन्वाणां शिल्पजीविनां आर्यवदित्यादि ।

यथा दिजानामास्यस्यर्शसहितआचमनविधिरेवं शूद्राणान्-
दाश्रितानामित्यर्थः ।

तेनाचमनार्थे आचमनकार्ये शूद्रस्य जलाद्याहरणमन्तरेणैव
पाणिपादप्रचालनैवाचमनकार्यसिद्धिरिति कल्पतरुकारादौनां
व्यवस्था न युक्ता आचारविरोधात् वचनविरोधात् ।

उत्तरेषामुतकृष्टानां ब्राह्मणादौनां कूर्च्छूणमयमासनं तेनार्थेण
चौणो वृत्तिहीनः । तेन शूद्र उत्तर १आर्षः चौण इत्यनुषब्दते ।
तदर्थश्चार्यप्रयोजकः । अस्य शूद्रस्य निचयो धनसञ्चयः, स्वयं
स्वयमेव न पब्लोपुच्चदारेण । एके स्वयमित्युक्तेगैतममते
ब्राह्मणदारा पाकयज्ञान् कारयेत् । प्रतिष्ठाहोमादौ तथा-
दर्शनात् । एष विकल्पो व्यवस्थितः— अशक्तावन्यदारा शक्तौ तु
स्वयमेव । अथवा असच्चूद्रविषयतया व्यवस्थितविषयः ।

मनुः—

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम् ।

वैश्यवच्छौचकल्पस्तु द्विजोच्छिष्टच्च भोजनम् ॥

न्यायवर्त्तिनामतिशयित-द्विजगृहशूद्रशूषापराणाम् । शौचकल्पः
सूतकापगमाद्याचारकल्पः ।

याज्ञवल्क्यः—

शूद्रस्य द्विजगृहशूषा तयाऽजीवन् वणिग् भवेत् ।

शिष्यैर्वा विविधैर्जीवित् द्विजातिहितमाचरन् ॥

भार्यारुचिः शुचिर्दृश्यभर्ता श्राद्धक्रियारतः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञानं हापयेत् ॥

भार्याद्वचिः स्वभार्याद्वचिः । आद्वकिधा आद्वकरणम् ।

नमस्कारेण मन्त्रेण नम इत्यनेनैव पूज्यवाचकच्चतुर्थन्तपद-
सहितेन ।

मनुः,—

अशक्तुवंसु शुश्रूषां कर्तुं शुद्धो द्विजननाम् ।

पुच्छारात्ययं प्राप्तो जीवेत् कालकर्मभिः ॥

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूषन्ते द्विजातयः ।

तानि कालकर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥

अत्ययोऽत्यन्तपौडा ।

पराग्ररः,—

लवणं मधु तकं वा दधि मदं षटं पयः ।

न दुष्टेत् शुद्धजातौनां क्वचित् सर्वेषु विक्रयम् ॥

कालिकापुराणे,—

विक्रयं सर्वपणानां कुर्वन् शुद्धो न दोषभाक् ।

मधु-चर्म-सुरा-लाचामुक्ता मांसच्च पञ्चमम् ॥

अथच्च सर्वनिषेधः शुद्धस्यानापदि, नात्यनापदि बोद्धव्य इति
कर्त्तव्यतरः ।

मध्ये विधिनिषेधयोर्दर्शनात्तादृशविषयपरमेवेदमुचितमिति
तु प्रमाणविदः ।

देवलः,—

लाचामाङ्गिष्ठमांसानि मधुलोहविधाणि च ।

आजीवन् वृषलोऽप्यार्थैः कर्मणा तेन वर्जितम् ॥

अथच्च विधिनिषेधः सच्छूद्रस्य । पूर्वं लवण मधुमद्य-
मित्यनुज्ञानमसच्छूद्रविषयमिति पारिजातः । इदमपि मधुमात्र
एवेति प्रमाणविदः ।

शूद्रं प्रकृत्य विष्णुपुराणे,—

भक्ष्याभक्ष्येषु नास्यास्ति पेयापेषेषु वै पुनः ।

नियमो मुनिशार्दूल तेनासौ साध्वतीरितम् ॥

एतच्चावश्यं सङ्कोचनीयं काकादिभक्षणस्य शूद्रेऽपि शिष्टा-
चारात् प्राथश्चिन्तोपदेशान्निषेधाच्च ।

व्यासः,— न चेह शूद्रः पततीति निश्चयो ।

न चैव संखारमर्थार्हतीति ॥

श्रुतिप्रयुक्तं न च धर्ममनुते ।

न चैव धर्मात् प्रतिषेधनं श्रुतौ ॥

न चैव शूद्रः पततीति मांसादिविक्रयेणापि । संखारमिहोप-
नयनं श्रुतिप्रयुक्तं श्रुतिबोधमग्निहोत्रादि । धर्मात् श्रुतिकथितात् ।

मतुः,—

न शूद्रे पातकं किञ्चित्त च संखारमर्हति ।

नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात् प्रतिषेधनम् ॥

धर्मपृष्ठस्तु धर्मज्ञाः सतां धर्ममनुष्टिताः ।

मन्त्रवर्जं न दुष्टन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥

यथा यथा हि यद्गृन्तमातिष्ठत्यनसूयकः ।

तथा-तथैनच्चामुच्च लोकमाप्नोत्यनिन्दितः ॥

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः ।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव वाधते ॥
धर्मं औते धर्मात् औतात् । मन्त्रवच्चं वैदिकमन्त्रवर्जनम् ।

मनुः,—

अनार्यमार्यकर्मणमार्यं वाऽनार्यकर्मणम् ।
संप्रधार्यात्रवौद्भाता न समौ नासमाविति ॥
अच समत्वविरह आर्यस्य उत्कृष्टजातीयत्वात् । असमत्व-
विरह आर्यस्यापि नीचकर्मकारित्वात् ॥ तेन तस्योन्नरेण
शुश्रूषादिकं न कार्यमित्यर्थः ।

शूद्राधिकारे नरसिंहपुराणे,—

अथाचितः प्रदाता स्यात् छष्टिवृत्तिं समाश्रयेत् ।
पुराणं शृणुयाच्चित्यं नरसिंहस्य पूजनम् ॥

कुर्यादिति ग्रेषः ।

महाभारते,—

दूराच्छूद्रेषोपचर्यो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।
संसृश्य परिचर्यसु वैश्वेन चत्रियेण च ॥

पैठीनसिः,—

ब्राह्मं प्राजापत्यं वा स्थानं ब्राह्मणस्य । ऐन्द्रं राजन्यस्य ।
मारुतं वैश्वस्य । गान्धवं शूद्रस्य ।
स्ते स्ते कर्मण्यभिरताः स्तं स्तं स्थानं ब्रजन्ति ते ।
॥ इति गृहस्थरकारे शूद्रधर्मकर्मवृत्तिरङ्गः ॥

अथ स्त्रातकव्रतानि ।

तत्र मनुः,—

ततोऽन्यतमया वृत्त्या जीवं सु स्त्रातको द्विजः ।
 स्त्रगर्णयुष्यतश्चानि ब्रतानीमानि धारयेत् ॥
 वेदोदितं स्त्रकं कर्म नित्यं कुर्वादितच्छ्रितः ।
 तद्वा कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
 स्त्रकमाश्रमविहितं, नित्यं आवज्जीवम् । अतच्छ्रितः अनालस्यः ।
 यथाशक्ति-असम्भवे किञ्चिदङ्गहीनमपि । एतच्च नित्यविषयम् ।

व्यासः,—

वर्णाश्रमाश्रितो धर्मो वेदकर्माश्रितो मतः ।
 विद्वान् हि वैदिकं कर्म कुर्वाणोऽभीष्टमश्चुते ॥
 प्रमाणैँ वैदिकं कर्म गुणनिष्ठैँ तथेतरत् ।
 गुणभूतोऽतिप्रमाणं वाधयन् यात्यधोगतिम् ॥
 वेदकर्माश्रितो वैदिककर्मणि गुणभूतः । इतरत् सान्तादि
 गुणनिष्ठम् सृत्याचारनिष्ठम् । अतिप्रमाणं वेदम् ।

मनुः,—

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाः चमाः ।
 नाशयन्त्याश्चु पापानि महापातकजान्यपि ॥
 वेदाभ्यासोऽत्र ब्रह्मायज्ञादिः ।
 विष्णुः,—

श्रुतिसृत्युदितः सम्यक् साधुभिर्यज्ञ सेवितः ।

तमाचारं निषेवेत धर्मकामो जितेन्द्रियः ॥

सत्कर्मीपदेशे दद्धः,—

सन्ध्या खानं जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् ।

वैश्वदेवेचणातिथसुदृतज्ञाय ग्रन्तिः ॥

आतिथासम्भवे खोकमथनसुद्धरणौयम् ।

सम्बन्धः,—

कुर्याद्गृह्णाणि कर्माणि खभार्यापोषणं परम् ॥

चतुर्कालाभिगामी स्थात् प्राप्नोति परमां गतिम् ।

परं श्रेष्ठं धर्ममाङ्गरिति शेषः । इति लक्ष्मीधरः ।

सुमनुः,—

शेषान्नमृतगामिलं पञ्चयज्ञाः खकर्मा च ।

तुल्यैश्च सह समन्वयो गृहस्थस्य विधीयते ॥

तुल्यैश्च सह समन्वयोऽसत्युत्तमे ।

मनुः,—

उत्तमैरुत्तमैर्द्वितीयं समन्वानाचरेत् सह ।

निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्यजेत् ॥

उत्तमानुत्तमान् गच्छन् हीनान् हीनांश्च वर्जयन् ।

ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवाये तु शुद्धताम् ॥

प्रत्यवायोऽत्र विपरीतकरणम् ।

तथा,—

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् रिष्यति ॥

न रिष्यति न वाधते । इदं वै कल्पकविषयम् । येन धर्मेण ।
तथा,— इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसर्जेत कामतः ।
अतिप्रसक्तिश्चैतेषां मनसा संनिवर्त्तयेत् ॥

ब्रह्मतिः,—

सख्यं समधिकैः कुर्यादुपेयादीश्वरं सदा ।
वैरं निर्हतुकं वादं न कुर्यात् केनचित् सह ॥
ज्ञाति-बन्धु-विवाहेभ्यो मित्रमध्यधिकं सृतम् ।
समानमसमानं वा प्रकुर्बैत प्रयत्नतः ॥
श्रोकाराति-भव-चाण प्रीति-विश्रम्भाजनम् ।
आपदलच्च मित्रच्च लोके बङ्गधिकच्च तत् ॥
असमानोऽधिविश्रम्भो विश्वासस्तस्य गर्हितः ।

वशिष्ठः,— आहार-निर्हार विहार-योगः:
सुसंवृता धर्मविदा तु कार्याः ।
वाग्बुद्धिवीर्याणि तपस्तथैव
धनायुष्मी गुप्ततमे च कार्ये ॥

निर्हारो मून्पुरीषोत्सर्गः । विहारोऽत्र स्त्रीसेवा । योगः
समाधिः । वाग्गुप्तिरसत्त्वापत्यागेन । बुद्धिगुप्तिरमद्भुद्धिवर्जनेन ।
वौर्यंगुप्तिरस्त्वाने तत् विनियोगविरहः । तपोगुप्तिस्तपस्मि विस्मथा-
करणेन तद्रचा । गुप्ततमे अप्रकाशिततमे ।

दत्तः,—

आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रो मैथुनमौषधम् ।
तपो धर्मो विमानच्च नव गोप्यानि सर्वदा ॥

प्रकाश्यानि चेत्युक्ता स एव—

प्रायोगम्भृष्टद्वौ च दानाऽधमन-विक्रयाः ।

कन्यादानं वृषोत्सर्गो रहःपापञ्च कुत्सितम् ॥

गृहच्छिद्धमनर्थैतुकमभ्यस्त्यादि । प्रायोग्यं वृद्धा धन-
प्रयोगः । कट्टणम्भृष्टग्रहणम् । शुद्धिस्तन्त्रिकारः । अधमनं भूम्यादेः
स्थावरस्याधिः । दानस्योक्तव्येऽपि कन्यादानस्य पुनर्ग्रहणमत्यन्त-
प्रकाशनार्थम् ।

विष्णुः—

वयोऽनुरूपञ्च वेषं कुर्याच्चुतस्याभिजनस्य च ।

मनुः—

वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।

वेषवाऽनुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेदिह ॥

तेन वयसाद्युचिता वेषादयः करणीया इत्यर्थः । वेषो
वस्त्रालङ्कारादिधारणम् । सारूप्यमत्रैचित्यम् ।

मङ्गलाचारयुक्तः स्वात्मयतात्मा जितेन्द्रियः ।

जपेच जुङ्घाचैव नित्यमग्निगतनितिः ॥

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यञ्च प्रथतात्मनाम् ।

जपतां जुङ्घताञ्चैव विनिपातो न विद्यते ॥

मङ्गलाचार उषसि गोरोचनालभनादिः । विनिपातोऽनिष्ट-
सम्बन्धः ।

देवौपुराणे,—

पठने यजने सक्तो लेखने श्रवणे तथा ।

नित्यं दैवतपूजायामौषधव्यञ्जने तथा ॥
जपहोमार्चने सक्तः प्राप्नोति परमं सुखम् ।

विष्णुः—

गावः पवित्रं माङ्गल्यं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

गावो वितन्ते यज्ञं गावः सर्वाधसूदनाः ॥

गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना ।

षड्ङ्गमेतत् परमं माङ्गल्यं सर्वदा गवाम् ॥

शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाधविनिसूदनम् ।

रचोन्नानि-अजावल्लि-वृष-सुवर्ण-रजत-ताम्र-चन्दन-मण्डः,
सर्पिः-सर्षप-क्षीरम्-कृष्णाजिन-नाग-यव-लाजादर्श-प्रियङ्गु-रोचना
मनःशिला� । कपिला गौः पूर्णकुम्भ-शमौ-नाग-दर्भपुष्पाणि ।
सदा खाध्यायो धन्यः । चयाणां वर्णानां पूर्वरात्रौ जागरणम् ।

नागो इत्तौ, दर्भः कुशः ।

पृथ्वौ प्रति लक्ष्मीवाक्ये विष्णुः—

वसाम्यथाङ्कं च निशाकरे च

तारागणाङ्के गगने विमेषे ।

तथा लसस्त्रपद्मोधरे च

शक्रायुधाङ्के बतडितप्रकाशे ॥

तथा सुवर्णं विमले च रौष्टे

रत्नेषु वस्त्रेषु मलेषु भूमौ ।

प्रासादमालासु च पाण्डुरासु

देवालयेषु ध्वजभृषितेषु ॥

सद्यःकते वाऽप्यथ गोमयेन
 मन्ते गजेन्द्रे तुरगे प्रहृष्टे ।
 वृषे तथा दर्पसमन्विते च
 विप्रे तथैवाध्ययनोपपन्ने ॥
 सिंहासने चामलके च विल्वे
 चक्रे च शङ्खे च सदैव पद्मे ।
 दीपे झटाशे विमले च खड्डे
 आदर्शविम्बे च सदा स्थिताऽहम् ॥
 पूर्णादकुम्भेषु मचामरेषु
 सतालवृन्तेषु विभूषणेषु ।
 सूज्जगरपत्रेषु मनोरमेषु
 मृदि स्थिताऽहम् नवोद्घृताचाम् ॥
 चौरे तथा सर्पिषि शादलेषु
 चौद्दे तथा हन्ति पुरञ्चिगाचे ।
 हेहे कुमार्याश्च तथा सुराणाम्
 तपस्त्रिनां यज्ञकनाच्च देहे ॥
 शूरे च संयामविनिर्गतेऽहम्
 स्थिता मृते खर्गमितःप्रथाते ।
 वेदध्वनौ चाप्यथ शङ्खशब्दे
 औपुष्टाहशब्दे च स वाद्यशब्दे ॥

१ (क) अध्ययनप्रपन्ने ।

२ मूले साहास्यधायामय वाद्यशब्दे ।

राजाभिषेके च तथा विवाहे
यज्ञे नवे स्वातंशिरस्यशुष्के ।
पुष्पेषु शुक्लेषु च पर्वतेषु
फलेषु पकेषु सरिद्वरासु ॥

सरःसु पूर्णेषु तथाञ्जनीषु
सशाद्वलायां भुवि पद्मषण्डे ।
वाले च वत्से च शिशौ प्रहृष्टे
माधौ नरे धर्मपरायणे च ॥

आचारसेविन्यथ भास्त्रनित्ये
विनौतवेषे च तथा सुवेषे ।
सुशुद्धदन्ते मलवर्जिते च
मिटाशने चातिथिपूजके च ॥

खदारतष्टे निरते च धर्मे
सत्वोत्कटेै चात्यशनादिसुक्ते ।
सदा सुपुष्टेै च सुगन्धिपात्रे
नित्यानुलिप्ते च विभूषिते च ॥

सत्यस्थिते भूतहिते निविष्टे
क्षमायुते क्रोधविवर्जिते च ।

खयं यथार्थं परकार्यदच्चे

‘कल्याणचित्ते च सदा विनौते ॥

नेष्ठे लभ्यपयोधरे लभ्यमानपयोधरवति, सद्यःक्षते गोमयेनाभिलिप्ते । आमल्लके विल्ले वृच्छात्मके । पुरन्धिः कुमार्यज्ञ्यमनोरमा । स्वातशिरस्यशुक्षे स्वानार्द्रकेशे । अर्जुनी गौः । पद्मषण्डे पद्मवने, ग्रास्तनित्ये ग्रास्तनित्यसङ्कुवति ।

महाभारते,—

वसामि सत्ये सुभगे प्रगत्तमे

दच्चे नरे कर्मणि वर्त्तमाने ।

अन्नोधने देवयरे कृतज्ञे

जितेन्द्रिये नित्यसुदौर्णसत्ये ॥

नाकर्द्धशौले पुरुषे वसामि

न नास्तिके सांक्षतिके कृतम्भे ।

न भिन्नवृत्ते न नृशंसवृत्ते

न चापि चौरे न च नग्नमूर्खे ॥

ये वा न तेजोवलसत्यसारा

हृष्टन्ति कुर्वन्ति च यत्र तत्र ।

१ मूले अधिकमिदं प्लोकदयं—

नारीषु नियं सुविभूषितासु पतित्रतासु प्रियवादिनौषु ।

असुक्तहस्तासु सुतान्वितासु सुगुप्तभाण्डासु वलिप्रियासु ॥

समृद्धवेशसासु जितेन्द्रियासु कलिव्यपेतासु परिस्थितासु ।

धर्मव्यपेक्षासु दयान्वितासु स्थिता सदाऽहं सधुसूदने च ॥

न देवि तिष्ठामि तथा विधेषु
 न रेष्वसंप्राप्तमनोरमेषु ॥
 यथा त्वनः प्रार्थयते न किञ्चित्
 यथा स्वभावो पक्षतान्तरात्मा ।
 तेष्वल्पसङ्ख्यै परेषु नित्यं
 न रेषु नाहं निवसामि देवि ॥
 वसामि धर्मशीलेषु धर्मज्ञेषु कृतात्मसु ।
 वृद्धेविषु दान्तेषु सर्वज्ञेषु महात्मसु ।
 स्त्रौषु कानासु दानासु देवदिजपरासु च ॥
 प्रकीर्णभाण्डामनवेद्यकारिणौ
 सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनौ म् ।
 परस्य वेश्माभिरतामलज्जा-
 सेवं विधां स्त्रौं परिवर्ज्यामि ॥
 लोलामधोऽचौमवगाहिनीञ्च
 अपेतशीलाङ्गलह्यनियाञ्च ।
 निद्राभिभूतां सततं श्रयाना-
 सेवं विधां स्त्रौं परिवर्ज्यामि ॥
 सत्यासु नित्यं प्रियदर्शनासु
 सौभाग्ययुक्तासु गुणान्वितासु ।
 वसामि नारीषु पतिव्रतासु
 कल्याणशीलासु विभूषितासु ॥

तथा,—

अस्मिन् गृहे ह्रष्टे हव्यते च
गोब्राह्मणं चार्चते देवताश्च ।
कालेषु पुर्णैर्बलयः क्रियन्ते
तस्मिन् गृहे वासमुपैमि नित्यम् ॥
खाध्यायुक्तेषु द्विजेषु नित्यं
चत्रे तु धर्माभिरते बदैव ।
वैश्ये च छन्दाभिरते वसामि
शुद्रे च शुशूषणनित्ययुक्ते ॥
नारायणे लेकमना वसामि
सर्वेण भावेन शरौरभूता ।
अस्मिन् हि धर्मः सुमहान्निविष्टो
ब्रह्मण्यता चाथ तथा प्रियत्यम् ॥
नाहं शरीरेषु वसामि देवि
नैतन्याया शक्यमिहाभिधातुम् ।
अस्मिन् ख्यभावेन वसामि पुंसि
स वर्द्धते धर्मयशोऽर्थकामैः ॥

तथा भारतवाक्यम्,—

गृहे पारावता धन्याः शुका वै सारिकास्तथा ।
गृह एते प्रशस्ताः स्युस्तथा वै तैलपाणिकाः ॥

हारौतः,—

आद्या व्याहृतयस्तिस्तः खधा खाहा नमो वषट् ।

यस्यैता वेश्मनि चदा ब्रह्मलोकस्य एव सः ॥
आद्या भूर्भुवःस्त्रिरिति तिस्रो व्याहतयः ।

तथा,—

यस्य वेदमयज्ञकुर्वीजज्ञ व्याहतीमयम् ।
तपोमयं शरीरज्ञ स कस्त्रादवस्त्रौदति ॥

ऐठौनसिः,—

कृताग्निहोत्रस्य कृताग्निकस्य
समाप्तजप्तस्य परिच्छितस्य ।
ये ब्राह्मणस्त्रोपरि दिव्यलोकाः
काङ्गन्ति तान् वै चष्टयः समस्ताः ॥

महाभारते,—

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किमद्य सुकृतं कृतम् ।
दत्तं वा दापितं वापि वाक् सत्याऽपि च जल्यिता ॥
प्रत्यहं प्रत्यवेचेत मनश्चरितमात्मनः ।
किं नु मे पशुभिस्तुत्यं किं नु सत्पुरुषेरितम् ॥
सुदुर्लभतरं प्राप्य मानुष्यमिह यो नरः ।
धर्माऽवमन्ता कामात्मा स भवेत् खलु वच्चितः ॥
इहैव नरकाद्येश्चिकित्सां न करोति यः ।
गला निरौषधं देशमवशः किं करिष्यति ॥
नावसौदति चेष्टार्थः कपालेनापि जीवतः ।
आङ्गोऽस्मौत्यवगन्तव्यं धर्मवित्ता हि साधवः ॥
आङ्गाश्च बलवन्तस्त्र ये वनस्थाश्च भारत ।

ये वै जितेन्द्रिया धौरासे नराः स्वर्गगमिनः ॥

प्रायेणाङ्गतक्षत्यलानुव्योरुद्दिजते नरः ।

क्षत्यक्षत्याः प्रतीचन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिम् ॥

दृढ़श्चातातपः—

शः कार्यमद्य कुर्वीति पूर्वाह्ने चापराह्लिकम् ।

न हि प्रतीचते मृत्युः क्षतं वास्य न वाऽक्षतम् ॥

इदं शः कार्यादावावश्यककरणार्थम् ।

अनुः—

यद्यत् परवशं कर्म तत् प्रथनेन वर्जयेत् ।

यद्यदात्मवशं तु स्यादेतत् खेत अन्नतः ॥

सर्वं परवशं दुखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतद्विद्यात् भमासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥

यत् कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत् प्रथनेन कुर्वीति विपरीतन्तु वर्जयेत् ॥

परवशमिह परप्रार्थनया लभ्यम् । एतच्च यथाकथच्छिद्धनसम्बवे
सन्नोषपरतावोधनार्थम् । यत् कर्म कुर्वत इत्यादिना तष्टे:
पुनर्वर्चनन्तु स्नातकव्रतवस्थापनाय ।

लघुहारौतः—

वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां

गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनियहस्तपः ।

अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्त्तते

निवृत्तरागस्य गृहन्तपोवनम् ॥

यत् कर्त्त वुर्वेष्व नासौ जुगुप्तामेति पुचक ।
तत् कर्त्तव्यमशङ्केन यज्ञ गोष्ठं महाजने ॥

मनुः,—

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्वातान्धर्मवर्जितौ ।

धर्ममयसुखोदर्कं लोकविक्रुष्टमेव च ॥

धर्मवर्जितौ धर्मविरोधिनौ, असुखोदर्कमनुशयहेतुं लोक-
विक्रुष्टं देशकालाननुरूपत्वेन लोकगर्हितम् । यथा कस्मिंश्चिद्देशे
महिषमांसेन आद्वाचरणम् । इदृशं धर्ममपि त्यजेदित्यर्थः ।

यमः,— किं ब्रह्मचर्यैर्यदि दारसेवी

किञ्चोपवासैर्यदि श्रेष्ठभोजौ ।

मौनेन किं स्वाद्यदि सत्यवादौ

सत्येन वा किं यदि चानृशंसः ॥

हारौतः,—

सत्यवादौ सदातुष्टः चतुकालाभिगामौ नित्यं स्वानशौलो
नित्यं चाक्रोधनोऽपरोपताप्यकुहकोऽखर्वो नित्योदकौ नित्यं
यज्ञोपवीतौ नित्यं स्वाधायौ धर्माचेष्टौ पतिताक्षवर्ज्जौ
निवृत्तरागमोहोऽनृतसाध्यवर्जितोऽनसूयको गृहस्थो भवति ।

कुहको मायावी । खर्वो वक्तः । नित्योदकौ सोदक-
कमण्डलुवहनशौलः ।

कश्यपः,—

आहिताग्निः सदारनिरतः चतुकालाभिगामौ देव-पितृ-
भूत-मनुष्य-ब्रह्म-यज्ञाननुसेवमान एक-द्वि-चि-चतुर्णां ब्राह्मणाना-

मातिथं कुर्वाणो व्रत-नियम-होम-जप्तमन्त्रपरो मातापितृभक्ति-
परो मृत्याऽपत्यथोः शेषाज्ञभोजी न चासूयको यत्किञ्चाग्नी
तोलक-भेदक-वेधक-सूचकान् परिहरमाणः श्रेयसा युज्यते ।

ब्रतमिह-यमाः पञ्च । जप्तमन्त्रा गायत्र्यादयः । यत्किञ्चाग्नी
त्रलोकुपः । भेदकः समयादिभेदकः । वेधकः परमधर्मवेधकः ।
एतदन्यः पिण्डुनः सूचको बोधः ।

उश्ना,—

तत्र वेदविद्याब्रतस्त्रातकः शुचिर्नित्योदकी नित्यज्ञोपवौती
उभयकालसन्ध्यासुपासीनः ।

गोतमः,—

सत्यधर्मा आर्यवृत्तः शिष्टाचापकः शौचशिष्टः शुचिनिरतः
स्थात् । नित्यमहिंसो मृदुदृढकारौ दम-दानशीलः । एवमाचारो
मातापितरौ पूर्वापरान् दुरितेभ्यो मोक्षयिव्यन् स्त्रातकः शश्वद्वज्ञा-
लोकान्न च्यवते ।

सत्यधर्मा सत्यसन्धः । आर्यवृत्तः आर्यप्रियकारिचरितः ।
शिष्टाचापकः साधूनामधापयिता । शौचशिष्टः शौचार्यप्रयत्नवान्
मृदुः पाहृष्यशून्यः । दृढकारौ आवद्वस्मापनयहिलः, मोक्षयिव्यन्
मोक्षयितुम्, एवमाचार इति समन्धः ।

तथा,— चिवर्गसेवां सतताच्छ्रद्धानं

सुरार्चनं ब्राह्मणपूजनञ्च ।

खाचायसेवां पितृतर्पणञ्च

कृत्वा गृही शक्रसदः प्रयाति ॥

बौधायनः,—

अथ स्त्रातकः सान्तवास उत्तरं वैणवञ्च दण्डं सोदकञ्च
कमण्डलुं द्वे अज्ञोपवीते उष्णीषमजिनसुन्तरसुपानहौ च्छचञ्च ।
धारयेदिति शेषः । सान्तवासः अधोवस्त्रवान् । उत्तरं
उत्तरीयम् ।

तथाच श्रुतिः,—

अजिनञ्चोत्तरीयञ्च वाससा सह कल्पितम् ।

[अजिनं वासे वा इच्छणे उपवीते इति ॥]^१

मनुः,— सत्यधर्मार्थवृत्तेषु ग्रौचे चैव वसेत् सदा ।

शिव्यान् शिव्याच्च धर्मण वाग्बाह्वद्रसंघतः ॥

शिव्याः शासनीयाः पुत्रादयः । वाक्संघमो मितभाषिता ।
बाह्वसंघमो बाह्वलेन परस्याधर्षणम् । उदरसंघमोऽभक्ष्याभक्ष-
णादिः ।

परागरः,—

यावञ्जुहोत्यधीते च ददात्यभ्यापयत्यपि ।

यजत्यतिथि-देवांश्च तावत्तु द्विज उच्यते ॥

यमः । चृष्टयः उच्चः,—

किं लक्षणो भवेद्गुर्भाः क्व वा धर्माः प्रतिष्ठितः ।

कः सर्वसम्भातो धर्माः किञ्च धर्मपरायणम् ॥

यम उवाच,—

तपःपरमको धर्मो दानेच्छाऽलोभलक्षणः ।

यमादाय स्थितो धर्मः संख्यादै च प्रवर्त्तते ॥

सत्यं सर्वहितो धर्मः सत्यं धर्मपरायणम् ।

तपःपरमकः तपःप्रधानः । संख्या सर्वादा । सत्यं भूतार्थ-
वादित्वम् । द्वितीयसत्यशब्दो ब्राह्मणपरः ।

द्वचः,—

विभागशौलो यो नित्यं चमायुक्तो दयालुकः ।

गृहस्थः सः समाख्यातो न गृहेणा गृही भवेत् ॥

दया लज्जा धृतिः अहो पूजा त्यागः कृतज्ञता ।

एते यस्य गुणाः सन्ति गृहस्थो मुख्य उच्चते ॥

पूजा त्याग इति आने प्रज्ञा योग इति क्वापि पाठः ।

अमः,—

शौचमध्यनं दानं नित्यं विषयसंयमः ।

अत्र अब्लेन संभाव्यं ब्राह्मणं प्राप्य दुर्लभम् ॥

अत्र अब्लेन संभाव्यम्— अत्र शौचादौ यत्वता भवितव्य-
मित्यर्थः ।

शातातपः,—

भवेच्छौचपरो नित्यं तथा चेह जितेन्द्रियः ।

अक्रोधः सर्वभृतेषु साधुकारी प्रियम्बदः ॥

बृहस्थतिः,—

सत्यं यज्ञस्तपो दानमेतद्गूर्ध्मस्य साधनम् ।

धर्मात् सुखञ्च ज्ञानञ्च ज्ञानान्मोक्षो विधीयते ॥

तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं चेतायुगे सृष्टम् ।

दापरे चाधरः प्रोक्तस्तिथे दानं दया दमः ॥
 कृते षड्ब्दात् यो धर्मः स चेतायामृतुचयात् ।
 दापरे तु चिपक्षेण कलावङ्गा च तत् फलम् ॥
 दानेन भोगी भवति भेदावौ छट्टुसेवया ।
 अहिंसया च दीर्घायुरित्यं प्राज्ञर्भनीषिणः ॥

तिष्ठः कलिः ।

यमः—

(?) यदा धर्मण दानेन ब्रतेन ब्रह्मचर्यया ।
 शमयिलेन्द्रियग्रामं ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

मनुः—

दृढकारौ मृदुर्दान्तः कूराचारैरसंवसन् ।
 अहिंसो दम-दानाभ्यां जपेत् स्वर्गन्तथा ब्रतैः ॥

हारीतः—

दमो दया दानं दृढब्रतलभ्वेति । ब्राह्मणस्य कुलशौलश्रुत-
 वृत्ताव)वस्थानं दम इत्याङ्गः । चिसन्ध्यमस्कन्दनं देवतार्चन-जप-
 होमाध्ययननियमानुष्ठानं दृढब्रतलम् । तथा चिसन्ध्यं वै नियमिनां
 पापाम श्रीर्यते तपोभृयस्वमुपैति ब्रह्म प्रकाशतां गच्छति ।
 तस्माच्चिसन्ध्यं नियमौ स्यादिति ।

सर्वभूतानुकर्त्ता दया, संविभागो दानमिति कल्पतरुः ।
 ब्राह्मणस्येति ब्राह्मणयहणमेतेषु तस्य यत्वातिशयार्थं, शौलं
 ब्राह्मणादि, अस्कन्दनं सर्वाङ्गोपेतमस्वलितं वा । देवार्चन-
 जपहोमाध्ययनान्येव नियमः, तेषामनुष्ठानं वा नियमेनानुष्ठानं

चिमन्धमिति सन्ध्याचयकाले यथायोग्यमेषामनुष्टानं कर्त्तव्य-
मित्यर्थः ।

पुनर्हरौतः—

स्थितिरविच्छिन्नवेदवेदिता अथोनिसङ्गरिता अविच्छिन्ना-
र्थ्यलं वा इति कुलगुणाः । वेदाङ्गानि धर्माधात्मज्ञानं स्थितिश्चेति
षद्विधं अतम् (?) ।

क्षमा दभो दधा दानमत्त्वा-गुरुपूजनम् ।

श्रौचं स्वानं जपो होमः तपः स्तादायः सत्यवचनम् सन्तोषो
दृढतत्त्वं चेति ॥

गोतमः— मर्णत एवात्मानं गोपायेत् ।

अमः—

धर्मचेतं शरीरं हि यन्नेन परिपालयेत् ।

शरीरात् स्वते धर्मः पर्वतात् सखिलं यथा ॥

व्यासः—

विषयेषु न सज्जेत मनःसंयममाचरेत् ।

मनःसंयममातिष्ठन् ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

विष्णुपुराणे,—

मदाऽनुपहते वस्ते प्रशस्ताश्च तथौषधीः ।

गरुडानि च रत्नानि विभृयात् प्रयतो नरः ॥

सुशुद्धामलकेशश्च सुगन्धिशास्वेषधक् ।

चिताः सुमनसो हृद्या विभृयाच्च चदा नरः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

न चापि रक्तवासाः स्यात् चिन्नासितधरोऽपि वा ।

न च कुर्याद्विपर्यासं वासमोर्न च भूषणे ॥

वर्ज्यच्च विदग्धं वस्तमन्यन्तोपहतच्च यत् ।

अत्यन्तोपहतं मद्यादिलिप्तम् ।

मनुः— उपानहौ च वस्तच्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलङ्घारं स्वजं कलकभेव च ॥

देवलः—

कुण्डिकां मण्डलौ शाटौ प्रसाधनसुपानहौ ।

वर्ज्यर्थेत् परभुक्तानि अनिर्णिकानि वै बुधः ॥

मण्डलौ कंकतिका ।

मनुः— कृपकेशनवश्मशु दर्ढनः शुक्राम्बरः शुचिः ।

स्वाध्याये चैव रक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥

कृपं च्छिन्नं, एतच्च साग्निविषयं, न समावृत्ता वपेरन्नित्यापस्तम्बवाक्यात् । आत्महिते व्याधिप्रतीकारादौ ।

धारयेदैषवौ यष्टिं सोदकच्च कमण्डलम् ।

यज्ञोपवीतं वेदच्च शुभे रौक्षे च कुण्डले ॥

वेदोऽन्न दर्भवटुः । रौक्षे सौवर्णे ।

गोतमः—

१नियशुचिः सुगन्धिः स्वानशौलः, सति विभवे न जीर्णमलवद्वासाः स्यात् । न रक्तमसुगन्धमन्यधृतं वासो विभव्यात् । न

१ मूले—स्वातको नियं शुचिः सुगन्धिः ।

स्वरुपानहौ [निर्खिज्यात्] १ । अशक्तौ न रुद्रश्मशुरकस्मात् स्यात् ।
शास्त्रौयनियमव्यतिरेकेण न दीर्घश्मशुः स्यात् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

प्राङ्गुखोदङ्गुखो वापि श्मशुकर्म च कारयेत् ।

महाभारते,—

अन्यदेव भवेदाप्तः शयनौये सदैव तु ।

अन्यद्रथासु देवानामर्हाद्यामन्यदेव हि ॥

रथासु धथेष्टुचेष्टासु ।

कालिकापुराणे,—

कायस्थेनैव डेखा तु कर्म अत् कुत्सितं नरः ।

आचरेत्तदधं तस्य वज्रकल्पं भविष्यति ॥

अनामाङ्गुलिकायान्तु धारयेद्विष्णे करे ।

कायोऽनानामाङ्गुलिकाऽन्यः कायभागः, तत्र सुवर्णे धारयता
कुत्सितं कर्म छतं । तत् कुत्सितेन कर्मणा जपापेत्याधिकपापो
भवतीत्यर्थः । एतच्च दीक्षितं विहाय ।

भविष्यपुराणे,—

यः कुर्यात् मर्वकर्माणि वस्त्रपूतेन वारिणा ।

स मुनिः स महान् साधुः स याति परमां गतिम् ॥

तथा,—

सोपानत्को देवगृहमारोहेद्यसु मानवः ।

स याति नरकं घोरं तामित्रं नाम नामतः ॥

शिरःखातसु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्यूग्रेत् ।
 तिजपिण्डञ्च नाश्वीयात् तथायुर्विन्दते महत् ॥
 खातस्य वर्णकं छत्रं नित्यं कुर्यादिग्नाम्यते ।
 प्रियज्ञुं चन्दनाभ्याच्च विल्वेन तगरेण च ॥
 पृथगेवावलिष्टेत केशरेण च बुद्धिमान् ।

पद्मपुराणे सप्तर्षिशपथेषु,—

अनृतौ मैथुनं याति द्विवाखम्प्रं निषेवते ।
 अन्योन्यातिथ्यमध्येति विशस्तौल्यं करोति यः ॥

तथा,—

गो-ब्राह्मणांश्च तौथानि पर्वतांश्च नदौस्थाया ।

देवांश्चैव सदा वन्दन् न प्रेतो जायते नरः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

गोब्राह्मणानलाङ्गानि नोच्छिष्टो न पदा स्यूग्रेत् ।

भविष्यपुराणे,—

स्त्रेषु-मूच्च-पुरीषाणि समुत्सृजति यसु वै ।

देवस्थायतने भानोः स गच्छेन्नरकं क्रमात् ॥

उच्छिष्टो नालपेत् किञ्चित् खाध्यायच्च विवर्जयेत् ।

नोत्क्षिप्तपादजड्सु प्राज्ञस्तिष्ठेत्कथच्चन ॥

विष्णुपुराणे,—

प्रदीप्तं वेशम् न विशेनारोहेच्छिखरन्तरोः ।

न कुर्याद्वन्नसंघर्षं न कुञ्जीयाच्च नासिकाम् ॥

१ (ग) पुस्तके कुष्णीयाच्च ।

नासंदृतमुखो जृभेत् श्वास-काशौ न वर्तयेत् ।
 नोच्छैर्हसेत् सशब्दञ्च न मुच्छेत्यवनं बुधः ॥
 १ [न स्वाच्यान्न स्वपेन्नग्नो न चैवोपसृशेदुधः] ।
 न फुल्कुर्याच्छ्रवं प्राला श्ववगन्धो हि सोमजः ।
 उपसर्पन्न च व्यालांश्चिरनिष्टेन्न चोत्थितः ॥
 अतौव जागर-स्वप्ने तद्वत् स्वानाशने बुधः ।
 न सेवेत तथा शश्यां व्याधामञ्च नरेश्वर ! ॥
 दंडिणः गृहिणश्वैव प्राज्ञो दूरेण वर्जयेत् ।
 अवश्याथञ्च राजेन्द्र पुरो वातातपौ तथा ॥
 मुक्तकच्छस्तु नाचामेद्वाद्यच्छाच्छ वर्जयेत् ।
 स्नेह-सिंहानिकोत्सर्गो नान्नकाले प्रशस्यते ।
 बलि-मङ्गल्यजप्यादौ न होमे न महाजने ॥
 न कुण्ठौयाच्च नासिकां, नासिकां न निष्कोषयेदित्यर्थः ।
 देवाद्यर्चां मुक्तकच्छ इत्युषङ्गः । महाजने महाजनमधे ।

देवौपुराणे,—

न विषं भक्षयेत् प्राज्ञो न भुजङ्गैश्च क्रौडयेत् ।
 नेचाच्चनं निषेवेत् दन्तधावनपूर्वकम् ॥

विष्णुपुराणे,—

दिधौषू-पतितोन्मत्त-रङ्ग-वैराति-कौकटैः ।
 बन्धकौ-ैवन्धुभृच्छूद्वानृतकौर्चर्त्तकैः सह ॥

१ [] चिह्निता पर्ज्ञः एस्तकदये नास्ति ।

२ (ग) बन्धकौ भर्त्तद्वन्-

तथातिव्यथशौलैश्च परदाररतेः शठैः ।

वुधो मैचौं न कुञ्चीत नैकः पन्थानमावजेत् ॥

वैरातिः-वैरान् अतति सततं वैरशौल इत्यर्थः । कौकटः
कृपणः । बन्धकौ असती ।

मैचौङ्कुर्यादित्यनुवृत्तौ-मार्कण्डेयपुराणे,-

न सर्वशङ्किभिर्जित्यं न च दैवपरैर्नरैः ।

ब्रह्मपुराणे,-

यदाकाशः सूर्यो भौमस्तस्मान्नासंवृते क्वचित् ।

कुर्यान्मूर्चं पुरौषज्ञ न सुच्छौत पिवेन्नरः ॥

मैथुनज्ञापि न चरेदुच्छिष्टानि च वर्जयेत् ।

उच्छिष्टानि उपभुक्तशेषभृतानि ।

मार्कण्डेयपुराणे,-

यज्ञ-दान-तपांसौह पुरुषस्य न भूतये ।

भवन्ति यः सदाचारं समुच्छृणु प्रवर्तते ॥

वायुपुराणे,-

एकस्यार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा ।

एकं प्राणं बह्न् वापि कामन्तस्यास्ति पातकम् ॥

यस्मिंसु निहतेऽभद्रे एधन्ते बहवः सुखम् ।

तस्मिन् हतेऽभुमे नास्ति पातकञ्जौपयातकम् ॥

महाभारते,-

यः प्रवृत्तां श्रुतिं हन्यात् शास्त्रज्ञ सुनिभाषितम् ।

भूषयन्ननभिज्ञाय तं विद्याङ्ग्रहाघातकम् ॥

तत्रैव वलिं प्रति श्रीवाक्यानि—

यदा शुश्रूषया वृद्धः परिवारेण योज्यते ।
 पुत्रश्च पितरं मोहात् प्रेषयिष्यति कर्मसु ॥
 ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषलाः पदधावनम् ।
 शृद्रश्च ब्राह्मणैः भार्यासुपथास्यति निर्भयः ॥
 विद्योनिषु च बौजानि मोक्षन्ते पुरुषैर्यदा ।
 मंकरं कांस्यभाङ्गैश्च वलिशापि कुपाचकैः ॥
 चातुर्वर्णैः तदा खात्सुन्मर्यादमविष्यति ।
 एकैकश्च तदा पाशः क्रमशः परिमोक्ष्यते ॥

विष्णुपुराणे,—

देवादिनिश्चासहतं शरौरं चम्य वेशम् च ।
 न तेन मङ्गरं कुर्याद्गृहासनपरिच्छदैः ॥
 देवादिनिश्चासहतं तदुच्चितपूजादिविरहादेवाद्यसन्तोषविषयम् ।
 मनुः—

नास्तिक्यं वेदनिद्वाच्च देवतानाच्च कुत्सनम् ।
 द्वेषं दम्भच्च मानच्च क्रोधं भैच्यच्च वर्जयेत् ॥
 नास्तिक्यं नास्ति परलोक इति धौः । द्वेषः परानिष्टफलको
 गुणविशेषः । मानं स्वाभाविकगुणारोपान्मन्यूल्कर्षधौः । क्रोधो
 बलवतौ पराचिकित्सा ।

इति गृहस्थरनाकरे स्वातकब्रततरङ्गः ॥

अथ यमाः ।

तत्र मतुः—

यमान् सेवेत सततं नियच्च नियमान् बुधः ।

यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलं भजन् ॥

केवलान् नियमान् कुर्वाणः पततौति युज्यते । ततो
यमयहिता एव नियमाः कार्या इत्यर्थः । सततमापद्यपि ।

व्यासः—

अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्पता ।

अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानि च ॥

अक्रोधो गुरुशूष्ठा शौचमाहारलाघवम् ।

अप्रमादो हि नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च ॥

ब्रह्मचर्यमिति प्रतिषिद्धौ मैथुनव्यागः । ध्यानमात्मचिन्तनं
कलशब्दो दम्पतः ।

याज्ञवल्क्यः—

ब्रह्मचर्यन्दया त्रान्तिर्धानं सत्यमकल्पता ।

अहिंसाऽस्तेयमाधुर्ये दम्पत्यैव यमः सृतः ॥

स्वानं मौनो परा सेच्या स्वाध्यायोपस्थनियहः ।

नियमो गुरुशूष्ठा शौचाकोधाप्रमादिता ॥

माधुर्ये प्रियवादित्वादि । अप्रमादः कर्त्तव्येष्ववधानम् ॥

हारौतः— अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचं ब्रह्मचर्यमिति यमाः ।
कूर्म इवाङ्गानि कर्मभ्यः संहृत्य रूपेभ्यो दृष्टिं, मूक दव वाचालेभ्यो
वाचं, कर्मन्दित्य-बुद्धौन्दित्यानि मनस्य संयम्य अहिंसा भवति ।

एवं ह्याह,—

कर्मणा चक्षुषा चैव वाचाऽथ मनसा तथा ।

यो वै न कुरुते पापं सा ह्यहिंसा चतुर्विधा ॥ इति ।

देवलः,— तच दशविधा हिंसा । उद्गेजननं सन्तापजननं, रुजाकरणं शोणितोत्पादनं, पैषुन्यकरणं सुखापाकरणं, अतिक्रमः संरोधो हितप्रतिषेधो वधं इति ।

तच स्तोकः,—

कायक्षेण मनोदुःखं वधं वा प्राणिनां पुनः ।

यत्र वर्द्धयति देषात् सा हिंसेति समाप्तः ॥

उद्देगो मनसोऽसुखता । सन्तापो यस्मिन् दुःखे उत्पन्ने आकुलितमिवात्मानं मन्यते । रुजा शारौरं दुःखम् । अतिक्रमो मान्यावज्ञा । संरोधः स्वाच्छन्दनिषेधः । हितप्रतिषेधः हितं तर्कशुद्धमभिमतम् ।

महाभारते,—

यूक-मत्कुण-दंशादीन् खादतखात्मनस्तनुम् ।

पुच्रवत् परिरचन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

हेतुसुक्रा ह्यारौतः,—

तस्माच्चानृतं वदेत् । सोमविक्रय-विवाह-मैथुनं बालप्रबोधनम् । अनिन्दितं ग्लानिलादिशून्यम् । स्वभावतः इतशून्यम् । मनुः,— सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।

प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥

एतेन प्रियं सत्यञ्च सम्बलितं वक्तव्यमित्युक्तम् ।

यमः—

सुभाषितसहस्राणि सुभाषितशतानि च ।

सर्वाण्यथाहृतस्येह कलां नार्हन्ति षोडशौम् ॥

दया हि सर्वभूतानामनृतेन च ग्राम्यति ।

सत्येनाऽपि विलक्षेत हिंसा च च प्रवर्त्तते ॥

एतेन सत्यानृतयोर्दयामौनप्राशस्थसुक्तम् ।

हारौतः—

चृतमिति सम्भूताभिधानम् । नाच चृतमस्तौत्यनृतम् । तच्चतु-
र्विधम् । साच्छ्यानृतम् । पणितानृतम् । सुकृतानृतम् । साधारणा-
नृतमिति । क्रयविक्रयकितवृत्तिं पणितानृतम् । तस्मान्न
अष्टनादिभिः क्रौण्णीयाच्च विक्रौण्णीयात् न कितवृत्तिः स्यात् ।

एवं ह्याङ्गः—

विक्रयौ शंसते पण्यं क्रयौ निन्दति तद्गुणान् ।

आजयोगाच्च कितवमश्रद्धेयं प्रजापतिः ॥ इति ।

विश्रम्भानृतम् साच्छ्यानृतमिति व्यवहारानृतमिति चिविधं
प्रत्ययानृतम् ।

अदिश्रम्भादक्तात् कौर्त्तिं करोति कारयति वा तदिश्रम्भा-
नृतमित्युच्यते ।

यत् साच्छ्यकर्षण्यवस्थितोऽनृतम् व्यवस्थति जानन्नप्यपलपति
क्रृटसाच्छ्यं वोपैति तत् साच्छ्यानृतमित्युच्यते ।

इयोर्विवदमानयोर्मैत्रादेषास्त्रोभादा सम्भूतं व्युदस्यासम्भूतं
व्यवस्थापयति तद्वावहारानृतमित्युच्यते ।

एवं ह्लाहः—

विश्रमात्तियुगं हन्ति पञ्च मिथ्यापञ्चापतः ।

क्षणात् सप्तयुगं हन्ति अनृतं व्यवहारतः ॥

न व्यवसनादिभिरित्यच व्यसनं वज्ञना । अनृतमध्यवस्थति
वदति । जानन्नपि अपलपति मौनमाश्रयते । एतदेव कूट-
साक्ष्यता । युगं जन्म ।

नारदः—

पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

अतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्द्धनृतं वदन् ।

सर्वं भूम्यनृते हन्ति मासम् भूम्यनृतं वदेः ॥

अप्सु भूमिवदित्याङ्कः स्त्रौणां भोगे च भैषुने ।

अञ्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वभ्यमयेषु च ॥

यमः—

पश्चुवच्च चौरवतं सर्वच्च पश्चुसमावम् ॥

गोवदस्तुषु सर्वेषु शयनेष्वासनेषु च ।

अश्ववत् सर्वदानेषु खरोद्धाश्वतरेषु च ॥

आदित्य-चन्द्रावनिलोऽनलश्च

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

पश्यन्ति नित्यं पुरुषस्य वृत्तम्

तस्माच्च वाच्यं लवनृतं कदापि ॥

१ (क) पुस्तके पद्यमिदं नास्ति ।

यस्य वाङ्मनस्यौ शुद्धे सम्मग्नेते च सर्वदा ।

तपो वेदाः सृतिस्त्वागः म तेभ्यः सर्वमश्रुते ॥

पञ्च पश्चनृते हन्तीति पश्चादिविषयमनृतं वदन् पञ्चलादि-
संख्यावतो बाव्यवान् हन्ति नरके पातयतीत्यर्थः ।

हन्ति जातानजातांश्च इत्यादिना हिरण्यनृते ततोऽप्यधिकं
पापं दर्शितम् । एवं सर्वं भूम्यनृतं हन्तीत्यनेन ततोऽप्यधिकं
दर्शितमिति नेयम् । भोगे मैथुनजन्ये भोग इत्यर्थः । सर्वच्च
पशुसभवं चौरदधादि । शयनौषेषु कम्बलादिषु ।

देवलः—

अनृतं द्विविधमसत्यं विसम्बादश्वेति । तत्र हृष्टश्रुतकृताना-
मन्यथाचरणमसत्यं, प्रागभ्युपगतानामसंप्रवर्त्तनं विसंवाद इति ।

रागाह्वेषाङ्गयाज्ञोभाद्वाच्चिष्ठात् शङ्खया क्रिया ।

दक्षात् प्रमादतस्यैव नरस्योत्पद्यतेऽनृतम् ॥

परप्राणोपघातार्थं परद्रव्यापहारकः ।

विशिष्टोऽनृतवादस्तु न वृथाकथनादिषु ॥

तस्मादनृतहेतुंस्त्रान्नात्मन्युत्पादयेत् क्रचित् ।

उत्पन्नार्थान् प्रशमयेत् कारणैस्तदिघातिभिः ॥

हारौतः—

दानानृतमिज्यानृतं तपोऽनृतमिति चिविधं कृतानृतम् ।

अन्न-धान्य-वास्तो-रक्त-हिरण्य-गोऽश्व-कन्या-भूम्यभयदानानामेकतमं
वा यो न ददाति न प्रतिपद्यते न मया इत्तमित्युच्यते ।

एवं द्वाह—

अन्नानृते जन्महानिर्देतु वासोऽनृते तथा ।

त्रौणि रबानृते हन्ति चतुरः काञ्चनानृते ॥

पञ्च पश्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमध्यानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥

एतनु द्विगुणं हन्ति छत्रा भूम्यनृतं नरः ।

ततसु द्विगुणं भूयोऽभयं दला हिनस्ति यः ॥

यो अच्ये इत्युक्ता न यजेन्महान्तं वा क्रतुमभिवौद्य
खल्येनेष्टा न सर्वसुपयुनक्ति तत्र त्रैधातवौप्रायश्चित्तिः ।

यसु तप उत्पत्य न यथार्थं तपस्यात्यन्यथा वा चरते । असमाप्त-
कारौ निवर्त्तते तत्राग्नेयो विधिः । चान्द्रायणं वा साधारणं
नाम । यो गो-ब्राह्मणहितमापत्कल्पः खैराभिधानं भवत्येवं द्वाह—

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति

न स्वैरवाक्यं न च मैथुनार्थं ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे

पञ्चानृतान्याङ्गरपातकानि ॥

अन्नधान्यार्थं तत्रान्नपदमन्नार्थपरम् । दला प्रतिश्रुत्य । साधा-
रणलं गुणदोषानुवन्धात् । यथा गोब्राह्मणानृतमज्ञातमपि । गुरो-
रहितं सदोषमितरत्रादोषम् । एवमापदनृत-खैराभिधानानृतयो-
रपि बोद्धूव्यम् ।

यमः— न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति

न स्वीषु नित्यं न विवाहकाले ।

प्राणात्यये मर्बधनापहारे

पञ्चानुतान्याङ्गरपातकानि ॥

देवलः—

विवाहे ब्राह्मणस्यार्थं प्राणिनां जीविताय च ।

आत्मनः प्राणहेतोर्वा न सौदेदनृतं वदन् ॥

विवाहे भैथुने ।

गोतमः—

विवाहे भैथुने नम्नार्त्तिसंयोगेषु दोषस्तेके, नानृतं वदेत् गुर्वर्थेषु
सप्तमं पुरुषभितश्च परतो हन्ति मनसाऽपि गुरोरनृतं वदन्नर्थेषु ।

याज्ञवल्क्यः—

न संशयं प्रपद्येत न कसौ चाप्रियं वदेत् ।

नाहितच्चानृतच्छैव न स्तेनः स्यात्त वाहूविः ॥

अथ देवलः—

ततः सूल-मध्य-चुद्राणां पदार्थानां प्रसव्य तुष्णौ प्रच्छन्नं वा
हरणं स्तेयम् ।

रन-चेच वेश्म हे मरुषाभरणादौनि खूलानि, चतुष्पादान्न-
वस्त्रालोहकार्धपणोपकरणानि मध्यानि । दन्त-पट्टङ्ग-दार-चर्म-
पाषाण-मृण्यादौनि चुद्राणि ।

प्रसव्य बलात्कारेण । तुष्णौ हरणं स्यामिना दृश्यमानस्यैव
बलात्कारं विना । प्रच्छन्नं समन्नं वञ्चयित्वा हरणम् ।

हारीतः—

द्विविधमेव द्रव्यमाङ्गः— सचेतनं निश्चेतनञ्च । सचेतनं
जङ्गमम् । निश्चेतनं-जरायुजमाणं तैजसमपि शैलोषधं वानस्यात्यं
मृणमयं रसमयञ्च एवं सभूतस्य दशविधानात् स्तेयं भवति—

अदत्तादानात् । अनतिसृष्टग्रहणात् । अनिर्हीशोपयोगात् ।
भृत्येभ्यो भृत्यदानात् । आचितानिर्यातनात् । न्यासापला-
पात् । चक्षयसनयोरत्तुपायग्रहणाच्चेति । प्रतिश्रुत्यादाना-
हेवताऽनभिसम्बन्धाच्चेति॑ दशविधं भवति ।

एवं ह्याह,—

प्रतिश्रुत्याप्रदानेन दत्तस्याच्छेदनेन च ।

विविधाच्चरकान् याति तिर्यग्यथोनौ च जायते ॥

वाचा यच्च प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् ।

॒चक्षणात्तद्वर्द्धसंयुक्तमिह लोके परत्र च ॥

खामिनाऽदत्तस्यादानमदत्तादानम् । अनतिसृष्टग्रहणं परि-
माणातिरिक्तग्रहणम् । देवपितृमनुष्यार्थं भिच्छिला खयमुप-
भुज्जतोऽनिर्हीशोपयोगः । भृत्यानां कर्म कारयिला भृतेरदानम् ।

आचिला नेव्यामीत्यनिर्यातनं आचितानिर्यातनम् । विद्या-
मित्रकुलप्रत्ययाद्यस्यापलपनम् न्यासापलपनम् । कूटमानतुला-
तस्करत्वम् वद्य । व्यसनेन चात्रह्याचारिणो हिरण्यादौनामात्रार्थं
प्रतिग्रहो, यतौनाच्चानुपायग्रहणम् ।

स्तेयिनो हि प्रमौताः पूर्वधनिनामुपकाराय जायन्ते ।
तस्मात् स्तेयं न कारयेत् । नानुमन्येत् ।

अस्यार्थः— सचेतनं जीवं जीवाधिष्ठितं जड़मङ्गतिमत् पुरुष-
गवादि । जरायुजमण्डजादि । आयं शङ्खशुक्रादि, तैजसं
सुवर्णादि, चैषधं ब्रौहियवादि, वानस्पत्यं दण्डकाष्ठादि, मृणमयं
घटादि, रसमयं चौरादि । एवमूतस्य दशविधानात् वस्त्य-
माणादत्तादानादिप्रकरणे चौर्यम्भवतीति ।

प्रतिश्रुत्यादानं तदेव मथा देयमिति प्रतिज्ञाय यददानम् ।
देवतानभिसम्बन्धे इति यज्ञाय द्रव्यमिति निधाय तस्य
देवतयाऽनभिसम्बन्धो यागाकरणात् । धर्मसंयुक्तश्च प्रतिज्ञात-
मित्यर्थः । कारयित्वेत्यच कर्मेति शेषः । अनिर्व्यातनम-
प्रत्याख्यानम् । उपकाराय जायन्ते पशुदासत्वेनेति शेषः ।

अमः—

सुवर्णमेकं गामेकां भूमेरप्यद्वृमङ्गुलम् ।

हरञ्चरकमाङ्गोति यावदाहृतसंज्ञवम् ॥

हिरण्यं पशुचानानि स्त्रियो वासांसि यो हरेत् ।

स पर्यायेण यातीमाङ्गरकानेकविंशतिम् ॥

नरकाश्च राजप्रतिघहप्रस्तावे तत्रैव प्रागुक्ताः ।

आपक्षमः—

स्तेनोऽभिश्लो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्लो वा परस्मिन्नोकेऽपरि-
मिते निरये दृच्छे जायते चाण्डालो ब्राह्मणः । पौष्ट्रसो
राजन्यः । वैष्णो वैश्लः । स्तेनः सन् यो लोके प्रसिद्धः ।

विष्णुः—

यद्यत्परेभ्यो न दद्यात् पुरुषस्तु निरङ्गुणः ।
 तेन तेनाथ हौनः स्वाद्यच्च तचाभिजायते ॥
 जीवितं धर्म-कामौ च धने यस्मात् प्रतिष्ठितौ ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धनहिंसां विवर्ज्येत् ॥
 ग्राणिहिंसापरो यस्तु धनहिंसापरस्तथा ।
 महहुःखमवाप्नोति धनहिंसापरस्तयोः ॥

अमः—

देवद्रव्यापहत्तरारं परस्तहरणे रतम् ।
 पुरुषं पापकम्माणं नरकः प्रतिपद्यते ॥
 यस्तु लभ्यं पुनर्दद्यादेवद्रव्यं यतस्ततः ।
 गुरुद्रव्यं द्विजद्रव्यं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 यदेतद्बूनमित्याङ्गः प्राणाश्वेते बहिश्वराः ।
 स तस्य हरति प्राणान् यो यस्य हरते धनम् ॥
 अपहृत्य परस्यार्थं यस्तु दानं प्रयच्छति ।
 स दाता नरकं याति यस्यार्थस्तस्य तत्पलम् ॥
 परस्तपरितुष्टास्तु जीवितान्तकरास्तु चे ।
 तेषां रजः पतेद्यच्च तद्भेद्यतरभवेत् ॥
 षष्ठिवर्षसहस्राणि षष्ठिवर्षशतानि च ।
 ब्रह्मस्त्रहत्तरा नरके सततं परिवर्तते ॥

तथा,—

षष्ठिवर्षसहस्राणि ब्रह्महा नरकं पतेत् ।

थश्च ब्राह्मणवृत्तिन्नो यो वै पतितयाजकः ॥

बृहस्थिः—

शोधं शुद्ध्यति मृत्तोद्यैः प्रायश्चित्तैश्च पातकम् ।
ब्रह्मख-न्यासहर्त्ता वा दमं ज्ञात्वा न शुद्ध्यति ॥
ब्रह्महा वृत्तिहा चोभौ समौ स्थातां न वा समौ ।
कल्पान्ते ब्रह्महा शुद्धेत् वृत्तिहा न कदाचन ॥
एवं ज्ञात्वा परस्तानि मनसाऽपि न चिन्तयेत् ।
परस्तियो विशेषेण धर्मसारमिदं सृतम् ॥
जातान्यो वधिरस्यैव मूकः सङ्कृचिताङ्गुलिः ।
परदारापवादेषु परच्छिद्रानुहिंसने ॥
नैवंविधस्तु स्वपितृन् चायते महतो भयात् ।
वित्येह यशो दीप्तं ब्रह्मलोके महीयते ॥

पद्मपुराणे,—

सामान्यदच्छिणां लब्ध्वा गृह्णात्येकं विभोहितः ।
नास्तिक्यभावनिरतः सन् स वै प्रेतोऽभिजायते ॥

अमः—

देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं यद्रव्यं पार्षदं भवेत् ।
इत्वाऽसुच नरो लोभाङ्गोच्छिष्टेन जीवति ॥
चाण्डालो विजगौ गाच्च मनुः स्वायम्भुवः पुरा ।
प्रभवाभीति योऽन्नाति बङ्ग-सामान्यमेककः ॥

शुनां रजस्त्वानाच्च इदितं मलदूषितम् ।

तस्य संसरतो जोके उत्तिरेका विधीयते ॥

देवद्रव्यादिकं हृता चाण्डालः सन् गृह्णोच्छिष्टेन जीवतीति
मनुर्विजगावुक्तवानिव्यर्थः ।

गृहस्थतिः—

हरते हारयेद्गुमिं मन्दवुद्धिस्तमोवृतः ।

स वद्धो वाहणैः पाशैस्तिर्यग्योनिषु जायते ॥

खदन्तां परदन्तां वा यो हरेत वसुभराम् ।

षष्ठिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते क्षमिः ॥

षष्ठिवर्षसहस्राणि खर्गं वसति भूमिदः ।

आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् ॥

तान्येव षष्ठिवर्षसहस्राण्डेव ।

तडागानां सहस्रेण अश्वसेधश्चतेन च ।

गवां कोटिप्रदानेन भूमिहन्ता न शुद्धति ॥

अन्यायेन हता भूमिरन्यायेन च हारिता ।

हरन्तो हारयन्तश्च हन्तुस्त्रिपुरुषं कुलम् ॥

ब्रह्मस्त्रं प्रणयाद्गुकं दहत्यासप्तमं कुलम् ।

विक्रमेण च भुक्तन्दशपूर्वान् दशापरान् ॥

ब्रह्मस्त्रे मा मतिं कुर्यात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

अग्निदध्यानि रोहन्ति ब्रह्मदग्धं न रोहति ॥

ब्रह्मदग्धं ब्रह्मस्त्रहणदग्धम् ।

तथा,—

न विषं विषमित्याङ्ग-ब्रह्मस्तं विषसुच्यते ।
 विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्तं पुच्चपौचकम् ॥
 लोहत्तुर्णाश्मशूर्णे च विषज्ज्ञ जरयेन्नरः ।
 ब्रह्मस्तं चिषु लोकेषु कः पुमान् जरयिष्यति ॥
 विन्द्याटवीष्वतोयासु शुक्कोटरवासिनः ।
 छण्णसपर्यां जायन्ते ब्रह्मदायाऽपहारकाः ॥
 दायोऽत्र धनम् ।

हारौतः,—

अस्तेयं परमो धर्म इति धर्मविदो विदुः ।
 परद्रव्यस्तं हन्तुणां न शुभा विद्यते गतिः ॥

॥ इति गृहस्थरनाकरे अमतरङ्गः ॥

अथ स्तेयापवादः ।

तत्र यमः,—

अस्तेयमग्नये काष्ठमस्तेयच्च गवे त्वणम् ।
 कन्याहरणमस्तेयं यो हरत्यनलङ्घृताम् ॥
 पुष्ट्यकाष्ठोदके शके तथा मूलफले त्वणे ।
 अदत्तादानमेतेषामस्तेयज्ञ अमोऽब्रवीत् ॥
 त्वणकाष्ठं फलं पुष्ट्यं प्रकाशं वै हरन् वरः ।
 गो-ब्राह्मणार्थं गृह्णन् वै स न पापेन लियते ॥
 यो हरति वरो गुणवानिति शेषः । अनलङ्घृतामन्यस्मै
 विवाहयितुमलङ्घृता या तदन्याम् ।

मनुः,—

वानस्पत्यं मूलफलं दार्ढग्न्यर्थन्त्यैव च ।
 त्वणं गोभ्यश्च यासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥
 वानस्पत्यमत्र वनस्पतिप्रभवं पचादि । अग्न्यर्थं आवश्यक-
 मम्बद्धूनौथाग्न्यर्थम् ।

देवतः,—

अस्तेयमग्नये काष्ठमस्तेयं पश्वे त्वणम् ।
 अस्तेयं फलमारणं अस्तेयं पार्चिवं जलम् ॥
 पार्चिवं पृथिवीस्त्रं परकूपादिस्तितम् । तेनानुत्पृष्ठमपि ।
 गोतमः,—
 गोऽग्न्यर्थं त्वणमेधम्बौरद्वनस्ततौनां पुष्ट्याणि स्ववदाददौत
 फलानि चापरिवृत्तानाम् ।

खवदात्मवत् । अपरिवृत्तानां अरचितानाम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

द्विजस्तुष्टैधः पुष्पाणि सर्वतः समुपाहरेत् ।

सर्वतः रचितादरचितादपि ।

हारौतः,—

पूर्वाश्रमयोर्ब्रह्मद्वयग्रहणे लैषम् ।

तथा मूत्रपुरीषाणाम् । पाष्ठोः शाकपरिमाणे एकपाणे
शमौनां बहवस्तददेके । रचावृत्ताणां तत्स्थानतत्त्वेऽस्तैषम् ।
अन्येषाच्च सुमनसामर्चापिनहने । अग्न्यर्थं दणकाषानां अवसो-
दकेन गवाच्चास्तैषम् ।

पूर्वाश्रमयोर्ब्रह्मचारि-गृहस्थयोः पाष्ठोः शाकपरिमाणे
पाणिद्वयपरिमितशाक इत्यर्थः । पाणे शमौनां परिमाणे
इत्यनुषङ्गः । तेनैकपाणिपरिमितशमौनामित्यर्थः । रचावृत्तो
रचणौयतरः । अर्चां प्रतिमा, पिनहनसाच्छादनम् ।

शङ्खः लिखितौ,—

तिल-सुङ्ग-माष-मस्तुर-यव गोधूमानां शस्यसुष्टिग्रहणेषु, पथि-
कानामप्यपञ्चदलानां तथेचोर्ध्वलकयोः पुष्पफलप्रचयने च, विदि-
तस्य प्रकाशं गृह्णतो न दोषः ।

शस्यं फलं अपञ्चदलानां पञ्चदलशून्यानां शाखासम्बलहीनाना-
मिति यावत् । विदितस्य ख्यातस्य साधुतयेति ग्रेषः ।

गृहस्थति-कात्यायनौ,—

त्रिपुषोर्वाहके दे तु पञ्चामं पञ्च दाङ्गिमम् ।

खर्जूरदाढ़ीमादौनां सुष्टिं गृहन्त दूष्टति ॥
उवाहकं कर्कटौ ।

नारदः,—

शालि-ब्रौहि-मसूराणां सुष्टियाहो विधीयते ।
यव-गोधूमयोर्वापि यदाऽथो सुङ्ग-माषयोः ॥
एतेषां मानवैसुष्टिर्यहौतव्या पथिस्थितैः ।
शाकं शाकप्रमाणेन गृह्यमाणं न दूष्टति ॥
यहौतव्यानि पुष्ट्याणि देवतार्च्छनकारणात् ।
अदत्तादायिनं विद्याद्यदि लघिकमिच्छति ॥
शाकप्रमाणं हारीतोक्तं सुष्टिद्वयम् ।

वृद्धमनुः,—

चणक-ब्रौहि-गोधूम-यवानां सुङ्ग-माषयोः ।
अनिरुद्धर्यहौतव्यो सुष्टिरेकः पथिस्थितैः ॥
अनिरुद्धैः स्वामिभिरिति यावत् ।

थमः,—

पथिकः चौणवृत्तिश्च द्वाविचू दे च मूलके ।
आददानः परच्छेचे न दोषं ब्राह्मणोऽर्हति ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे स्तेयापवादतरङ्गः ॥

अथ शौचम् ।

तत्र हारीतः,—

शौचं नाम धर्मादिपथो ब्रह्मायतनं प्रियोऽधिवासो^१ मनसः
प्रसादनम्, देवानां प्रियं, ग्ररीरे चेतदर्थं बुद्धिप्रबोधनम् ।
तत्र शौचसुपरिष्ठादक्ष्यामः ॥

एवं ज्ञाह,—

शुचिं देवाऽभिरचन्ति पितरः शुचिमन्वयुः ।

शुचेर्विभ्यति रजांसि ये चान्ये दुष्टचारिणः ॥

धर्मादिपथः—धर्मस्य प्रथमः पन्था उपाय इति यावत् ।
शुचेरेव कर्माधिकाराब्रह्मायतनं ब्रह्मणो वेदस्य आयतनं
आधारः । चेतदर्थं आत्मनो दर्थनं तत्र द्विविधं हारीतेनैव
वक्ष्यमाणं वाह्यमाभ्यन्तरञ्च ।

तत्र वाह्यं कुलशौचमर्घशौचं शारीरञ्च । तत्र कुलशौचं
सूतकाद्यशौचशून्यतम् । अर्थशौचं भाजनादिद्रव्याणां शुद्धिः ।
शारीरादिशौचमसेषाद्यलेपनम् ।

आभ्यन्तरच्च शौचं पञ्चविधम् ।

तद्यथा,—

मानसं चाचुषं ग्राणं वाचं स्वादञ्ज । तत्र मानसं
अपुण्ठाभिधानदोषविरहः । चचुरादिशौचञ्चानवलोक्यावलोक-
नादिविरहः । चाचुषवत् स्पर्शनीयमयत्र द्रष्टव्यं न्यायसाम्यात् ।

दक्षः,—

शौचे अब्रः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः सृतः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥

हारौत,—

भृष्टशौचं नरं दृष्टा प्रहरन्तीह राचसाः ।

यत्त्वाः पिशाचा भूतानि ये चान्येऽयेवमादयः ॥

॑स्त्रानं दानं तपस्यागो मन्त्र-कर्म-विधि-क्रियाः ।

मङ्गलाचारनियमाः शौचभृष्टस्य निष्फलाः ॥

इष्टं निवेदितं दत्तं भुक्तं जप्तं तपः श्रुतम् ।

यातुधानाः प्रलुभ्यन्ति शौचभृष्टाह्विजन्मनः ॥

निवेदितं नैवेद्यं कृतम् ।

श्रातातपः,—

शौचहीनाश्च ये विप्राः न च यज्ञोपवौतिनः ।

कृतं दत्तं तपस्तेषां विनश्येन्नाच संशयः ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे शौचतरङ्गः ॥

अथ ब्रह्मचर्यम् ।

तत्र हारीतः—

ब्रह्मचर्यं नाम दिव्यमातुषीणां चित्तस्थ-काष्ठस्थ-पोतस्थ-स्त्रेस्था-
दैनामयप्रार्थनमस्मरणमसंकल्पनमनभिप्रेक्षणमसङ्गीर्त्तनमनभि-
भाषणमनभिगमनमसन्दर्शनमसमागमसाधाम् ।

तत्र ब्रह्मचर्यं चतुर्विधं भवति । छणं रक्तं शुक्रं विमलमिति ।

तत्र परदारवर्जनं नित्यं खदारगमनं क्षणम् । पर्वणि नियमे
वर्जनं रक्तम् । चक्षुकालाभिगमनं शुक्रम् । ऊर्द्धरेतखं विमलम् ।

एवं ह्याह—

क्षणेनेमं जयेष्वोकं मध्यं रक्तेन वै जयेत् ।

शुक्रेन तु जयेत् खर्णं विमलात्मोक्षमाप्नुयात् ॥

दिव्या उर्वश्यादाः शास्त्रप्रसिद्धाः । पोतस्थाः पोतं प्रतिमा-
करणयोग्यं रजतादि तत्त्वात्मनिर्मिताः । अप्रार्थनं सा मम
भूयादिव्याश्रयाविरहः । असङ्गल्पनमहसेवं करिद्यामौत्यभिसव्यि-
विरहः । अनभिप्रेक्षणमाभिसुख्येनावलोकनविरहः । अनभि-
भाषणमाभिसुख्येन साभिलाषभाषणविरहः । अनभिगमनमाभि-
सुख्येनानागमनम् । असन्दर्शनं सकलावयवावलोकनविरहः ।
असमागमः संघोगविरहः ।

सर्वे चैते रागजा निषेधा इति नेयम् । पर्वणि नियमे
वर्जनम् पर्वण्यमावास्यादौ नियमे दादशीव्रतादौ च वर्जनं त्यागः ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे ब्रह्मचर्यतरङ्गः ॥

अथ नियमः ।

तत्र हारौतः,—

क्रोधनियमवर्जनमकल्पता सज्जोषो गुरुशुश्रूषा चेति नियमः ।
कर्मनियमो वाङ्गिधमश्चेति क्रोधनियमः । मानसात् क्रोधाच्चित्त-
परितापात् पौद्धमानस्य वैवर्ष्ण-वैष्णवादयो व्याधयः संभवन्ति ।

अहङ्कारेर्षाऽस्त्वया-देष-परोपतापादीनि च क्रोधरूपाणि ।
वास्त्वचणादप्रियपर्वतादिता नानाविधवाक्यदर्शनादयः । कर्म-
लक्षणाः केशग्रहणसंप्रहरणादयः । अपरश्चरौरविप्रयोगकराश्चेति ।
यैत्यप्यष्टः सुविदानप्यवसादसुपैति तस्मादेतान् वर्जयेत् ।

एवं ह्याह,—

आकृष्टस्ताडितः चिन्मः चमते यो न कुप्यति ।

स तस्य दुष्कृतं दत्ता सुष्टुतं सर्वमाप्नुयात् ॥

इति तस्याक्रोशनादिकर्त्तुः ।

यमः,—

यत् क्रोधनो जपति यच्चुहोति यदा तपस्यति यदाति
वैरोचनिस्तद्वर्तेऽस्य सर्वम्, मोघश्रमो भवति ।

अस्य क्रोधनस्य वैरोचनिर्वलिः ।

हारौतः,—

कृतिर्नियमो जैह्यं नियमार्जवं कदा माया व्याजयुक्ता
निष्ठतिः काठिष्ठासाध्य-वैष्णवदौश्चं सज्जावयुक्तं ह्येतनियमार्जवं
भवति ।

एवं ह्वाह,—

जैह्यं स्त्रयुपदं प्राङ्गन्निष्कृतिस्तमसः पदम् ।

सर्वभूतात्मभूतलादार्ज्जवं ब्रह्मणः पदम् ॥

स्मयनियमः शूनानियमः सेवानियमोऽदभ्येत्यकल्पता ।

ज्ञान-दान-तप-ऐश्वर्य-भोगविशेषैः स्मयं वर्जयेत् । स्मयोप-
पन्नास्तेजसाऽवपन्नाः सभवन्ति पञ्चशूनासम्पन्नं समूतं पापमय-
मित्युच्यते । अधिनो हि प्रेतौभूता बौजवज्जायन्ते तस्मान्नात्मार्थं
शूनां कारयेत् । विविधशिल्पप्रयोगैः सेवाविशेषैः परानन्यर्थं
नोपाचरेत् । अविद्वान् विद्वतां स्वापयति, अदाता दानं,
अथज्वा यज्ञम् । तपस्त्री तपोऽनाश्रम्याश्रममलिप्त्वा । तेनैवं
दृत्तानां दुष्कृतं कृतं भवति ।

एवं ह्वाह,—

किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ।

योऽन्यथासन्नमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥

क्षद्ध छलपरमतितिरोधानमिति यावत् । व्याजोऽर्थान्त-
रेणोपन्यासः । काठिन्यं करुणाविरहः । असाध्यं अन्यथाहृदयं
नागादिप्रदर्शनं, वैषम्यं निगुणपराभिधानम् ।

दौश्यं परसुखासहिष्णुता । निष्ठतिः जैह्यं स्मयो दर्यः ।
अवपन्ना हौनाः, अचानुभित्यर्थग्रहाद्विद्याद्यर्थं न दोषः ।
एवंहृत्तानां विद्वादौनाम् । अन्यथा प्रतिपद्यते अन्यथा स्वापयति ।
मनुः— न धर्मस्यापदेश्वेन पापं कृत्वा ब्रतच्छरेत् ।

त्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्री-शूद्र-दभ्यनम् ॥

प्रेत्येह चेदृशो विप्रो गृह्णते ब्रह्मवादिभिः ।
ब्रह्मना चरितं यच्च ब्रतं रक्षांसि यच्छ्रुतिः ॥
अखिङ्गी लिङ्गवेषेण यो दृत्तिसुपजीवति ।
स लिङ्गिनां हरत्येनस्त्विर्यग्योनौ च जाधते ॥

थमः,—

सर्वं च विद्यते व्याजो धर्मं व्याजो न विद्यते ।
व्याजोपहतधर्माणां स्वर्गं वासो न विद्यते ॥
तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः ।
खाभाविको वेदविधिर्न कल्कः ।
प्रसद्य वित्ताहरणं न कल्कः ।
तान्येव भावोपहतानि कल्कः ॥
कल्कः पापं, खाभाविको नौपाधिकः । प्रसद्यवित्ताहरणं
भ्रान्त्या नर्मणा वा खाम्यननुभतवस्तुयहणम् ।

हारीतः,—

शूनानियमौ सेवानियमौ स्तेयाविक्रयविक्रयौ । अयाज्य-
याजनासत्प्रतिग्रह-शूद्रश्रावण-भृतकाध्यापनार्थयोगपरिग्रहनिवृत्या
लोभनियमे सन्तुष्टो भवति ।

एवं ह्याह,—

सन्तोषः परमो धर्मः सन्तोषः परमं पदम् ।
सन्तोषः परमं कर्म सन्तोषः परमन्तपः ॥
सन्तोषः परमं श्रेयः सन्तोषः परमं यशः ।
सन्तोषः परमा सिद्धिः सन्तोषः परमं सुखम् ॥

शूद्रश्रावणं सुपाचताख्यापनार्थं शूद्रस्यागे वेदपाठः । अर्थयोग-
परिग्रहः पाठनिकापूर्वकः परिग्रहः । सन्तोषः परमो धर्म इति
धर्मादीनां सन्तोषमूलवादभेदोपचारः ।

पुनर्हरीतः,—

यसेषु नियसेषु चाप्रमन्त-
लिष्टति याति लोकान् वरिष्ठान् ।
भ्रष्टसेभ्यो विविधा याति योनौ-
र्यास्तपन्नो मज्जते यातनासु ? ॥
तेभ्यो धौरः शुश्रूषावाच्यायवृत्तो
यस्मिन् यशो न व्यथते नापि धर्मः ।
धर्मो ह्येषः सुसहायो जनानां
य एतान् घोरात् चायते मृत्युयोगात् ॥ इति ।
तेभ्यो यमनियसेभ्यः शुश्रूषावान् श्रुतवान् ॥

॥ इति गृहस्थरनाकरे यमनियमतरङ्गः ॥

अथ कुलनाशनानि ।

तत्र अमादयः—

देवद्रव्यविनाशेन परस्तहरणेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणाऽतिक्रमेण च ॥

मनुः—

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वदानध्ययनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणाऽतिक्रमेण च ॥

शिष्येन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।

गोभिरश्वैश्च यानैश्च हृष्टा राजोपसेवया ॥

अथाज्ययाजनैश्वैव नास्तिक्येन च कर्मणा ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्वतः ॥

मन्वतस्तु समृद्धानि कुलान्यत्यधनानि च ।

कुलसंख्याच्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यगः ॥

ब्राह्मणातिक्रमेण ब्राह्मणावज्ञानेन । शिष्यं चित्रादिकर्म ।

व्यवहारोऽनापदि चृणादानादिरूपः । गोभिरश्वैरित्यत्र वृत्त्यर्थ-

सुपात्तैरित्यर्थः । सेवाऽन्यद्वावपूर्वकं पराराधनम् । नास्तिक्यं

कर्म, नास्ति परलोक इति बुद्धा व्यापारः ।

दक्षः—

अनृतं पारदार्यच्च तथाऽभद्रस्य भक्षणम् ।

१अगम्यागमनश्वैव हिंसा स्तेयं तथैव च ॥

१ मूलपुस्तके पाठः— अगम्यागमनापेयपानं स्तेयच्च हिंसनम् ।

अश्रौतधर्मचिरणं मैत्रधर्मवहिष्कृतम् ।
 एतानि नव कर्माणि विकर्माणि विवर्जयेत् ॥
 मैत्रधर्मवहिष्कृतं मैत्र-धर्मयोर्बहिष्करणं त्यग इत्यनुषङ्गः ॥
 ॥ इति गृहस्थरत्नाकरे कुलनाशतरङ्गः ॥

अथ निवासः ।

तत्र वृहस्पतिः—

निवासमुख्यो वर्णनामाचारः समुदाहृतः ।
 गुणदोषसमुद्भूतिलेकि संसर्गजा सृता ॥
 भूमि-माल्य-कुशेधान्न-शस्याम्बु-द्विजनैगमे ।
 निष्कण्टके च धार्मिक्ये वसेत् स्थाने निरामये ॥
 निवासोऽत्र यामः । नैगमोऽत्र बालकः । कण्टकोऽत्र
 उपतापादिप्रदश्वैरादिः । धार्मिक्ये धर्मिजनप्रधाने । निरामये
 देशे खभावज-रोगशून्ये ।

आपस्तुत्वः—

प्रभृतैधोदके यामे यत्रात्माधीनं प्रथमणं तत्र वासो
 ब्राह्मणस्य ।
 प्रथमणं पावित्र्यहेतुः कुशगोमयादिः ।

बौधायनः,—

प्रभूत-यवसैधोदकसमित्कुशमाल्योपनिष्ठमणमाङ्गजनाकुलमन-
लस-समृद्धमदस्युप्रतिवेशं याममावसितुं यतेत धार्मिकः ।

उदपानोदके यामे ब्राह्मणो वृषलौपतिः ।

उषित्वा दादशसमाः शौद्रं साधमर्यमृच्छति ॥

पुररेणु-गुणितशरीरः तत्परिपूर्णनेच-वदनसु नगरे वसन्
सुनियतात्मा बिद्धिमवास्थतौति । न च तदल्लिः ।

रथाश्वगजधाव्यानां गवाच्चैव रजः शुभम् ।

अप्रशस्तं समूहित्याः श्वाजाऽवि-खर-वाससाम् ॥

उपनिष्ठमणं निष्ठमणधर्मः । अनलसं सोद्योगजनम् ।
अदस्युप्रतिवेशं चौरसान्निध्यशून्यम्

उदपानोदके कूप एव चोदकं, नगरे पुरे । पुरञ्च विवाद-
रत्नाकरे विवृतम् । नगरे वसन् सन् नियतात्मा बिद्धिमान्नोति
यद्यपि । तथापि समूहित्यादिरजसां सम्र्क्षस्यापरिहार्यतया
नगरे न वस्तव्यमिति तात्पर्यम् ।

यमः—एककूपोदके यामे ब्राह्मणो वृषलौपतिः ।

वर्षेण शूद्रो भवति कृष्णवर्णमुपाश्रितः ॥

कृष्णवर्णः शूद्रः ।

आपस्तम्बः,—

चुद्रान् चुद्रचरितान् देशान् न वसेत् । असतां समाजच्छेद्यते ।
प्रदक्षिणीकृत्योपेत्यात् । नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ।

चुद्रान् जलादिनारुद्धगतागतमार्गान् चाण्डालादिभिरध्युषितान्
न सेवेत । वासार्थं नगरप्रवेशनभूमीर्वर्जयेत् ।

मनुः—

नाधार्मिके वसेद्वामे न व्याधिबज्जले भृशम् ।
नैकः प्रपद्यतेऽध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥
न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ।
न पाषण्डिजनाकौर्णे नोपस्थृष्टेऽन्यजैर्नैभिः ॥
न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्षग्रैः ।
न मूर्खैर्नार्वलिप्तैर्वा नान्यैर्नान्यावसाधिभिः ॥

विष्णुः—

न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनाकौर्णे न सांवत्सरिक-वैद्य-
विहौने नोपस्थृष्टे न चिरं पर्वते ।

व्यासः—

तत्र तावज्ञ वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयम् ।
च्छणप्रदाता वैद्यश्च श्रोत्रियः सजला नदी ॥
तत्र तात न वस्तव्यं यच्चैतच्चितव्यं सदा ।
विजिग्नीषुः पूर्ववैरी जनश्च सततोत्सवः ।

मजला सर्वदा सेव्यजला जनो मूर्खः ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

जितामितो नृपो यत्र बलवान् धर्म-तत्परः ।
तत्र नित्यं वसेत्वाज्ञः कुतः कुनृपतौ सुखम् ॥

यत्राप्रधृष्टो नृपतिर्यच्च ग्रस्यप्रदा मही ।
 पौराः सुसंयता यत्र सततं न्यायवर्त्तिनः ॥
 यत्रामत्स्वरिणो लोकास्तत्र वासः सुखोदयः ।
 यस्मिन् कृषीबला राष्ट्रे प्रायशो नातिभोगिनः ॥
 यत्रौषधान्यशेषानि वसेत्तत्र विचक्षणः ।
 वसेन्नित्यं सुशीलेषु सहवासिषु पण्डितः ॥

महाभारते,—

यत्रागमयमानानामस्त्वारेण पृच्छताम् ।
 प्रब्रूप्याद्ब्राह्मणो धर्मस्यजेत्तं देशमात्मवान् ॥
 आगमयमानानां तर्जनं कुर्वताम् ।

तथा,—

शिष्योपाध्यायिका दृत्तिर्यच्च स्वात्मुपसमाहिता ।
 यथावच्छास्त्रसम्बन्धा कस्तुं देशं परित्यजेत् ॥
 आकाशस्थोत्रुवन् (?) यत्र ब्रूयाद्दोषं विपश्चितः ।
 आत्मपूजातिकामो वै को वसेत्तत्र पण्डितः ॥
 आकाशस्थो निमित्तशून्यः ।

तथा,—

यत्र सन्नापिता लुभ्यैः प्रायशो धर्मसेतवः ।
 प्रदीप्तमिव चेलानं कस्तुं देशं न सन्यजेत् ॥
 धर्मसेतवः धर्ममर्यादास्थापकाः । प्रदीप्तमग्निना चेलं वस्तुम् ॥

तथा,—

यत्र धर्मसनाशङ्करं चरेद्युवीतमत्स्वराः ।

चरेत्तच वसेचैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥
धर्ममर्थनिमित्तच्च चरेयुर्यच वा नराः ।
न तत्र तु वसेच्चातु ते हि पापकृतो नराः ॥
कर्मणा यत्र पापेन वर्तन्ते जीवितेष्वावः ।
व्यवधारेत्ततस्त्वयां समर्प्यस्तरणादिव ॥
व्यवधारेत् इटिल्यपसरेत् ।

तथा,—

यत्र राजा च राज्ञश्च पुरुषाः प्रत्यनन्तराः ।
कुटुम्बिनामयभुजः त्यजेद्वाङ्गं तदात्मवान् ॥
ओचिद्यास्त्वग्रभोक्तारो धर्मनित्याः सनातनाः ।
याजनाथापनायुक्ता यत्र तद्राङ्गमावसेत् ॥
खधा खाहा वषट्कारा यत्र सम्यग्नुष्टिताः ।
अजसं चैव वर्तन्ते वसेत्तत्राविचारयन् ॥
‘अशुचीन् यत्र पश्येत ब्राह्मणान् दृत्तिकर्षितान् ।
त्यजेत्तद्राङ्गमामन्त्रमुपस्थृष्टमिवामिषैः ॥
ग्रीयमाणा नरा यत्र प्रच्छेयुर्याचिताः ।
सुखचित्तो वसेत्तत्र कृतकृत्य दूवात्मवान् ॥
दण्डो यत्राविनौतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ।
चरेत्तच वसेचैव धर्मशीलेषु साधुषु ॥
अविनौता दण्डोचितापराधवन्तः ।

देवलः,—

अरण्यं देवतास्थानं तौर्धन्यायतनानि च ।

यस्मात्तेषु मृता लोका लोकान् यानि दिवौकसाम् ॥

अरण्यं नैमिषादि, देवतास्थानं पुरुषोत्तमादिस्थानं, तौर्धं
गङ्गादि, आयतनं काश्यादि । एतेषु मृता लोका यस्मादिवौकसां
लोकान् यानि तस्मादेतेषु वसेदिति तात्पर्यम् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे निवासतरङ्गः ॥

अथ वाच्यावाच्ये ।

तच मनुः,—

भद्रम्भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ।

शुक्ष्वैरं विवादच्च न कुर्यात्केनचित् सह ॥

भद्रं वसु भद्रमिति ब्रूयात् न त्वभद्रम् । अथ प्रथमं भद्रपदं
भद्रेतरवस्तुपरं^१ तेन यच्च मन्दं तद्भद्रमित्येव वक्तव्यम् । भद्रं वसु
भद्रमिति वक्तव्यमेवेत्यर्थः । शुक्ष्वं निष्प्रयोजनम् ।

आपस्तम्बः,—

न-भद्रं भद्रं ब्रूयात् । पुरुषं प्रशस्तमित्येव ब्रूयात् ।

विष्णुपुराणे,—

विरोधं नोन्तमैर्गच्छेन्नाधमैश्च मदा बुधः ।

विवादश्च विषादश्च तुल्यरूपैर्नृपेष्यते ॥

नारभेत कलिं प्राज्ञः शुक्लवैरच्च वर्जयेत् ।

अर्थात् हानिः सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ॥

विष्णुः— नास्त्रीलं कौर्त्तयेत् नानृतं नाप्रियम् । न कञ्चि-
न्मर्मणि स्युग्नेत् ।

अस्त्रीलमकौर्त्तनौयम् । तच्चानृताप्रियाभ्यां भिन्नमिह बोद्ध-
व्यम् । मर्मादियन्नं गोष्यदूषणम् ।

आपस्तुम्बः,—

गोर्दच्छिणानां कुमार्याश्च परौवादान् वर्जयेत् ।

स्युहयन्तौच्च गां नाचच्छीत । संस्युष्टां वत्सेनानिमित्ते ।
नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् । धेनुं भवेत्येव ब्रूयात् ।

गोरदच्छिणारूपायास्त्रपि दक्षिणानां वस्त्रहिरण्यादैनां दक्षि-
णालेन कल्पितानाम् । स्युहयन्तौ धान्यादि भवत्यितुं प्रदृशाम्,
स्युष्टां वत्सेन पाययितुमिति शेषः । अनिमित्ते क्रतुवैगुण्य-
निमित्ताभावे । धेनुभवेति शब्दो धेनुर्भविष्यतीत्यर्थं धेनो-
र्भवायां तुम् वक्तव्यमिति तुमागमः ।

शङ्ख-लिखितौ,—

नेन्द्रधेनुश्चन्द्रसूर्यपरिवेषोल्काः परस्मै कथयेत् । नात्मनः
प्रतिकूलं न महाजनप्रतिकूलं कुर्यात् । न गोष्टीभिः सम्बधेत ।

महाजनप्रतिकूलं महाजनविरोधः । महत्त्वं वेदार्थज्ञानादिना ।
गोष्टीभिर्वृथाकथाभिः ।

पैठीनसिः,—

मन्त्रोन्मन्त्र—प्रमत्तैश्च सह सम्भाषणं न कुर्यात् । न परस्तिं
रहसि सम्भाषयेत् । प्रमत्तोऽनवहितः ।

सांख्याचनगृह्यम् । स्वतिकोदकक्याभां न संबदेत् ।

गोतमः,—

न स्वेच्छाप्लच्छधार्मिकैः सम्भाषेत् । सम्भाष्य पुण्यकान्तो
मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन सह संभाषेत् । अधेनुं धेनुंभव्येति
ब्रूयात् । अभद्रभद्रमिति कपालस्मगालमिति । इसामधन-
रितीन्द्रधनुः । गां धयन्तौं परस्तै नाचचौत । न चैनां
धारयेत् । स्वेच्छास्तु पुक्षग्रादयः । अधार्मिकाः पतितादयः ।
सह तैर्न संभाषेत् । संकथां न कुर्यादित्यर्थः ।

तदुक्तं पाषण्डाधिकारे विष्णुपुराणे,—

पुण्यं नश्यति सम्भाषादेतेषान्तहिनोङ्गवम् । इति ।

पारस्करः,—

गर्भिणैः विजन्येति ब्रूयात् । सकुलमिति न कुलम् ।

यमः,—

तिथिं पच्चच्च न ब्रूयात् नचत्राणि न निर्दिशेत् ।

जौवनार्थमद्येयं तिथिरद्येदं नचत्रमिति न ब्रूयादित्यर्थः ।

३देवलः,—

जौवेति चुवतो ब्रूयात् जौवेत्युक्तः सहेति च ।

सहेत्येकवचनजनितक्रोधप्रतिषेधः ।

न परच्चेत्रागारे गां चरन्तीं परस्तै कथयेत् । न गोब्राह्मणो-
परोधेऽन्नीयात् । न वाह्निमाने वाह्निमिति ब्रूयात् । उपरोधे
आसने सति ।

बौधायनः,—

नायुक्ता रुचाः परुषा वाचो ब्रूयात् ।

हारौतः,—

न गां चरन्तीं परच्चेत्रावतीर्णाङ्गाच्छीति पिवन्तं परवत्सकम् ।

आपस्तुवः,—

वर्ज्जयेत् सुतिं गुरोः सुखातमिति ।

सुखातमिति खानप्रशंसनम् ।

तथा वाक्येन वाक्यस्य प्रतिघातमाचार्यस्य विवर्ज्जयेत् ।
श्रेयसाङ्ग । सर्वभूतपरौवादाक्रोशांश्च । विद्यया च विद्यानाम् ।

श्रेयसां प्रशस्तानां प्रतिघातं विवर्ज्जयेत् सर्वभूतपरौ-
वादाक्रोशांश्च वर्ज्जयेदित्यर्थः । विद्यया विद्यानां प्रतिघातं
वर्ज्जयेत् ।

सांख्यायनगृह्णम्,—

न जनस्मवायं गच्छेत् । नोपविशेत् । ससेनेत्याक्रोशनो-
ऽपिशुनोऽकुलं कुलं नेतिहेतिह स्थात् ।

कुलं कुलप्रथोजनं विना परगृहशयनशौलः । इतिहेतिह
इतिवृत्तमिति प्रकाशनशौलः ।

महाभारते,—

पश्यानां शोभनं पश्यं कृषीणां सिध्यतां कृषिः ।

बह्वकारञ्च ग्रस्यानां वाह्नेऽवाह्नं यथा गवाम् ॥

सम्बन्धं भोजने ब्रूयात् पानीये तर्पणन्तथा ।
 अस्तुतं पायसे ब्रूयात् चवाग्वां क्षषरे तथा ॥
 अश्रुकर्मणि सम्माप्ते ब्रते स्वाने च भोजने ।
 व्याधितानाच्च सर्वेषामायुष्मभिनन्दनम् ॥
 महात्मनाच्च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ।
 लङ्घारं नामधेयच्च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ॥
 अधराणां समानानामुभयेषां न दूष्यति ।

पश्चानामिति पश्चानां हते श्रोभनं पश्चमिति बह्नकारच्च
 शस्यानामिति भोजने भोजनसाधने भक्ष्यादौ सम्बन्धमिति ब्रूयात् ।
 पानीये पातव्ये दुग्धादौ तर्पणमिति, व्याधितानां रोगिणां क्षते
 आयुष्मभिनन्दनमिति ब्रूयात् । अधराणां वयोगुणादिभिरेव
 समानानामपि ॥

विष्णुः—

न विग्रह्य कथां कुर्यात् ।

विग्रह्य आचिष्य विवादकारणं विनेति पारिजातः ।

अमः—

अनिन्द्या ब्राह्मणा गावः काच्चनं सलिलं स्त्रियः ।

पृथिवौ चतिनामानि चो निन्दति स निन्दितः ॥

हारौतः—

न देव गो गुह ब्राह्मणपरीवादं कुर्यात् । न चैषां दीयमान-
 मपि वारयेत् ॥

चाण्डाल-शपथे ब्रह्मपुराणे,—

पूर्वभुक्तां स्त्रियं यस्तु निन्देत् सर्वाङ्गसुन्दरौम् ।

[तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागसे पुनः ॥]

भुक्ता पश्येति चान्नानि यस्तु निन्दति निर्गुणः ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागसे पुनः ॥

श्रुत्वा परस्य वाक्यानि भवेद्यन्तव्यभेदनम् ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागसे पुनः ॥

विद्यां गृह्य यथान्यायं निन्दते च पुनर्गुरुम् ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागसे पुनः ॥

यस्तु निन्दति राजानं ब्राह्मणं यस्तु निन्दति ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागसे पुनः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

मा स्मै देहौति चैवं यः प्रब्रवीति दुरात्मवान् ।

अपि जातिशतं गत्वा न स सुच्येत किञ्चिष्ठात् ॥

विष्णुः,—

देव-ब्राह्मण-महात्मनां परौवादं परिहरेत् ।

[शास्त्रं विद्यास्थानमिति लक्ष्मीधरः]

मार्कण्डेयपुराणे,—

वेद-देव-द्विजातीनां साधु-सत्य-महात्मनाम् ।

गुरोः पतिव्रतानाञ्च तथा अज्ञि-तपस्त्रिनाम् ॥

परौवादं न कुर्वीत परिहा॑सेऽपि पुच्छ ।

कुर्वतामविनौतानां न श्रोतव्यं कथञ्चन ॥

महाभारते,—

सदा नारायणन्देवं सर्वपापहरं प्रभुम् ।

निन्दमानो नरः शौचं नरकेषूपपद्यते ॥

वराहपुराणे,—

विष्णु-रुद्रानारं ब्रूयात् लक्ष्मीै गौर्यन्तरन्तया ।

तन्नास्तिकानां मत्त्यानां काव्यं ग्रास्तविगर्हितम् ॥

अन्तरं भेदं, काव्यं कन्तितं न प्रमाणमित्यर्थः ।

यमः,—

थसु निन्द्यात् परं जीवन् प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।

स वै वाङ्मुखिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

तथा,—

परोचाणि परेषाच्च परौवादच्च वर्जयेत् ।

नैवं ब्रूयाच्च गृष्णयात् दुष्टवाक्यं कथञ्चन ॥

ब्राह्मणानां विशेषेण कदाचिदपि केनचित् ।

दुष्टवाक्यं न वक्तव्यं ब्राह्मणानां कदाचन ॥

तुष्णीमासौत निन्दायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम् ।

ब्राह्मणानां परौवादं न कुर्यान्नैव कारयेत् ॥

यद्वाह्मणेषु कुशलं तदेवाशु समाचरेत् ।

ब्राह्मणानां परौवादो निन्दा यत्र प्रवर्तते ॥

कर्णै तच पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ।
 स्याद्रासमः परौवादात् स्या स्यात् सूचक एव सः ॥
 परिभूय ज्ञामिष्वैव कौटः स्यादपि मत्सरौ ।
 परोक्षाणि दुष्टवचनानि ।
 एहे पररहस्यानि नैवोपशृण्याहुधः ।
 न ब्रूयात् पररञ्चाणि प्रकाशं जनसंसदि ॥
 हारीतः,—

विवादं वर्जयेद्दिप्रे सवर्णेषु च सूचनम् ।
 परिभोगं यथोक्तेषु मत्सरं पुच्च-शिष्ययोः ॥
 सूचनं पैशुन्यं, परिभोगः परिभूय धनाद्युपयोगः । यथोक्तेषु
 ब्राह्मणेषु सवर्णेषु च ।
 अप इत्यनुवृत्तौ ।

वायुपुराणे,—

परिच्छ्रीत सर्वच वहन्यो वाऽयवा स्थिताः ।
 परिच्छ्रीत परिवदेत् ।

तथा,—

तावत्कालं सृतो विप्र उघो देवसु दीचितः ।
 तस्मान्नैवं परिवदेदज्ञीलं नास्य कौर्त्तयेत् ॥
 तावत्कालं यावद्वौचाममयम् । उघो महादेवः ।
 घोगं परिवदेदसु धानिनं मोक्षकारिणम् ।
 स गच्छेन्नरकं घोरं श्रोतारश्च न संशयः ॥

मनुः—

चत्तिकृ पुरोहिताचार्य मातुल्लातिथिसंश्रितैः ।
 दृद्ध-बालातुरैवैद्यज्ञातिसम्बन्धिवान्वयैः ॥
 मातापितृभ्यां यामीभिर्भांचा पुत्रेण भार्यथा ।
 दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥
 १ एतैख्यजन् विवादांसु सर्वपापैः प्रसुच्यते ।
 एभिर्जितश्च जयति सर्वान् लोकानिमान् गृहौ ॥
 आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ।
 अतिथिस्त्रिवृक्षलोकेशो ब्रह्मलोकस्य च द्विजः ॥
 यामथोऽप्युरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
 सम्बन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृ-मातुल्लौ ॥
 आकाशेशासु विज्ञेया बालदृष्टिशातुराः ।
 भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः खकां तनुः ॥
 छायायां दासवर्गसु दुहिता कृपणं परम् ।
 तस्मादेतैरधिच्चिन्मः सहेतापक्षवं चदा ॥
 यामथो भगिनी-क्षुषाप्रभृतयः, एतैर्जितः एतैरक्तविवाद
 इत्यर्थः । कृपणं कृपाभाजनमित्यर्थः ।

देवीपुराणे,—

न कुर्याज्जनवादन्तु न वैद्यैर्न च मत्परैः ।

न प्रधानजने वादो नृपाच्चेपः कदाचन ॥

१ (ग) एतैर्जितविवादस्तु ।

२ (ग) स्त्रिका ।

३ क्वचित् असंज्ञशः ।

नृप-बन्धु-गुर्वमात्य-भिषक्-ज्योतिः पुरोहितैः ।
 विरोधात् सुमहहुःखं प्रीत्या सुखमवाप्नुते ॥
 बन्धवादयो नृपमन्वन्धिनः । ज्योतिरिह ज्यौतिषिकः ।

तथा च,—

न च वाचं वदेहुष्टां न च दीनां न कर्कशाम् ।

विश्णुपुराणे,—

श्रमं न यति यः कुद्धान् सर्ववन्धुरमत्परौ ।

भौताश्वासनकृत् साधुः स्वर्गस्तस्यात्पकं फलम् ॥

श्रमसुपश्चान्तिम् ।

मत्यपुराणे,—

कार्त्तवीर्यार्जुनो नाम राजा वाङ्महस्तमृत् (धृक्) ।

योऽस्य सङ्कौर्त्तयेनाम कल्य उत्थाय मानवः ॥

न तस्य विच्छनाशः स्वाक्षर्यं खभते पुनः ।

स्कन्दपुराणे,— नन्दिनं प्रति महेश्वरः ।

अनामयश्चेतनावान्नामकौर्त्तयिता तव ।

सोऽश्वसेधफलञ्चैव लस्यते नाऽत्र संशयः ॥

पापदोषा इत्यनुवृत्तौ देवतः,—

तत्र पर्षवचनमपवादः पैशून्यमनृतं वृथालापो नैषुर्यमिति
 वाञ्छयाः षट् । परेषां देश जाति कुलं विद्या शिल्पं रूप-
 वृत्ताचारपरिच्छेदं शरीरकर्माजीवानां यत् प्रत्यक्षं दोषवचनं
 तत् पर्षम् ।

यच्चान्यत् क्रोध-सन्ताप-चास-संजननं वचः ।
 परुषन्तच विज्ञेयं तथान्यच्च तथाविधम् ॥
 चक्षुआनिति लुप्ताच्च चाण्डालं ब्राह्मणेति च ॥
 प्रशंसा निन्दनं देषात् परुषान्तदिशिव्यते ।
 वृषलं वृषलेत्युक्ता पतितं पतितेति च ॥
 सत्येनापि च दोषः स्वान्निथा द्विगुणभाग्मवेत् ।
 तेषामेव परुषवचनानां परोच्चमुदाहरणमपवादः । गुरु-
 नृपतिवन्मुखकाशेषु अर्थेऽपघातार्थं दोषाख्यानं पैशून्यम् । अनृतं
 विविधमर्थवादश्वेति ।

तथा,—

देशे राजप्रवादाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।
 नर्वहासप्रसङ्गाच्च विज्ञेयं व्यर्थभाषणम् ॥
 गुह्याङ्गाऽमेधसंज्ञानां वचनं निष्ठुरं विदुः ।
 अदन्यदा वचो नीचं स्त्रीपुंसोर्मिथुनाश्रितम् ॥
 इत्येवं अदि (?) कल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणम् ।
 इह चासुच च कूरमनर्थमधिगच्छति ॥
 हिताहितं मनुव्याणं केवलं वचसि स्थितम् ।
 तस्मात् संयोजयेदाचमप्रमत्तः परीक्ष्य च ॥
 दुश्चिकित्यतमं पञ्चादुरुक्तं हि वचो भवेत् ।
 चिप्रं विनिपतेचापि वचनं दोषसंस्थितम् ॥
 वृत्तं श्रीलं, आचारो नित्यनैमित्तिकानुष्ठानं, आजीवो
 जीविका ।

यमः—

पापस्त्रभित्युक्ता चौरं चौरेति वा द्विजः ।
 वचनात्त्वदोषः स्वान्मिथादिर्दीप्ततां ब्रजेत् ॥
 प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा पतितं अदि पश्यति ।
 प्रत्यादेशो न कर्त्तव्यो रचेदाकानभात्मना ॥
 यानि मिथाभिश्वसानां पतन्यश्रूणि रोदनात् ।
 तानि पूतान् पश्चन् हन्ति तेषां मिथाभिश्वसिनाम् ॥

याज्ञवल्क्यः—

मिथाभिश्वसिनो दोषा द्विःस्मो भूतवादिनः ।
 मिथाभिश्वस्त्रदोषज्ञ समादत्ते मृषां वदन् ॥

शातातपः—

स्त्रातसु वरुणस्तेजो जुङ्गतोऽग्निः श्रियं ब्रजेत् ।
 भुज्ञानसु यमस्त्रायुक्तस्त्रान्न व्याहरेत्तिषु ॥
 खातः स्त्रानं कुर्वतः, न व्याहरेत् न भाषेत् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे वाचावाच्यतरङ्गः ॥

अथ गमन-प्रवेशनविधिः ।

तत्र मनुः—

नाविनौतैर्ब्रजेह् धूर्यैर्न चचुर्याधिपीडितैः ।
न भिनश्टज्ञाचिरदुर्वै वालधिविरूपितैः ॥
विनौतैसु ब्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः ।
वर्णरूपोपसम्पन्नैः प्रतोदेनातुदन् भग्नम् ॥
नातिकल्पं नातिसायं नातिमध्यन्दिने स्थितम् ।
नाज्ञानेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥

अविनौतैर्द्वेषवद्विरशिचितैरिति पारिजातः । धूर्यैः प्रब्र-
गृहोतैः, वालधिविरूपितैः किन्नपुच्छैर्लक्षणान्वितैः प्रशस्तावत्तांदि-
श्युतैः, वर्णैः श्वेतश्चोणादिः, रूपं संखानविशेषः, प्रतोदनेन
प्राजननेनातिमध्यन्दिने दुःसहादित्ये ।

तथा,—

गवां यानञ्च पृष्ठेन सर्वचैव विगर्हितम् ।

विष्णुः—

नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकैः सार्द्धं न वृषलैः न विद्विः
नातिप्रत्युषसि नातिसायं न सन्ध्ययोः । न मध्याके नासन्निहित-
पानीयं नातिद्वर्णं न सततम् । न व्यालव्याधिताऽश्वैः गोभिर्वा
नादान्तैः ।

असन्निहितपानीयभिति क्रियाविशेषणं सततमविश्रान्तं, व्यालः
क्रूरः । अश्वैरप्रशस्तैर्लक्ष्म्यच्छादिभिरिति यावत् । अदान्तैरचतैः ।

हारीतः—

पूर्ववृत्तिषु वृत्यर्थं नासूर्यमधानं गच्छेत् । न नियमवेलायां
नानुदको नायज्ञोपवीतौ न वृषलैः सह ।

पूर्ववृत्तिषु सतीषु असूर्यं रात्रावित्यर्थः । नियमवेला
नियकर्मकालः ।

विष्णुपुराणे,—

वर्षातपादिषु चक्रौ दण्डौ रात्रिवौषु च ।
श्रीरात्राणकामो वै सोपानतकः सदा ब्रजेत् ॥
न चोर्द्धं तिर्यग् दूरं वा निरीचन् पर्यटेहुधः ।
युगमात्रं महीष्ठं नरो गच्छेद्विलोकयन् ॥

तथा,—

न दुष्टानमारोहेत् । न कूलच्छायाः संश्येत् ।
नैकः शून्याटवौ गच्छेन्न तु शून्यगत्वं वसेत् ॥

देवीपुराणे,—

नासहायो ब्रजेद्रात्रौ नोत्यथे न चतुष्पथे ।

खन्दपुराणे,—

सौमनन्दीति यः प्रोक्ता कान्तारं प्रतिपद्यते ।

न तस्य दीपि-शार्दूल-सिंहाः कुर्युभ्यं क्वचित् ॥

जावालः— नैकोऽध्यानं प्रपद्येत

न रात्रौ नाइरिणा सह ।

न महावृत्तमारोहे-

न वाङ्मयां नदीनरेत् ॥

बौधायनः,—

नैकोऽध्वानं ब्रजेन्न पतितैर्न स्त्रिया न शूद्रेण । न प्रतिसायं ब्रजेत् ।

पैठीनसिः— न गो-ब्राह्मणाश्चौनामन्तरेणोपेयात् ।

नशिष्ठः,—

नाश्चिं ब्राह्मणच्चान्तरेण व्यपेयात् । नाम्योर्न ब्राह्मणयोरनु-
ज्ञाय वा ।

बौधायनः,—

पुरद्वारेन्द्रकौलं परिधान्तरेण नाभीयात् ।

प्रेषयोरन्तरेण न गच्छेत् । वत्सतन्त्रौं नो परिगच्छेत् ।

इन्द्रकौलं इन्द्रयष्ठिः । परिधो मुद्गरः । प्रेषा हिन्दोला, वत्सतन्त्रौ
अत्र वत्सवन्धनार्थं दाममाला । नाभीयात् नाभिमुखं गच्छेत् ।

आपस्तुम्बः,—

गार्दभं यानमारोहणे विषमारोहणावरोहणानि च वर्जयेत् ।

बाङ्गभ्यां न नदीन्तरं नावच्च सांश्चिकीम् ।

आरोहणे कार्यं इति श्रेष्ठः । तरं तरणं, सांश्चिकी
यस्यामारोहणेऽनिष्टस्योत्कटाशङ्का स्ता ।

विष्णुः,—

न प्रवर्षति धावेत । न वृथा नदीन्तरेत् । न देवताभ्यः
पिण्डभ्यश्च उदकमप्रदाय च । बाङ्गभ्यां भिन्नया नावा वा ।

न तरेदिति प्रत्येकमनुष्यते ॥

याज्ञवल्क्यः,—

अथसेव वज्रं इत्येवं मन्त्रं कृत्वसुदाहरेत् ।

वर्षत्यपावृतो गच्छेत् पुष्टात् प्रत्यच्छिवा नरा ॥

खयमेव वज्रः सर्वं पापानमपहन्ति इति सर्वं मन्त्रं पठन्
वर्षत्यपावृतो गच्छेत् यावन्मन्त्रसमाप्तिः, ऊर्ध्वमनियमः । तावतै-
वातिपापानोपहतलादिति विश्वरूपाचार्यः ।

आपस्तम्बः,—

अभिमुखमग्निमाह्नियमाणं प्रतिष्ठितं भूमौ नाप्रदच्छिणीकृत्यो-
पेयात् ।

भूमौ प्रतिष्ठितमग्निं प्रदच्छिणीकृत्वैव गच्छेदिवर्धः ।

तथा,—

मृदं गं दैवतं विग्रं ष्टतं मधु चतुष्पदम् ।

प्रदच्छिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतौन् ॥

प्रदच्छिणानि खगरीरापेचया दक्षिणपार्श्ववर्त्तीनि । प्रज्ञातान्
प्रसिद्धान् वनस्पतौन् विना पुष्पं फलिनोऽश्वत्यादौन् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

विद्याऽधिकं गुरुचैव द्विजं कुर्यात् प्रदच्छिणम् ।

प्रदच्छिणीकुर्यादिव्यनुवृत्तौ विष्णुः,—

अग्नि-ब्राह्मण-गणिका-पूर्णकुम्भादर्श-च्छच-ध्वज-पताका-ओवृच-
वर्द्धमान-नन्द्यावर्त्तान् तालवृत्त-चामर-गजाज-गो-दधि-चौर-
ष्टत-मधु-सिद्धार्थकांश्च वौणाचन्दनायुधार्द्रगोमयफलपुष्पार्द्धशाक-
रोचनादूर्ब्बाप्ररोहान् । उष्णीषालङ्कार-मणि-कनक-रजत-वस्त्रा-
सन-यानामिषाणि च इङ्गारोद्घृतोव्वीवद्वैकपशुकुमारीमौनांश्च ।

ओवृच-वर्द्धमान-नन्द्यावर्त्ताः सुवर्णदाव्वादिनिर्मिताः कृत्य-

रत्नाकरादावस्माभिरुक्ताः ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धाः । श्रीदृच्छो
दृच्छलु इति पारिजातः । शृङ्गारः सुवर्णकरकः । अलङ्गारो
सुकुटम् ।

मत्स्यपुराणे,—

अथेष्टानि प्रवच्यामि माङ्गल्यानि यथाऽनंदः ।
श्रेताः सुभनसः श्रेष्ठाः पूर्णकुम्भस्तथैव च ॥
जलजानि च पुष्पाणि मांसमत्स्याश्च पार्थिव ।
गावस्तुरङ्गमा नागा वद्धु एकः पशुस्त्वजः ॥
चिदशाः सुहृदो विप्राः ज्वालितश्च उत्ताशनः ।
गणिका च महाभाग दूर्बा चार्द्वच्च गोमयम् ॥
रुक्मिं रौप्यं तथा चास्त्रं सर्वरत्नानि वायथ ।
श्रौषधानि च सर्वज्ञ यवाः सिद्धार्थकास्तथा ॥
नृवाह्मानं यानश्च भद्रपीठन्तथैव च ।
खड्डं च्छच्चं पताकाश्च स्तदशायुधमेव च ॥
राजलिङ्गानि सर्वाणि श्वं रुदितवर्जितम् ।
उतं दधि पयश्चैव फलानि विविधानि च ॥
खस्तिकं वर्ष्मानश्च नन्दावर्तं स कौसुभम् ।
नन्दश्चरितविन्यस्ता माङ्गल्यान्यपराणि च ॥
अच्छताः श्रेतसुख्याश्च तथा दर्पणमेव च ।
अच्छनं रोचना चैव शृङ्गारो मत्तिकास्तथा ॥
वादित्राणां सुखः शब्दो गम्भीरश्च मनोरमः ।

गान्धार षड्ज चृषभा ये च शस्त्रास्तथा खराः ॥
 लेघाः शस्त्रा घनाः स्त्रिग्धा गजदंहितनिखनाः ।
 अनुलोमा तडित् शस्त्रा शक्तचापस्तथैव च ॥
 अनुलोमा यहाः शस्त्रा दिक्षुपतिस्तु^१ विशेषतः ।
 आस्तिक्यं श्रद्धानलं तथा पूज्याभिपूजनम् ॥
 शस्त्रान्येतानि सर्वज्ञ यच्च स्वान्मनसः प्रियम् ।
 मनससुष्टिरेवाच परमं जयकारणम् ॥
 एकतः सर्वलिङ्गानि मनससुष्टिरेकतः ॥
 यानोत्सुकलं मनसः प्रकर्षः
 इुभस्य लाभो विजयप्रवादः ।
 माङ्गल्यलाभश्रवणश्च राजन्
 ज्ञेयानि नित्यं विजयावहानि ॥
 नृवाह्यमानं यानमिह नरेष्यितं यानं भद्रपीठः । खस्तिक-
 कौसुभाः खखवर्णदिघटिताः सञ्जिवेशविशेषाः । अनुलोमाः
 पृष्ठस्थाः । दिक्षुपतयः—
 रविः इुक्रो महीसुनुः खर्मानुर्मानुजो विधुः ।
 बुधो दृहस्तिश्चैव दिशामौशास्त्रास्तथा यहाः ॥
 इति वाक्यबोधिता बोध्याः । अस्त्रं शरादि वेधमायुधं
 तदन्यत् । तथापि खड्डस्य पुनरूपादानं मङ्गलातिशयलबोधाय ।
 विष्णुः—
 अथ भन्नोन्मन्तव्यज्ञान् दृष्टा निवर्त्तते । वान्न-विविक्त-सुष्ठु-

जटिल-वामनांशु । काषायि-प्रब्रजित-मलिनांशु । तैल-गुड़-
शुक्क-गोभयेभ्वनहणपर्णभस्त्राङ्गारकांशु । लवणक्षीवासव-नपुंसक-
कापांश-निगड़मुक्तकेशांशु ।

क्षीवः स्त्रौपुंसव्यञ्जनवानपि रेतःशून्यः । आसवः सन्धानकः ।
नपुंसकः स्त्रौपुंसव्यञ्जनरहितः ।

मत्स्यपुराणे,—

अौषधानि च युक्तानि धान्यं क्षणञ्च यद्भवेत् ।

कापांशञ्च हणं शुक्कं गोभयेभ्वनमेव च ॥

इभ्वनञ्च तथाङ्गारलगुडाञ्च तथाऽशुभाः ।

अभ्यङ्गं मलिनं सुण्डं तथा नश्च मानवम् ॥

मुक्तकेशं लरात्तञ्च^१ काषायाम्वरधारिणम् ।

उन्मत्तकं तथा षण्डं दीनञ्चाथ नपुंसकम् ॥

अन्धः पङ्कुस्तथाचर्मकेश वन्धनमेव च ।

तथैवोद्दृतसाराणि पिण्डाकादौनि यानि च ॥

चाण्डालाः श्रुपचाञ्चैव राजवन्धनपालकाः ।

वधकाः पापकर्माणो गर्भिणौ स्त्रौ तथैव च ॥

तुष-भस्त्र-कपालास्त्रि भिष्मभाण्डानि यानि च ।

रिक्तानि चैव भाण्डानि सृतं सारङ्गमेव च ॥

एवमादौनि चान्यानि न शस्त्रान्यपि दर्शने ।

अशस्त्रो वाद्यशब्दञ्च भिष्मभैरवजर्जरः ॥

एहीति पुरतः शब्दः शस्त्रते न तु पृष्ठतः ।

गच्छेति पश्चाद्धर्षज्ञ पुरस्ताच्च विगर्हितः ॥
 क यासि तिष्ठ मा गच्छ किन्ते तत्र गतस्य तु ।
 अन्ये शब्दाश्च वेऽनिष्टाः ते विपत्तिकराः पथि ॥
 ध्वजादिषु तथा स्थानं क्रव्यादानां विगर्हितम् ।
 स्तुत्यनं वाहनानाच्च वस्त्रसङ्गस्तथैव च ॥
 निर्गतस्य च द्वारादौ शिरसशाभिघातिता ।
 छब्दध्वजानां शस्त्राणां पतनच्च तथाऽशुभम् ॥
 वायुः सशक्तरो रुचः सर्वदिग्भ्यः समुत्तितः ।
 प्रतिलिपोमस्तथा नौचो विज्ञेयो भयक्तिहृजः ॥
 अनुकूलो मृदुः स्त्रिघः सुखस्पर्शः सुखावहः ।
 रुचा रुचस्त्रराश्वण्डाः क्रव्यादाश्च विगर्हिताः ।
 अप्रशस्ते तथा ज्ञेये परिवेष-प्रवर्षणे ॥
 औषधानि च युक्तानि परस्तरसंसक्तानि दशमूलौप्रभृतौनि ।
 कृष्णधान्यं कालिङ्गादि (?) गोमयेष्वनं प्रुक्षगोमयम् । दितीय-
 भिन्नपदं तदितरेभ्यनपरं, वन्धनं निगडादि, क्रव्यादा गद्वादयः ।
 दृष्टे निमित्ते प्रथमममङ्गल्यविनाशनम् ।
 शङ्खरं पूजयेद्विद्वान् तथैव मधुसूदनम् ।
 दितीये च तथा दृष्टे प्रतीपे प्रविशेद्वहम् ॥
 मतुः—
 यज्ञं गच्छेत्त चावृत्तः ।
 नमस्कर्तुं ब्रजेत् कामं दिदृक्षुर्ज्ञकर्म च ।
 कुलात्मुलं रहस्यार्थीं सञ्चरेन्नानिमित्ततः ॥

अवृत्तोऽनाह्वतः । कुलाल्कुलं गृहाङ्गृहं रहस्यं गोथम् ।
अनिमित्ततः प्रयोजनं विना ।

शङ्खंलिखितौ,—

न वधबन्धनसमवादं गच्छेत् । न दावं न वनस्यत्योरन्तरम् ।
न चृष्टीणां प्रभवम् । न चृष्टीणां वधबन्धनसमवादेऽपि ।

वधबन्धनार्थो जनसमूहः । दावो बक्षिः तत् समीपं न
गच्छेत् । प्रभव उत्पत्तिस्थानं, कलापयामादिकमिति माधव-
स्थामी ।

मनुः,—

अद्वारेण तु नाभीचात् यामं वा वेश्म वावृतम् ।
वायौ च वृच्छमूलानि दूरतः परिवर्ज्येत् ॥

शङ्खंलिखितौ,—

न रात्रौ विचरेत् ।

आपस्तम्बः,—

न कुस्त्या यामं गच्छेत् । यदि प्रविशेत् नमो रुद्राय
वाचस्यतय दृश्येतामृचं जपेत् । अन्यां वा रौद्रौम् ।

कुस्तिः कुमार्गः ।

शङ्खंलिखितौ,—

न वाञ्छैरयुक्तैरपौतपानीयं पिवेत् । न यासमदत्वा-
अन्नौयात् ।

एकसार्थप्रयातं ये निखमन्नार्थिनं नरम् ।

अपास्य स्वान्नमअन्नि त इमे स्वेष्मभोजनाः ॥

देवलः,—

खावासे भोजने चैव न त्यजेत् सहयाद्यिनम् ।

देवाकृपानृष्टौचैव आसन्नमपदं त्रजेत् ॥

दत्तपुत्राणां भात्रचेषणे प्रदत्तानामनिवृत्तिमभिधाय—

विष्णुपुराणे,—

ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरचेषणे द्विजः ।

प्रथातो नश्यति तथा तत्र कार्यं विजानता ॥

॥ इति गृहस्थरकारे गमन-प्रवेशनतरङ्गः ॥

अथानाक्रमणीयानधिष्ठेयानि ।

तत्र मनुः,—

देवतानां गुरोः प्राज्ञः^१ खातकाचार्ययोक्तथा ।

नाक्रामेत् कामतञ्चायां वभुणो दौचितस्य च ॥

स्वान्तु नाक्रामयेच्छायां क्लीबेन पतितेन च ।

चण्डालेन भिषमिष्व निव्यरोगान्वितेन च ॥

गुरुरिह पित्रादिः, आचार्यस्य पृथगुपादानात् । प्राज्ञः

प्रश्नस्तमतिः । कामतो बुद्धिपूर्वकम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

देवर्लिङ् स्वातकाचार्य-राज्ञां छाचां परस्तिथाः ।

नाक्रमेद्रत्न-विष्णुच-ष्टौवनोद्दर्तनानि च ॥

मनुः,—

मध्यन्दिने द्वूराचन्तु आद्वं शुक्रा तु सामिषम् ।

सन्ध्ययोहभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥

उद्दर्तनमपस्त्रानं विश्वचं रक्तमेव च ।

स्नेह-निष्ठूत-वान्तानि नाधितिष्ठेत कामतः ॥

वैरिणं नैव सेवेत सहायं नैव वैरिणः ।

अधार्मिकं तखरच्च परस्तैव च योषितम् ॥

उद्दर्तनं कृतमलापकर्षणं यवचूर्णादि । अपस्त्रानं कृतस्त्रानोप-
योगजलं निष्ठूतमुड्डीर्णताम्बूलादि ।

तथा,—

अधितिष्ठेत केशानि भस्मास्थिक-कपालिकाः ।

न कार्पासास्थि न तुषान् दौर्घमायुर्जीविषुः ॥

कपालिकाः मृण्यभाष्टखडाः । कार्पासास्थि कार्पास-
बीजम् ।

शङ्ख-लिखितौ,—

नोद्धत-कुहकैसुह एकत्र तिष्ठेत् ।

उद्धतोऽविनीतः । कुहको वशीकरणादिनिष्ठः ।

हारीतः,—आचमनापमार्जनापस्त्रान-तुष-भस्मास्थि-कपालिकैः

सञ्चयन्नाधितिष्ठेत ।

आचमनं शौचादिभाष्णं अपमार्ज्जनं मार्ज्जनोपयुक्त-कुशादि,
कपालं खर्परम् ।

शङ्ख-लिखितौ,—

नाहेः कुलमधितिष्ठेत् । न तुष-कपाल-भस्म-केशास्थि-हण
संकार कूटेषु तिष्ठेत् ।

संकार अवकरः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

नाधितिष्ठेत् शङ्खन्मूळं केश-भस्म-कलापिकाः ।

तुषाङ्गारास्थि ग्रीर्णानि रञ्जु-बस्त्रादिकानि च ॥

नाधितिष्ठेत्तथा प्राङ्गः पथि पचाणि वा भुवि ।

आपस्तुम्बः,—

पाणिमूहनं ब्राह्मणस्य नाप्रोच्चितमधितिष्ठेत् । न भूमावनन्त-
रिताचामासीत ।

विष्णुपुराणे,—

चतुष्पथश्चैत्यततः शमशानोपवनानि च ।

दुष्टखौसन्निकर्षश्च वज्ज्यानि निशि सर्वथा ॥

पूज्यदेव-पूजकथोम्छायां नातिक्रमेद्दुधः ।

केशास्थिकरकामेध बलि-भस्म-तुषांस्तथा ॥

स्त्रानार्द्धां वरणीच्चैव यत्नेन परिवर्जयेत् ।

श्वेश-विष्णुमूळ-रक्तानि सर्वदैव न लङ्घयेत् ॥

देवौपुराणे,—

न च सभालये तिष्ठेत्त च पर्वतमस्तके ।

न अश्वाने न देवानां प्राप्तादेषु कथञ्चन ॥
 न चैव गोः प्रसूताया विश्वसेत् स्त्रौजनेषु च ।
 न सुखेन धमेदग्निं न तु खड्गं लक्ष्येत् ॥
 तथा चैवायुधान् सर्वान् अन्तोपखरमार्जनीः ।
 न प्रमत्तजनाकीर्ण न स्त्रौ-बालकसेविते ।
 गृहे वा गमनं कुर्यात् विश्वासे क्रौडनानि च ॥
मार्कण्डेयपुराणे,—
 नोत्कृष्टश्यासनयोर्न-निष्ठष्ट्य चावहेत् ।

तथा,—

नोद्यानादौ विकालेषु प्राप्तस्तिष्ठेत् कदाचन ।
 न चालपेच्छनदिष्टां वौरहौनां न च स्त्रियम् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरेऽनाक्रमणीयानधिष्ठेयादितरङ्गः ॥

अथानवलोकनीयानि ।

तत्र विष्णुः—

नादित्यमुद्दनं वीचेत नास्तं यान्तं नोपरकं न वाससा
तिरोहितं न चादर्घदर्घनाद्युपगतं न मध्याके ।

उपरको राङ्गयस्तः ।

शङ्ख-लिखितौ,—

नोद्यन्तमादित्यं वीचेत । नास्तं यान्तमायायनञ्च तस्मै विधि-
वदिदधीत ।

आप्यायनमिहार्धादिना पूजनं तस्मै आदित्याय विधिवत्
अथाशास्त्रम् ॥

हारीतः—

न नग्नां स्त्रियं पुरुषं वा ईचेत नोट्यास्तमयौ चन्द्रमाकौ ।

याज्ञवल्क्यः,—

नेचेतार्कं न नग्नां स्त्रौ न संस्कृतैयुनाम् ।

न च मूर्चं पुरीषं वा नाशुची राङ्ग-तारकाः ॥

देवतः,—

सूर्याचन्द्रमसौ चेतौ नचत्राणि च सर्वतः ।

नोदीचेताऽऽुचिर्निर्त्यं यहानन्यांश्च मानवः ॥

पतित-यज्ञचाण्डालोच्छ्राद्यान्नावलोकयेत् ।

अन्यदृष्टिगतैरेतैस्तुम्भाषेत नृणामुधः ॥

विष्णुपुराणे,—

ज्योतिरसेधासकानि नाभिवीचेत च प्रभो ।

तथा,—

संवत्सरं क्रियाहानिर्यस्य पुंसोऽभिजायते ।

तस्याऽभिज्ञोकनात् सूर्यो निरौच्यस्याधुभिः सदा ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

देवता पितृ-सच्चास्त्र यज्ञ-सन्धादिनिन्दकैः ।

कृत्वा तु स्पृशनालापं शुद्धेताक्षीवल्लोकनात् ॥

अवलोक्य तथोदक्षामन्यजं पतितं शवम् ।

विधर्मि-सूतिका-षण्डं विवस्त्रान्यावसायिनम् ॥

मृतनिर्यातिकासैव परदाररताश्च ये ।

एतदेव हि कर्त्तयं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥

एतानवल्लोक्यत्यच्यथः ।

कृतप्रां मानवं दृष्ट्वा नरकेष्वपि कुत्सितम् ।

शुद्ध्यर्थं देवि इष्टव्याः सोमानलदिवाकराः ॥

सोमादीनां यथासम्भवं विकल्पः ।

हारौतः,—

अवगुणित उच्चिष्ठोऽसेधान्तरो नाभिभाषेत् ।

नोर्द्धं ज्योतीषि वीचेत न देवान् न वनस्पतीन् ॥

अवगुणित इहावगुणितश्चिराः । असेधान्तरोऽसेधदेश-
स्थितः । नोर्द्धमिति ऊर्द्धपदावस्थितस्य ज्योतिर्दर्शने निषेधः ।

श्रद्ध-लिखितौ,—

न स्त्रियं विवस्त्रां न पुरुषमन्यत्र खाभाव्यात् ।

खाभाव्यमत्र वाल्ये परिधानानभिज्ञता ।

गोतमः—

न नग्नां परथोषितमौचेत्, न नग्नां स्त्रियमौचेत् अन्यत्र-
भैयुनात् । अनाप्तमकार्यकारिणम् । अनाप्तं वैरिणं अकार्यकारिणं
नेचेदित्यतुष्टुः ।

नेचेतेत्यतुवृत्तौ विष्णुः—

न कुद्धस्य गुरोर्मुखं, न तैलोदकयोः स्त्रां च्छायां, न मलावत्या-
दर्शी, न-पद्मी भोजनसमये, न स्त्रियं नग्नां न कथञ्चन भेहमानं
न चानालभष्टं कुञ्जरं न चापि विषमस्थो वृषादियुद्धं
नोन्मत्तं न मत्तं तथा न कूपमधितिष्ठेत न कूपमवलोकयेत् ।

शङ्ख-लिखितौ,—

तथा न कूप-खभाष्टवलोकयेत् ।

मतुः—

न विन्मूचमुदीचेत् ।

तथा,—

नाश्रीयाद् भार्यया सार्द्धं नैनामौचेत् चाश्रतीम् ।

चुवतौं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ॥

नाञ्चयन्नौं स्त्रके नेचे न चाभक्तां मलावृताम् ।

न पश्येत् प्रस्त्रवन्तीञ्च तेजस्कामो हिजोन्तमः ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरेऽनवलोकनीयतरङ्गः ॥

अथ शूद्राप्रदेयानि ।

तत्र मतुः—

न शूद्राय मतिं दद्यात्मोच्छिष्टं न हविष्वकृतम् ।

न चास्तोपदिशेद्भूर्म्बं न चास्त्र व्रतमादिशेत् ॥

यो ह्यस्य हि धर्ममाचष्टे अस्त्रैवादिशति व्रतम् ।

सोऽसंवृतं नाम तमस्तेनैव सह गच्छति ॥

मतिं देवविषयां अदृष्टार्थकार्यविषयमिति कल्पतरः ।

उच्छिष्टं भक्तशेषविषयम् । अयज्ञोच्छिष्टदानप्रतिषेधोऽनाश्रित-
शूद्रविषयः । आश्रितं प्रति—

उच्छिष्टमन्तं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।

इति मनुवचनात् ।

इतरे तु प्रतिषेधाः सङ्कोचाभावानुरोधेनान्यशूद्रविषया
अपि । अत्र वर्णधर्मोपदेशस्य तु लोभादिनाऽतिक्रान्तप्रतिषेधेनैव
करणोपपत्तेन तदिधानापेक्षा इति कल्पतरः ।

हविष्वकृतं हविष्वेन कल्पितं पुरोडाशादि । धर्मः पञ्च-
यज्ञादि । व्रतं प्राजापत्यादि ।

यमः—

वृषत्ताध्यायको यस्तु वृषत्ताध्यापितञ्च यः ।

तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदां शतम् ॥

विष्णुः—

न शूद्राय मतिं दद्यात्मोच्छिष्टं हविषं तिलान् ।

न चास्तोपदिशेद्भूर्म्बं न ब्रह्म नैव च व्रतम् ॥

शृङ्खलिखितौ,—

कृशरपायसापूपमांस-दधि-मधु-घृत-कृष्णाजिनानि न शुद्रेभ्यो
दद्यात् । न चोच्छिष्टं न हविष्कृतम् । नोपकृतं किञ्चिदन्यचा-
प्रकृतात् ।

प्रकृतमिहोत्सवात्मकम् ।

आपस्तम्भः,—

नाब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् । अदि प्रयच्छेत् दन्तान् कृष्णा
तस्मिन्वधाय प्रयच्छेत् ।

अब्राह्मणोऽन्नं शूद्रः, कृष्णा विलिख्य, तस्मिन् उच्छिष्टे अवधाय
निःचिष्य दन्तमलानिति ग्रेषः ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे शुद्राप्रदेयातरङ्गः ॥

अथ क्रोधादौनां परिभार्जनम् ।

आपस्तुवः,—

क्रोधादौञ्च भृतदाहीयान् परिवर्जयेत् ।

भृतस्य ग्रीरस्य दाहीयान् दाहकारकान् ॥

तथा,— अथ भृतदाहीयान् दोषानुदाहरिष्यामः ।

क्रोधो हर्षो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो सृषोद्यमत्याश-परौ-
वादावसूच्याकाममन्युच्नात्यमयोगः ।

अत्याशो बङ्गतरभृतं मन्युः पराभिभवोत्यदोषानुवृत्तिः
अनात्यमन्यावशिलम् । अयोगो अनुयोगो वृथाभियोग इति
चावत् ।

हारीतः,—

ओदर-रेतस-कामज-क्रोधज-हर्षजानग्नीन् अथावन्नियच्छेत् ।
ओदराः सर्वकर्मन्द्रियभावदोषाः सम्भवन्ति यैरपस्तुष्टो विविध-
सन्तापसुपैति तस्मात् शुचिर्यथा परिमिताहारः स्थात् । आहार-
शुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्याचार्याः । लोकद्वयसन्तापकलादग्निलभेतेषाम् ।
नियच्छेत् शमयेत् ।

तथा,—

पुंयोगात् साहसं रेतस्त्वौजं तदनृतावुत्सर्गदोषः स्थावृतौ
चोत्सर्गं तद्वृद्धाचर्येण व्याख्यातम् । देवादिप्रवृत्तत्वाच्चगतः प्रथमं
द्वितीयं यज्ञनियमार्थं, तृतीयं मोक्षसिद्ध्यर्थं, सङ्कल्पात् कामः
सम्भवत्याशयात् प्रवर्तते स्तेहान्निवर्तते । स चेच्छालक्षणो-
ज्ञेकविधः कामो येनाभिभृतोऽवप्त एव कामानां लोके ह्यनेक-
संसारकामावर्त्ते निमच्चति स एष अनलः । कामो हि

भगवान् वैश्वानर इति श्रुतिः । तस्य मंकल्पनं नियमनं,
स व्याख्यातः । कामगौतौ चाच्च सोकौ भवतः—

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा सर्वतः प्रतिभृत्वम् ।

सर्वार्थिष्वयथार्थेऽहं मदृते न हि किञ्चन ॥

यो मां यथार्थं सर्वार्थं सर्वभृतेषु पश्यति ।

सोऽध्यनः परमायाति नेतरे कामवादिनः ॥

क्रोधाग्निनाऽभिभृतः स्वेषामप्यबङ्गमतो नाभिगमनीयोऽविश्व-
सनीयश्च भवति । कार्याकार्य-वाच्यावाच्यानि न वितर्कयति ।
तत्र घोरां निरचप्रायां यातनामनुभूय क्रूर-क्रव्याद-श्व-तिर्यक्-
थोनिषु ब्रजति । तत्र सर्वासां प्रजानां वधो भवति क्रमणोऽनु-
मनुष्यतां प्राप्य सर्वजनविदिष्टतासुपैति ।

क्रोधो हि 'तमोरूपस्तस्य चमा नियमनं सा व्याख्यातेति ।
लोभाग्निनाऽभिभृतः पुण्यार्थेषुपयुच्यमानमतिक्रान्तमात्मानं मन्यते ।
नष्टं पुच-दार-वन्धूनामुपयुक्तं सुहत्सम्बन्धिनामप्यनुपजीवनीय-
तमो भवति असदृत्तानामप्यादानमिच्छति तत्रानुबन्धात् सोऽपि
तिर्यग्योनिषु जायते । लोभो हि तमोरूपस्तस्य सन्तोषो
नियमनं सोऽपि व्याख्यातः ।

एवं ह्याह,—

आौदरो रैतसञ्चापि कामजः क्रोधजोऽङ्गजः ।

एते वै निर्जिता येन स वै पञ्चतमः सृतः ॥

वाचोवेगं मनसः, क्रोधवेगन्तूरःप्रशस्तवेगम् ।

एतान् वेगान् धारयेद्यसु विप्रासं प्रब्रूयुर्ब्रह्मिष्ठं वा सुनिं वा ।
इति पौरुषं पुरुषव्यापारः । साहसं सहो वलं तद्वं तस्य पुरुषस्य
रेतो बौजं चतस्रसात् तत् पर्वापर्व-साधारणेषु दारगमन-
रूपं । ब्रह्मचर्यण पूर्वोक्तं कृष्णशवलादिभेदेन प्रथमं निषिद्धा-
निषिद्धसाधारणं गमनं । जगतः सर्वस्य तद्वेवादारभ्य तिर्यक्
पर्यन्तं स्वभावप्रवृत्तत्वात् । द्वितीयं पर्वादिवर्जनरूपं यज्ञार्थं
यज्ञसाङ्गतासिद्धिर्थं । त्र्यतीयं चतुर्मावगमनं तपःसिद्धिर्थम् । चतुर्थ-
मूर्द्धरेतस्यं मोक्षार्थम् । सङ्कल्पाद्भूमणीया युवतीत्यादि विज्ञानात् ।
कामो विषयरागः । आशयात् पौनपुन्येन भावनातः । स्वेहान्तचैव
पञ्चपातात् । अध्वन आर्त्तवादिमार्गात् परं चिपा-लक्षणम् ।

विष्णुः—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्वयं त्यजेत् ॥

जावालः—

त्यजेदिन्द्रियचापल्यं ब्रह्मनिन्दान्तर्थैव च ।

माया-मात्सर्य-लोभांश्च क्रोधवेगान् बलाद्य ते ॥

परापवादमोहांश्च आत्मार्थं याचनान्तर्था ।

दृथा कलहमालस्तन्दिवामैथुनमेव च ॥

मनुः— नास्तिक्यं वेदनिन्दाच्च देवतानाच्च कुसुनम् ।

द्वेषं दम्भच्च मानच्च क्रोधत्तेत्त्वायच्च वर्जयेत् ॥

हारीतः—

सर्वभक्ष्यभोजनमभोज्यभोजनमपेयपानमयाज्ययाजनमस्तप्रति-

यहो परदाराभिर्वर्णं परद्रव्यहरणं परहिंसा चेति शारी-
राणि । पाह्व्यमनूतं विवादः श्रुतिविक्रयश्चेति वाच्यानि ।
परोपतापः पराभिद्रोहः क्रोधो-खोभो-मोहो-इङ्गारश्चेति एता-
न्यष्टादश नैरेथाणि कर्माणि ।

अभोज्यः पतितादिः तदन्नभोजनं, अभोज्यभोजनं नैरेथाणि
निरथहेतवः ।

तथा,—

अथातः पापदोषान् मनोवाक्-शरीरजान् व्याख्यास्यामः । तच
खोभ-देष-राग-मान-मोह-मद-शोक-ममताइङ्गार-भय-हृष-
मोह-चिन्नाश्चेति द्वादश मानसाः ।

तेषाच्च चिविधो मोहः सम्भवः सर्वपाप्ननाम् ।

अज्ञानं संशयज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति चिकम् ॥

विज्ञानं सर्वविद्यानामर्थानां स्वयम् भूहनम् ।

दोषेरधर्षणश्चेति ज्ञानमज्ञानमन्यथा ॥

अश्रेयः-श्रेयसोर्मधे भ्रमणं संशयाद्वेत् ।

मिथ्याज्ञानमिति प्राङ्गरहिते हितदर्शनम् ॥

भवत्यधर्मादज्ञानमविद्यातश्च संशयः ।

उभाभ्यामन्यथा ज्ञानं पापिष्ठसुपजायते ॥

अज्ञानादुःख-सम्यातिः संशयाद्वधते पुनः ।

मिथ्याज्ञानात् पतत्येव मूढो तामिश्रयोनिषु ॥

आवृता विषयाः सर्वे धर्मदोषैर्यथा तनुः ।

गुणतो हृदि तान् क्लला रागो रागस्य कारणम् ॥

अ(ख) सन्निकर्षादज्ञानात् सङ्गत्पादभिमानतः ।
 सुखाच्च जायते रागो विषयेषु ग्रीरिणाम् ॥
 ज्ञानादोषादसामर्थ्यात् क्लेशादन्यप्रसङ्गतः ।
 वियोगात् कालतः शोकात् धर्माच्च विनिवर्तते ॥
 निवर्तते चेद्रागोऽयं पुंसो दोषादि-हेतुभिः ।
 भृयोऽप्युत्पद्यते सङ्गाज्ज्ञानान्तर्यति केवलम् ॥
 अतिप्रसक्तो भोगेषु रागो भवति दोषकृत् ।
 परस्त्रौषु परस्त्रैषु किञ्चित् प्रार्थनयाऽपि च ॥
 रोषोऽसर्वोऽभ्यसृथा च द्रोहो मिथ्याभितर्किंतम् ।
 दुःखार्हच्चेति तत्त्वज्ञैर्देविः षोडाऽभिधीयते ॥
 य उथा हृदये जन्तोः समुच्चिष्टति वैकृतः ।
 परानिष्ठचिकीर्षायां स रोष इति संज्ञितः ॥
 रोषोऽन्नवसमुत्येन दोषेष्वैवाभिवेदितः ।
 किञ्चिद्वैव यो द्वेषस्तदमर्षस्य लक्षणम् ॥
 परस्य शुद्धान्दृष्टा तु खगुणाभ्यधिकान् गुणान् ।
 नाभिनन्दति यो द्वेषात् साऽभ्यस्त्रैयुदाहृता ॥
 सुहृदामपि यो नित्यमर्थानुपजिघासति ।
 असौहृदमतिः पापस्था हृद्रोहस्तलक्षणम् ॥
 यः साधूनपदोषांश्च मन्यते दोषकारिणः ।
 मिथ्या वितर्कितच्चेति तदाङ्गभावदोषजम् ॥
 द्वेषाल्पोभाच्च संकल्पाच्चिन्तनं पापकर्मणाम् ।
 दुःखार्हमिति विज्ञेयं पूर्व-दुष्कृतसम्भवम् ॥

दुःखान्निश्चाभिल्लापाच्च द्वेषोऽयं षड्-विधो भवेत् ।
 ज्ञानात् कालात्ययाद्घूर्णात् ३प्रीतेश्च विनिवर्त्तते ॥
 अतत्त्वश्रवणं तापो वेपथुर्ज्ञनसंस्खवः ।
 स्वेदोऽच्चिरोगः पारुण्यं श्वासस्तु द्वेषरोधतः ॥
 सर्वचोक्ताष्टमात्मानं सर्वभ्यो योऽभिमन्यते ।
 स मान इति विज्ञेयो यथेष्टुं स्यष्टवक्तिणः ॥
 निरस्यात्माभिमानेन या उत्कृष्टिर्व्व शोभते ।
 उत्कृष्टिर्यावता प्राङ्गस्त्वकृष्टिसाऽवमानतः ॥
 परार्थं परभोगांश्च परसामृद्धामेव च ।
 दृष्टा श्रुता तु या वृष्णा जायते लोभ एव सः ॥
 अलोभमूलतर्काच्च पिपासापरिवर्द्धितः ।
 अनर्थव्यवहार समोऽह्न लोभः पतति दुर्नरम् ॥
 नास्ति वृष्णासमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ।
 तस्माच्च लोभसंज्ञा तां वृष्णां विद्वान् परित्यजेत् ॥
 प्राप्याऽपि नेदिनौ कृत्प्राप्तां वृष्णा प्रायो न शास्यति ।
 विवर्द्धते हि भृयोऽपि हविषेव विभावसुः ॥
 दुःखादिलाहुरन्तलादनन्तलादवस्तितः ।
 पश्चाच्छोकावसन्नाच्च न क्वचिच्छ्रेयसी वृषा ॥
 कुख-बुद्धि-वपुर्विद्या विज्ञैश्वर्य-विभूतिभिः ।
 खैरेतैर्वार्धते योऽन्यान् स तन्मोहस्य लक्षणम् ॥
 देवासुरमनुष्याणामुत्सिक्ता मदहेतवः ।

उत्पत्यैव विनेशुस्ते तस्माच्याज्यो मदो बुधैः ॥
 हर्षश्चोकापलापाच्च दम्भाद्वपीच्च गर्वतः ।
 अन्ये च तदिधा भावास्ते मदस्य विकल्पजाः ॥
 अनिष्टयोगजाद्वेषात् स्वेहाविष्टाच्च योगजात् ।
 केशाच्च हृदि यदुःखं स शोक इति पश्यते ॥
 अनित्याः सर्वभावाद्वेत् शोकस्तच निवर्तते ।
 अथवा यदि नित्याः स्वरूपः शोकः प्रवर्तते ॥
 नैवं शोचेच्च सत्त्वस्त्वास्त्रो वापि केवलम् ।
 शोकाद्वाख्यमवाप्नोति समासेनेह मानवः ॥
 दृदं भवेति यः स्वाम्यमात्मनोऽर्थेषु भवते ।
 अजानंस्तदनित्यत्वं भमलभिति तदिदुः ॥
 अहमित्यभिधानेन यः क्रियासु प्रवर्तते ।
 कार्यकारणयुक्तासु तदहङ्कारलक्षणम् ॥
 अहङ्कार-भमलाभ्यां वध्यन्ते सर्वदेहिनः ।
 संसारविनियोगेषु ताभ्यां सुकृत्यु सुच्यते ॥
 आत्मवाधकरं श्रुत्वा दृष्ट्वा वा प्रत्युपस्थितम् ।
 उद्देगो जायते यस्तु हृदये तद्वयं सृष्टम् ॥
 तावद्वये न भेतव्यं यावद्वयमनागतम् ।
 आगतन्तु भयं दृष्ट्वा प्रवर्त्त्यमभौतवत् ॥
 भवितव्यं भवत्यैव नास्ति कर्मव्यतिक्रमः ।
 इत्येवं दृष्टतत्त्वानां न क्वचित् जायते भयम् ॥
 आत्मनोऽभ्युदयं दृष्ट्वा परेभ्यो व्यसनानि च ।

आनन्दो मानसो जन्मोर्हर्ष इत्यभिधौयते ॥
 सर्वद्रव्येवनित्येषु चणिकेवसुखेषु च ।
 न हर्षस्यावकाशोऽस्ति विमृश्य यदि पश्यति ॥
 माध्यस्यमपि दोषाय परेषां व्यसनागमे ।
 किं पुनर्भूढभावेन प्रमोदश्च परिद्रवे ॥
 यो वृथा चिन्तयेदर्थान् मनसा हि परस्परम् ।
 मोघचिन्तेति तां प्राङ्गर्धर्वकर्मपिचातिनीम् ॥
 लाभैश्वर्यधनादीनि लोभाद्यः संसरेत् हृदा ।
 म मोघचिन्तश्चात्मानं हन्ति बुद्धिश्च कर्म च ॥
 तस्माद्विदूरगां चिन्तां त्यक्ता शोकश्च कर्मजम् ।
 आरभेत शुभं कर्म ध्रुवप्राप्तश्च सर्वेणः ॥
 राग-मङ्गल्यजान् दोषान् हृदये सुहृदार्पितान् ।
 उच्छिद्य ह्येतान् मेधावौ तत्त्वज्ञानासिना इतम् ॥
 आत्मदोषक्षयोपायमनित्यानेष्यतां तनोः ।
 ह्वितच्च सर्वभूतानां चिन्तयेत् मनसा सह ॥
 एते मनोभवा दोषा द्वादशाऽश्रिवहेतवः ।
 मोहादयः समाख्याता देवासुर-नृ-मोहनाः ॥
 सत्संयोगान् मनोगुप्ते ज्ञानधर्मप्रसङ्गतः ।
 त्यागाच्च व्यसनादीनां हानिङ्गच्छन्ति (?) मानवाः ॥
 अप्रकाशकरां बुद्धिं तम आवृत्य धर्मतः ।
 प्रथमं जायते मोहो देहिनां हृदि पाप्मजः ॥
 मोहादुत्पद्यते रागो रागाहुःखं प्रजायते ।

चिभिरेतैर्भवत्येवं पापं शारीरवाङ्मयम् ॥

तस्माद्गरीयः सर्वेषु मानसेष्वपि च चयम् ।

सर्वान् दोषान् परित्यक्तुं चौण्टेतान् प्रथमं त्यजेत् ॥

वाङ्मयानभिधाय पापदोष इत्यनुदृत्तौ देवताः,—

ततो हिंसाऽपचारः स्तेष्मर्थदूषणमिति चतुर्विधाः शरीरजाः ।

हिंसादिलक्षणमभिधाय पुनर्देवताः,—

वेश्म-क्षेच-शस्यदहनं सेतुभेदनं आजोवोपघातनम् । कृत-

प्रणाशनं द्रव्यापध्वंसनज्ञार्थदूषणमित्येवम् ।

मनुः—

आचार्यं नौतिवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।

न हिंसाद्ग्राहणं गांश्च सर्वांश्चैव तपस्त्विनः ॥

ब्राह्मणाचावगृथ्यैव द्विजातिर्वधकाम्यथा ।

शतं वर्षाणि तामिस्ते नरके परिपद्यते^१ ॥

ताडथित्वा द्वणेनापि संरभान्तिपूर्वकम् ।

एकविंशतमा जातीः पापयोनिषु जायते ॥

जातीर्जन्मानि ।

अयुधमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यास्त्रगङ्गतः ।

दुःखं च महदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥

ओणिं यावतः पांशून् संगृह्णाति महीतले ।

तावतोऽब्दानमुच्चान्वैः ओणिनोत्पादकोऽद्यते ॥

अमुच्च परलोके । अद्यते भक्ष्यते ।

१. क्वचित् अधिकं पद्यं विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपद्य प्रसादयेत् ।

यमः,—

न कदाचिद्द्विजं रोषात्तस्मादश्मवरेदपि (?) ।

न ताडयेत् हणेनापि न गाचाच्छ्रावयेदस्त्वक् ॥

अश्मवर्यस्त्वद्यतं सहस्रमभिहन्यते ।

जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥

शोणितं यावतः पांशुन् संगृहाति द्विजन्मनः ।

तावन्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥

तत्कर्त्ता शोणितोत्यादनकर्त्ता ।

उग्रनाः,—

न ब्राह्मणस्यापदं कुर्यात् ।

यमः,—

वादेन ब्राह्मणं जिला हर्षं वै योऽधिगच्छति ।

श्वाने पादपः स स्तात् कङ्क-रथनिषेवितः ॥

हारीतः,—

देवा लोकास्था वेदा गावो यज्ञास्त्वैव च ।

सर्वस्थानेषु भृयिष्ठं ब्राह्मणेषु व्यवस्थिताः ॥

पूजितैः पूजिताह्वेते दुष्टैर्दुष्टा भवन्युत ।

निन्दितैर्निन्दिता ह्वेते तस्माद्विप्रोऽधिदैवतम् ॥

तथा,—

समीपस्थो दहत्यग्निस्तेजसैवेन्द्रियं तनुम् ।

मन्युना च दहेद्विप्रः कुलभायुर्गतिं यशः ॥

गतिः खर्गादिगतिः ।

आसन्नः प्रदृश्यग्निर्दूरात् दृहति दिजः ।
 तस्मात् पूजयेत्याद्यात् स हि तौत्रतरोऽनलात् ॥
 किन्न रोहति ग्रस्तेण दग्धं रोहति वक्षिना
 विप्रमन्युप्रदग्धस्य रोहणं नेह विद्यते ॥
 ब्राह्मणानां प्रसादेन सर्वतः शार्न्तिमास्तुयात् ।
 पूजनं प्रणामादिना । अर्चनं सुवर्णादिना ।
 अथा स्त्रे नौर्महती प्रयुक्ता
 सन्तारयत्याशु जलाच्च दुर्गात् ।
 दृष्टा दिजास्तद्विद्वच्छेन
 सन्तारयेयुर्महतोऽघस्त्रात् ॥

मनुः,—

परस्य दण्डं नो अच्छेत् कुद्धो नैनं निपातयेत् ।
 अन्यत्र शिष्ठात् पुचादा शिष्ठार्थं ताङ्गयेदुभौ ॥
 एनं दण्डम् । शिष्ठः शिष्ठा ।

याज्ञवल्क्यः,—

न निन्दा-ताङ्गने कुर्यात् सुतं शिष्ठस्त ताङ्गयेत् ।
 हौनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहौनान् वथोऽधिकान् ॥
 रूपद्रविणहौनांश्च जातिहौनांश्च नाचिपेत् ।

विष्णुः,—

अथ कथञ्चन नावमन्येत् । अथा एवं स्त्रौं नावमन्येत् ।
 नायवहसेत् । न हौनानुपहसेत् ।

मनुः,—

क्षत्रियच्चैव वैश्यच्च ब्राह्मणच्च बङ्गश्रुतम् ।
 नावमन्येत वै दृष्टं मनसाऽपि कदाचन ॥
 एतत्रयं हि पुरुषं निर्द्वृत्यवमानितम् ।
 तस्मादेतत् प्रथलेन नावमन्येत बुद्धिमान् ॥
 नात्मानमवमन्येत सर्वाभिरस्तद्विभिः ।
 आस्त्रत्योः श्रियमौडेत नैनामौडेत दुर्लभाम् ॥

शङ्खलिखितौ,—

न शिष्टानसत्कुर्यात् ।

बौधायनः,—

दैन्यं साध्यं तैत्त्वायं च वर्जयेत् ।

अत्राप्युशनो—वृषपर्वदुहितोस्मवादे गाथासुदाहरन्ति ।
 स्त्रवतो दुहिता लं वै याचतः प्रतिगृह्णतः ।
 अथाह स्त्रयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः ॥

देवलः,—

आत्मानं न शपेत् कोपादरुजो न स्त्रपेद्विवा ।
 न नक्तं विलिखेद्वृमौं गात्रं रात्रौ न समिश्रेत् ॥
 न नदीषु नदौं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्वतम् ।
 नान्यं प्रशंसेत्तत्त्वस्तीर्थ्यायतनेषु च ॥
 आवासे भोजने वापि न त्यजेत् सहयाचिनम् ।
 देवान्नपानृष्टैश्चैव आसप्रसपदं त्रजेत् ॥
 ब्राह्मणान्नपतौन् दृष्टान् गात्रं साधून् शिशूनपि ।

नाक्रोशेच्चावमन्येत् पूजयेदैवतन्तथा ॥

नावगाहेदपो न ग्नो वक्षिष्ठापि ब्रजेत् पदा ।

शिरोऽभ्यङ्गावश्शिष्टेन तैलेनाङ्गं विलेपयेत् ॥

अत्र नेत्यनुवर्त्तते तेन न विलेपयेदित्यर्थः ।

विष्णुः,—

न सर्पशस्त्रैः क्रौडयेत् ।

मनुः,—

अनातुरस्त्वालिखनान् न स्यृग्दनिमित्ततः ।

रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥

न पाणि-पाद-चपलो न नेत्र-चपलोऽनृजुः ।

न स्याद्वा कृपणश्चैव न परद्रोहकर्मधीः ॥

तथा,—

न कुर्वीत वृथाचेष्टां न वार्यज्ञलिना पिवेत् ।

नोत्पङ्के भक्षयेद्धन्यान् न जातु स्यात् कुद्रहस्तौ ॥

न नृत्येन्न तथा गायेत् न वादित्रादि वादयेत् ।

न चास्कोटयेन च लिखेत् संरक्तो न विरावयेत् ॥

अस्फोटः स्तुत्याधोदेशे पाणिनाऽभिघातः । लेखनं सिंह-
नादः । संरक्तो हर्षणः । विरावो विक्ततारावः ॥

तथा,—

बालातपः प्रेतधूमो वज्र्यो भिन्नं तथासनम् ।

न भिन्नान्नखरोमाणि न द्विन्दान्नखरैरूपम् ॥

न निष्ठलं कर्म कुर्यात्त्वामसुखोदयम् ।
 लोङ्गमहीं वणच्छेदी नखच्छेदी च यो नरः ।
 स विनाशं ब्रजत्वाऽप्तु सूचकोऽप्तुचिरेव सः ॥
 नाचैः क्रीडेत् कदाचित्तु स्थं नोपानहौ हरेत् ।
 श्वयनस्थो न भुज्जौत न पाणिस्थं न चासने ॥
 तथा,— नैकः खप्तात् शून्यगच्छे न शधानं प्रबोधयेत् ।
 नोदक्यामभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चावृतः ॥

वशिष्ठः,—

नाङ्गे नखवादनं कुर्यात् । न चापोऽञ्जलिना पिवेत् ।
 न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यात् । भेषकाभिः
 फलानि पातयेत् [न फलेन फलम्] । न कल्को न कुहको
 भवेत् । न स्वेच्छभाषां शिच्छेत् ।

तथाष्टुदाहरन्ति,—

न पाणिपादच्चपलो न नेत्रच्चपलो भवेत् ।
 न बाङ्गच्चपलो विप्र इति शिष्टस्य गोचरः ॥

गोतमः,—

न पदा आसनमाकर्षेत् । न शिश्रोदरपाणिपाद-चक्षु-
 श्वापत्त्वानि कुर्यात् । च्छेदन-भेदनविलिखनविमर्हनस्फोटनानि
 न कुर्यात् ।

अत्र स्फोटनं हस्ताभ्यङ्गविस्फोटनं बोध्यम् ।

शङ्ख-लिखितौ,—

न भूमिं विलिखेत् । न पदाऽभिहन्यात् ।

यमः,—

न गायेन्न च नृत्येत् नाचैः क्रीड़ेत् कदाचन ।

नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्तानभाचरेत् ॥

खप्तव्यं नैव नग्नेन उच्चिष्ठसु न संविशेत् ।

न गच्छेन पठेच्चैव न सृशेच्च तथा शिरः ॥

उच्चिष्ठसु न संविशेन श्वासैत न गच्छेत् न पठेत् । न
शिरः स्तुशेदित्यर्थः ।

हारौतः,—

न पथि मूत्र-पुरीषं शिलां वौत्स्फुजेत् । ब्रौहिनिष्कु-
षणा-कुट्टललोङ्गमर्दनं लेखाभिलिखन-करजदशन-वौणावादनानि
वर्जयेत् । तथा मालाऽवलेप प्रमादकरण विविधाङ्गचेष्टाश्च
मद्यशुकविकारांश्च वर्जयेत् ।

निष्कूषणं नखैर्वितुषौकरणमवलेपो गर्वः ॥

मनुः,—

केशयहान् प्रहारांश्च शिरस्तेतानि वर्जयेत् ।

न चैव प्रलिखेत् भूमिं नात्मनोपहरेत् स्तजम् ॥

विष्णुः,—

न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्ठूयेदात्मनस्तु उदरञ्च ।

न दधि-सुमनस्त्री प्रत्याचचौत ॥

आपस्तम्भः,—

पृष्ठतस्त्रात्मनः पाणी न संक्षेपयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

नाचेः क्रीडेत्वा धर्मज्ञैर्याधितैश्च न संविशेत् ।

विद्धुं वर्जयेत् कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ॥

अच्छयहणं द्यूतमात्रौपलचणम् । नदीतरं नदीतरणं बाह्यभाँ
वर्जयेदित्यर्थः ।

आपस्तुम्बः,—

पदा पादस्य प्रचालनमधिष्ठानच्च वर्जयेत् । प्रेष्टोलनच्च
पादयोः । जानुनि चात्याधानं जडायाः । नखैश्च नखवादनानि॑
चाकारणात्, अच्चान्यत् परिचक्षते ।

प्रेष्टोलनमितस्तत्सालनमत्याधानमत्यारोहणम् । अच्चान्य-
निषिद्धुं परिचक्षते शिष्टास्तदपि न कार्यमित्यर्थः ।

शश्वलिखितौ,—

न पादं पादेन प्रचालयेत् । न दर्भैः परिमृज्यात् । न
पादौ परितापयेत् । कुशेषु न परिमृजेत् । न कांस्यभाजनेषु
धावयेत् ।

दर्भशब्दः कुशातिरिक्तदर्भपरः ।

यमः,—

न कांस्ये शौचयेत् पादौ यत्र स्थादपि भोजनम् ।

यत्र स्थादपि भोजनमित्यनेन कांस्यपात्रमशुचि पादधावनेन
भवतीत्युक्तम् । न चाधर्म एव भवतीत्यर्थः ।

अङ्गिराः—

गणुषं पादेकञ्च यः कुर्यात् कांचभाजने ।

भूमौ निःचिष्य षनासान् पुनराकरमाविश्वेत् ॥

हारीतः—

न देवगुरुब्राह्मणस्मौपे पादौ प्रसारयेत् ॥

देवलः—

अशुद्धः शयनं स्तानं स्वाधायं यानवाहनम् ।

वहिर्निष्ठमण्ड्वैव न कुर्वीत कथञ्चन ॥

स्वप्रमधयनं स्तानसुच्चारं भोजनं गतिम् ।

उभयोः सन्ध्ययोर्नित्यं मध्याह्ने च विवर्जयेत् ॥

अशुद्धोऽशुचिः । स्तानं वैधम् । यानवाहनं अश्वादिवाहनम् ।

याजवलक्ष्मयः—

गोब्राह्मणाम्बौनस्तातो नोक्षिष्टो न पदा स्तृश्वेत् ।

ग्रह्णत्वित्वौ,—

नाश्चिं ब्राह्मणञ्च पादेनाधितिष्ठेत् । नाशुचिरश्चिं परिचरेत् ।

न पितृ-देवताः कौर्त्तयेत् । नागाधोदकमवगाहेत् । न

गामश्चिं एकतो धारयेत् ।

पितरोऽश्चिवाच्चादयः । देवता विष्णवादयः । अशुचिरित्य-
चानुवर्त्तते । एकतः एकस्मिन् हस्तादौ ।

वृद्धशतातपः—

विद्यमानेन हस्तेन ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

तोयं पिवति वक्षेण श्वासौ जायेत नान्यथा ॥

एतच्च श्रुताभिलिखिता दृष्टा सृष्टा पौतेति दर्शनात्—
गङ्गाव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ॥

तथा,—

उद्घृत्य वामहस्तेन यज्ञोयं पिवति दिजः ।
सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः ॥
अभक्ष्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः,—
अन्तर्नाव्युदकं नौस्थं तौयम् ।
न पिवेदित्यर्थः ।

आपस्तम्बः,—

अग्निमपश्च न युगपद्धारयेत् । नानाग्नीनां सच्चिवापं
वर्जयेत् । सच्चिवापः संसर्गः ।

गोतमः,—

नापोऽमेधेन संस्तुजेत् । नापोऽच्छलिना पिवेत् । न तिष्ठन् ।
संस्तुजेत् संयोजयेत् । न नश्चो जलसुपेयात् । न निष्ठौवेत् ।
नोन्तरेदनुपस्थृश्य । नापः पिवेदच्छलिना । नानुद्धृताभिरङ्ग्निः
कार्यं कुर्यात् । नाप्सु रेतो-विन्मूच-पुरीषाणि चोक्त्वृजेत् ।

मनुः,—

नाप्सु मूच्चपुरीषाणि छौवनं वा समुत्स्तुजेत् ।

अमेधलिङ्गमन्यदा खोहितं वा विषाणि वा ॥

आपस्तम्बः,—

निष्ठौवन-मैथुनकर्माप्सु वर्जयेत् ।

तथा,—

व्यतिक्रमेत्वं स्ववन्तौ ज्वलानं ज्वलितं तथा ।
 चैत्यवृक्षज्ञं वा शिर्द्वात् नाप्सु ज्ञेयाणमुत्सुचेत् ॥
 न शुक्रं न विषं न मूर्च्छपुरीषं न लोहितम् ।
 नास्ति-भस्त्र-कपालानि न केशान् न च कण्ठकान् ॥

मत्तुः,—

नाग्निं सुखेनोपधमेत्वग्नां नेत्रेत च स्त्रियम् ।
 नामेधं प्रचिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥
 अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् ।
 न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणवाधमाचरेत् ॥

देवलः,—

नावेत्तेताशुचिः कूपं घर्षयेत् पदा पदम् ।
 अग्निं न प्रचिपेदग्नौ अङ्गिः प्रशमयेत् च ॥
 न चाग्निमङ्गिः प्रशमयेदित्यर्थः ।

तथा,—

प्राणोपधातमन्येषां न युद्धादिभिराचरेत् ।
 सुहृन्मरणमार्त्तिं वा स्वयं न आवयेत् परान् ॥

तथा,—

अभिभोगेन मिचाणि वाणिज्यान्नैव पौड्ययेत् ।
 दारिद्र्याद्वि दरिद्रोऽपि सहते मिचपौड्यनम् ॥
 प्राणिनो हिंसितव्याच्च क्षिणघातं न घातयेत् ।
 अपर्णं कूटपर्णं वा विक्रये न प्रयोजयेत् ॥

न वक्तिं सुखनिश्चासैर्जलयेद्गृष्णतच्चवित् ।

नावगुण्डेहृथा ग्रस्तं गो-गुरु-स्त्रौ-कुमारके ॥

पुण्यस्थानोदकस्थाने सौमानं कर्षयेन्न च ।

न भिन्नात् समयं पूर्वमभ्युपेतं कदाचन ॥

अविश्वासो हि पापिष्ठो भवेत् समयभेदनात् ॥

निचेपोपनिधी प्राप्नौ तथैव पुनरप्येत् ।

दत्तापलपनं चार्य्यनरकदारसुच्यते ॥

यः पापिष्ठो नरः कुर्यात् तिर्यग्योनिषु मैथुनम् ।

वियोनिगमनाद्भूयः स वियोनिषु जायते ॥

परस्यरं पश्नून् बालान् पच्छिं नावबोधयेत् ।

परस्य वाधां नेच्छेत जलवातायनादिभिः ॥

कारयिला खकस्माणि कारून् पश्चान्न वज्ज्येत् ।

कस्मानुरूपमेतेषां प्रयच्छेद्भक्तवेतनम् ॥

प्रतिवेश्म खवेश्माभ्यामन्यच विनिवर्त्येत् ।

प्रदौपगृहमासन्नमद्विर्यायात्तरान्वितः ॥

सायं प्रातर्गृहदारं भिक्षार्थं नावघट्टयेत् ।

न चिरं वासयेत् कन्यां स्त्रामी प्राप्नफलां गृहे ॥

प्राणिन इत्यादि—क्षिष्टघातं बज्ज्ळेशपूर्वकम् । तेन प्राणिनां
वैथां हिंसायां बज्ज्ळेशपूर्वकम् न हिंसा कार्येत्यर्थः । नावगुण्डे-
हृथा । हास्यार्थमपौत्यर्थः ।

निचेपः प्रकाशसमर्पितं इव्यं, उपनिधिरिह अनिर्यातस्त्रूपं
समर्पितं इव्यं, जलं जलवातायनं प्रणालिकादि, वातायनं गवाचः ॥

कारुन् कर्मकरान् प्रतिवेश-खवेशाभ्यामिति चमीपग्नह-
परमग्निप्रदौप्रमासन्मित्यभिधानात् । भिद्वार्थं भिद्वानिवृत्तये
नानुघट्येत् न निदध्यात् । खाम्यत्र पित्रादिः । फलां
रतिपुत्रफलयोग्याम् ॥

पैठीनसिः,—

न खादन् तिष्ठेत् । न हसन् जल्येत् । नाग्नि लड्येत् ।
समिद्धमग्निं हस्ताभ्यां न सृश्येत् । नोदके चिरं खाथात् ।
हस्ताभ्यामित्यङ्गमात्रोपलचणम् ।

उच्चनाः,—

नदौ-पूर-वृच्छ-निष्कूट-चतुष्पथ-खौणां प्रतरणावगाहनाधि-
रोहणप्रस्त्रेषणसंभाषणादि वर्जयेत् ।

पूरः प्रवृद्धजलप्रवाहो नद्यन्यः । निष्कूटः कोटरः अत्र पूरनद्योः
प्रतरणावगाहने वृच्छनिष्कूट-चतुष्पथेष्वधिरोहणमत्यन्ताक्रमणम् ।
परस्त्रियामालिङ्गनसभाषणे, इत्येवं परिवर्जनीयानौत्यर्थः ।

तथा,—

न वस्त्रेण वौजयेत् ।

आपस्त्रम्बः,—

दिवा च शिरःप्रावरणवर्जनं मूत्र-पुरीषयोः कर्म परिहाष्य ।

गोतमः,—

न प्रावृत्याहनि पर्यटेत् । प्रावृत्य रात्रौ पर्यटेत् ।

इत्यत्र स न हीयते इत्यर्थः ।

॥ इति गृहस्थरनाकरे क्रोधादिवर्जनतरङ्गः ॥

अथ परदारादिवर्जनम् ।

तत्र मनुः,—

न हौदृशमनायुव्यं लोके किञ्चन विद्यते ।

यादृशं पुरुषस्येह परदाराभिर्षणम् ॥

व्याख्यः,— खकर्मनिरतो नित्यं खदारनिरतो भवेत् ।

सेवनात् परकौशाणां नरकं दारकर्मणाम् ॥

देवलः,—

अगम्यागमनमपचारः । परभार्या वर्णोत्तमा खदृहिता
सगोत्रा चाण्डालानी पतिता प्रवजिता तिर्यग्योन्यश्चागम्याः ।

वर्णोत्तमाः खखवर्णोत्तमाः ।

गम्यानामपि कन्यानां दूषणं पापमुच्यते ।

पुनस्तां यदि गृह्णाति गान्धर्वसमयो भवेत् ॥

गम्यानां विवाहेनैः । दूषणं रागप्रयुक्तचुम्बनाशेषणादि ।

याज्ञवल्क्यः,—

परश्चायासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् ।

अदत्तान्यश्चिह्नैत्यस्य न चाश्रीयादनापदि ॥

अदत्तानि परेणायननुमोदितानि ।

मनुः,— यानश्चायासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ।

अदत्तान्युपभुज्ञान एनसः स्थान्तुरौयभाक् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे परदारादिवर्जनतरङ्गः ॥

अथ सङ्करवर्ज्ञनम् ।

गृहस्थिः—

विश्वे योनिं समासाद्य सङ्करं परिवर्जयेत् ।

मानुष्यं दुर्लभं लोके ब्राह्मणमधिकन्ततः ॥

एकश्चासनं पङ्किर्भाण्डपकाञ्चभिश्चेणम् ।

आजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनम् ॥

नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधमैः सह ।

उच्चमैरुच्चमैः शार्दूलं कर्तव्यसु समेन वा ॥

योनिरिह यौनः सम्बन्धः । सहभोजनमचैकपाचभोजनम् ।

यमः— ब्राह्मणं परिरक्षेत नानायोनि-निषेवणात् ।

दुष्टेभ्यो व्यवहाराच्च तथा दुष्टप्रतिग्रहात् ॥

अशुभेभ्यश्च कर्मभ्यः संसर्गादशुभैः सह ।

संसर्गगामिनो ह्येते हेतवः सङ्खिरौरिताः ॥

सम्बन्धाद्वाचसंस्पर्शात् शयनासनभोजनात् ।

स्वपचालापसंवासात् नग्नस्य च विलोकनात् ॥

अनृतभाषणात् वादात्कूटसाक्ष्यप्रवादनात् ।

परद्रव्यापहाराच्च पापं संक्रमते नृणाम् ॥

भाण्डसङ्करसङ्कीर्णा योनिसङ्करदूषिताः ।

अच्छसङ्करसङ्कीर्णा वियोनिं यान्ति वै द्विजाः ॥

नानायोनिनिषेवणात् विजातीयानेकयोन्यभिगमनात्, दुष्ट-
प्रतिग्रहात् पतितादिप्रतिग्रहात् । संव्यवहारः परस्यरं गृह-
गमनादि । अशुभेभ्यश्चैर्यादिभ्यः ।

हारीतः—

आत्मापादारसंसर्गात्तिःश्वासादपि चैव च ।
एकश्वासनाभ्याच्च पापं संक्रमते नृणाम् ॥
हन्तादद्वद्वः शुद्धनु शुद्धोऽशुद्धनु शोधयेत् ।
अशुद्धस्तु तमोभूतः शुद्धवासेन शुध्यति ।
तथोर्यच्च भूचिष्ठं शुद्धशुद्धौ ततः स्युश्नेत् ॥

बौधायनः—

गुरुसङ्करिणश्चैव शिष्यसङ्करिणश्च च ।
आहारमाचसङ्कीर्णा दीर्घं तम उपासते ॥

हारीतः—

थानश्वासनान्यपहार्याणेके मन्यन्ते । तच्च वस्तुविशेषात्
शुक्रमल्लिनसंसर्गात् पापसंसर्गात् व्याधिसंसर्गयोगाच्च । तस्माच्च
पृथक्शौचाः श्रेयांस इति । खानुपपत्तौ शुद्धान्तर्धाय समापयन्ति ।

अत्यन्तसंसर्गं सचेलं खानम् । एवं हि,—

आसनं शयनं थानमन्तर्धाय समाचरेत् ।

ब्रह्मसूत्रोपानदस्त्रं धृतमन्त्यैर्न धारयेत् ॥

न चैकभोजनं प्राज्ञ-ब्रह्मणानां खैकैरपि ।

प्रसङ्गात्कर्मदोषाच्च पृथक्शौचास्थापते ॥

वर्णविशेषाच्चुक्रमल्लिनयोः संसर्गदर्शनेन शुक्रस्य वर्णविशेषा-
दन्यथाभानादित्यर्थः । खानुपपत्तिः खखासनादेरनुपपत्तिः ।
शुद्धान्तर्धाय शुद्धं वस्त्रादिकमन्तर्धाय । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं

अन्यधृतं सर्वथैव न धार्यम् । उपानिदस्ते तु कृतशौचे अशक्तौ
धार्ये । निर्णिज्याशक्ताविति गोतमोक्तेः ।

एकभोजनमित्येकस्मिन् पात्रे पङ्क्षौ च भोजनं स्खकैज्ञातिभिः ।
प्रसङ्गादन्येन पापकर्मणाऽपि सह कदाचित् केनापि कारणेन
एकपड़क्त्यादिभोजनप्रसक्तेः ।

बृहस्पतिः—

एकपड़क्त्यपविष्टा ये न स्यूशन्ति परस्यरम् ।
भस्मना कृतमर्यादा न तेषां सङ्करो भवेत् ॥
अद्विना भस्मना चैव सखिलेन विशेषतः ।
द्वारेण स्तम्भमार्गेण षड्भिः पङ्क्षर्विभिद्यते ॥
एभिः षड्भिः पङ्क्षदोषो न भवतीत्यर्थः ॥

॥ इति गृहस्थरकारे सङ्करवर्जनतरङ्गः ॥

अथ त्याज्यात्याज्याः ।

शङ्खं लिखितौ,—

अत्याज्या माता पिता सपिण्डास्तथा । गुणवन्तः सर्वे
एवात्याज्याः ।

गुणवन्तोऽन् विद्याकर्मशालिनः ॥

देवतः,—

पितरं भ्रातरं पुत्रं पुत्रिकां भगिनौ सुषाम् ।

न त्यजेत् दोष-लोभाभ्यां स्वदारान् पतितानपि ॥

मातृत्यागो हि शास्त्रेषु नोपदिष्टः कथच्चन् ।

पतिता वाऽभिशस्ता वा न माता त्यागमर्हति ॥

कुलवृद्धा वयोवृद्धा ज्ञानवृद्धाश्च मानवाः ।

शौलवृद्धाश्च सम्भूज्या यथा स्वगुणगौरवात् ॥

पतितानिति पिचादिभिः पूर्वनिर्दिष्टैः सर्वैः सहान्वीयते ।

हारौतः,—

पिता तु जनको मर्त्यैश्वर्नःस्वाचार्यं उच्यते ।

तस्मादेतान् सदा विद्यान् पूजयेत् परित्यजेत् ॥

परित्यागात्तथैतेषान् तान् लोकान् स विन्दति ।

अशुद्धौ तु परित्यागः पातकेऽयाज्यथाजने ॥

याजने चैव याज्ये च न पितृस्याग उच्यते ।

परित्यजन्ति ये रागादुपाधार्यं कथच्चन् ॥

अवमानयन्ति ये मोहान् तेषां निष्कृतिः सृष्टा ।

द्वन्द्वः सु वेदेषु, इद्विविरहोऽयाज्ययाजनजन्यं पापम् ।
उपाध्याये च याज्ये च अनन्तरोक्ताषुद्वौ परित्याग इत्यन्यः । न
पितुस्त्वागः पूर्वोक्ताषुद्वौ ।

विष्णुः—

भार्या पुच्छ बन्धुश्च बंसृष्टः पापकर्मभिः ।
परिभाष्योऽपरित्याज्यः पतितोऽपि तथैव च ॥

इति सप्रक्रिय-महासान्धिविग्यहिकठकुर-श्रीबौरेश्वरात्मज-
सप्रक्रिय-महासान्धिविग्यहिकठकुर-
श्रीचण्डेश्वरविरच्चिते गृहस्थरत्नाकरे
त्याज्यात्याज्यतरङ्गः समाप्तः ॥

अवशिष्टं भारतादिश्वरण्ड आदर्शभावान्न लिखितम् ।
शाके वेदकराष्ट्रचन्द्रमिलिते मार्गं च पचे सिते ।
अष्टम्यां रविवासरे द्रुतमिदं रत्नाकरं सुन्दरम् ।
श्रीशैलेन्द्रसुतासुतस्य चरणं सूत्लाऽलिखत् सोदरो
विप्रः श्रीबृद्धवाणवंशजसुधीर्धर्मेश्वरस्तार्किकः ॥

श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ॥

ॐरामः ।

समाप्तमिदं पुस्तकम् ।

गृहस्थरत्नाकरधृत संहिताकारनामानि ।

पृ:

अङ्गिरा: १४, ४५, १००, १३०,
१६६, २३७, २४८,
२७५, ३३०, ३३५,
३३७, ३४७, ४१६,
४५०, ४५८, ४८३,
५८१।

अच्चि: ४४, ४६, १६६, २४५।

आपस्तुम्ब: ६०, ६६, ७४, ८६,
११९, ११६, ११७,
१३२, १३७, १४१,
१४२, १४३, १४८,
१५५, १५८, १६०,
१६३, १६४, १६६,
१७१, १६०, २७६,
२८३, २८३, २८६,
३०२, ३०४, ३०५,
३१२, ३२२, ३३४,
३४४, ३५६, ३६६,
३६४, ३६८, ३७३,
३७७, ३८४, ४०३,
४१०, ४१४, ४३६,
४४१, ४६२, ५१४,
५३१, ५३५, ५४८,
५५०, ५५५, ५५८,
५६४, ५६५, ५७६,
५८०, ५८८, ५८५।

पृ:

आश्वलायन: १३, २२, ७५, ८१,
८३।

उष्णना: ३७, १०६, ३३०, ३५६,
३६४, ४६५।

ऋष्यपट्टजः: १४६।

काश्याजिनि: २६५, २६६।

काश्यपः: ४६, ४८, ४६४।

कात्यायनः: २४, ३०, ४०, ४७,
४६, ५२, ५३, ५५,
७६, ८८, ६०, १०१,
१०६, १२५, १७६,
१६७, २०८, २२५,
२३२, २३४, २५१,
२५७, २७३, २७५,
२७६, २७७, २८०,
२८४, २८६, २८८,
३१३।

काश्यपः: ७, २८, ४४, ४६, ६७,
७३, ७४।

गोतमः: ६, ७१, ७६, ८१, ८८,
१४१, १५०, १६१,
१८४, २६०, २६२,
२६६, ३०३, ३०४,
३०७, ३४३, ३४४,
३५६, ३५८, ३६२,
३६८, ३७५, ३८४,
४००, ४०२, ४१७,

पृष्ठ:	पृष्ठ:
८३५, ८४०, ८४६,	५१०, ५१२, ५१६,
८६२, ८७१, ८७७,	५३७, ५४६, ५६०,
८६५, ८६६, ५१६,	५७६, ५८३, ५८६।
५३७, ५६२, ५८२।	नाशदः ५, २४, २६, ३१, ३५,
गौतमः १२६, १४१।	४१, ४३, ४७, ४८,
गोभिलः ६३, १५०, १५७, २१२,	५१, ५३, ५४, ५६,
२६०, २६८।	८६, १२६, १८६, ४४६,
छागलेयः १२८, १४४, ४३८,	४७१, ५०६, ५२१।
४४६।	पराश्रमः १६५, १६३, २२०,
जावालः ६६, १००, १८८, २०६,	२२२, २६८, ३०२,
२२०, ३०७, ४६५,	३०६, ३३८, ४००,
५४८।	४५५, ४६६, ४७६,
दक्षः १३४, १४४, १४७, १४८,	४८६।
१५४, १८४, १८८,	पैठीनसिः १०, ३४, ४५, ५७,
२३६, २३८, ३६५,	६१, ६७, ७२, ८४,
४५३, ४८३, ४८४,	८६, १००, ११३,
४६७, ५२३, ५२६,	१३१, १४६, १५५,
५७८।	१६३, १६५, १६७,
देवलः ६२, ६५, ६८, ६६, ७०,	१६६, १६३, ३०६,
७१, ७२, ७५, ७७,	३३५, ३४८, ३५७,
७८, ८०, ८२, ८५,	४४४, ४४६, ४८१,
९६, १०१, १३६,	४६२, ५३७।
१४०, १४३, १४४,	प्रचेताः १५७।
१५१, १५७, १६२,	मनुः ४, ६, ८, १०, १२, २४,
१६८, २६८, ३०५,	२६, ३०, ३४, ३६, ३७,
३१०, ३२४, ३३७,	३६, ४१, ४७, ४८, ५१,
३४६, ३५५, ३६३,	५३, ५५, ५७, ५८, ६०,
३७२, ३७४, ३८६,	६३, ६५, ६६, ७१, ७२,
३८५, ४०१, ४११,	७३, ७४, ७५, ७७, ७८,
४३०, ४३२, ४५२,	८१, ८४, ८६, ८७, ९७,

पृ:

१२८, १३६, १३७, १३८,
१४५, १५०, १६१, १६७,
१७०, १८३, १८५, १८६,
१९३, १९५, २०६, २२२,
२२३, २३५, २३६, २४७,
२४८, २६७, २७२, २७४,
२७७, २८६, २८७, २९०,
२९३, २९४, २९६, २९७,
३०२, ३०३, ३०४, ३०५,
३०६, ३१०, ३११, ३१३,
३१४, ३२८, ३३०, ३३४,
३३८, ३४८, ३४९, ३५०,
३५२, ३६०, ३६५, ३६७,
३७१, ३७६, ३७७, ३७८,
३७९, ३८०, ३८३, ३८४,
३८५, ३८६, ३८८, ३८९,
३९३, ३९८, ३९९, ४००,
४१३, ४१४, ४१६, ४१७,
४२३, ४२४, ४२८, ४३३,
४३८, ४४०, ४४५, ४४७,
४४८, ४४९, ४५०, ४५३,
४५५, ४५६, ४५७, ४६०,
४६१, ४६३, ४६५, ४६७,
४६८, ४७१, ४७५, ४७६,
४७८, ४७९, ४८०, ४८१,
४८२, ४८३, ४८५, ४८६,
४८८, ४८९, ४९०, ४९४,
५०६, ५२८, ५३२, ५३५,
५४३, ५४७, ५५४, ५५५,
५५७, ५६३, ५६७, ५७३,

पृ:

५७५, ५७६, ५७७, ५७८,
५८२, ५८३, ५८६ ।
मैत्रीचः १५३, १५८, २६६ ।
मैत्रायणिः ३१७ ।
वृहसप्तिः ५, ४७, १७१, २३६,
२६८, ३३०, ३६२,
३६५, ३८२, ३८८,
४१७, ४२८, ४२९,
४३१, ४३३, ४४६,
४६०, ४७३, ४७५,
४८४, ४८७, ५१६,
५१७, ५३०, ५४७,
५८८ ।
वृद्धशूत्रातपः १७२, ३१४, ४००,
४११, ४४३, ५८१ ।
बौधायनः ४२, ४४, ६२, ६३,
६६, ६८, ७०, ७८,
८५, ८७, ९११, ९१३,
९१४, ९३१, ९३८,
९४३, ९४७, ९५८,
९६४, ९७१, ९८०,
९८४, २१०, २२४,
२३७, २४७, २७४,
२८४, ३०७, ३१०,
३१८, ३३१, ३४६,
४०१, ४४२, ४४४,
४४७, ४६३, ४६६,
५३१, ५३८, ५४६,
५७६, ५८७, ५८९ ।
यसः ४, ५, २५, ३४, ३७,
४३, ५१, ५५, ६०, ६५,

ष:

७६, ८२, ८७, ११४,
 १२७, १३३, १३७, १३८,
 १४०, १४२, १४६, १६४,
 १७३, १७६, १८१, १८४,
 १८४, २२४, २६६, २६६,
 २६७, २६८, ३००, ३०१,
 ३०६, ३०७, ३१३, ३२७,
 ३३४, ३३८, ३४६, ३५०,
 ३५१, ३५६, ३६६, ३७०,
 ३७५, ३७८, ३८२, ३८४,
 ३८३, ३८४, ४००, ४०१,
 ४११, ४१७, ४४०, ४४४,
 ४५८, ४६०, ४६१, ४६६,
 ४८४, ४८८, ५१५, ५२७,
 ५३१, ५३७, ५३८, ५४१,
 ५४५, ५८०, ५८१।

यमदमिः ३५१।

याज्ञवल्क्यः ६, २३, ३१, ३५,
 ४०, ४१, ७८, ८०,
 ८१, ८४, ९५, १०६,
 १०६, १३७, १४३,
 १५३, १५७, १६६,
 १७२, १६५, २१७,
 २२४, २६०, २७५,
 २७८, २८३, २९६,
 ३०३, ३०६, ३१५,
 ३३६, ३४१, ३५७,
 ३६१, ३७२, ३८२,
 ४४८, ४४६, ४५१,
 ४५५, ४६५, ४६६,
 ४६७, ४७८, ५०२,

ष:

५०६, ५४६, ५४६,
 ५५७, ५६०।

योगियाज्ञवल्क्यः १६३, १६२,
 १६३, १६७, २०२,
 २०३, २१२, २१६,
 २२३, २२५, २२७,
 २३६, २३७, २३८,
 २४०, २४१, २४३,
 २४६, २५२, २५८,
 २६२, २६३, २६५,
 २६८, ४४६।

लक्ष्मिहारौतः १७०, २७०, २८८,
 ४४४, ४५३, ४६३।

लच्छापत्तम्बः १७१।

वसिष्ठः ५, ३५, ४३, ५१, ६०,
 ७२, ७६, ७७, ७८,
 ८८, ९५, १०५, १४१,
 १७०, २३७, २४६,
 २६६, २७७, २८७,
 २८०, २८२, २८४,
 ३०६, ३०८, ३२३,
 ३३०, ३३५, ३४२,
 ३४५, ३४८, ३५०,
 ३६०, ३६४, ३७३,
 ४०२, ४०४, ४०६,
 ४२५, ४४१, ४४६,
 ४६६, ४७६, ४८४,
 ५४६, ५७८।

विश्वासित्रः ६४, ३८२, ४१८।

विष्णुः ३५, ३६, ४०, ७१, ७६,
 ८२, ९६, १३३, १४२,

ष्ठः

१४५, १५२, १६०,
१६२, १६३, २१६,
२२०, २५२, २७८,
२८५, ३२८, ३५७,
५२५, ५६०, ५६७,
५७५, ५८१ ।

व्यासः १०, ६५, १४८, १५२,
१५८, १६७, २२७,
२३८, २४०, २७२,
२७५, ३११, ४४७,
४५३, ४५५, ४६८,
४८०, ४८२, ४८६,
५०६, ५३२ ।

शङ्खः ३६, १३२, १४६, १५४,
१६६, २०६, २३०,
२३१, २३३, २३७,
२३८, २४२, २४८,
२५५, २६४, २६५,
२६८, ३१०, ३७४,
४०६ ।

शङ्खलिखितः ६६, ७०, ८२, ८४,
८५, १०७, १४८,
१५६, १७०, १७४,
१६४, २७४, २८२,
२८३, ३२७, ३४३,
३६२, ३६४, ३६६,
४०२, ४२४, ४२५,
४३८, ४४३, ४५२,
४५७, ५२०, ५३६,
५४५, ५६२, ५७६,
५७८, ५९० ।

ष्ठः

शाच्यायनः १५७ ।
श्रावतपमः ८, १२, ३१, ७६, ८७,
८८, ९२, १७०, १८८,
२२३, २२४, २३७,
२५१, २७०, २७८,
२८७, २९५, २९७,
३३१, ३४८, ३५०,
३८४, ५२३, ५४६ ।

सुमन्तुः १०, ११, २६४, ३४२,
३६०, ४६२, ४८३ ।

सम्बर्तीः ४, ४६, ६५, ६७, ६८,
१६५, २२४, ४८३ ।

हारीतः ६, २३, २५, ३८, ५५५,
५६, ६०, ६६, ७२,
७६, ७७, ८४, ८७,
९१, ९८, ९९, १०२,
१०४, ११७, १२५,
१२७, १३३, १४०,
१४२, १४३, १४६,
१४८, १५१, १५६,
१६५, १७३, १७८,
२०२, २२०, २७४,
२८१, ३१२, ३१६,
३२७, ३३५, ३५१,
३५५, ३५७, ३६३,
३६६, ३७५, ३७७,
३८३, ३८४, ३८५,
३९२, ४०६, ४१४,
४१५, ४१६, ४२६,
४३०, ४३६, ४४१,
४४३, ४४७, ४५१ ।

३:

४५१, ४५६, ४६२,
४७६, ४८१, ४८४,
४९८, ५०७, ५०८,
५१०, ५१८, ५२०,
५२२, ५२४, ५२५,
५४८, ५५०, ५५१,
५५६, ५५७, ५७४,
५८७, ५९०।

संग्रहग्रन्थनामानि ।

कल्पतरुः ८, ३०, १६०, २४३,
२४७, ४७६।
पारिजातः १४७, १६५, २०५,
२१०, २४६, २७६।
परिशिष्ठः ८०।
ओदत्ताहिकः १६५, २०३।
सूत्रिः ६८।

संग्रहकारनामानि ।

कल्पतरुकारः ५६, ७०।
जयखामी ३१८।
प्रकाश्मीकारः १६०, १६५।
महार्णवकारः १६१।
लक्ष्मीधरः ५, ४८, ५८, ७७, ११४,
१७८, १७९, १८०,
१८५, ३५८, ३६४।
हलायुधः २७, ४०, ५२, ६२,
१६५, ३५८, ३७०,
४३४।
मिताच्छराकारः १६१, ३४०।
सूत्रिमञ्जीकारः ३५८।

पुराणनामानि ।

आदिवपुराणम् ६८, ६६, ३५०,
४६३, ४६६।
कालिकापुराणम् ४७६।
देवीपुराणम् ३६६, ४३३, ४८४,
५०३, ५४३, ५४८,
५५८।

नन्दिपुराणम् ३०५, ३६०।

नरसिंहपुराणम् १५३, १७६,
१८२, २१०, २१६,
२२०, २४२, २५०,
२७१, २८८, ४८१।
पद्मपुराणम् २१५, २८८, २८६,
५०२, ५१६।

ब्रह्मपुराणम् २७, ३८, ६७, १४७,
१६१, १६२, १८३,
१६६, २७१, २६०,
३११, ३१२, ३१४,
३१५, ३२४, ३२६,
३३१, ३३४, ३५३,
३५८, ३६६, ३६६,
३७०, ४३२, ४४३,
५०४, ५४०।

ब्रह्माण्डपुराणम् १४३, १५८,
५४०।

भविष्यपुराणम् १५३, १५६, २८८,
३०७, ३३६, ३४८,
३५२, ३६७, ४१२,
४३८, ४७५, ५०१,
५०२।

प्रः

मत्यपुराणम् २८८, ४६८, ५४४,
५५१, ५५३ ।

महाभारतम् ३६, ४७, ६४, १३३,
१७४, १७७, २२१,
२८८, ३२६, ३४१,
३८८, ४२८, ४३७,
४६८, ४७४, ४८१,
४८८, ४९२, ५०१,
५०४, ५०७, ५३३,
५३८, ५४१ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ११, १८५,
२२१, २८२, २८८,
३०५, ३१४, ३६७,
३८८, ४७४, ५००,
५०४, ५४०, ५५०,
५५८, ५५८, ५६१ ।

वराहपुराणम् १८३, १८६, २०५,
४१२, ५४१ ।

वामनपुराणम् १८७, १९१, ३१२,
४१०, ४१३ ।

वायुपुराणम् १०५, १३८, १६१,
१७१, ५०४, ५४२ ।

विष्णुपुराणम् १२, २४, २६, ३६,
१८३, १९६, १६७,
२०४, २२१, २३६,
२५३, २६१, २६२,
२६६, २८२, २८४,
२८८, २९५, ३०२,
३१२, ३१३, ३१५,

३२४, ३२६, ३३२,
३३८, ४१२, ४७४,
४८०, ४९८, ५०२,
५०३, ५०५, ५४४,
५४८, ५५८, ५६० ।

रामायणम् ४३३ ।
खण्डपुराणम् २०४, ५४४, ५४८ ।

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

आयुर्वेदः ४०३ ।
आश्वलायनः १३, २२, ७४, ७५,
७७ ।

गृह्यपरिशिष्टम् ५८ ।
क्लदोगपरिशिष्टम् १०१, १०८,
१०६, १२५, १३१,
१७५, १७६, १८७,
२२५, २३२, २३४,
२५१, ३१३ ।

क्लदोगोपनिषद् ३१८ ।
तैत्तिशीय-अृतिः ३५४, ४०८ ।
पारस्करः ६३, १४३, २६३, २८०,
५३७ ।

मैत्रायणीय-गृह्यपरिशिष्टम् २३६ ।
विश्वकोषः ३५५ ।
अृतिः ४६६ ।
सांख्यायनगृह्यम् १३७, १३८,
२१६, ५३८ ।
सूत्रिसमुच्चयः १४५ ।

गृहस्थरत्नाकरधृतवचनानामकारादि-

क्रमेण सूची ।

अ

अकारच उकारच	..	१३५
अच्चराद्वच्च भवति	..	१०४
अग्रय इव दोयन्ते	..	४२५
अग्निना भस्मना चैव	..	५८९
अग्निहोत्रच जुड्हयात्	..	९७
अग्नाद्वास्त्वागता आपः	..	११७
अजिनद्वीतरीयच्च	..	४६६
अजीवंतु यथोक्तेन	..	४२४
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि	..	२३२
अतःपरं प्रवक्ष्यामि	..	२१३
अतिरियर्थस्य भग्नाशः	..	३०२
अतोऽप्यत्ते रजसि	..	४७
अत्यन्तमलिनः कायः	..	१८०
अद्वोहणेव भूतानां	..	४१३
अद्वारेण तु नाभीयात्	..	५५५
अधिकारी तु यो यस्य	..	४५२
अधितिष्ठेत्र केशनि	..	५५७
अधिविन्ना तु या नारी	..	८९
अध्यापयेद्वैयित	..	४१४
अध्यापनमध्यनं	..	४१४
अध्यनीनोऽतिरिज्जेयः	..	२९६
अनभ्यसिन वेदानां	..	३५२
अनवाप्तरजा गौरौ	..	४५
अनापदि चरेद्यस्तु	..	४१६
अनार्थमार्यकर्मणां	..	४८१
अनिर्दशायाः गोः चौरं	..	३६७
अनिर्दशाहे प्रेतस्य	..	४६०
अनुमना विशसिता	..	३८३
अनुकूलामवाक्दुर्दा	..	८३

अनूढेव तु सा कन्या	..	९२
अन्तं पारदार्थच्च	..	५२८
अन्तं मद्यगन्धच्च	..	२२३
अनेकेयोपि दत्तायां	..	४६
अन्तश्चरसि भूतेषु	..	३१०
अन्यायेन हत्वा भूमिः	..	५१७
अपचन्नामतिक्रम्य	..	३०६
अपि नः स कुले यायात्	..	२६७
अपि प्रयाणसमये	..	३७०
अपुत्रानेन विधिना	..	१४
अपि पापकारां राज्ञां	..	४६३
अभ्युद्यातं गृहे भैव्यं	..	४६५
अभ्याः पशुजातीनां	..	३७४
अमावस्याएषीज्जैव	..	४१६
असेष्येष च ये वृक्षाः	..	३५३
अयात्यासं रसवत्	..	३८५
अरोगिणैः भाटसतीं	..	९
अविशेषेण वर्णानां	..	४७२
अशक्तवंतु पशुशूरां	..	४७८
अर्थानां भृत्रिभावाच	..	४५५
अलिङ्गी लिङ्गवेषण	..	४५१
अलोमानतिलोमाच्च	..	२७
अश्रीयात्तन्मना भूला	..	३१४
अद्याग्रं धर्महस्तं	..	४३१
अष्टी विवाहा वर्णानां	..	५६
असपिष्ठा च या मातुः	..	८
असामव्यं हि दम्पत्योः	..	१०१
अस्तेयमग्रये काष्ठं	..	५१६

आ

आकाङ्क्षाषाष्टवर्षणि	..	८५
----------------------	----	----

आखुषिकमार्जरि	..	३७५	उद्धत्य वासहस्तेन	..	५८२
आचम्प प्रयतो नित्यं	..	२३५	उदपानोदके ग्रामे	..	५३१
आचार्यं नौतिवक्तारं	..	५७३	उपस्थाने हि चनामां	..	२१८
आचार्याद्य चार्चिला च	..	३५	उपस्थृश्य द्विजो नित्यं	..	१५०
आज्ञं द्रव्यसनादेशे	..	१३१	उपासते ये गुह्यस्थाः	..	३५०
आक्षानं न इपेत् कीषात्	..	५७३	उभयं पुण्यसत्ययं	..	२०४
आपदं निल्लिङ्गेभ्यः	..	४४४	उभे सन्ध्ये तु चातयं	..	१६१
आपद्यपि न कर्तव्या	..	३६		चट्ठ	
आपत्स्वनन्तरा दत्तिः	..	४२७	कवतामृताभ्यां जीवेत	..	४१६
आयुरेके जीवांसन्ति	..	१३४	कवतुः स्वाभाविकः स्वैर्यां	..	३८९
आरण्याः सर्वदैवत्याः	..	३८१	कवतुकालाभिगासौ स्यात्	..	३८९
आर्यं गोमिथ्युनं पूर्णकं	..	७३	कवतुक्षानात् यो भार्यां	..	४०१
आलभेत्तुचिकां गच्छे	..	२१७	कवतौ तु गर्भग्रन्थिलात्	..	४००
आलापाज्ञाचसंस्यर्थात्	..	५८८	कवियज्ञं देवयज्ञं	..	२७४
आवाहयेत् गायत्रौ	..	२४०	कविक्षुपुरोहिताचार्यं	..	५४३
आसनं इथं यानं	..	५८८	कविलिङ्गनसमायुक्तः	..	१०७
आसप्रसं कुलं इन्ति	..	४१६		र	
आहरेत् द्वचिकां विप्रः	..	१४६	एक गोमिथ्युनं दे वा	..	१०
आहारनिहाँरविहार-	..	४८४	एकं वेदानुगं विप्रं	..	२८९
आहतानुमतां भिक्षां	..	४८५	एकपद्यत्यपविष्टा ये	..	५८८
	त्रू		एककूपोदके ग्रामे	..	५३१
इच्छयान्योन्यसंयोगः	..	७५	एकराचन्तु निवसन्	..	२५३
इतरादौनपि सख्यादैन्	..	३०८	एकस्थार्थप्रयातं ये	..	५४५
इत्येवमद्विराजानु	..	१५१	एकवस्तो न भुड्रीत	..	३२९
इदनु एतिवैकल्यं	..	४८९	एकपद्यत्यपविष्टा ये	..	५८८
इन्द्राय धर्मराजाय	..	२८२	एका लिङ्गे गुदे तिस्रः	..	१४५
इष्टिं वैश्वानरौ नित्यं	..	१०६	सतदुक्तं द्विजातोनां	..	३८०
ईशानाभिसुखो भूत्वा	..	१५८	सधोरकं मूलफलं	..	४६३
	उ		सवस्तुर्णां वर्णानां	..	१०६
उच्चिष्टं वा प्रसन्नं वा	..	२०४		औ	
उत्तमैरत्तमैर्नित्यं	..	४८६	औत्तरो रैतसच्चैव	..	५६३
उत्थायोत्थाय बोद्धयं	..	४८२	औषधानि च युक्तानि	..	५५७
उत्थायावश्यकं क्लावा	..	२३५		क	
उदकस्याप्रदानाद्वि-	..	२०८	कनिष्ठायसमस्याल्यं	..	१७४
उन्नतः पतिः क्रूरः	..	२९			

ज				
जन्मनैव महाभागः	..	२९५	निराचकलादा नद्यः	.. १५३
जपस्येह विधिं वच्ये	..	२४१	निविधो जपयज्ञः स्यात्	.. २४२
जपेनैव तु संसिधेत्	..	२४९	चिरपः प्रीणन् याय	.. २६२
जीवेति चुवतो ब्रूथात्	..	५३७	चिविधं नरकस्येद्	.. ५६३
ज्ञातिभ्यो इविणं दत्वा	..	७२	ब्रीणि वर्षाण्युत्सत्तौस्	.. ८२
ज्ञेया चेत् सभार्यस्य	..	१०९	ब्रीणि वर्षाण्युपासीत	.. ८०१
ज्योतिष्ठामविराचाणां	..	६७	ब्रीत्वैन् जलाङ्गलौन् दद्यात्	.. १६३
			ब्रैवार्धिकाधिकाद्वा यः	.. १०६

त			द	
ततो गोदाहमात्रं वै	..	२९०	दक्षिणावर्त्ततोदेन	.. २०५
ततो जपैः कशीभूतः	..	२९९	दक्षिणावर्त्तशङ्कुन्	.. २०५
ततोऽन्यतमया दत्या	..	४८२	दक्षिणे पिटतौर्थेन	.. २५६
ततोऽर्धं भानवे दद्यात्	..	२७१	दण्डकायुसमावस्थां	.. ४११
तत्र तावद्व वस्तव्यं	..	५३२	दनावदनालग्नेषु	.. १६९
नद्या शुक्लसर्थार्द्धं वा	..	१७३	दनालग्ने फले चूले	.. १७०
तर्ज्ञान्यङ्गस्थोगेन	..	१५४	दद्यात् जलाङ्गलौन् सप्त	.. २६३
तर्पणनु शुद्धिः कुर्यात्	..	१५१	दद्यात् गुणवते कन्यां	.. ३१
तस्माद्यज्ञनोपिनीं	..	४५	दद्यात् चिक्षाचित्तयं	.. २८८
तामसेन तु इवेण	..	१२५०	दद्यादहरहः आदं	.. २८०
तावत्कालं सृतो विप्रः	..	५४२	दधिविद्वयं शुक्लसपि	.. २५५
तितिरच्च मस्तुरच्च	..	३७४	दर्भेषु दर्भपाणिः सन्	.. २५०
तिलानामयलाभे तु	..	२६६	दर्शक्षं षीर्णमासक्षं	.. १०५
तिखल्लु स्तिका देयाः	..	१४६	दातव्यसुदकं तावत्	.. १४५
दत्तैये च तत्त्वा भागे	..	१८४	दानमाचमनं छोमं	.. १५७
दत्तैये च ततो भागे	..	४५३	दाराग्निहोत्रसंचोगं	.. ८७
तुष्णीमेवावगाहेत	..	११७	दाराधिगमनाधाने	.. ८८
दण्डोदकादि-संयुक्तं	..	२८९	दाहयिलाऽग्निहोत्रेण	.. १०९
त्यजेहिन्दियत्यापल्यं	..	५६७	दिवाकरकरैः पूर्वं	.. १८१
त्रयोधमां निवर्त्तने	..	४८९	दीर्घकुत्सितरोगाज्ञी	.. २४
त्रिः प्राञ्छीयाद्यदक्षत्वं	..	१५६	दीर्घप्रवासयुक्तेषु	.. ४१
त्रुष्णावारीरके द्वे तु	..	५२०	दूरादावस्थान्मत्तं	.. १३७
त्रिःप्राञ्छयेदपः पूर्वं	..	१५२	दूराच्छुद्रेषोपचर्यः	.. ४८१
त्रिंशत् कोशस्तु विद्यातः	..	२२९	देवतानां गुरोराज्ञः	.. ५५६
त्रिंशद्वेषी वडेत् कन्यां	..	४९	देवतापितृसच्चात्म	.. ५५१
त्रिंशद्वेषः षोडशवर्षां वा	..	४७	देवतार्थं ह्विः शिल्पं	.. ५५७

देवद्रव्यविलाशेन	५२६	नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेत्	४१२
देवद्रव्यापहसीरं	५१५	न पदा पदमाक्रम्य	२४८
देवत्विक्त्वातकाचार्य	५५७	न पापं ब्रह्महर्तुपाणां	४४५
देवान् पिट्ठु समभ्यर्थ	३८३	न बहिर्जनुखलरद्या	१५८
देवेभ्यस्य कातादग्नात्	३७८	न बीजान्युपमुड्डीत्	३५८
देवं गोत्रं कुलं विद्यां	२९८	न भक्षयेदिक्चरात्	३७५
देशान्तरस्यक्षीवैकं	९०	न भावदुषमश्चीयात्	३१८
देशे राजप्रवादात्	५४५	न भुड्डीतोऽतसेहं	३२८
द्वादशैव तु वर्षाणि	८९	न मूर्चं पथि कुर्वीत	१३८
द्विजस्य भार्या शुद्धा तु	३५८	न याजयेत् दृच्छीनं	१३८
द्वे लिङ्गे व्यक्तिके देवे	१४७	न मांसभक्षणे दोषः	३४०
द्वौ सासौ पादयेदत्पं	३८९	न वै कन्या न युवतिः	१०१

ध

धनसूलाः क्रिथाः सर्वाः	४७१	न राज्ञः प्रनिगृहीयात्	४५७
धनुः सहस्राण्यै च	१०५८	न पूद्राराज्ये निवेदित्	५४१
धनेन तु विहीनस्य	४७४	न स्वानभारेद्भूक्ता	१८८
धर्मविदु दक्षिणं इसं	१४४	न शुद्धाय मनि दद्यात्	५३३
धर्मविदु द्राक्षणः शुद्धात्	१२७	न स्पृशेद्वामहसेन	३३०
ध्यायते मनसा नित्यं	२४३	न चौदशमनायुधं	५४८

न

न कुर्यात् जनवादन्तु	५४३	नाचैः क्रीडेनाधर्मज्ञैः	५८०
न कुर्वीत वृथाचेष्टां	५७७	नाग्रयः परिविन्दन्ति	५६
न कदाचिद्दिविजं सोहात्	५०४	नाग्निं सुखेनोपधमेत्	५८३
न कन्यायाः पिता विद्वान्	७३	नाग्निहोत्रात् परोधम्नः	५६
न कांस्ये शोधयेत् पादौ	५८०	नाग्निहोत्रं समादाय	१०१
न गच्छ ग्रथानस्य	१५१	नाग्निहोत्रेण दानेन	३००
न चर्मोपरिसंस्थस्य	३२५०	नातिकेशमकेशाच्च	२५
न चैव गोः प्रसूतायाः	५५८	नाद्यादविधिना मंसं	३८५
न चंक्रमन् न विहसन्	२४३	नाद्यात् शास्त्रनिषिद्धन्तु	३६२
न जीर्णदेवायतने	१३८	नादुष्टां दूषयेत् कन्यां	५३
नट नर्तक तत्त्वाणः	३४१	नाधितिष्ठेत् शक्तमूर्च—	५४८
नदीषु देवखातेषु	१५५	नाद्यात् सपर्वमज्जातं	१७७
न द्रव्याणामविज्ञाय	४६७	नाधार्मिके वसेद्ग्रामे	५३२
न धर्मस्यापहसीन	५२६	नानुतिष्ठति यः पूर्वां	२३६
न नदीषु नदीं ब्रूयात्	१५२	नासु मूत्रपुरीषाणि	५८२

नावेचेताशुचिः क्रूरं	५८३	पतिताङ्गमभोज्यान्नं	८०	४४६
नाश्चन्ति अपतेर्वै वा:	३४६	पथिकः क्षीणद्विनिश्च	८०	५२१
नाशीयात् भार्यया सार्वं	५८२	परौच्यः पुरुषः पुरुषे	८०	३१
नाश्रीनियते यज्ञे	३४८	पर्वत्यानि तडागानि	८०	१४०
नासन्दीसंस्थिते पात्रे	३२६	परौवादं न कुर्वति	८०	५४१
नासिकाकृष्ट उच्छासः	२४७	पशोल्लु भार्यमाणस्य	८०	३७६
नाश्चिकव्यं वेदविन्दाच्च	५८७	पाकसंस्थाः हविःसंस्थाः	८०	४७४
नाहिपत्तिप्रेण्यान्नी	२६	पानौयं पायसं सर्पिः	८०	३२६
नित्तिप्राणिं स्वदरिषु	१२५	पार्श्वकद्युत्तौर्यात्ति-	८०	४७२
नित्यं तावत् प्रवच्यामि	२८८	पाणियहणसंस्कारः	८०	५७
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं	१९७	पापं पापत्वमित्युक्ता	८०	५४६
निषेकात् प्रभृतिक्षानं	२१८	पितरं भातरं पुत्रं	८०	५९०
निष्क्रान्तः स्वेन विद्विष्टः	३०	पिता पिताभ्यो भाता	८०	४०
निष्ठेविवेत तथाऽभ्यङ्गे	१९१	पिता वा यदि साता	८०	४८
नियमस्तु रसादीनां	४४१	पिता दद्यात् स्वयं कन्यां	८०	४०
नियुक्ताल्लु थथान्यायं	३८४	पिटगेहे तु आ कन्या	८०	४४
निष्पोड्यति यः पूर्वं	२६८	पिण्ड्यपुत्रान् भापत्वान्	८०	८७
नृणामाऊर्जमलाच्चान्नं	३४७	पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः	८०	८
न्यूनाधिकं न कर्तव्यं	१४७	पितुः प्रसादान्तु	८०	४३
नेचताकर्कं न नग्नां लौ	५८०	पुण्यं कनकले यज्ञ	८०	२०४
नेहेताथान्नं प्रसङ्गेन	४५३	पूर्वां सन्ध्यां मनक्षत्रां	८०	१८२
नैकग्रामीणसतिथिं	१९७	पूर्वां भन्यां जपसंस्थिष्ठेत्	८०	{ २२६ २३५ }
नैकः सुष्यात् शून्यरहे	५४८	पूजयेदशनं नित्यं	८०	३१४
नैकोऽध्यानं प्रपद्येत	५४८	पैटस्वस्थेयौ भगिनीौ	८०	१०
नैर्मलं भावशुद्धिश्च	११५	पौर्णमासीममावस्या	८०	४१०
नोच्छ्रुतं कुर्वते सुख्याः	१९७	प्रचाल्य हस्तो पादौ च	८०	१७५
नोदकेषु न पात्रेषु	२६४	प्रचाल्य पादौ निःत्तिप्र	८०	१७१
नोद्दहेत् कपिलां कन्यां	२६	प्रभूते विद्यमाने तु	८०	१५२
प				
पञ्चमीं सावपक्षाच्च	११	प्रतित्रयं तथा श्रव्यां	८०	३०१
पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां	४११	प्रतियहस्तचिन्त स्यात्	८०	४६८
पञ्चमे च तथा भागे	३०९	प्रतियहस्तमोऽपि	८०	४६७
पञ्चस्त्रानानि विप्राणां	२०२	प्रतियुत्याप्रदानेन	८०	५१३
पञ्चस्त्रा मृहस्थास्य	२७२	प्रतिसंवत्सरं सोमः	८०	८५
परिधानाद्विहिकक्षा	१५७	प्रत्यञ्जुहस्तु पूर्वाले	८०	१४८
परिभूयाथ गा मोहात्	४४३	प्रत्यादित्यं न मेहित	८०	१४२
		प्रथमं प्राञ्जुखः स्थित्वा	८०	१५१

प्रथम्बेदभिकां कन्यां	४३	भिन्नभाषे न भुज्ञीत	३५८
प्राज्ञानोऽग्नानि भुज्ञीत	३१३	भुज्ञा चैव तथा सम्यक्	३३२
प्राणेभ्यस्वयं पञ्चभ्यः	३१५	भुज्ञनेषु तु विशेषु	३३१
प्राचीनावौत्युदकां	२६५	भूतप्रवच्छेषे पल्ली	२७७
प्रातःस्नायी च सततं	१८१	भूतयज्ञं तथावाऽदं	२७८
प्रादेशाङ्गाधिका नोना	१८२	भूसौ पाचं प्रतिष्ठाय	३११
प्रियो वा यदि वा देष्यः	२८५	भोद्यसाप्तस्तु प्रथमः	१५९

फ

फलोपक्षं चौम सोम	४३५	भोजनाभ्युज्ञानादानात्	४४७
		भोजयेत् खागतात् काले	४०८

ब

बलाचेत् प्रहता कन्या	७८	भ	
ब्रह्मचनविशाचैव	२१८	मत्तकुदातुराणान्	३५०
ब्रह्मयज्ञो ब्राह्मणेचतिष्ठत्	१२१	मद्यपाऽसत्यवत्ता च	८४
ब्रह्मध्वं ददिजीवञ्च	४४५	मधुपर्कं च सोमे च	१६७
ब्राह्मण-चविय-विश्वां	५०	महानिशा तु विज्ञेया	१८९
ब्राह्मणस्य लवनिधिः	२९८	महान्त्यपि सम्भवानि	२३
ब्राह्मणस्य सदाशीशात्	२३४	माटकात् पैटकाचैव	४८५
ब्राह्मणस्य च विक्रेयं	४४२	मातुर्मतुःखस्तुःपुनाः	९
ब्राह्मणस्यानुलोभ्येन	२५०	मासन्तु कौसुंदं पचं	४८८
ब्राह्मणाद्वं ददच्छः	२३१	मासि मास्यविमेधेन	४८९
ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा	४२६	मासै दैत्यैति चैव यः	५४०
ब्राह्मणाद्वेन दारिद्यः	२३१	मुक्तिहसन्तु दातव्यं	२५९
ब्राह्मणो दृष्टलौ गला	३७	मुख्या विन्द्वो मेधाः	१६९
ब्राह्मणा भार्यया सार्वं	२३१	मृतायामिभा भार्यायां	११०
ब्राह्मादिषु विवाहेषु	४८	मृदं गं दैवतं विप्रं	५५०
ब्राह्मो सुहर्त्ते बुधेत	१३९	मेहने उत्तिकाः सप्त	१४९
ब्राह्मो सुहर्त्ते सच्चे च	१३९	मैत्रं प्रसाधनं स्नानं	१८८
ब्राह्मो दैवस्तथाचार्षः	६०		

भ

भद्रं भद्रमिति ब्रूयात्	५२५	यः पाचपूरणीं भिक्षां	४८८
भार्याः खणात्यां सर्वेषां	३४	यः शुद्धादभिगम्यार्थं	१२८
भार्या पुत्रस्य सख्यस्य	५११	यज्ञकाले तु वर्णानां	११४
भिक्षाच्च भिक्षवे दद्यात्	२८८	यज्ञसेत् प्रतिरुद्धः स्यात्	११८

य

यज्ञार्थं पश्वः दृष्टाः	००	३७१	येनास्ति पितरो याता:	००	४८३
यज्ञार्थमर्थं भिज्जिला	००	१२७	ये शुद्रादभिगम्यार्थं	००	१२८
यज्ञे तु वितते सम्यक्	००	३८	येषामनश्चित्तिथिः	००	३०१
यज्ञोपवीतं कला तु	००	१३७	यो बन्धनबध्यक्षेत्रं	००	३९२
यतीनां दर्शनचैव	००	१८५	यो मांसं वर्जयेन्नासं	००	३८८
यतेर्ब्राह्मणपूर्वन्तु	००	३०५			
यत्किञ्चित् स्वेहसंयुक्तं	००	३८५			
यथाजलं निर्गमनेष्यपेयं	००	३३८	र		
यथाहनि तथा प्रातः	००	१७९	रजः प्राप्ता चाधः श्यौत	००	४०६
यथा मातरमात्रिय	००	३०६	रथ्याचलरत्नैर्थेषु	००	१४२
यथाविधेन द्रव्येण	००	४७२	रसीनो द्वीर्घपत्रस्य	००	३५६
यथाक्षमनस्थानेषां	००	३८२	राजतो धनसन्विच्छेत्	००	४४४
यथाच्छमेधः क्रतुराद्	००	२०८	राजतिक्ष्णातकाचार्य	००	३०६
यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ	००	१४१	राजामाधाः स्तुलसुक्ष्माः	००	३५९
यवाग्नूष्ठरचैव	००	३५८	राजा च श्रीविवशैव	००	३०३
यत्सु पाणितले भुडत्ते	००	३२४	राजान्नं तेज आदत्ते	००	३४८
यत्सु सम्भूत्य सम्भारं	००	४८९	राजां पर्वणि वैश्यानां	००	३३४
यत्सु पाणिगृहीतायाः	००	४०५	राजे दद्याच्च षड्गामं	००	४३१
यस्तात्त्वयोऽप्याश्रितिः	००	२०६	रोगी नियुक्तो विधिना	००	३८२
यत्सु भन्नयते मांसं	००	३८५	रोमकाले तु संप्राप्ते	००	४६
यत्सु खादनि मांसानि	००	३८६			
यदा शुचिजलं वा स्थात्	००	२९५			
यदमः श्रौचनिर्मुक्तं	००	१६३	ल		
यदि वा न समर्थः स्थात्	००	३९०	लशुनं गट्जनचैव	००	३५४
यदि संयोगकालेतु	००	४००	लवणं मधुत्राच्च	००	४७१
यदा तु कस्त्रियै स्थात्	००	४१	लोकापवादयुक्ता था	००	२४
यदुपस्थकतं पापं	००	२२४	लौकिकं वैदिकं वापि	००	१००
यद्यत् परवशं दुःखं	००	४९३	लोकेऽस्मिन् महालाल्यष्टौ	००	१८६
यस्य दत्ता भवेत् कन्या	००	५१	लाचामञ्जिष्ठमांसानि	००	४५२
यस्मिन् स्थाने कलं शौचं	००	१४९			
या रोगिणी स्थानु हिता	००	८६	व		
यावज्जुहोत्यधीते च	००	४९६	वज्ञासनं सद्वियम्य	००	२३६
यावन्तु कन्याद्वत्वः स्पृशन्ति	००	४४	वनस्पतिगते सोमे	००	३५०
यावत् साधिति मन्त्रेत	००	१४७	वयसः कर्मणोर्थस्य	००	४८५
यावद्वान् ऋषीचैव	००	२१९	वयोरुन्नुरुपष्व वेषं	००	४८४
यासां नाददते शुल्कं	००	७४	वर्जयेत् गोरवस्तायाः	००	३६६
ये दुर्वलं परित्रानं	००	४३३	वर्जयेन्नाकाष्ठानि	००	१७०
			वरस्तेत् कुलशीलाभ्यां	००	७६

वरदोषमनाल्याय	५२	वैशेषिकं धनं ज्ञेयं	४७३
बरो वरयितव्योऽर्थी	३१	वैश्वदेवं प्रकृत्यीति	२७४
बर्षातपादिषु इत्चौ	५८८	वैदाभ्यासोऽच्चहं शतवा	४८२
वस्त्रैकमूषिकोत्त्वात्	१४८		
बाचा यत्र प्रतिज्ञातं	५१३	श्रृ	
वसाशुक्रमहकमज्जा	१४५	शकटं शाकिनौ गावः	४४८
बादेन ब्राह्मणं जिला	५७४	शक्तय उर्पिणाभ्यताः	३२७
बापीकूपनदीगोष्ठ-	१४०	शक्तेनापि हि प्रदेशे	४८१
बामन ब्राह्मणं द्वात्रा	१८६	श्वेतारथेन्द्रन्तं	२४२
बामरात्री द्विमोजी च	४०२	शशं आपत्तु दुपदा	२२८
विद्विषाणस्य नाश्चीयात्	३४४	शसं नथनि यः कृद्बान्	५४४
विधिहीन भावदुर्यु	२१५	श्वेरचिनां निवर्च्य	१७२
विद्यमानेन इसेन	३३१	शालान्त्री वा पचेदद्रं	२७५
विद्यसाश्री भवेद्वित्यं	३१०	शालिनीहिमस्त्राणां	५२१
विक्रयं हौह सोमस्य	४३७	शाक-यावकमैत्याणि	२४८
विप्रवैव पूद्रस्य	४७६	शिलोऽच्चमयाददीत	४२९
विक्रयं सर्वपणानां	४७८	शिरः स्वातस्य तेलेन	२२२
विधिवत् प्रतिगृह्यापि	५३	शिरः प्रादत्य कण्ठं वा	१५८
विद्यमेके पश्चुनेके	२३९	शिरसो मार्जनं कुर्यात्	२२५
विद्या शिल्पं भृतिः	४४८	शिवलिङ्गसमीपस्य	१५७
विन्मूलोत्तर्गृह्यार्थं	१४५	शिर्मेलिका गुदे तिखः	१४६
विश्वदेवस्य सिद्धस्य	२७७	शिश्मारस्तु यः प्रोक्तः	३१६
विरोधं नोनमैर्गच्छेत्	५२६	शिथोपाध्यायिका उच्चिः	५२४
विवाहे दुष्टिभवेत् दानं	७४	शुनाच्च पतिनानाच्च	२८६
विष्णा वार्जुषिकस्यात्	३४०	शुखं प्रदात्य कन्यात्या:	७२
विवाहे वितते तत्त्वे	८०	शुखेन ये प्रयच्छन्ति	७४
विविक्ते स्थामन्त्रोत्यं	७५	शुखेनापि परिणीता	७२
दृतन्तु न त्यजेद्विद्वान्	१३८	शुक्रं दृष्टमयाज्ञिकं	१२७
दृच्यायेन खब्धार्थं	४७३	शुक्रैसुरैर्वा काष्ठैर्वा	१३८
दृढ़ो च मातापितरौ	४५८	शुचेरत्रद्वधानस्य	३४६
दृथा-मांसस्य भोक्ता तु	३८८	शुचिवस्त्रधरः	२५१
दृष्टलाघ्यापको यस्तु	५६३	शुचीनामशुचीनाच्च	४५६
दृष्टो हि भगवान् धर्मः	२२३	शुक्तं पर्युषितोत्तमस्य	३६६
वेदमेव जपेत्वित्यं	२४४	शुक्तानि च हिजोऽजानि	३६५
वेद-देव द्विजानीनं	५४०	शुद्धापां मासिकं कार्यं	४७८
वेदा अथ पुराणानि	२४६	शुद्धस्य दत्तिमाकाङ्गन्	४७२
वैवाहिकेऽग्ने कृत्यीति	२७२	शुद्धस्य द्विष्टुत्रया	४७१

पूरुद्वारेन तु भुक्तेन	३३५	सन्तोषः परमो धर्मः	५२७
पूरुद्वारेनोदरस्येन	३३६	सन्देहेषु च सर्वेषु	१६३
पूरुद्वारेदौ पतत्यत्रे:	३३७	सन्ध्या खानं जपो होमः	४८६
पूरुद्वारा दासगोपाल	३३८	सम्बिते तु परे रुद्रे	२२७
शौचसमथनं दानं	४१७	सन्ध्याइयेषु पस्थानं	२३४
शौचहीनात्म ये विप्राः	५२३	सन्ध्या येन न विज्ञाता	२३५
शौचे यतः सदा कार्यः	५२४	सन्ध्याहीनोऽप्युचिनित्यं	२३६
शौचं त्रास्याणशून्या	५२५	सन्ध्याक्रान्ते तु	१८२
शुभ्रकर्मात्रप्रापात्म	२००	सप्त पौरवताः कन्याः	२८
व्रद्धानस्य भोक्तायं	३४८	सप्त विज्ञागमा धर्म्याः	४७१
व्राद्वे तु मांसमझीयात्	३४९	सप्तवर्षी भवेद्गैरी	४८
श्रुतशौलि च विज्ञाय	३५०	सप्तर्थं पण्यमाहृत्य	४४४
श्रुतशौरीर्थं तपः कन्या-	४७१	समानासु द्विजेत् पत्रौ	५
श्रुत्वा कन्याप्रदानन्	४८८	समी च चरणौ कला	१५३
श्रोत्रियस्य कदर्थस्य	४८९	समीपस्तो ददत्यग्निः	५७४
स्वःकार्यमद्य कर्तव्यं	४९०	सम्प्राप्नय लतिथये	२९०
श्वाविधं शाल्यकीं गोधां	४९१	सम्पूजयेत् ततो वक्ति	२८२

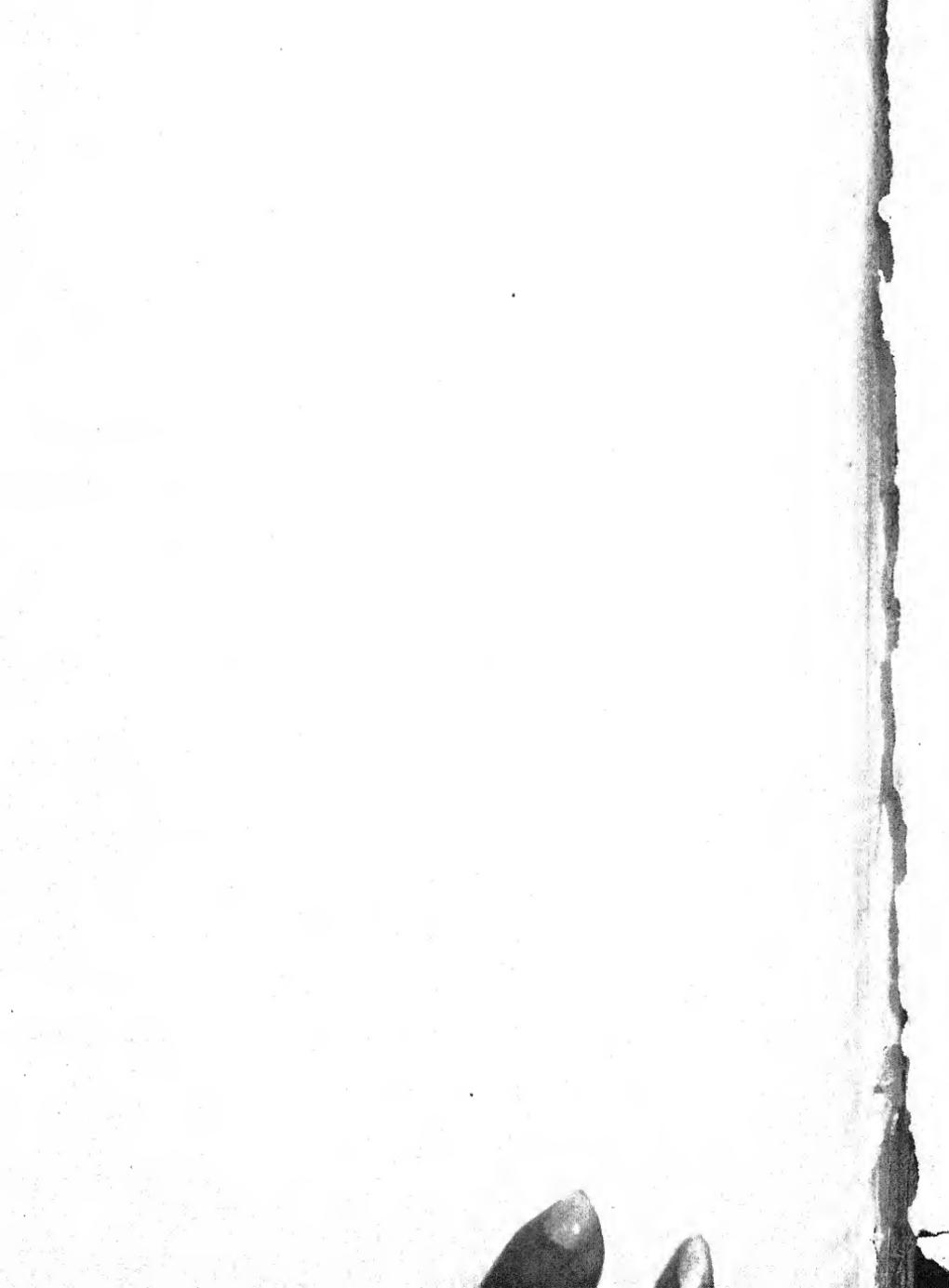
ष

षडानुपुष्वां विप्रस्य	३१
षङ्कर्म्माभिरतो नित्यं	३०८
षण्मासान् थो द्विजो भुज्ञे	४५८
षष्ठिवर्ष-सङ्घसाणि	५१५
षष्ठौ चाष्टम्यमावस्या	४१२

स

संवत्सरं क्रियाहातिः	५६१	सर्वच विद्युते व्याजः	५२७
स कन्याथाः प्रदानेन	३७	सर्वान् कामानवाङ्गोति	३८८
स कायः पातयेत्तज्जः	४१	सर्वं सद्यासपेयं	३९८
सक्षत् प्रदीयते कन्या	४८	संगट्हेन्द्रियाण्यद्विः	१५०
सक्षदशो निपतति	४७	संटत्याङ्गुष्ठक्षुलेन	१५४
सख्यं समधिकैः कुर्यात्	४८४	संस्कारैः शूद्ध्यति छामं	४५९
सत्यधर्मार्थवत्तस्य	४९५	सबन्धे भाग आशीतः	४४७
सत्यं ब्रूधात् प्रियं ब्रूधात्	५०७	सहोभौ चरतां धर्मं	७१
सत्यं यज्ञसापोदानं	४९७	सात्त्विकेन तु द्रव्येण	१२८
सद्यः पतति मांसेन	४३९	सामान्यदक्षिणां लब्ध्या	५१६
सन्तोषामृतमासाद्य	१००	सायं प्रातर्मनुष्याणां	३१९

सायं प्रातर्च्छदेवः	००	२७५	खाला पौला कुते सुमे	००	१६७
सायं प्रातः सदाभ्युत्	००	१९९	खातो बाङ्गानि	००	२२१
साविचान् शान्तिहोमांश्च	००	४०९	खानमदेवतमन्त्वे	००	२२५
सौदङ्गिः कुणिच्छिङ्गिः	००	४५५	खानशाश्वानु दातव्याः	००	२६६
सुकृष्ट पृष्ठदेशे च	००	४२२	खान दानञ्च स्वर्यस्य	००	१६१
सुनिर्निक्ते खदं दद्यात्	००	१४४	खायात् शिरःखानतया	००	१६१
सुदासो नापितो गोपः	००	३२७	खावासे भोजने चैव	००	५५५
सुद्धा चुक्खा च सुक्खा च	००	१६१	स्पृशन्ति विन्दवः पादौ	००	१६६
सुप्राप्न मन्त्रां प्रभत्रां वा	००	७८	खौधनानि तु ये भोजात्	००	७३
सुधावस्तुनि वक्ष्यामि	००	२६९	खौपुंस्योऽस्मि समवन्धात्	००	५४
सुरा वै मलमग्नानं	००	३२९	खृलोङ्गारच गायत्रीं	००	२२७
सुरा समलमग्नानां	००	३२९	खोबोभिशस्तः	००	५१५
सुरापौ वाधिता धूर्चां	००	८४	खवन्तीव्यनिरुद्धासु	००	१६४
सुवर्णसेकं गामेकं	००	५१४	खवन्यादिषु चाचम्य	००	२६६
सुवासिनीः कुमारांश्च	००	३०४			
सोदर्याणां च सर्वेषां	००	५१			
सौरभेयः सर्वहिताः	००	२८९			
सौवर्णं राजतं तात्रं	००	२७०			
स्वकं कर्म परित्यज्य	००	१२५			
स्वगत्त्वाः कुमारौः	००	३०८			
स्वदारांश्च चतुर्कालान्	००	४०१			
स्वपाके विद्यमाने थः	००	३५१			
स्वप्रेषु चत्वयौ चैव	००	१६३			
स्वप्राप्नं परमादेन	००	३८५			
स्वप्रसौरसीं कन्धां	००	४०			
स्वयं शौर्येण काष्ठेन	००	१४८			
स्वधूर्यमः समानि स्तुः	००	१९९			
स्वातः शिरो नावधूर्नेत्	००	२२०			
स्वातोऽधिकारौ भवति	००	१८०			
स्वातश्चार्द्वासाः	००	२५१			
खाला देवान् पितृं चैव	००	२५१			
खाला निरस्य वासीऽन्यत्	००	२२०			
खाला प्रकाश्य पादौ च	००	३१०			

शुद्धिपत्रम् ।

पत्राङ्का: प्रष्टाङ्का: अशुद्धं

शुद्धं

१४	९	नुपुरं	नुपुरं
१७	६	कारः	कारैः
२३	१२	चिकित्से	अचिकित्सां
४५	१	अशुद्धेयं	अश्राद्धेयं
५८	१९	अपरःआहु अपरआहुः	
५९	२२	तदथायानां तदथायानां	
५७	१२	दृष्टि	दृष्टि
५९	१०	विषयेन	विषयेण
७४	९	सर्वं	सर्वः
८५	१०	लभ्य	लभ्यं
१०१	९	वालिश्	वालिशः
१०३	९	कातं	कातं
१०७	१८	यज्ञे	यज्ञो
१०८	२०	शासन—	शासन—
१३०	१२	अनिचाय	अनिचायाय
१३५	१६	आचमन	आचमने
१८१	११	प्रात	प्रातः
२०८	१२	मैत्रावरणी	मैत्रायणीय
२१३	१६	खवण	प्रखवण
२३७	११	साक्षे	माक्षे
२५८	१	आथनु	आयानु
२७६	१५	उद्दिग्नि—	उद्दिग्नि—

पत्राङ्का: प्रष्टाङ्का: अशुद्धं

शुद्धं

२८४	१४	द्रव	द्रव
२८७	६	वसिष्ठ	वसिष्ठः
२९०	६	तिष्ठत्	तिष्ठेत्
३०३	२२	ज्यष्ठा	ज्येष्ठा
३२९	१३	भाष	भाव
३३३	२	जीर्जतु	जीर्यनु
३३९	१२	प्रविष्टस्तु	प्रविष्टनु
३३८	१५	क्रूदा	क्रुदा
३३८	१३	जुक्कत्वमी	जुक्कत्वमी
३५४	८	नाश्वलं	लाश्वलं
३६२	६	अनुत्याय	उत्याय
३८४	१८	दोष	दोषं
३८४	१०	खृष्टव्या	पातव्या
४०२	११	नाकन्थां	नाकन्थां
४३०	१	—नुपं	नूपं
४४२	८	कृत	कृतः
४४२	१६	गृह्यानि ग्राह्यानि	
४४०	२	मनोरमेषु मनोरथेषु	
५०४	२२	भूषयन् दूषयन्	
५०८	२१	देषात् दुषेषात्	
५३७	४	दक्षव्या	दक्ष्या
५८८	२	दार—	गाव—